

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Sri Brahmabrata Bhattacharya

5

4 7 1 0 2

BOOK IV.

THE

ASHTÁDHYÁYÍ OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

178

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Digitized by

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1896.

(All rights reserved.)

TO THE
Hon'ble Sir John Edge, Bt., Q. C.,
CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,
THIS WORK
IS,
WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION
IN
THESE PROVINCES,
Dedicated
BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT
THE TRANSLATOR.

R M I C LIBRARY
Acc. No. 47.102

Class No. 9/2

Date	25.7.62
St. Card	K.S
Class.	G.G
Cat.	
Bk. Card	
Checked	✓

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER FIRST.

ॐ प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ पदानि ॥ डी-आप्-प्रातिपदिकात् ॥
**धृतिः ॥ अथिकारोऽयम् । यस्मि ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि आपञ्चमायाथपरिसमाप्तेऽप्यप्रातिपदिकादित्यं व
 संस्कृतिदद्यम् ॥**

1. (From this point forward as far as the end of Book Fifth, whatever we shall treat of, should be understood to come), after what ends with the feminine affixes झी, or आप्, or after a Nominal stem.

This is an 'adhikāra' aphorism pure and simple. It simply consists of terms which other aphorisms, in order to complete their sense, are under the necessity of borrowing. In other words, this sūtra points out the base प्रकृति to which the affixes beginning with शु treated of in the next sūtra, and ending with कष (V. 4. 151), are to be applied.

The sūtra consists of three words. The term डी is a common name for the three affixes डीप्, डीष् and डीन्॥ The term आप्, is the common name for the three affixes दाप्, दाए and चाप्॥ These are feminine affixes and are taught from sūtra 4 to 65 of this chapter. The word प्रातिपस्कि means 'a Nominal stem' and has been defined in sūtra I. 2. 45, 46, i. e. that which is possessed of a meaning, not being a root or an affix ; or what ends with a Kṣit or a Tad-dhita affix. The word डबाए प्रातिपस्कित् is a Samāhāra-dvandva or Collective aggregate of these three words.

Q. All affixes are placed after the base (See Sûtra III. 1. 2); the affixes treated of in the last Book were to be placed after the root ('dhâtu'); the remaining affixes taught in Books Fourth and Fifth, will therefore, be placed after all such bases प्रकृति which are not roots (dhâtu); and such bases remaining are prâtipadika and feminine words. What is then the necessity

of making this sūtra, when these prātipadika &c., are the only bases left to us to apply the affixes taught herein-after?

A. To this we reply, the necessity of making this sūtra arose from the following considerations: that the word डग्गाप् प्रतिपदिकात् should qualify the words 'वृद्ध' 'अवृद्ध,' 'the letter अ,' 'अनुशासनादि,' and 'क्षम्,' wherever used in the following sūtras. So that, where a rule says: "let such an affix be applied to a Vṛiddha word," we must understand it to mean, "let such an affix be applied to a Vṛiddha word which is a prātipadika, or which ends with 'hi' or 'ap'; and not to every Vṛiddha word." The principal aphorism, besides the present, which regulates the application of Taddhita affixes, is IV. I. 82, which declares:—"The taddhita affixes, on the alternative of their being employed at all, come after the word that is signified by *the first of the words in construction.*" Thus IV. I. 157 says;—"The affix किङ् is added, according to the opinion of Northern Grammarians, in the sense of 'descendant' after a word which is entitled to the designation of Vṛiddham, provided it does not end with a Gotra affix." Thus the idea, 'the son of Amragupta,' may be expressed either by the phrase 'आम्रगुप्तस्थापत्यम्'; or by adding the affix 'phiñ' to the first of the word in construction, viz, 'āmraguptasya,' which is a Vṛiddha word (I. I. 73). But can we apply the affix 'phiñ' to the first of the word in construction in the following, 'ज्ञानाम् ब्राह्मणानामपत्यम्', because the word 'jñānām' the genitive plural of 'jñāna' is a Vṛiddha word? Certainly not, because the word 'prātipadikāt' must be read into this sūtra IV. I. 157, and the affix 'phiñ' should be added after that Vṛiddha word which is in its crude-form also a Vṛiddham, and not that which becomes Vṛiddham only in construction. Now the prātipadika of 'jñānām' is 'jñāna', the latter is not a vṛiddham, therefore, the rule does not apply to it. So also the word 'jñāna' is a vṛiddham in its prātipadika state; but in the following phrase, it loses its vṛiddha nature; 'ज्ञानो ब्राह्मनोपत्यम्' meaning 'the son of two wise Brāhmaṇ ladies'. Still the affix 'phiñ' must be added to the word 'jñayor', because its prātipadika is a vṛiddha word. (2) Similarly the word 'अवृद्ध' (sūtra IV. I. 160; 'the affix phiñ is applied diversely to a non-vṛiddha word, according to the opinion of the Eastern Grammarians') must be qualified by the word 'prātipadika'; otherwise it would lead to similar incongruous results as in the last aphorism. (3) Similarly the word अत् in Sūtra IV. I. 95 ('the affix इन् is added after a word which ends in the letter अ') must be qualified by the word 'prātipadika'; that is to say, the word in its crude-form must end in अ, and not necessarily when it is in construction. If it were not so; then the affix 'इन्' will apply only to the word 'इक्षस्य' in 'इक्षस्थापत्यम्' but will not apply to the words 'इक्षयोः', or 'इक्षानाम्' in the phrases 'इक्षयोरपत्यम्' or 'इक्षानामपत्यम्' || But the affix 'इन्' applies to all these three words,

(4). Similarly the word 'अनुसन्धानः' in IV. 2. 44, (the affix 'अन्' is added to a word which has the grave accent on its beginning), must be qualified by the word prātipadika. That is, the word in its crude form must have the grave accent on its initial, though in construction, it may or may not have grave accent. Otherwise, the affix 'अन्' will apply to the words 'वाचः' and 'स्वचः' which in construction are anudāttādi as in 'वाचो विकारः' 'स्वचो विकारः' (VI. 1. 168); but which in their crude-forms (वाक्, स्वच्) are udāttādi. And conversely, the affix 'अन्' will not apply to the word 'सर्वेषाम्' which in construction is udāttādi, as, 'सर्वेषाम् विकारः,' but which in its crude-form is anudāttādi.

(5). Similarly the word 'अन्तः' in IV. 4. 7, (the affix 'अन्' is employed after words consisting of two vowels, when the sense is that of crossing), must be qualified by the word prātipadika. That is, the word in its prātipadika state must consist of two vowels, though in construction it may consist of more than two syllables. Otherwise, this affix will not apply to the word घटेन in the phrase 'घटेन तरति', while it will apply to the words 'वाचा' and 'स्वचा' in the phrases, 'वाचा तरति,' 'स्वचा तरति'. But this is undesirable.

Q Why have we employed the word 'ny-āp' in the aphorism? Is not the word prātipadika wide enough to include the words ending with the feminine affixes, by virtue of the paribhāshā:—"A prātipadika denotes, whenever it is employed in grammar, also such a crude-form as is derived from it by the addition of an affix denoting gender."?

A. Not so. The paribhāshā you quote applies to that case, where there is a rule, relating to an individual word-form, given in the Sūtra itself. In other words, "this paribhasha is applicable when a word is employed in grammar which either denotes prātipadikas generally (as the word 'prātipadika' does in this sūtra) or denotes a particular prātipadika, (such as the words युवा, खलति, पलित, वलित, and जराति, in II. 1. 67)." That is, in II. 1. 67, the masculine form युवा, also includes the feminine : but not so every-where. Moreover the words, डी, आए have been employed in the Sūtra, in order to make the Taddhita affixes applicable to feminine words ending in long ई (डी) or long आ (आए). Thus the feminine of 'काल', and 'हरिण' is, 'काली', and 'हरिणी', the feminine of 'खद्रू' and 'माल' is 'खद्रू' and 'माला'. After these words we can apply the Taddhita affix सर्: as 'कालितरा', हरिणितरा, 'खद्रूतरा', and 'मालातरा' !!

Now, had we not used the word 'ny-āp' in the Sūtra, and wished to express the same idea as is done, say, by the word 'kalitarā,' we could not have got this form at all.

Q. The word काल takes डीए् by IV. 1. 42; to which when सरण् is added, the vowel is shortened by VI. 3. 43; and we shall get the form कालितरा ॥ Why do you then say that the Taddhita affixes could not be applied, but for the words न्य-अप् ?

A. To this we answer, that by the rule of vpratishedha, the Taddhita would have debarred the feminine. Thus, when feminine alone is meant and not comparison, we shall have काली ; and when comparison alone is meant and not feminine, we shall have कालतर ; but when both feminine and comparison are meant, then would arise the difficulty; and according to the general maxim, the Taddhita would have debarred the feminine. But by using the word न्य-अप्, it is shown that *first* the feminine affixes are to be added, and then the comparison making affixes.

स्वौजसमौदलष्टाभ्यांभिसङ्केभ्यांभ्यसङ्कसिभ्यांभ्यसङ्कसोसामङ्गयोस्सुप् ॥ २ ॥
पदानि ॥ सु-औ-जस्, अम-औद-शस्, दा-भ्यां-भिस्, डे-भ्यां-भ्यस्, डासि-भ्यां-भ्यस्,
डस् औस्-आम्, डि-ओस्-सुप् (डवाप्रातिपदिकात्) ॥
वृत्तिः ॥ ड्याप्रातिपदिकात् स्वारथः प्रस्थयाः भवन्ति ॥

2. (After what ends with the feminine terminations डी or आप, or after a Nominal stem the following case affixes are employed for declension) :—

	Singular.	Dual.	Plural.
1st.	su (s)	au	jas (as)
2nd.	am	aut (au)	sas (as)
3rd.	tā (t)	bhyām	bhis
4th.	ne (c)	bhyām	bhyas
5th.	nasi (as)	bhyām	bhyas
6th.	nas (as)	os	ām
7th.	ni (i)	os	sup (su)

In the above affixes, letters like उ in सु are 'anubandhas' employed either for the sake of facility of pronunciation, or as distinguishing marks. The final ए् is employed for the sake of forming the pratyāhāra सुप्, which is the collective name for the above 21 case-affixes. The force and meaning of these affixes have already been explained in a former part of this work ; and therefore, need not be repeated here. We shall now give examples of the application of these affixes to words formed by डीए्, as, कुमारी ; by डीए्, as, गौरी ; by डीन् as शार्दूली ; by दा॒प् as खद्वा॑; by डाप् as बहुराजा ; and by आप् as कारीष-गन्धा ; and lastly to a prātipadika, as, वृश्च ।

कुमारी ।

	Singular	Dual	Plural
1st	कुमारी	कुमारौं	कुमार्यः
2nd	कुमारीम्	कुमारौं	कुमारीः
3rd	कुमार्या	कुमारीभ्याम्	कुमारीभिः
4th	कुमार्यै	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः
5th	कुमार्याः	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः
6th	कुमार्याः	कुमारौः	कुमारीभ्याम्
7th	कुमार्याम्	कुमारौः	कुमारीषु

खद्वा ।

1st	खद्वा	खद्वै	खद्वाः
2nd	खद्वाम्	खद्वै	खद्वाः
3rd	खद्वया	खद्वाभ्याम्	खद्वाभिः
4th	खद्वयै	खद्वाभ्याम्	खद्वाभ्यः
5th	खद्वयाः	खद्वाभ्याम्	खद्वाभ्यः
6th	खद्वयाः	खद्वयोः	खद्वानाम्
7th	खद्वयाम्	खद्वयोः	खद्वसु

इषद् ।

1st	इषद्	इषदौ	इषदः
2nd	इषदरम्	इषदौ	इषदः
3rd	इषदा	इषदृभ्याम्	इषदाभिः
4th	इषदे	इषदृभ्याम्	इषदृभ्यः
5th	इषदः	इषदृभ्याम्	इषदृभ्यः
6th	इषदः	इषदौः	इषदाम्
7th	इषदि	इषदौः	इषदसु

The words गौरी and शार्दूली are declined like कुमारी; and बहुराजा and कारीपगन्धा are declined like खद्वा ॥

स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोत्तम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येव तदेवित्यम् ॥

3. When feminine nature is to be indicated, the affixes which we shall treat of hereinafter must be employed.

This is an adhikâra sûtra pure and simple. The phrase 'when feminine nature is to be indicated', must be read in all the following aphorisms upto 81 inclusive. The anuvṛitti of the word 'prâtipadika' should be read into this sûtra, from the first sûtra, not so, however, the anuvṛitti of the words 'स्त्री-आप्'; for we are now going to form words by the application of स्त्री and आप् affixes.

अजाद्यतप्राप् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अजादि-अतः-टाप् (स्त्रियाम् डुचाप्त्रा०) ॥
वृन्जः ॥ अजादिभ्यः प्रातिपदिके-योऽकारान्ताद्य प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix टाप् is employed to indicate feminine nature, after the Nominal-stem 'aja' &c, and after the stems ending in short अ ॥

Of the affix टाप्, the letters ट् and प् are इत्, the real affix is आ ॥ The letter प् indicates that the affix has anudâtta accent (III. 1. 4); the letter ट् is employed to distinguish this affix from चाप् and डाप् ॥

The words अज् &c, are given below. Thus अज् 'a he goat,' अजा 'a she-goat'. The words ending in short अ are such as, इवस्त्र �whose feminine will be इवस्त्रा ॥ The word अत् is used in the aphorism, the indicatory त् shows (I. 1. 70) that the short अ having one mātrā should be taken; and not the long आ ॥ Prâtipadikas that end in long आ, such as कीलालपा or शुभेया (III. 2. 74) do not form their feminine by taking टाप्, but are both masculine and feminine. Thus, शुभेया: कीलालपा: ब्राह्मणी 'the auspicious-going, nectar-drinking Brâhmâni'. Had the feminine of such words been formed by टाप्, then the case-affix स् of the nominative singular would have been elided after them (VI. 1. 68).

Following are the words belonging to the अजासि class :—

1. अज्	अजा	2. एडक	एडका	3. कोकिल	कोकिला
4. चटक	चटका	5. अथ	अथा	6. मूषिक	मूषिका

N. B. The above words denote 'jâti' or kind and though they end in short अ in the masculine, they would have taken, but for the present sûtra, the affix 'ñish' (IV. 2. 63) in the feminine.

7. बाल	बाला	8. होड	होडा	9. पाक	पाका
10 वस्त्र	वस्त्रा	11 मन्द	मन्दा	12. विलात	विलाता

N. B. The above six words are descriptive of age, and though they end in short अ in the masculine, but for the present sûtra, they would have taken the affix 'डीप्' (IV. 1. 20) in the feminine.

13. पूर्वापहरण,	पूर्वापहरणा;	14. अपरापहरण	अपरापहरणा;
-----------------	--------------	--------------	------------

N. B. These two words are formed by the affix ट्युट्, and being दिन्, would have taken डीप् (IV. 1. 15) but for this sûtra.

15. सफल,	संफला;	16. भस्त्रफल,	भस्त्रफला;
17. अजिनफल,	अजिनफला;	18. शणफल,	शणफला;
19. पिण्डफल,	पिण्डफला;	20. त्रिफल,	त्रिफला;

N. B. The above words ending in 'phala' would have taken the affix निश (IV. I. 64) but for their enumeration in the 'ajādi' class; 'विफला' when a Dvigu Compound forms its feminine as विफला; when a Bahuvrihi Compound, its feminine is विफली॥

21. सत्पुष्प,	सत्पुष्पा;	22. प्राकृपुष्प,	प्राकृपुष्पा;
23. काण्डपुष्प,	काण्डपुष्पा;	24. प्रान्तपुष्प,	प्रान्तपुष्पा;
25. शतपुष्प,	शतपुष्पा;	26. एकपुष्प,	एकपुष्पा;

The above words ending in पुष्प would have taken निश by IV. I. 64.

27. शूद्र   शूद्रा

B. N. But the feminine of शूद्र is शूद्री when the meaning is 'the wife of a शूद्र'; so also when the word शूद्र is compounded with the word महत् as, महाशूद्री 'a woman of 'महाशूद्र' class'.

The term 'महाशूद्र' is applied to the caste of Abhiras: and this compound word would have taken the affix 'दाप्' by the rule of tadanta vidhi given in I. I. 72, but for the vārtika, viz 'शूद्रा चामहत् पूर्वा जातिः' It might be objected that the tadanta vidhi cannot apply here on the strength of the following maxim:—"That which cannot possibly be anything but a prātipadika does not denote that which ends with it, but it denotes only itself". Therefore, the word 'śūdra' which cannot be anything but a prātipadika, does not denote 'mahā-śūdra'. This objection is futile: the very fact of this vārtika indicates by implication (jñāpaka), that with regard to the application of the feminine affixes, the tadanta-vidhi is valid and does apply. Thus we have the forms like अतिधीरी अतीरीवरी and अतिभवती

28. कुंच कुंचा 29. उण्ह उण्हा 30. देविश देविशा

N. B. The above words end in consonants and would not have taken 'दाप्' but for their being included in the 'अजादि' class.

31. ऊयू ऊयूा 32. कनिष्ठ कनिष्ठा 33. मथम मथमा

B. N. The above words denoting matrimonial relation would have taken the affix 'nīsh' by IV. I. 46.

34. अमूल अमूला The word 'mūla' preceded by the negative particle न, would have otherwise taken 'nīsh' by IV. I. 64.

ऋग्नेभ्योऽपि ॥ ५ ॥ पदानि ॥ ऋत्-नेभ्यः, डीप्, (खियाम उच्याप्नाऽ) ॥
वृणिः ॥ ऋकारान्तेष्यो नकारान्तेष्यम् प्रतिपतिकेम्यः खियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

5. The affix डीप् is employed, in forming the feminine, after Nominal stem ending in ऋ or in न।

Of the affix डीप्, the letter ड् is taken in order to make a common term with डीष् and डीन्; and the प् is taken to distinguish ti from those

affixes; the real affix is ई । Thus, कर्तृ—/f. कर्ती ; हर्ष—/f. हर्षी ; सण्डन्—/f. सण्डनी ; लचिन्,—/f. लचिनी ॥

उगेतश्च ॥ ६ ॥ पदानि ॥ उगितः, च, (स्थियां ढीप्) ॥

वृत्तिः ॥ उग् इत् यत्वसंभवति यथा कर्थवित् तसुगीच्छस्त्ररूपं, तदन्तात् स्थियां ढीप् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ धातोरुगितः प्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ अंधते शोपसंख्यानम् ॥

6. And after what has an indicatory 'uk' (उ, एव or ल) the affix ढीप् is employed, in denoting the feminine.

The उक् is a pratyāhāra meaning उ, एव and ल । Wherever it is possible to make these letters indicatory, in whatever way it may be, that word-form is called उगित् । That which ends with such a word is meant here. A prātipadika pure and simple, not formed by an affix, may be उगित्, thus the pronoun भवतु among the sarvanāmas: an affix may be उगित् as the affixes नक्तु and शह्, and therefore, the words formed by these affixes will be उगित्; similarly a letter may be उगित् as ह् meaning त् in VI. 4. 127, ("तु is the substitute of the final of an inflective base ending in अवत् &c")

Thus, भवत् 'honored' sir.—/f. भवती 'madam'. Applying the rule of tadantavidhi, we have अर्तभवत्—अतिभवती 'most exalted lady'. Similarly पचत् (formed by adding शह् III. 2. 124), forms the feminine पचन्ती, the नुम comes by VII. 1. 82. So also यजन्ती 'a female sacrificing'; अवत् अवती 'a mare'.

Vārt:—Prohibition must be stated in the case of verbal roots having an indicatory 'uk'. Thus the roots क्षसु 'to fall down', ध्सु 'to fall down' have indicatory उ ; and we get from these roots, the paātipadikas like उखासत् and पर्जन्त्, (III. 2. 76). The उखासत् आहाणी, पर्जन्त् आहाणी ॥ Here, the feminine is not formed by adding ढीप् ।

Vārt:—The prātipadikas ending with the verb 'anchu', however, take the affix ढीप् । As, प्राची, प्रतीची, उरीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वनः, र, च, (स्थियां ढीप्) ॥

वृत्तिः ॥ वग्रन्तात्यातिपदिकात् स्थियां ढीप् प्रत्ययोभवति रेफान्तादेशः ॥
वार्त्तिकम् ॥ वनो न हसः ॥

7. The affix 'ढीप्' is added, in forming the feminine to the stems that end in the syllable वन्, and र् is the substitute of the final of such syllable.

Thus धीवन् (Uṇādi IV. 115) f. धीवरी 'a female artisan' ; पीवन् f. पीवरी 'a young woman, a stout woman', शवन् f. शंवरी 'night' (शृ+वन्) III. 2. 75) lit. that which destroys light. So also परलोकपृथरी ॥

Words ending in वन् are formed by the affixes इवनिष् (III. 2. 103) वनिष् and वनिष् (III. 2. 74). These words end in न् and consequently would have taken डीप् even by IV. 1. 5; the necessity of the present sūtra arose in order to teach the change of न् into र् in case of words ending in वन् ॥

Vārt:—If the affix वन् is ordained to be added to a word ending in श्, (a letter of हश् pratyāhāha), and is thus immediately preceded by a soft consonant then this rule does not apply, that is to say, there is neither the application of the affix डीप् nor the change of न् into र् ॥ Thus सहयुधवन् is both masculine and feminine as, सहयुधा ब्राह्मणः or ब्राह्मणी 'a Brāhmaṇa brother or sister in arms'. In शवन् the वन् is preceded by र् which is a letter of हश् class, but as वन् is not ordained to be applied to शर् but to श्, and we get the र् indirectly by guṇa, the vārtika does not apply to such a case. Hence शर्वरी ॥

पादेऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ पादः, अन्यतरस्याम् (स्त्रियां डीप्) ॥
शुचिः ॥ पादन्तात् प्रातिपदिकासन्यतरस्यां स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix 'डीप्' is optionally employed in the feminine, after a Nominal-stem ending with word 'pād.'

The word पाद becomes पाद् when final in certain Bahuvrīhi compounds V. 4. 140). Thus द्विपात् is both masculine and feminine, or it may optionally form its feminine by long ई (डीप्). In the latter alternative, the form will be द्विपी, the word पाद् being replaced by पद् by VI. 4. 130, (as read with I. 4. 18). Similarly चिपात् or चिपिणी ; चतुर्पात् or चतुर्पाणी ॥

दावृचि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ टाप्, ऋचि, (स्त्रियां पादः) ॥
शुचिः ॥ क्लिचिवाच्यायां पादन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix टाप् is employed in the feminine, after Nominal-stem ending with the word 'pād', when the word denotes a verse of the Rig-Veda.

This debars डीप् ॥ Thus द्विपश्चक्तुष्ठा 'a Rik verse consisting of two quarter verses'; similarly चिपश्चक्तुष्ठा, चतुर्पश्चक्तुष्ठा ॥ Why do we say "when denoting a 'rik verse'"? Observe द्विपरी देवदत्ता 'Devadattā (a woman) having two feet'.

न पद् स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥ पदानि ॥ न, पद्, स्वस्त्रादिभ्यः, (स्त्रियाम्) ॥
शुचिः ॥ पद् संतकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति ॥

10. The feminine affixes are not employed after the stems called 'पद' (I. 1. 24), and after 'स्वस्त्र' &c.

This prohibits all feminine affixes that would otherwise have presented themselves. Thus पञ्च ब्राह्मणः 'the five Brāhmaṇi ladies'. So also सम्, हश् &c are feminine as well as masculine. The following words belong to the

Svasrádi class:—स्वसा ‘a sister’, बुहिता ‘a daughter’; ननादा ‘a husband’s sister’, याता ‘a husband’s brother’s wife’, माता ‘a mother’, तिक्ष्णः ‘three’, चतुरः ‘four’.

मनः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ मनः (डीप् स्थियां) ॥

बृत्तिः ॥ मन्त्रन्ताप्राप्तिपक्षिकात् डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

11. The affix डीप् is not employed after a Nominal-stem ending in the syllable मन् ॥

By IV. 1. 5, prātipadikas ending in मन् would have taken the affix डीप्, in as much as they end in न्; but the present sūtra prohibits that. Thus शमन् ‘a string’ is both neuter and feminine; and is declined as follows:—I. S. शमा; d. शमानौ, pl. शमानः ॥ Similarly पामा, पामानौ, पामानः ॥

Here by using the term मन् we mean words formed by an affix whose effective element is मन्, such as the affix मनिन् (Unādi IV. 144) in the words शमन् (शो + मनिन्) and पामन्; as well as words which end in मन् which does not represent an affix. This is done on the strength of the following paribhāṣā:—अनिन्समन ग्रहणार्थवता अनर्थकेन च तस्मात्विधि प्रयोजयन्ति ॥ “Wherever अन् or इन् or अस् or मन्, when they are enyloped in grammar denote by I. 1. 72 something that ends with अन् or इन् or अस् or मन्, there अन्, इन्, अस्, and मन् represent these combinations of letters both in so far as they possess, and also in so far as they are void of, a meaning.” Therefore, words like सीमन् and अतिमहिमन्, where मन् is not an affix, but an integral part of the word, are also governed by the present sūtra. Thus, सीमा, सीमानौ, सीमानः अतिमहिमा, अतिमाहमानौ and अतिमहिमानः ॥

अनो बहुत्रीहे: ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अनः, बहुत्रीहे:, (स्थियां डीप् न) ॥

बृत्तिः ॥ अन्त्रन्तात् बहुत्रीहे: स्थियाम् डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

12. The affix डीप् is not employed to denote the feminine, after a Bahuvrīhi compound ending in अन् ॥

This refers to those Bahuvrīhi compounds in which the penultimate is not elided. Of the Bahuvrīhi compounds which lose their penultimate letter, it is optional to employ this affix or not; as it will be taught in IV. 1. 28. Thus सुपर्वन् ‘possessed of beautiful joints’ is both masculine and feminine. As सुपर्वा, सुपर्वाणी, सुपर्वाणः; so also सुशमा, सुशर्माणी and सुशमणः ॥ In these cases the penultimate अ of वन् or मन् is not elided. See VI. 4. 137.

Why do we say “after Bahuvrīhi compounds”? Because after any other ‘compounds, this rule will not apply. As आतराजन् is an Avyayibhāva compound, its feminine will be अतिराजी ॥

डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ डाप्, उभाभ्यां, अन्यतरस्यां, (मनः अनोबहुत्रीहे: स्थियां) ॥

बृत्तिः ॥ डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मन्त्रन्ताप्राप्तिपक्षिकादन्त्राद्य बहुत्रीहेरन्तरस्याम् ॥

13 The affix ঢাপ comes optionally after both these, viz. the Nominal-stem ending in মন्, and a Bahuvrīhi compound ending in অন্ ॥

Of the affix ঢাপ, the letter দ indicates that the affix is to be added after the elision of the টি (I. 1. 64) of the base. Thus পামন্ + ঢাপ = পাম + আ = পামা, This being an optional rule we have I. s পামা d, পাম or পামানৌ, pl, পামা: or পামানঃ ; similarly with সীমা, as, সীমা, সীমে or সীমানৌ, সীমাঃ or সীমানঃ ॥

So also in Bahuvrīhi compounds ending in অন্. As :—

বহুরাজা,	বহুরাজেং or বহুরাজানৈ,	বহুরাজঃ or বহুরাজানঃ ॥
বহুতক্ষা,	বহুতক্ষেং or বহুতক্ষাণৈ,	বহুতক্ষঃ or বহুতক্ষাণঃ ॥

Why do we say “optionally”? So that the option may apply to sūtra IV. 1. 7 also; i. e. when a prātipadika ending in বন्, which can be regarded as ending in অন্, is a Bahuvrīhi compound, then the change of ন into ত and the application of ঢীষ are optional · we may apply the affix ঢাপ instead. As :—
বহুধীবা or বহুধীবী ; বহুবীবা or বহুবীবী ॥

অনুপসর্জনাত্ ॥ ১৪ ॥ পদানি ॥ অনু উপসর্জনাত্ ॥
বৃত্তিঃ ॥ যথিত ঋর্ঘ্যমনুকমিদ্যামোভুবসর্জনাদিত্যেব তদ্বিত্যম ॥

14. The following rules apply to a Nominal-stem which is not a subordinate term in a compound.

This is an adhikāra aphorism pure and simple, and has governing force upto IV. 1. 77: and prohibits the application of affixes to ‘upasarjanas’. That is to say, whatever we shall treat of hereafter, is to be understood to apply to such terms only, which are not upasarjana or a subordinate term in a compound. (I. 2. 43). Thus the next sūtra declares “the affix নিপ is added in forming the feminine after what ends in short অ, if the affix with which it ends has an indicatory ই, & c.” Thus the word কুশচর is formed by the affix ই (III.) 2. 16), and ends in অ. The feminine of this word will be formed by ঢীষ as কুশচরী, similarly মদ্রচর—/ মদ্রচরী । But if these words being the last members of a compound, are treated as upasarjana (I. 2. 43), then they will not take the affix ঢীষ in the feminine. Now in a Bahuvrīhi compound, all the component members are upasarjana, (II. 2, 35); therefore, the feminine of such compounds will not take ঢীষ ॥ Thus, বহুকুশচরা or বহুমদ্রচরা মধুরা ॥ Similarly IV. 1. 63 says, “the affix ঢীষ is added after words denoting jāti” as, কুকুরী, শুকীৰী ॥ But where these words are upasarjana, ‘নিপ’ will not be added : as, বহুকুশচুরা মধুরা ॥

As a general rule, tadanta-vidhi (I. 1. 72) does not apply to compounds ; but the present sutra indicates by implication that the tadanta-vidhi applies to compounds for the purposes

of the application of feminine affixes. For had it not been so, there would have been no necessity of making the present sūtra ; for a rule applicable to a simple word as such, would not have applied to it when it was part of a compound—whether subordinately (upasajjana), or principal (pradhāna). But the present sūtra indicates that the tadantu-vidhi does apply, if the word does not become a subordinate member, but is regarded as the principal member, of a compound.

The feminine of कुम्भकार or नगरकार will be कुम्भकारी or नगरकारी, in as much as the second member here is pradhāna : the word 'kumbha-kāra' being formed by अ॒(III, 2, 1), and thus making it possible to apply डीप् by IV. 1. 15. The affix अ॒ referred to in the next sūtra refers to the kṛit-affix अ॒(III, 2, 1), as well as to the Taddhita affix अ॒ ॥

दिव्याणश्वयसज्जद्घञ्जमातच्चतयप् ठक् ठञ्जकञ्चकरपः ॥ १५ ॥ पदानि ॥
दित्-द्व-अञ्ज-श्वयसच्च-दघञ्ज-मातच्च-तयप्-ठक्-ठञ्ज-करपः (अतः स्थिया-
म् डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ दिवादिष्य प्रातिपदिकेष्यः स्थियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ न भूत्वा जीकक्षयुन्तु हणत्वुनानामुपसंख्यानम् ॥

15. The affix डीप् is added, in the feminine, after the Nominal-stems ending in short अ, if the affix with which it ends has an indicatory द्, or if the affix be ट्, or अञ्ज्, or अञ्ज् or श्वयसच्च, or दघञ्ज, or मातच्च, or तयप्, or ठक्, or ठञ्ज् or कञ्च् or करप् ॥

The word अतः 'ending in short अ' is understood here by anuvṛitti from IV. 1. 4 ; and qualifies the affixes above-mentioned, wherever necessary. This debars the affix टाप् of IV. 1. 4. We shall give example of each *seriatim* (1) Thus, m., कुरुचर f., कुरुचरी m., मद्रुचर f., मद्रुचरी (चर+ई=चर+ई ; the final अ is elided by VI. 4. 148.) The word kuru-chara is formed by ट् (III. 2, 16), of which ट् is indicatory.

Q. It might be objected, "why is not the affix डीप् added after the words पचमान, formed by the affix शानच् (III. 2. 124) in as much as this affix is a substitute of लट् ; and because लट् has an indicatory द्, therefore, its substitute will also be supposed to have an indicatory द् (I. 1. 57)."'

A. To this we reply, 'the affix लट् is not दित् as it has two indicatory letters, ल् and ट्.'

Q. If that be so, affixes like स्तुट् should also be called no दित् affixes, as they have also two indicatory letters.

A. To this we reply, that if स्तुट् be not regarded दित्, then the indicatory द् of स्तुट् finds no scope anywhere: as the indicatory द् of लट् has its scope in sūtra III. 4. 79. Therefore, the feminine of पचमान will be पचमाना ॥ Similarly, the indi-

catory द् of augments will not cause the application of the affix डी॒ष् ; thus पठिता विद्या ॥ Here the feminine of पठिता is formed by आ and not द्. This is indicated by sūtra IV. 3. 23, which says “augment तु॒द् is added to the affixes दु॒ष and दु॒प्रल्”. If the द् of तु॒द् could have made the affix विद् for the purposes of this present sūtra ; the anubandha द् had been unnecessarily added to the affixes दु॒ष and दु॒प्रल् in the above.

(2) Of words ending in द् we have, m, सौपर्णी f. सौपर्णी॒ती so also f. वैनती॒ती. The द् stands for the affix दक् ; and it is replaced by ए॒श् (VII. 1. 2). Thus सुपर्णा + दक् (IV. 1. 120) = सुपर्णा + ए॒श् - सौपर्णी॒ती (VII. 2. 118). There is no affix which is merely द् without any indicatory letters ; and denoting the feminine ; the only affix, as said above, is दक् ॥ Therefore, the following maxim does not apply here :—“When a term void of anubandhas (indicatory letters) is employed in grammar, it does not denote that which has an anubandha attached to it”, and we cannot say that the द् of this sūtra refers to the anubandha-less द् of V. 3. 102 which is always Neuter.

(3) Of words in अ॒ण्, we have already said that the affix अ॒ण् here refers to both the Kṛit and the Taddhita affix ‘aṇ’. Thus with the kṛit affix ‘aṇ’ we have कुम्भकार and नगरकार (III. 2. 1), the feminine of which is कुम्भकारी and नगरकारी ॥ With the Taddhita affix ‘aṇ’ we have औपगव् (IV. 1. 92), the feminine of which is औपगवी ॥ Sometimes words formed by the addition of the affix ण are operated upon as if they were formed by अ॒ण् ॥ Thus चौरी, तापसी are the feminine of चौर and तापस (IV. 4. 62), sometimes words formed by ण are not so treated, as शण्डा, मौष्ठ (IV. 2. 57).

(4) Words formed by अ॒भ् as औत्सृं f. औत्सृती, औत्सान, f. औत्सानी (IV. 1. 86). Though by IV. 1. 73 the affix डी॒न् would have come after the words ending in अ॒भ्, the re-employment of this affix in the present sūtra is for the purpose of preventing the application of the affix डी॒ष् which would have presented itself by IV. 1. 63 ; that is even when ‘jati’ is indicated, ‘ṇīsh’ is not to be employed here.

(5) The three affixes इयसच्, वप्तच् and मावच् are added by V. 2. 37 ; as, जारुद्यती, जरुद्यती, जामुद्यती ‘reaching to the thigh’. Similraly जानुद्यती, जामुद्यती, जामुमाती

(6) So also with words formed by तय॑प् (V. 2. 42). As पञ्चती ‘of which the parts are five’ so also इशती ॥

(7) So also with words ending in उक् (IV. 4. 1) as, आकिकी ‘a female dicer’, शालाकिकी. The उ is replaced by इक् (VII. 3. 50).

(8) Similarly with words ending in उङ् (V. 1. 18) : as, लावणकी ‘elegant’. The affixes उक् and उङ् are separately enumerated in this sūtra, in order to exclude the affix उक् &c. For had the word उ merely been used, then it would have meant all the three affixes उक्, उन् and उङ्, which is not desired.

(9) Similarly with words ending in क्त् (III. 2. 60) as, यादृशी, तादृशी ॥

(10) So also with words ending in क्वरप् (III. 2. 163) as इत्वरी 'swift', नवरी ॥

Vārt :—In addition to the foregoing, there should have been the enumeration of the affixes नम् and सन्म (IV. 1. 87) and इक्क् (IV. 4. 59) and खुन् (III. 2. 56) and of the words तस्ण and तस्नु 'a youth'. Thus लेणी 'a female', पौस्नी 'a male', शास्त्रिकी 'a female spear bearer', भास्त्रंकरणी 'enriching ; तस्णी or तस्नु 'a young woman'.

यज्ञश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ यज्ञः, च, (स्त्रियां डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ यज्ञन्ताद्य प्रान्तिपश्कात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥
वार्तान्तकम् ॥ अपत्यभवणं कतव्यम् ॥

16. The affix डीप् is employed, in denoting the feminine, after a Nominal-stem ending in 'यज्ञ' (IV. 1. 105).

Thus गार्ग्य+डीप्=गार्ग्य+ई (VI. 4. 148)=गार्ग्य+ई (VI. 4. 150)=गार्गी 'a female descendant of Garga'; so also वार्त्ती ॥

Vārt :—This rule applies when the affix यम् denotes a descendant, and not otherwise. Therefore ई will not be applied to form the feminine of द्वैष्य of द्वैष+यम् (IV. 3. 10). Its feminine will be द्वैष्या 'living on or relating to an island'.

The separation of this sūtra from the last, (for the affix यम् could well have been included in the same), is for the sake of the subsequent aphorisms, in which the anuvṛtti of यम् only runs and not of others.

प्राचां स्फ स्तद्वितः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ प्राचां, ष्फः, तद्वितः, (यज्ञः स्त्रियां) ॥
वृत्तिः ॥ प्राचामाचार्याणां मंतन यज्ञन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति स च तद्वितसंज्ञः ॥

17. In the opinion of the Eastern Grammarians, the affix 'shpha' is employed after what ends with the affix 'yañ', and it is to be regarded as a Taddhita affix.

Of this affix ष्फ the letter ष is indicatory (I. 3. 6), and shows that the words formed by this affix will take 'ṇish' (IV. 1. 41). The feminine nature is here manifested by these two affixes jointly, viz by 'shpha' and 'ṇish'. The object of saying that 'shpha' is to be regarded as a taddhita affix, is that the word so formed may get the designation of prātipadika (I. 2. 46). The affix ष is replaced by the substitute आयन (VII. 1. 2). Thus गार्ग्य+ष्फ+डीप् = गार्ग्यायणी ; so also शास्त्रायणी ॥ This being an optional rule, we have in the alternative, गार्गी and वार्त्ती ॥

The word सर्वत्र "every where", of the next sūtra is to be read into this, by a process inverse to that of anuvṛtti, in order to prohibit the applica-

tion of those rules even which would otherwise debar this. Thus IV. i. 75 says:—‘the affix आप् comes after भावव्य’ ॥ Here भावव्य ends in अ्, and by IV. i. 16, the word भावव्य would have taken the affix निपः IV. i. 75 debarred this. But according to Eastern Graminarians, here also the affix ‘shpha’ will be added. Thus आवश्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, लोहितादि कतन्तेभ्यः, (यज्ञः स्त्रियांष्ट)

वृत्तिः ॥ सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यन्तेभ्यः स्त्रियां ष्टः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix ‘shpha’ is invariably added in the feminine after the words beginning with ‘lohita’ and ending with ‘kata’, when they take the affix yan.

The words लोहित &c. are a subdivision of Gargādi class (IV. i. 105). The present sūtra makes the application of the affix ष्ट, compulsory while it was optional in the last. The word कत refers to the independent prātipadika कत in the said subdivision, which follows immediately after the word कापि, and not to the word कुरुकत of the same class, where the word कत is not an independent full nominal-stem but a member only. Thus लोहितायनी, शांशिष्यायनी बाध्यायनी ॥

Kārikā कण्वालु शकलः पूर्वः कतादुन्नर इव्यते ।
पूर्वोन्नरौ तदन्तादी ष्टाणां तत्र प्रयोजनम् ॥

For the purposes of the application of ष्ट and अण्, the word शकल which is enumerated in the Gaṇapāṭha after the word कण्व (See IV. i. 105) should be regarded as if it stood immediately before कण्व and after कत ॥ Thus we have शाकल्यायनी (with ष्ट), and शकलाः with अण्, meaning शाकल्यसंयोग आत्मा: ‘the pupils of Sākalya’.

कौरब्यमाण्डुकाभ्यांच ॥ १९ ॥ पदानि ॥ कौरब्य-माण्डुकाभ्याम; च, (स्त्रियांष्ट) ॥
वृत्तिः ॥ कौरब्य माण्डुक इत्यताभ्यां स्त्रियां ष्टः प्रत्ययो भवति ॥
वार्तीकम् ॥ कौरब्यमाण्डुकयोगसुरेस्त्रपसंस्थानम् ॥

19. The affix ‘shpha’ is added, in the feminine, after the words कौरब्य and माण्डुक ॥

The word कौरब्य is formed by adding the affix ष्ट to the base कुरु (IV. i. 151); this word, ending in अ, would have formed its feminine by दाप् (IV. i. 4), but for the present sūtra. So also by IV. i. 119, the word माण्डुक is formed by अण् added to मण्डुक; and the feminine of माण्डुक would have been formed by निपः (IV. i. 15), but for the present aphorism, which supersedes that affix. Thus कौरब्यायनी, माण्डुकायनी ॥

How do you explain the form कौरवी in the phrase कौरवी सेना ?

We explain it by saying that कौरवी is not the feminine of कौरव्य; but of कौरव, formed by adding अ॒ण् to कुरु by sūtra IV. 3. 120.

Vārt:—The word आसुरि should be enumerated along with kauravya and māṇḍūkya. Thus आसुराच्यी ॥ The word आसुरि is formed by the affix अ॒ण् added to the word असुर; the word 'asuri' would, therefore, have taken the affix अ॒ण् in forming the further derivative (IV. 2. 112). But according to the opinion of Patanjali, the word, 'asuri' should form its further derivative (called also शाषिक) by taking the affix उ (IV. 2. 114). Thus आसुरीयः कल्पः (तेन प्रोक्तम्) ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ पदानि ॥ वयसि, प्रथमे, (स्त्रियां डीप्)

वृत्तिः ॥ प्रथमे वयसि वयसातिपादिकं शुश्यावर्तन्ते ततः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वाचिकम् ॥ वयस्यचरमइतिवन्तव्यम् ॥

20. The affix 'डीप्' is employed, in the feminine, after a Nominal-stem ending in अ and denoting early age.

The word वयः means the condition of the body as dependent upon time; such as, youth, old age &c. Words expressive of early age form their feminine by ई, though ending in अ ॥ Thus, कुमारी 'a girl'. किशोरी 'a young girl' बर्की 'a she-kid'.

Why do we say denoting 'early age'? Observe स्थविरा 'an old woman'; वृजा 'an old woman'. Why do we say ending in अ? Observe शिशु, which is both masculine and feminine.

Vārt:—The sūtra should have been अचरमे वयसि 'words expressive' of not old age? Thus वृष्टी 'a young woman', चिरणी 'a young woman'. These words denote the second stage of life, and not the first, i. e. they denote women who have attained their maturity.

How do you explain the form कन्या 'a girl'? This is an exception, and Pāṇini himself uses the word 'kanyā' showing that it is a valid form; as in sūtra IV. 1. 116.

The words like उत्तानशशा 'an infant girl that does not know how to lie down properly' लोहितपाविका 'a female infant whose feet are still tender and red' do not directly, but metaphorically, express age, and hence are not governed by this rule.

द्विगोः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, (स्त्रियां डीप्) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगुसहकार्त् प्रातिपदिकार्त् स्त्रियांडीप् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix 'डीप्' comes in the feminine after a Nominal-stem ending in short अ, which is a 'Dvigu' compound.

Thus इषापूली, पञ्चपूली ॥ But we find त्रिफला 'the three myrobalans', because this is one of the words spoken of as 'अज &c' (IV. 1. 4).

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्योनतद्वितलुकि ॥ २२ ॥ पदानि ॥ अपरिमाण-
विस्त-आचित-कम्बल्येभ्यः, न, तद्वित-लुकि, (डीप् द्विगोः) ॥

मृत्तिः ॥ अपरिमाणन्ताऽद्विगोविस्तापित कम्बल्यान्ताश तद्वितलुकि सति डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

22. The affix डीप् is not employed, when a Taddhita affix is elided, after a Dvigu compound ending in a word not denoting a mass or measure ; or in 'bista', 'achita', and 'kambalya'.

This debars 'nīp' which otherwise would have presented itself by virtue of the last sūtra. The words विस्तः 'a weight of gold equal to 80 Raktikas', आचितम् 'a measure of 10 cart-loads or 80,000 tolahs'; and कम्बल्यः 'a measure', all denote measure; and are the only words expressing measure to which this rule applies. The word परिमाण means 'measure', as distinguished from संख्या 'a Nuinal', See V. I. 19, &c.

Thus पञ्चाश्वा is a Dvigu compound, meaning 'purchased for five horses.' Here the Taddhita affix ई (V. I. 37) giving the sense of 'purchased with' has been elided by V. I. 28. This compound does not end in a word denoting parimāṇa technically so called or a measure. The feminine of this word will not be formed by डीप् but by टाठ्, thus, पञ्चश्वा 'a female purchased for five horses'.

The words denoting 'time' or 'number' are not words denoting 'measure' as understood in this sātra by the word 'parimāṇa'. Thus, द्विरषा 'a two years old female child', त्रिरषा 'a three years old female child' (V. 2. 37 Vart.) So also द्विशता 'a female purchased for two hundreds', similarly त्रिशता ॥ So also with the words विस्त &c. As द्विविस्ता 'purchased for two bistas', त्रिविस्त, आचिता, त्रिपाचिता, द्विकम्बल्या, and त्रिकम्बल्या, &c.

Why do we say 'not ending in a word denoting a Parimāṇa or a 'measure'?' Observe द्वारकी, त्रिवारकी " a female purchased for two or three ādhaka". Here ādhaka means a measure equal to 7 lb. 11 oz. avoir.

Why do we say 'when a Taddhita affix is elided'? In 'Samāhāra' Dvigu' compounds, the affix 'nīp' will apply. Thus पञ्चाश्वी 'an aggregate of five horses', so also इशाश्वी ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥ पदानि ॥ काण्ड-अन्तात्, क्षेत्रे, (द्विगोः तद्वितलुकि
डीप् न) ॥

मृत्तिः ॥ काण्डशस्तान्ताऽद्विगोस्तद्वितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

23. The affix डीप् is not employed after an adjectival Dvigu compound, ending in the word 'काण्ड', where the Taddhita affix is elided, when the compound means a field.

Thus हिकाण्डा क्षेत्रभक्ति: 'a division of a field of the measure of two kāṇḍas.' Here, the word हिकाण्डा is a Dvigu compound ending in 'kāṇḍa'; the Taddhita affixes denoting measure enjoined by V. 2. 37, have been elided by the vārtika 'प्रमाणे लो हिगानित्यम्' given under the same sūtra. The feminine, therefore, of this word will not be formed by 'nīp' but by दाण्; so also विकाण्डा क्षेत्रभक्ति: ॥

The term 'kāṇḍa' is a word expressive of non-measure ; and, therefore, the prohibition contained in the last sūtra applies to it ; the present sūtra is made to regulate this prohibition. That is to say, the prohibition contained in the last sūtra is not universally applicable in the case of Dvigu compounds ending in 'kāṇḍa'; it applies to cases where the compound refers to superficial land measure. Therefore we have, हिकाण्डी रजुः 'a rope two kāṇḍas long'; विकाण्डी रजुः 'a rope three kāṇḍas long'.

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ पुरुषात् प्रमाणे अन्यतरस्याम्, (द्विगोः तद्वितलुकिनडीप्) ॥
वृत्ति ॥ प्रमाणं यः पुरुषशब्दस्तदन्तात् हिगोस्तद्वितलुकिं सति अन्यतरस्यां न डीप् प्रत्ययो भवति ॥

24. The affix 'डीप्' is not optionally employed after a Dvigu compound, where the Taddhita affix is elided, when the compound ends in the word 'purusha', referring to measure.

Thus हिपुरुषा or हिपुरुषी परित्या 'a mote two *purusha* wide' so also विपुरुषी or विपुरुषा &c. The present sūtra ordains an option where IV. 1. 22 would have made the prohibition universal. Why do we say 'when referring to measure'? Observe हिपुरुषा 'a female purchased in exchange for two males; No option is allowed here. Where the Taddhita affix is not elided, the present rule does not apply. Therefore in Samāhāra Dvigu we have हिपुरुषी or विपुरुषी ॥

बहुवीहेरूधसो डीप् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ बहुवीहेः ऊधसः डीप् (स्त्रियां) ॥
वृत्ति ॥ ऊधस् शब्दान्तात् बहुवीहे विवायां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix 'डीप्' is employed, in the feminine, after a Bahuvrīhi compound ending in the word ऊधस an 'udder'.

Thus the Bahuvrīhi compound of कुण्ड 'a bowl' and ऊधस् will be कुण्डो-धस्; then the final of ऊधस is replaced by the substitute अनङ् (V. 4. 131); thus we have कुण्डोधन्; which would have been liable to the rules IV. 1. 12, 13. ante; the present sūtra enjoins डीप् instead. Thus कुण्डोधनी (VI. 4. 134) 'a woman with full bosom'; घोट्टी 'a cow with udders like jars'.

Why do we say 'after a Bahuvrīhi compound'? Observe प्राप्ता ऊधः = प्राप्ताधाः (II. 2. 4) which is a Tatpurusha compound.

The Sûtra IV. i. 28 also is debarred in this case: for though the penultimate अ is elided by the VI. 4. 134, yet rule IV. i. 28 does not apply here.

The substitution of अन् for the final of ऊःस् takes place only then, when the feminine nature is to be expressed and not otherwise. Therefore in the masculine we have महोधा पञ्चन्धः ‘the big-bosomed cloud’.

संख्याव्ययादे डीप् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ संख्या-अव्यय-आदेः, डीप् (बहुव्रीहे ऊःसः त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यासरव्ययरेष्व बहुव्रीहेऊःसशब्दान्तात् डीप् प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix डीप् comes in the feminine, after a Bahuvrîhi compound ending in ‘ûdhas’, beginning with a Numeral or an Indeclinable.

This sûtra ordains ‘nip’, where by the last sûtra there would have been ‘nîsh’. Thus द्वी+ऊःस्+अन्+डीप् (V. 4. 131)=द्वूम्भी ‘having two udders’; so also त्रृम्भी, ‘having three udders’. The above are Bahuvrîhi compounds beginning with a Numeral. Similarly अन्तर्म्भी ‘many-uddered.’; निर्म्भी ‘having no udders.’

Why do we say ‘beginning with’? So that the rule may apply to compounds like त्रिविद्योधी and त्रिविद्योधी, in which the words ‘dvividha’ and ‘trividha’, though not Sankhyâ are words which *begin* with a Sankhyâ.

दामहायनान्ताश्च ॥ २७ ॥ पदानि ॥ दाम-हायनन्तात्, च, (त्रियां डीप् संख्या बहुव्रीहेः) ॥

वृत्तिः ॥ संख्योर्बहुव्रीहे र्तमशब्दान्ताश्चायनशब्दान्ताश्च त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥

27. The affix डीप् comes, in the feminine, after a Bahuvrîhi compound beginning with a Numerel, and ending with the words dâman ‘a rope’, and hâyana ‘a year’.

The word शमन् was liable to be operated upon by three rules, by, IV. i. 13 ordaining डाप्, by IV. i. 11 prohibiting totally the affixing of डीप् and IV. i. 28 ordaining nip optionally: the present sûtra ordains nip to the exclusion of all those rules. As द्विशम्भी ‘a (mare) bound by two ropes’. त्रिशम्भी ॥

Similarly हायन would have taken long आ by IV. i. 4, this ordains long ई ॥ Thus द्विहायणी ‘two years (old girl)’, त्रिहायणी; चतुर्हायणी ॥

Vârt:—The word ‘hâyana’ must denote ‘age’, for the purposes of this sûtra. Therefore we have no nip here:—द्विहायना शाला ‘a hall of two years existence’. So also त्रिहायना and चतुर्हायना ॥ Moreover in these latter cases the न is not changed into ण; for when हायन denotes ‘age’, it is then only that the न is changed into ण and not otherwise.

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अनः, उपधा-लोपिनः-अ-
न्यतरस्यां (बहुव्रीहे डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ अन्नतो यो बहुव्रीहेश्वपथालोपी तस्मादन्यतरस्यां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix डीप् optionally comes after that Bahuvrīhi compound, which ending in the syllable अन् loses its penultimate अ ॥

Thus बहुराजन् is a Bahuvrīhi compound ending in अन्; in applying डीप्, it loses its penultimate by VI. 4. 134 (अन्नोपोऽनः there is elision of अ of अन् when a *bha* affix follows). Thus बहुराजी 'having many kings'. In the alternative, when डीप् is not added, we may add the affix दात् by IV. 1. 13. Thus बहु-राजा, बहुराजे, बहुराजाः ॥ Or we may apply the prohibition contained in IV. 1. 12 and have बहुराजा, बहुराजानौ, बहुराजानः ॥ when the penultimate is not elided we cannot apply the affix डीप् at all: in cases of such compounds there are only two forms of the feminine noun as सुपर्वी, सुर्वीं, सुपर्वीः or सुपर्वा सुपर्वणी, सुपर्वणः ॥ That is to say we apply IV. 1. 13 and 12 only; for in the case of सुपर्वन् &c. rule VI. 4. 137 prevents the elision of the penultimate अ; (न संयोगाद्वयनन्तात्, there is not elision of the अ of अन् when it comes after a conjunct consonant ending in व or न) ॥

नित्यम् संझाछन्दसोः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ नित्यं, संझा, छन्दसः (अनउपधा-
लोपिनोऽन्यतरस्यां डीप्)

वृत्तिः ॥ अन्नताद्वहुव्रीहेश्वपथालोपिनः संझायां विषये छन्दसि चनित्यं डीप् प्रत्ययो भवति ॥

29. The affix डीप् necessarily comes in the Chandas and in forming Names, after that Bahuvrīhi compound which ending in the syllable अन् loses its penultimate अ ॥

This is an exception to the last rule; for while that enjoined the optional, the present enjoins the compulsory application of the affix डीप् ॥ Thus सुराजी 'the city called Surājī'; अतिराजी 'the city of Atirājī'. Similarly in the Chandas we have गौः पञ्चशस्ती, एकशस्ती, द्विशस्ती 'a cow having five udders, one udder, or two udders'. एकमुद्री समानमुद्री ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलं भेषजात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥
केवल-मामक-भागधेय-पाप-अपर-समान-आर्यकृत-सुमङ्गल-भेषजात्, च, (संझाछ-
न्दसोः डीप् ख्यायां) ॥

वृत्तिः ॥ केवलादिकेऽयः प्रतिपदिकेऽयः संझायांछन्दसि विषये ख्यायां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

30. The affix डीप् necessarily comes in denoting the feminine, after the following Nominal-stems when employed to express a Name or in the Chandas:—केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्यकृत, सुमङ्गल and भेषज ॥

The phrase संज्ञा छन्दसोः of the last sūtra is understood here also. Thus केवली in the Chhandas, as opposed to केवल in the ordinary language, when not denoting a Name; so also नामकी and नामिका; भागधेयी as मित्रावरुणयोभागधेयी and भागधेया; पारी and पापा; अपरी as उताऽपरी-योमपरा विजित्ये; (Rigveda I. I. 13) and अपरा; समानी प्रवाणी and समाना; आर्येष्टी and आर्यकृता; सुमङ्गली (Rigveda X. 85. 33) सुमङ्गला; भेषजी and भेषजा ॥ सुमङ्गल takes डी॒प् also by IV. I. 41, as belonging to Gaurādi class No. 86.

रात्रेभाजसौ ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ रात्रेः, च, अजसौ, (संज्ञा छन्दसोः डी॒प्) ॥
शृङ्खः ॥ जसूविषयाशन्यव संज्ञायां छन्दसि च रात्रिविशात् डी॒प् प्रथयो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ अजसाविष्वितिवक्तव्यम् ॥

31. The affix डी॒प् comes after the word रात्रि in the Chhandas, and in denoting a Name, except when the affix जस् (nominative plural) is added.

Thus या रात्री हृषा, रात्रीभिः (3rd pl); (Rigveda X. 127. I. I. 35. 1) but in the nominative plural we have रात्रयः, the regular plural of the word रात्रि, as in the sentence यास्ता रात्रयः, instead of रात्र्यः ॥

Vārt :—According to Kātyāyana, nīp is not added, not only when we apply the nominative plural termination जस्; but in all other terminations beginning with जस् also. Thus रात्रि सहेष्वित्वा; here in the accusative singular case also the डी॒प् is not employed.

But how do you explain the form रात्र्यः in the following तिनिष्पद्वै-
शुगुण्डताम् रात्र्यः; This 'rātrya' is the nominative plural of 'rātri' which is formed by the feminine affix nīp; and not by nīsh. The forms evolved by adding डी॒प् or डी॒प् are one and the same, except with regard to accent; that formed by nīsh has udātta accent on the final: the other has it on the initial. The word रात्रि is formed by the kṛit affix नी॒प् (Un. IV. 67), and therefore, it is a word which is governed by IV. I. 45 because it is a word falling in Bahuvadi class, by virtue of the general subrule "a word ending with the vowel इ of a kṛit affix, other than नी॒प् belongs to Bahuvadi class; some say that every word ending in इ, if it has not the force of the affix नी॒प् belongs to this class". Therefore it takes डी॒प् in forming the feminine.

अन्तर्व॑त्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अन्तर्व॑त्-पतिवतः, नुक् ॥
शृङ्खः ॥ अन्तर्व॑त् पतिवतोर्नुग् भवति डी॒प् च प्रथयवः ॥

32. The augment नुक् is added to the words अन्तर्व॑त् and पतिवत्, when the affix डी॒प् is added to form the feminine.

This sūtra points out the base and teaches the addition of the augment नुक् ॥ When this augment is added, (and it must be added at the end,

by sūtra I. i. 46), the forms become, अन्तर्वल् and पतिवल्; and these words must take निप by virtue of IV. i. 5, if not by this sūtra. Thus we have अन्तर्बी and पतिबी ॥ This irregular formation of the feminine is employed only then, when the sense of the words so formed is 'a pregnant female' and 'one whose husband is living' respectively. Therefore we have not the above forms in the following :—प्रथते त्वया पतिमती पृथिवी; here the word पतिमती qualifies the word पृथिवी and has not the sense of 'having the husband living', therefore its formation is regular. Similarly when the sense is not of 'a pregnant female', the feminine will not be अन्तर्बी; in fact there will be no affixing of वत् (मतुप). Because मतुप is added to words possessing certain attribute, as described in V. 2. 94, while the word अन्तर् has the sense of location, and can never be in apposition with the sense of अस्ति "having" as required by V. 2. 94. The word अन्तर् would not therefore take मतुप ॥ It does so irregularly by this sūtra. The म is changed to व by VIII. 2. 9 in अन्तर्बत् ॥ The change of म to व in पतिवत् is however irregular.

The augment नुक् is optionally added to these words in the Vedas :—
as सान्तर्बी or सान्तवती देवानुपेत् ॥ पतिबी or पतिवती तरणवत्ता ॥

पत्युनोर्यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पत्युः, नः, यज्ञसंयोगे, (स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दस्य नकारारेषः स्त्रियां विदीयते ॥

33. The substitute न् replaces the final इ of पति before the feminine affix ঢী়ে, when the word so formed means 'a wife, who takes part in the sacrifices of her husband'.

Thus पत्नि शाच्च यच्छ ॥ The feminine पत्नी means legitimate wife, she who is entitled to take part in the sacrifices of her husband. The word यज्ञसंयोग is an Instrumental Tatpurusha compound and means "related through sacrifice" i. e. who shares the fruits of and is entitled to participate in, the sacrifices of her husband. But when the sense is not that of 'wife', the feminine of पति will be पति as आमस्य पतिरियं ब्राह्मणी 'this Brahmanî is the head or mistress of this village'. If the word पत्नी means 'the wife who takes part in the sacrifices of her husband', it cannot be applied to the wife of a Sûdra, for a Sûdra cannot perform a sacrifice, *a fortiori* not his wife? The term पत्नी is, however, extended to the wife of a Sûdra also, by analogy, as the marriage of a Sûdra also takes place by offering sacrifice to Fire and making it a witness.

**विभाषासपूर्वस्य ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, संपूर्वस्य (पत्युर्नः, स्त्रियां, अनुपस-
र्जनस्य) ॥**

वृत्तिः ॥ पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारारेषो भवति ঢী়ে ত
লম্যত एव ॥

34. In forming the feminine with the affix डीए०, न् is optionally the substitute of the final इ of पति, when the latter preceded by another word.

The word सपूर्वस्य means when the word पति is not an upasarjana, but ends at the end of a compound. Thus वृद्धपतिः or वृद्धपत्नी; स्थूलपतिः or स्थूलपत्नी ॥ This is an example of aprápta-vibhâshâ. Because it is free from the limitations of 'yajña-sanyoga' of the last sûtra. Why do we say when it is preceded by another word? Observe पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य, 'this Brahman lady is the miss of the village.' Here the feminine is पति and not पत्नी ॥

नित्यंसपत्न्यादिषु ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नित्यं सपत्नी-आदिषु, (पत्युर्नः स्त्रियो ॥ तः ॥ सपत्न्यादिषु नित्यं वस्तुनकारादेशो भवति डीए० तु लभ्यते एव ॥

35. In forming the feminine with the affix डीए०, the word पति always takes the substitute न्, in the words like 'सपत्नी' and the rest.

This enjoins the necessary and not optional substitution of न् for the al इ of पति, before the affix डीए०, in the cases of certain words. The word 'ya' is used in the aphorism for the sake of precision. Thus सपत्नी, एकपत्नी ॥ ए compound of the following words with पत्नी are governed by this rule:— १ आन् 'equal' २ एक् 'one', ३ शीर् 'hero', ४ पिण्ड 'a cake', ५ भान् 'brother' ६ पुत्र 'a son', ७ शास 'a slave' (this only in the Chhandas).

पूतक्रतोरैच ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ पूतकतोः, ऐच, (स्त्रियां डीए०)
तः ॥ पूतकतुशब्दस्य स्त्रियामैकारादेशो भवति डीए० प्रत्ययः ॥

36. In forming the feminine, the letter ऐ is the substitute of the final of the word पूतकतु, when the affix डीए० is used.

Thus पूतकतानी 'the wife of Pûtakratu'. This and the two succeeding ras, are in a way more intimately connected with IV. i. 48, inasmuch as sense of the feminine words must be that of 'wife of', otherwise these ras will not apply. Thus if the meaning is not that of 'wife of', the word तुः will be both masculine and feminine as well, meaning 'she by whom rifices (क्रतः) are sanctified (पूता:)'.
वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ वृषाकपि-अग्नि-कुसित-
सीदानां, उदात्तः (ऐ डीए० स्त्रियां) ॥

तः ॥ वृषाकप्यादीनामुशान् एकारादेशो भवति स्त्रियां डीए० च प्रत्ययः ॥

37. In forming the feminine with the affix डीए०, the letter ऐ having udâttâ accent is the substitute of the als of वृषाकपि, अग्नि, कुसित and कुसीद ॥

The words वृषाकापि and कुसीह have udātta accent on the middle vowel (Phit Sū II. 19), the feminine of these has udātta, however, on the final. The words 'agni' and the rest have the udātta on the final (Phit sū I. 1), their substitute ऐ will necessarily be udātta, by the rule of sthānivat bhāva, even if the present sūtra had not explicitly declared it to be so. Thus वृषाकापायी (Rig Veda X. 86. 13) 'the wife of Vṛishakapi', अग्नतायी, (Rig Ved. I. 22. 12) the wife of 'Agni', कुसितायी 'wife of Kusita', कुसिसायी 'the wife of Kusidai'. The present rule only applies when the sense of the feminine word is that of 'wife of'. Otherwise we have वृषाकापिः स्त्री 'the women Vṛishakapi' and not वृषाकापायी ॥ For the accent of the word वृष, See VI. I. 203.

**मनोरौवा ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ मनोः, औं, वा, (ऐ उदात्तः लियांडीप्) ॥
इति: ॥ मनुराम्बाद् लियांडीप् प्रत्ययो भवति औकारभन्नादेशः ऐकारशोषणः ॥**

38. In forming the feminine with the affix झीप्, औ is optionally the substitute of the final of मनु, (as well as the udātta ऐ) ॥

The phrases ऐ and उदात्त are understood. The force of वा is to make the substitution optional. Thus we have three forms, मनायी or मनायी or मनुः, all meaning 'the wife of Manu'. The word मनु has udātta accent on the first vowel, as it is formed from मन् by the affix उ (Uṇ I. 10), which by Uṇ I. 9 is treated as having an indicatory न्, and affixes having indicatory न् throw the accent on the first syllable. (VI. I. 197)

**वर्णाद्वनुदात्तासोपधात्तोनः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, अनुदात्त, तोपधात्,
तः, नः (वा झीप्लियां) ॥**

**इति: ॥ वर्णवाचिनः मातिपरिकावतुशाचान्ताशकारोपधाडीप् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च नकापरेणी
भवति ॥**

वार्णिकम् ॥ पिचाङ्गात्पसंस्थ्यानम् ॥ वार्णिकम् ॥ भसितपलितयोः प्रतिषेधः ॥

वार्णिकम् ॥ छन्दसिक्तमित्येके ॥ भाषायामपीच्यते ॥

39. The affix झीप् is optionally employed after a Nominal-stem expressive of colour, ending in a gravely accented vowel, and having the letter त् as its penultimate letter: and the letter न् is substituted in the room of त् ॥

Thus of एता 'variegated'; the feminine is एती or एती 'variegated', so श्वेता or इयेती 'black', हरिता or हरिती 'green'. All these words have udātta accent on the first vowel either by Rule VI. I. 197 (तिन्त्याविर्त्यत् "word formed by affixes having an indicatory न् or न् have udātta accent on the first vowel";)

because these words are formed by the Uṇadi affixes त् (Uṇ III. 86) and इत् (III. 93), or by the Phiṭ sūtra II. 10 (वर्णानां तण्टिनितान्तानाम् “of words expressive of colour and ending in त्, or ति or नि or त्, the udātta accent falls on the first vowel!”).

Why do we say “expressive of color”? Observe प्रहता, प्रसुता ॥ These words are also acutely accented on the first syllable, by rule VI. 2. 49 (गतिरनन्तरः “the first word retains its natural accent in a compound of a *gati* word with a word formed by the affix *kta*”). But as these words do not express color, their feminine does not take निप्.

Why do we say “ending in a gravely accented vowel”? Observe श्वेता ‘white.’ Here though the word expresses ‘color’, yet it has acute (instead of grave) accent on the final (by rule of Phiṭ sutra I. 21 दृताशिनं च “the words ग्रहिता &c. have udātta on the final”).

Why do we say “having the letter त् as its penultimate letter”? Otherwise the affix निष् will be employed in forming the feminine.

The words for the application of this rule must end in the letter अ in the masculine. Otherwise this rule will not apply. As शितिब्राह्मणी ‘a black Brahmanī woman’. Here शिति is a word expressive of color, it has a penultimate त्, has anudātta accent on the final (VI. 1. 197) as it is formed by the affix निक् ; but as it does not end with अ, its feminine is not formed with निप्.

Vart :—The affix निप् comes also after the word पिशङ्; as, पिशङ्गी ‘of tawny color’.

Vart :—There is prohibition in the case of the words असित् and पलित्; as असिता ‘black’ and पलिता ‘grey’.

Vart :—According to some, the substitute क्ष् replaces the final of these two words असित् and पलित् in the Vedic literature. As असिक्षी (Rig Veda IX. 73. 29) ; पलिक्षी (R. Veda V. 2. 4). According to some authorities, these latter forms are valid in literature other than the Vedic :—As गतो गणस्तूष्मसिक्षिकानाम् ॥

अन्यतोऽपीष् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अन्यतः, डीष्, (वर्णादनुदात्तात् स्थियां) ॥
वृत्तिः ॥ वर्णदात्तिः प्रातिपरिकादनुदात्तात् स्थियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

40. The affix डीष् is employed in the feminine after every other word expressive of color and ending with an anudātta accent.

The word आ of IV. 1. 38 does not govern this sūtra. The word अन्यतः means in other cases than those governed by the last aphorism i. e. after words which have *not* त् as penultimate. The difference between निप् and निष् affixes consists in accent, the former being gravely accented (III. 1. 4) and the latter acute. Thus सारङ्गी, कल्माषी, शब्दली ॥

When the word does not express color, this rule does not apply. As खद्वा 'a bed-sted'.

When the word does not end with a gravely accented vowel, this will not apply, as, कृष्णा, कपिला ॥

**বিদ্রোহাদিভ্যশ্চ ॥ ৪১ ॥ পদানি ॥ ষ-ইত-গৌর-আদিভ্যঃ, চ, (স্ত্রিয়াংঢীষ্) ॥
বৃত্তি ॥ বিদ্রোহ: প্রাতিপাদক-যো গৌরাদিভ্যশ্চ স্ত্রিয়া ঢীষ্ প্রত্যযো ভবতি ॥**

41. The affix ঢীষ্ is employed in forming the feminine after words ending with affixes which have an indicatory ৷ and after the words গৌর and the rest.

Thus by Sûtra III. I. 145 (শিল্পিনি ষ্টুন्) the affix ৷ ষ্টুন্ is added to a root, to form noun of agency, denoting an artist. The feminine of the words so formed, will take ৷ ষ. As, নৰ্তকী 'an actress', খনকী 'a digger'; রঞ্জকী 'a dyer'. So also the words মৌর &c ; as মৌরী, মৰ্ত্তী। The following is the list of words belonging to Gaurâdi class.

১ গৌর, ২ মল্য, ৩ মনুষ্য, ৪ শূল, ৫ পিঙ্কল ৬ হথ, ৭ গৱথ, ৮ মুকথ, ৯ অৰ্থ, ১০ পুট, ১১ তৃণ ১২ দৃণ, ১৩ দ্রোণ, ১৪ হেরিণ, ১৫ কোকণ, (কাকণ,) ১৬ পদর, ১৭ উকণ, (আমল) ১৮ আমলক, ১৯ কুলক, ২০ দিম্ব, ২১ বদর, ২২ ফর্কের (কর্কর) ২৩ তকার, ২৪ শকার, ২৫ পুষ্কর, ২৬ শিখণ্ড ২৭ সন্দ ২৮ শজকণ্ড ২৯ সনন্দ ৩০ সুষম, ৩১ সুষৱ ৩২ আলিন্দ ৩৩ গডুজ, ৩৪ ঘাণ্ডশ ৩৫ আঢক, ৩৬ আনন্দ, ৩৭ আব্রত্য ৩৮ সুপাট, ৩৯ আলক (আপধিক), ৪০ শাণ্ডিশ ৪১ শূর্ণ, ৪২ শূর্ণ, ৪৩ সূচ, ৪৪ শূৰ (পূৰ্ণ) ৪৫ শূথ, ৪৬ শূপ, ৪৭ মেথ, ৪৮ শকুল, ৪৯ ধানক, ৫০ সল্লক, ৫১ মালক, ৫২ মালত, ৫৩ সালক, ৫৪ বেতস, ৫৫ বৃশ (শৃ-স) ৫৬ অনস, ৫৭ উভয়, ৫৮ ভৃঙ্গ, ৫৯ মহ, ৬০ মଡ, ৬১ ছেছ, ৬২ পেশ, ৬৩ মেহ, ৬৪ খন্ত ৬৫ তন্ত, ৬৬ অনঙ্গীশ, ৬৭ অনঙ্গীশী, ৬৮ । এষণ: করণ । ৬৯ বেহ, ৭০ হেহল, ৭১ কাকাশন ৭২ গুবাদ, ৭৩ তজন, ৭৪ রজন, ৭৫ লবণ, ৭৬ ঔদাহসনি (ঔদাহসনি) ৭৭ মৈতম (গো তম) ৭৮ পারক, ৭৯ অব্যস্থণ (ভ্যাস্থণ) ৮০ মৌরিকি, ৮১ মৌলিকি, ৮২ মৌলিকি, ৮৩ যান ৮৪ মেধ, ৮৫ আলিচ, ৮৬ আলৰ্জ, ৮৭ মালিধি, ৮৮ আলক্ষ, ৮৯ কেৰাল, ৯০ আপক, ৯১ আৱট, ৯২ নট, ৯৩ টোট, ৯৪ নোট, ৯৫ মূলট, ৯৬ শাতন, ৯৭ পোতন, ৯৮ পাতন, ৯৯ পাঠন (পানট) ১০০ আস্তৰণ, ১০১ অধিকৰণ, ১০২ অধিকাৰ ১০৩ অমহাযণী (আমহাযণী) ১০৪ প্ৰত্যবৰাহিণী ১০৫ সেচন, ১০৬ সুমঙ্গলাস্তৰজ্ঞায়াম । ১০৭ অণ্ডৰ ১০৮ সুন্দৰ, ১০৯ মণ্ডল, ১১০ মন্থৰ, ১১১ মেগল ১১২ পট, ১১৩ পিণ্ড, ১১৪ ষণ্ড, ১১৫ ঝৰ, ১১৬ শুৰ্ণ, ১১৭ শাম, ১১৮ সুৰ, ১১৯ ওঁড (আই) ১২০ হৰ (হৃ) ১২১ পাণ্ড, ১২২ ভাণ্ডল (ভাণ্ড) ১২৩ লোহাণ্ড, ১২৪ কদৰ, ১২৫ কন্দৰ, ১২৬ কফল, ১২৭ তহণ, ১২৮ তলুন, ১২৯ কলমাষ, ১৩০ শুহন্দ, ১৩১ মহত, ১৩২ সোম, ১৩৩ সৌৰ্যম । ১৩৪ রেহিণী নক্ষত্ৰে । ১৩৫ রেতনী নক্ষত্ৰে । ১৩৬ বিফল, ১৩৭ নিষ্কল ১৩৮ পুষ্কল । ১৩৯ কাটাশ্চূণিব্যুচনে । পিপল্যাদ্যব্য । ১৪০ পিপলী, ১৪১ হৰিতকী (হীৰতকী) ১৪২ কোশাতকী, ১৪৩ শামী, ১৪৪ বীৰী, ১৪৫ শৰী, ১৪৬ পৃথিবী, ১৪৭ কোষ্টু, ১৪৮ মাতামহ, ১৪৯ পিতামহ, ১৫০ সুগেড, ১৫১ সুৰ, ১৫২ সুৰ্য, ১৫৩ সকলুক, ১৫৪ আলিগি, ১৫৫ পাবন, ১৫৬ এত, ১৫৭ বিটক, ১৫৮ ভৃ, ১৫৯ দহন, ১৬০ কন্দ, ১৬১ কণ ॥

N.B.—The word গৌর though denoting color, is finally acute by virtue of this sûtra ; the word মল্য &c. being jâti words having a penultimate ৷ would

not have taken নিপ (IV. 1. 63) but for this sūtra; শব্দ and তক্ষন् would have taken ঢাপ (IV. 1. 13), এষণ is formed by ল্যুদ and would have taken নিপ (IV. 1. 15) ইত্যেতত্ত্বয় = এষণা 'a balance, a probe'. গৌতম would take নিন also by IV. 1. 73. Similarly it may be shown why the several words have been included in this list. By the *vartika* মাতারি পিচ given under IV. 2. 36, the affix আমহ in মাতামহ is treated as having an indicatory ষ ॥ The word মাতামহ will take ঢীষ because it is ষিত্; its inclusion in the list of Gaurādi indicates that the rule of ঢীষ application, because a word is ষিত্, is not universal (অনিত্যঃ ষিত্ লক্ষণা ঢীষ) ॥ Therefore we have forms like ঢংগ &c.

জানপদকুণ্ডগোণ স্থলভাজনাগকালনীলকুশকামুককবরাদু বৃত্যমাতবপনাকৃতি
মাশ্রাণা স্থৈল্যবর্ণনাচ্ছাদনায়োবিকারমৈথুনেচ্ছাকেশবেশেষু ॥ ৪২ ॥ পদানি ॥ জান-
পদ-কুণ্ড-গোণ-স্থল-ভাজ-নাগ-কাল-নীল-কুশ-কামুক-কবরাত, বৃত্তি-অমব-অব-
পন-অফুলিমা-শ্রাণা-স্থৈল্য-বর্ণ-অনাচ্ছাদন-অযোবিকার-মৈথুনেচ্ছা-কেশবেশেষু (খিল
য়াংডীষ) ॥

বৃত্তি: ॥ জানপদানিত্য একাদশ্য: প্রাতিপদিকেন্দ্র একাদশ বৃত্যাদিষ্঵বেষ্টু যথাসংলয় ঢীষ প্রত্যয়ো ভবতি ॥

42. The affix ঢীষ is employed after the eleven words 'jānapada' &c. in the sense of 'profession' &c. respectively; i. e. after the words 1. জানপদ 2. কুণ্ড, 3. গোণ, 4. স্থল 5. ভাজ, 6. নাগ, 7. কাল, 8. নীল, 9. কুশ, 10. কামুক, and কবর; the affix ঢীষ is employed when the sense is that of 1. 'profession or living' 2. 'a bowl', 3. 'a sack or vessel for keeping grain', 4. 'a natural spot of ground'; 5. 'a cooked food or rice-gruel', 6. 'stout', 7. 'black-coloured', 8. 'blue-coloured other than cloth', 9. 'a plough-share', 10. 'a libidinous female', 11. 'a fallet or braid of hair', respectively.

Thus জানপদী 'a profession', otherwise জানপদী, the difference being in accent only. For this word is formed by adding the affix অস্ত্ to janapada, by sūtra IV. 1. 86, as it belongs to Utsadi class of words; in forming the feminine the affix ঢীষ will be added in this latter case, thus throwing the acute accent on the first syllable.

(2) So also কুণ্ডী 'bowl-shaped vessel', otherwise কুণ্ডা 'a name of Durga'. (3) গোণী 'a sack' যত ধান্যাদি প্রক্ষিপ্ত নথিতে otherwise গোণা, a particular name. (4) স্থলী 'a place not prepared by artificial improvement'; otherwise স্থলা as স্থলব্যাহুক পরিগৃহ্ণিত ॥ (5) ভীজা 'cooked', otherwise ভাজা, (6) নাগা 'a stout woman', otherwise নাগা ॥ The word নাগ when a guna-vachana word i. e. a word expressive of quality, in the sense of 'stoutness', takes the affix নিন in the feminine; otherwise রাপ when expressing general qualities. When it is a jati-

vachana word it takes डी॒ष् under all circumstances. (7) काली 'a black-coloured female', otherwise काळ 'cruel' (8) नीली 'a blue-coloured animal or indigo'. The word भनाच्छादन in the sūtra is rather too wide, it should be confined to the two senses above indicated i. e. when it applies to a plant called indigo or to animals'. Such as नालगौः; or नीली वडवा; or when it denotes appellative as नीली ॥ In other cases we have नीला 'a blue-coloured cloth'. (9) कुशी 'a plough share', otherwise कुशा 'a rope or a kind of grass' (10) कामुकी 'a libidinous or lustful woman' otherwise कामुका 'a woman desirous of wealth'. (11) कबरी 'a fillet or braid of hair', otherwise कब्रा 'mixed, variegated'.

**शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ शोणात् प्राचाम् (खियां डी॒ष्) ॥
सृज्जिः ॥ शोणशब्दवाचामाचार्याणां मतेन खियां डी॒ष् प्रत्ययो भवति ॥**

43. The affix डी॒ष् is employed in the feminine according to the opinion of the Eastern Grammarians, after the word शोण ॥ ५७, 102

Thus शोणी or शोण वडवा 'a red or bay mare'. By Phiṭ Sûtra II. 10 referred to already in IV. 1. 39 the udâttā in शोण falls on the first syllable, and by IV. 1. 40 it would have taken डी॒ष् always; but the present sūtra makes a niyama rule and restricts the application of डी॒ष् according to the opinion of Eastern Grammarians only, and not of others.

**वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ वा, उतः, गुण वचनात् (खियां डी॒ष्) ॥
सृज्जिः ॥ गुणवचनात् प्रानिपदिकाद् उकारान्तात् खियां वा डी॒ष् प्रत्ययो भवति ॥
वानिकम् ॥ वसुशब्दाद् गुणवचनात् डी॒ष्वास्युदाचार्यम् ॥
वा० ॥ खस्तस्यागापधात्पतिषेष्ठो वक्तव्यः ॥**

44. The affix डी॒ष् is optionally employed in the feminine after a word ending in short उ, and being expressive of a quality.

The word गुणवचनः means what expresses quality: i. e. "words not being words formed by primitive or secondary affixes, or other words entitled to the name of *sankhya* or *sarvanâman*, or *jâti*, or compound words, provided they are words denoting qualities and capable of being used as adjectives qualifying substantives as the word शुद्ध is, not as the word रूप, which though it expresses a quality, cannot be used as an adjective." (Guide to Pañini). Thus from पटु 'dexterous', we have पट्टी or पटुः (without a feminine affix); so सृष्टुः or सृष्टी 'soft'. Why do we say 'ending in a short उ'? Observe शुचिरियं आद्यामी 'this Brahmana lady is pure'. Why do we say "expressive of a quality?" Observe आखुः 'a mouse' (both masculine and feminine).

Vârt :—After the word वसु when expressive of a quality, the affix नी॒ष् is employed in the feminine; in order to make the first syllable acutely ac-

cented. As, वस्त्री ॥ वसु is formed by व (Vñ I. 10) and is अद्युदात्ता because the व is नित् ॥

Vārī—Prohibition must be stated after the word खरु, and words though ending in short उ, have conjunct consonant as penultimate. As खरुरियं ब्राह्मणी ‘a Brahmanī who chooses her own husband’. Similarly पाण्डु is both gender, as पूँडु is a conjunct consonant. As पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

The word Guṇa गुणः ‘quality’ has been thus defined :—

सत्ये निविशतेपैति पृथग् जातिषु उद्दयते ।

आधेयशक्तियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ वंहु-आदिभ्यः, च, (स्त्रियां वा-डीष्) ॥
वृत्तिः ॥ वहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति ॥

45. And the affix डीष् is optionally employed in the feminine after the words वहु and the rest.

As वहुः or वही ॥ The following are the words belonging to the Bahvādi class—

1 वहु, 2 पद्धति, 3 अज्ञन्ति, 4 अङ्गति, 5 अंहति, 6 शक्ति, (शक्ति), 7 शन्तिः शन्ते, 8 शारि, 9 वारि, 10 शाति 11 शाधि, 12 शाधि, 13 अहि, 14 कपि, 15 यष्टि, 16 मुनि, 17 इतः प्राप्यंगात् । 18 कृदिकारात्कृतिनः । 19 सर्वतोऽकृत्यन्तर्थास्त्वयेके । 20 चण्ड, 21 अपल, 22 कृपण, 23 कमल, 24 विकट, 25 विशाल, 26 विशङ्कट, 27 भरुज, 28 धवज, 29 धन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) 30 कल्याण, 31 उदार, 32 पुराण, 33 अहन्, 34 क्रोड, 35 नय, 36 खुर, 37 शिखा, 38 बाल, 39 शफ, 40 गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । 43 भग, 44 गल, 45 राग इत्यादि ॥

The affix नित् also comes optionally after words ending in short इ being the names of the limbs of animals ; as, धमनिः or धमनी ॥ So also after the vowel इ of a कृति affix, not कृत् (III. 3. 94), as रात्रि or रात्री ॥ Some say that the feminine affix नित् may come after any word ending in इ, if it has not the force of the affix कृत् ॥ The word वहु is a guṇa-word and would have *optionally* taken नित् even by the last sūtra, its specification here is for the subsequent sūtra, by which it *necessarily* takes नित् in the Chandas. It is an Ākritigaṇa

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ नित्यं, छन्दसि, (बह्वादिभ्यः स्त्रियांडीष्) ॥
वृत्तिः ॥ बह्वादिभ्य छन्दसि विषये नित्यं डीष् प्रत्ययो भवति ॥

46. The affix डीष् is always employed in the Vedic literature, in forming the feminine of the words वहु and the rest.

Thus वहीषु हिला प्रपिवन् ॥ Here वही is the name of a herb.

The word नित्य ‘always’ is used in the aphorism, more for the sake of the subsequent sūtra, which it governs than for this sūtra. For the word

'optionally' does not govern this, and the aphorism even without the word 'nitya'? would have been a necessary rule and not optional: for आरम्भसामर्थ्यं इव नित्योऽविद्यः सिद्धः, योगारम्भश्विन्त्य योजनः ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ भुवः, च, (छन्दसि नित्यं स्त्रियां डीष्) ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये स्त्रियां भुवा नित्यं डीष् प्रत्ययो भवति ॥

47. The affix डीष् is always employed in the Chhandas in forming the feminine, after the word भु ॥

Thus विभी, प्रभी, सुभी, शम्भी ॥

But why not so in the case of स्वयभूः? Because it ends in long ऊ, while विभी &c. are feminine of विभु &c. ending in short उ ॥ In fact the word उतः "after a word ending in short उ" of Sûtra IV. I. 44 governs this also. The word भुवः is the ablative case of भु irregularly formed by the substitution of उवङ्; this form being confined to sûtras only.

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पुंयोगात्-आख्यायां, (स्त्रियां डीष्) ॥
वृत्तिः ॥ पुंयोगाज्ञेतो यथातिपदिकं स्त्रियां वर्तते पुंस आख्याभूतं तस्मान् डीष् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ गोपालकारीनां प्रतिषेधः ॥
वार्त्तिकम् ॥ सृथादेवतायां चाच वर्त्तयः ॥

48. The feminine affix डीष् comes after a word when it expresses the name of a wife in relation to her husband.

Relation (yoga) with a male (punsâ) is called पुंयोग ॥ Thus the wife of गणक 'an astrologer' is called गणकी, so also महामात्री 'the wife of a chief minister', प्रधी 'the wife of a chief'; प्रचरी &c. Thus the word गणक means an astrologer, a calculator or a mathematician; and the wife of such a person will be expressed by the word गणकी ॥ But if a woman is herself an astrologer &c, she will be called गणका (by दाप्) &c. Therefore when matrimonial relation is not denoted, this sûtra will not apply.

Why do we say 'in relation to a husband'? Observe देवदत्ता यज्ञदत्ता 'two women of the names of Devadatta, and Yajñadattâ, not wives of Devadatta and Yajñadatta.'

Why do we say "आख्या or a name"? The word formed will be the name of a woman whose husband is possessed of the quality denoted by the word, and not that the woman possesses that quality. In the case of a woman, therefore, the word is merely a Name or a Designation, and has no reference to the etymological meaning of the word. Moreover, the omission of the word आख्यायाम् would have made the sûtra ambiguous, for the phrase पुंयोगाद् also means 'an effect produced by union with a man' such as pregnancy. And words परिसृष्टा and प्रजाता would have required ई and not आ ॥

Vārt :—Prohibition must be stated in the case of words like गोपालिका and the rest. Thus गोपालिका ‘the wife of a cow-herd’.

Vārt :—The affix चाप् comes after सूर्य in denoting the wife of Sūrya, when she is a celestial being. As सूर्या ‘the celestial wife of the god Sūrya’, while सूरी will denote a human wife of Sūrya, such as, Kunti &c. The affix चाप् makes the word acutely accented on the final : for the word सूर्य has acute on the initial, and had डीष been only prohibited and no specific affix ordained, then दाप् would have applied, and it would have left the accent unchanged. Hence a distinct affix चाप् is ordained.

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययव यवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥४९॥ पदानि ॥
इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिम-अरण्य-यव-यवन-मातुल-आचार्याणाम् आनुक्,
(ख्यां डीष) ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रादिभ्यः प्रातिपत्केभ्यः ख्यां डीष प्रत्ययो भवति आनुक् चागमः ॥

वार्तिकम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ वार्तिकम् ॥ यवादेषि ॥

वा० ॥ यवनाङ्गिष्ठाम् ॥ वा० ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥

वा० ॥ आचार्यवर्णस्वेच्छ ॥ वा० ॥ अर्यक्षविश्वाभ्यांवा ॥

वा० ॥ मुद्रलाङ्गुलन्वसि लिद्ध ॥

49. The augment आनुक् is added to the Proper Nouns इन्द्र, वरुण, भव, शर्व, रुद्र, and मृड, and to the words हिम ‘snow’, अरण्य ‘a forest’, यव ‘barley’, यवन ‘a Yavana’, मातुल ‘a maternal uncle’, and आचार्य ‘a preceptor’, before the feminine affix डीष ॥

The present sūtra teaches two things, the addition of the augment आनुक् (आन्) and secondly the feminine affix डीष ॥ Out of the above words, in case of those about which matrimonial relation is desired to be expressed, i. e. the Proper Nouns up to मृड, the present sūtra teaches only the addition of the augment आनुक्, for in their case, the affix डीष would follow by force of the preceding Sūtra. In the case of the remaining words, it teaches both these things.

Thus इन्द्राणी ‘the wife of Indra’, वरुणानी ‘the wife of Varuṇa’, भवानी ‘the wife of Bhava’, शर्वाणी ‘the wife of Sarva’, रुद्राणी ‘the wife of Rudra’, मृडानी ‘the wife of Mṛida’.

Vārt :—Of the words हिम and अरण्य, there is the augment आनुक् in the sense of greatness. Thus हिमानी ‘a glacier, much snow’, अरण्यानी ‘a great forest’. Otherwise these words are always Neuter and never take feminine.

Vārt :—After the word यव ‘barley’ the feminine affix and the augment are added in the sense of fault. The fault consists in its imitating barley

while not being a barley. In fact the word denotes a new and inferior sort of grain. Thus যবানী “a kind of grain, oat”.

Vārt :—After the word যবন, the affix and the augment are added in the sense of handwriting. Thus যবনানী ‘the written character of the Yavanas’.

Vārt :—Of the words মাতুল ‘a maternal uncle’, and উপাধ্যায় ‘a preceptor’, when the feminine affix comes to express the wife thereof, the augment আনুকৃতি is optional. Thus মতুলানী or মাতুলী ‘the wife of a maternal uncle’ উপাধ্যায়ানী or উপাধ্যায়ী ‘the wife of a preceptor’.

Vārt :—And there is not the change to the lingual ণ of the dental দ of the augment আনুকৃতি (VIII. 4. 2) after the word আচার্য ॥ Thus আচার্যানী or আচার্যী ‘the wife of a preceptor’.

Vārt :—After the words অর্থ and ক্ষত্রিয় this rule applies optionally : when the matrimonial relation is not intended but the word retains its own sense. Thus অর্থাণী or অর্থী ‘the female of the Arya or Vaishya class’, ক্ষত্রিয়াণী or ক্ষত্রিয়ী ‘a female of the Kshatriya class’. When matrimonial relation is to be expressed, then only ডীষ is added. As অর্থী ‘the wife of a Vaishya’, ক্ষত্রিয়ী ‘the wife of a Kshatriya’.

Vārt :—In the Chhandas, the affix ডীষ with the augment আনুকৃতি is added to the word মুদ্রণ ; and the affix is treated as if it had an indicator ল ॥ The force of the indicator ল is to make the vowel preceding the affix, take the acute accent (VI. 1. 193 লিতি). Thus রথারভূত মুদ্রণানী গবিঠী ॥ (Rig Veda X. 102. 2).

ক্রীতাত্করণপূর্বাত ॥ ৫০ ॥ পদানি ॥ ক্রীতাত, করণ-পূর্বাত, (খ্রিয়াং ডীষ) ॥
বৃতি ॥ ক্রীতশশস্ত্রাত প্রাতিপিকাত করণপূর্বাত খ্রিয়াং ডীষ প্রত্যয়ো ভবাতি ॥

50 The affix ডীষ is employed in the feminine after a compound word ending in ক্রীত, the first member of the compound being the name of the means wherewith the thing is bought.

The word করণপূর্ব �means that compound in which the করণ or ‘means’ is the first member. Thus বসনক্রীতী ‘a female bought in exchange for cloth’ ; so also বসনক্রীতী ‘a female bought in exchange for dress’.

Why do we say “when the first member of the compound is the name of the means”? Observe সুক্রীতা ‘well purchased’, দুষ্ক্রীতা ‘ill-purchased’. But why is not the affix ডীষ employed in ধনক্রীতা in the following verse :—*সা হিতস্যধনক্রীতা প্রাণেণ্যোপি গরীয়স্তি* ‘she purchased in exchange of riches is more dear to him than life’. Here the word ক্রীত has first taken the affix শাপ, form-

ing क्रीता and then this feminine word is compounded with धन् ॥ The general rule is गतिकारकोपरशानां कृद्धिः सहसमासवचनं प्राक् सुदुस्त्रने: "Gati, Kārakas and Upapadas are compounded with bases that end with Kṛit-affixes, before a case termination or a feminine affix has been added to the latter". The word धनक्रीता is an exception, founded on the diversity allowed by कर्तृकरणे कृता शुल्पम् (II. I. 32).

कादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ कादू, अल्पाख्यायाम्, (करणपूर्वात् डीष् लियां) ॥
वृन्दः ॥ करणपूर्वाख्यातपरिकात् कात्तस्त्वाख्यायां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

51. The affix डीष् is employed after a compound Nominal-stem in which a name denoting the means wherewith, is the first member, and the second member is a word formed by the Participle क्त, when the sense is that of 'a small quantity'.

The word करण पूर्वात् 'preceded by a noun denoting the means where with', of the last sūtra governs this also. The participle in क्त, must be preceded by a noun in the instrumental case, and the sense conveyed by क्त, to the action should give the sense of 'little', in connection therewith. The अल्पाख्या-धाम् of the sūtra qualifies the whole word. Thus अभ्यविलिप्ति चौः 'a sky covered slightly with clouds', सूपविलिप्ति पात्री 'a dish slightly covered with soup'.

Why do we say when the sense is that of 'little'? Observe धन्वनानुलिप्ता ब्राह्मणी "a Brāhmaṇī lady covered with sandal essence?"

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहेः, च, अन्त-उदात्तात्, (कात् लियां डीष्) ॥

शृन्तः ॥ बहुव्रीहियोऽन्तोशान्तस्तस्मात् लियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥
वाचिकम् ॥ अन्तोशान्ताजातप्रतिषेधः ॥ वा० ॥ पाणिगृहीत्वादीनामर्थं विद्वेषे ॥
वा० ॥ अबहुनश्चुकाल मुखासिपूर्वाविति वक्तव्यम् ॥

52. The affix डीष् is employed in the feminine after that Bahuvrīhi compound, which ending with a word formed by the affix क्त, has an acute accent on the last syllable.

The word कात् of the last aphorism governs this also. This sūtra applies to those Bahuvrīhi compounds in which the first member is a *svāṅga* word. But if the antecedent member is not a *svāṅga* word, then the application of the rule is optional. As शासभिन्नी 'having a rent on the temporal bone', कङ्गभिन्नी 'having a rent on the thigh'. गल्मोक्तकी (गल्मुक्ततमस्य), केशकूटी ॥ By II. 2. 36 Vārt जातिकालमुखाविश्वः परवचनम्, the Nishṭhā stands in the second place, otherwise by II. 2. 36 it ought to have formed the first member of the

compound. The words শংখ &c. are jāti words, and by VI. 2. 170, the acute is on the final.

Why do we say "after a Bahuvrīhi compound?" Observe পাশপতিতা which is an Ablative Tatpurusha compound (II. 2. 38). The compounding is by II. 1. 32, and it has acute on the final by VI. 2. 144.

Vārt—Prohibition must be stated in the case of the participle জাত 'born', which is also acutely accented on the final. Thus স্তনজাতা 'a female who has cut her teeth,' স্তনজাতা 'a female whose breast has been developed'. See II. 2. 36 *Vārt*.

Vārt—In the case of words পাণিগৃহীতি &c., the affix is employed in certain senses only. Thus পাণিগৃহীতি 'a wife'; (অমিসাক্ষিক অস্থাপণিগৃহীতি); but পাণিগৃহীতা 'a woman whose hands have been taken, but not before the sacred fire, a concubine &c.'

Vārt—Exception must be stated in the case of compounds, the antecedent member of which is any one of the following words:—বৃহু, নম, সু, words denoting time, সুখ &c. Thus বৃহুকৃতা, অকৃতা, সুকৃতা, মাসজাতা, সপ্তস্তরজাতা, সুখজাতা or কৃঃখজাতা &c.

Bahuvrīhi compounds get acute accent on the final syllable when they fall under the rules VI. 2. 170 and the following.

অস্বাঙ্গ পূর্বপদাদ্বা ॥ ৫৩ ॥ পদানি ॥ অ-স্বাঙ্গ-পূর্বপদাত্ চা, (অন্তোদাত্তাত্ ক্তাত্ বহুবীর্হে: খ্রিয়াং ঢীষ্) ॥

বৃণি ॥ অস্বাঙ্গ পূর্বপদাদ্বন্তোদাত্তাত্ ক্তান্তাত্ বহুবীর্হে: খ্রিয়াং চা ঢীষ্ প্রথ্যযো ভবতি ॥

বাৰ্ত্তিকম্ ॥ বহুল সংজ্ঞাছন্দসোৱিতি বন্ধ্যম্ ॥

53. The affix ঢীষ্ is optionally employed in the feminine after a Bahuvrīhi compound ending in ক্ত, having acute accent on the final, the antecedent word not being a word denoting a part of the body.

The words অন্তোদাত্তাত্ and ক্তান্তাত্ govern this sūtra. This aphorism lays down an option, where by the last aphorism, it would have been compulsory. Thus শার্ক্রজগ্ধ, is a word having acute accent on the final (VI. 2. 170), but as the first portion of this Bahuvrīhi is not a *Svāṅga* word, but a *jāti* word, its feminine will be শার্ক্রজগ্ধী or শার্ক্রজগ্ধা ॥ So also পলাণ্ডুমিলিতি or পলাণ্ডুমিলিতা and সুরাপীতা or সুরাপীতা ॥

Why do we say 'when the first member of the compound is not a *svāṅga* word'? Observe শংখমিল্লী, উমিল্লী which admit of only one form.

If the final is not acutely accented, the rule will not apply. As পশুচন্দন্মা and বসনচন্দন্মা which are not acutely accented on the final (See VI.

2. 170), because the first member is a word denoting dress or आच्छादन, which is especially excepted from the scope of rule VI. 2. 170.

Vart :—Diversely in the Chhandas and in Names. As प्रदृशविलूपी or हृष्णविलूपा ॥

स्वाङ्गाशोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गात्, च, उपसर्जनात्, असंयोग-उपधात्, (वा श्लियां डी॒ष्)

वृत्तिः ॥ स्वांगंयुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्यातिपास्तिकात् श्लियां डी॒ष् प्रत्ययो भवति ॥ वार्त्तिकम् ॥ अंगगालकण्ठेभ्य इति वन्त्यम् ॥

54. And the feminine affix डी॒ष् comes optionally after what ends with the name of a part of the body, when the word is a subordinate member in a compound, and has not a conjunct for its penultimate letter (i. e. the final अ is not preceded by a double consonant).

The *Anuvṛitti* of the words बहृतीहे, ज्ञान्तास्तोवात्तात् does not extend to this aphorism. But the *anuvṛitti* of the word वा ‘optionally’ does extend to this Sūtra. Thus चन्द्रमुखी or चन्द्रमुखा, अतिकेशी or अतिकेशा ॥ The word अतिकेशा is a Tatpurusha compound meaning अतिकान्तकेशान्, and केशा is upasarjana y I. 2. 44.

Why do we say “what ends with the name of a part of the body”? Observe बहृयता ‘having much barley’. Why do we say “subordinate in a compound”? Witness अशिखा “without crest” (where the शिखा is not subordinate or epithetical). Why do we say “not having a conjunct for its penultimate letter”? Witness सुगुल्मा, संपाश्वा ॥

Vart :—This rule applies to a compound ending with the word अङ्ग, गाल and कण्ठ, though in all these, the penultimate is a double consonant. Thus दृष्टी or मृदृष्टी; सुगाली or सुगाला, स्तिष्यकण्ठी or स्तिष्यकण्ठा ॥

The word स्वांग has a technical meaning as given in the following verse :—

अङ्गं सूर्तिमत्पाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतस्य तत्रृदं चेत् तेन चेत् तत्यायुतम् ॥

A word denoting a thing which not being a fluid, is capable of being perceived by the senses because of its having a form, is svāṅga ; it must exist in a living being, but not produced by a change from the natural state ; or though found elsewhere actually, had previously been known as existing in only a living being, or is found to have actually the same relation to the being in which it is in, as a similar thing has to a living being.

नासिकोदरौष्टजङ्घादन्तकर्णशृंगाच्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ नासिका-उदर-ओष्ठ-
जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृंगात्, च, (स्वांगात् स्थियां वा डीष्) ॥
वृत्तिः ॥ नासिकाद्यन्ताद्यासिप्रकात् लिंगां वा डीष् प्रथयो भवति ॥
वार्षिकम् ॥ पुच्छादेति वक्तव्यम् ॥ वार्षिकम् ॥ कवरमणिविषश्चर्म्योनित्यम् ॥
वा० ॥ उपमानाशक्षाच्च पुच्छाच्च ॥

55. And the feminine डीष् comes optionally after compounds ending with नासिका 'a nose,' उदर 'belly,' ओष्ठ 'lip' जङ्घा 'leg,' दन्त 'a tooth,' कर्ण 'ear,' and शृंग 'horn'.

This is an exception to the last and the succeeding sūtra. Some of the words above given are either such which have a conjunct penultimate letter, and thus beyond the scope of IV. i. 54; or they are polysyllabic words and thus covered by IV. i. 56. Though this rule is an exception to 54 and 56; yet it is qualified by IV. i. 57. Thus तुङ्गनासिकी, तिलोदरी or तिलोदरा, विम्बोष्ठी or विम्बोष्टा, सीर्पञ्जंघी or सीर्पञ्जंघा, समदन्ती or समदन्ता, आस्कर्णी or आस्कर्णा, सीश्णशृंगी or तीश्णशृंगा ॥

Vārt :—So also after the word पुच्छ 'tail'. As कल्पाणपुच्छा or कल्पाणपुच्छी ॥

Vārt :—The affix निश comes necessarily and not optionally after compounds of पुच्छ with कवर, मणि, विष and शर ॥ As, कवरपुच्छी 'a peahen मणिपुच्छी, विषपुच्छी, 'a scorpion' and शरपुच्छी ॥

Vārt :—So also the feminine affix निश is necessarily employed after the words वक्त and पुच्छ when used as a simile or as objects of comparison. As उलूकपक्षी सेना, उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवहच्चः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ न, क्रोड-आदि-बहु-अच्चः, (स्थियां डीष्) ॥
वृत्तिः ॥ क्रोडाद्यन्ताद् बहुजन्ताच्च प्रातिप्रकात् स्थियां डीष् प्रथयो न भवति ॥

56. The feminine affix डीष् does not come after a Nominal-stem which denoting a part of the body, belongs to the class क्रोडा 'the flank &c, of a horse', nor when the word is a stem of more than two syllables.

The class क्रोडा &c. is अकृति-गाना, that is a class of words constituted by usage. The following are some of the examples:—As कल्पाणक्रोडा, कल्पाण खुरा, कल्पाणोद्या, कल्पाणवाला, कल्पाणशक्ता, कल्पाणगुरुा, कल्पाणधारा ॥ So also सुभगा, सुगाला, &c. Of the case where the word is polysyllabic, the examples are सुशवना, पृथुजवना, महाललाच ॥ The word क्रोडा is feminine itself, and in the Bahuvrihi the feminine sign of the first member is elided by pungvad-bhāva, and क्रोडा is shortened to क्रोड because it is an upasarjana (I. 2, 48).

सहनश् विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ सह-नश्-विद्यमान-पूर्वात्, च, (स्त्रियां डीष् न) ॥

वृत्तिः ॥ सह नश् विद्यमानहस्येवं पूर्वात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीष् प्रस्त्रयो न भवति ॥

57. The affix डीष् does not come in the feminine after a Nominal-stem denoting a part of the body, when the word is subordinate in a compound, preceded by the word सह 'with', नश् 'not', or विद्यमान 'having'.

Thus सकेशा, अकेशा विद्यमानकेशा ॥ So also सनासिका अनासिका or विद्यमाननासिका ॥ The last example shows, that the present rule governs also IV. I. 55 ante: as well as IV. I. 54

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ नख-मुखात्, संज्ञायां, (स्त्रियां डीष् न) ॥
वृत्तिः ॥ नखमुखात्सात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये डीष् प्रस्त्रयो न भवति ॥

58. The feminine affix डीष् is not employed after नख, and मुख, when (the word at the end of which they stand) is a Name.

Thus शूर्प+नखा, = शूर्पणखा, Sūrpañakhā the sister of Rāvaṇa'. The न् is changed into ण् by VIII. 4. 3 (पूर्वपश्च ं संज्ञायामगः) ॥ So also वृणखा, गौरमुखा, कालमुखा &c. Why do we say 'when denoting a Name'? Witness सामसुखी कन्या 'a copper-faced damsel', or चन्द्रमुखी 'moon-faced'

दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ दीर्घजिह्वी, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ दीर्घजिह्वी इति छन्दसिविषये निपात्यते ॥

59. The form दीर्घजिह्वी 'long-tongued' is irregularly formed in the Chhandas.

The word दीर्घजिह्वी is the feminine of दीर्घजीह्वा but as the latter has a conjunct consonant for its penultimate, the feminine affix डीष् would not have applied to it by IV. I. 54. The present aphorism enjoins डीष् ॥ Thus दीर्घजीह्वी in the sentence दीर्घजीह्वी दै देवानां हव्यमलेद् ।

The word च 'and' in the aphorism is used in order to draw in the word संज्ञा from the last, so that the word dīrgha-jihvī is always a Name. Moreover by using the feminine form dīrgha-jihvī in the sūtra, it is indicated that the application of डीष् is necessary and not optional, as was the case in the last sūtras.

दिक्पूर्वपदान् डीप् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ दिक्-पूर्वपदात्, डीप्, (स्त्रियां) ॥
वृत्तिः ॥ दिक् पूर्वपश्चात्प्रातिपदिकान् डीप्, प्रस्त्रयो भवति ॥

60. The feminine affix डीष् comes after a Nominal stem which is preceded by a word signifying direction.

This aphorism over-rules all the rules and prohibitions contained in sūtras 54 to 58. Wherever by those rules there would have been डीष्, the present enjoins डी॒ष् instead. Though the form will be the same, the difference will be in the accent; the affix डी॒ष् being anudātta (III. I. 4). Thus प्राङ्गुली or प्राङ्गुणा, प्राङ्नासिकी or प्रांनासिका. But not so in प्राणुलका; or प्राक्कोड़ा or प्राणजनना because these words do not take डी॒ष् (by IV. I. 56), therefore they never give occasion to the application of डी॒ष् ॥ The sūtra ought to be read as if it contained two rules (1) the affix डी॒ष् comes after a compound the first member of which is a word denoting direction and the second is a svāṅga word or is the word नासिका &c. the penultimate not being a conjunct consonant, (2) but डी॒ष् is not added to Compounds ending in कोड़ा &c. or in a word of more than two syllables. In other words the sūtra may be translated "डी॒ष् is the substitute of डी॒ष् when the first member is a word denoting direction". Therefore the affix डी॒ष् will come only there, where else the affix डी॒ष् would have come and not otherwise. This is the reason why the anuvṛtti of डी॒ष् is taken in the next sūtra (IV. I. 61) and not that of डी॒ष् ॥

वाहः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ वाहः, (डी॒ष् स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ वाहन्ताद्यातिपदिकात् खियां डी॒ष् प्रत्ययो भवति ॥

61. The feminine affix डी॒ष् comes after a Nominal-stem ending with the word वाह् ॥

The anuvṛtti of डी॒ष् is to be taken in this aphorism and not that of डी॒ष्, though the latter was nearer. The word वाह् is formed from the root वाह् with the affix स्त्र (III. 2. 64). The word वाह् is never found alone, but as ends of compounds, hence we apply the rule of *tadanta*, and have translated it by 'saying a "word ending in vāh." Thus दित्यांही 'sustaining the demon.' This form is thus evolved :—दित्य + वाह + डी॒ष् = दित्य + ऊह + आह + डी॒ष् (VI. 4. 132 वाह ऊह, ऊह is the samprasaraṇa of vāh, when this is a *bha*)=दित्य + ऊह + डी॒ष् (VI. I. 108) संप्रसारणाच्च 'after a samprasāraṇa if a vowel follow, the form of the prior is the single substitute'),=दित्यांही (VI. I. 89 एत्येवस्थूद्दसु 'vṛiddhi is the single substitute when *eti*, *edhati* or ऊह follow'). Similarly प्रौढांही 'a young heifer training for the plough.'

सख्यदिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सखी-अशिश्वी, इति, भाषायां ॥
वृत्तिः ॥ सखी अशिश्वी इत्येतोशब्दो डी॒षन्ती भाषायां निपाद्यते ॥

62. The forms सखी and अशिश्वी are irregular forms ending in डी॒ष् found in secular (or vernacular as opposed to (Vedic) Sanskrit.

Thus सखीय मे ब्राह्मणी, and नास्त्याः शिशरस्तीति=अशिश्वी ॥ Why do we say

in vernacular Sanskrit? Observe सखा सप्तपर्सी भव and अशिशुमिव मामयं शिशुरमिमन्यते ॥

Sometimes we find these forms in the Vedas also, though rarely, as आधेनवो गुनयन्तामशिष्यी ॥ सखी सप्तपर्सी भव ॥

जातेरस्त्री विषयाद्योपथात् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ जातेः, अस्त्रीविषयात्, अयोपथात्, (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं नच स्त्रियमेव नियतमस्त्री विषयमयकारोपथं च तस्मात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ योपधप्रतिषेधे हय गवय सुकृत मस्त्यमनुष्याणाम् प्रतिषेधः ॥

63. The feminine affix डीष् comes after a word denoting a jāti or species when it does not express in its original meaning a feminine, and which moreover has not the letter य for its penultimate.

The word जाति was defined under Sūtra I. 2. 52. Thus कुक्कुटी 'a hen'; सूकृती 'a she-hog', ब्राह्मणी 'Brāhmaṇī'; वृषली 'a woman of the Sūdra caste', नाडायनी 'a woman of Nadayana class', चारायणी 'a Chārāyaṇī', कटी 'a woman of Brahmins who read the Kaṭha', वस्त्रृची 'a woman of the class of Brahmins who read the Rig Veda'.

Why do we say "expressive of a jāti"? Observe मण्डा 'shaven' (where the word expresses not a jāti but a quality). Why do we say "not invariably feminine"? Witness मक्षिका 'a fly' (supposed to breed without a male). Why do we say "not having the letter य for its penultimate?" Witness क्षत्रिया 'a female of the Kshatriya class'.

Vārt.—In excluding words that have the letter य as penultimate, there is not involved the exclusion of the following words which have a penultimate य viz., गवय 'the Bos Gaveans', हय 'horse', सुकृत 'a sort of animal', मस्त्य 'a fish', and मनुष्य 'a man'. Thus गवयी, हयी, मनुषी, (VI. 4. 150 हलस्तद्विन्यस्य 'there is elision of the य of a taddhita affix coming after a consonant, when long ई follows') मन्त्री ॥ The य of matsya is elided by the vārtika 'मस्त्यस्य ज्ञायम्' ॥ See also VI. 4. 149. All these words are also included in the class गौरादि (IV. 1. 41.) and would have taken डीष् independently of this vārtika.

Another definition of jāti is :—

प्रादभावविनाशाभ्यां सत्यस्य युगपूर्णैः ।

असर्वलिङ्गं बहूर्थ्यं तां जातिं कवयो विदुः ॥ (See translation under I. 2. 52)

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलधालोत्तरपदाद्य ॥ ६४ ॥ पदानि पाक-कर्ण-पर्ण-पुष्प-फल-मूल-धाल-उत्तरपदात्, च (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ पाकादि उत्तरपदाज्ञातिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥ पुष्पफलमूलोत्तरपदात् तु व्यतीनेष्यते तद्वादिषु पञ्चते ॥ यथा सत्प्राक्काण्डप्रान्तज्ञातैकेभ्यः पुष्पात् ॥

संभव्याजिनशण पिण्डेभ्यः फलात् ॥ मूलान्मयः ॥

64. And the feminine affix डीष् comes after the Nominal-stem expressive of jāti, followed by the following, पाक 'cooked', कर्ण 'ear', पर्ण 'leaf', पुष्प 'flower', फल 'fruit', मूल 'root', and वाल 'youth'.

Here the affix applies to words which in their original sense denoted females and therefore were not provided by the last sūtra. Thus ओहनपाकी शंकर्णी, शालपर्णी, शंखपुष्पी, रासीफली इर्भमूली, and गोवाली ॥

When, however the affix डीष् is not intended to be applied to compounds ending with फल, पुष्प, and मूल, then those compounds will fall under Ajādi class (IV. I. 4) ; such as संफला, भस्यफला, सत्पुष्पा, अमूला &c.

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ इतः, मनुष्य-जातेः, (खियां डीष्)
शृणिः ॥ इकारान्तात्पातिपश्चिकान्मनुष्यजातिवाचिनः खियां डीष् प्रस्थयो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ इम उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥

65. The feminine affix डीष comes after a Nominal-stem ending in short इ denoting classes or races of men.

Thus अवन्ती 'women of Avanti', कुन्ती 'women of Kunti', दाक्षी 'Dākshi'. Thur भवन्ति + ऋण् (IV. I. 171) आवन्त्यः 'men of Avanti'. In the feminine this affix by IV. I. 176 is elided. प्लक्षी "the female descendants of Plaksha". Why do we say "ending in short इ"? Witness विष्णु 'Vaishya', दरत् 'Darat'. Why do we say "of men"? Witness तिनिति: 'partridge'. Though the anuvṛitti of the word जाति could have been read into this aphorism from IV. I. 63, its repetition here indicates that डीष् is to be applied even when the penultimate letter is य. Thus अौदमयी ॥

Vārt̄a:—This rule applies to words ending in the taddhita affix इङ् (IV. 2. 80) though they do not denote a *jati*. Thus सौतंगमी, मौनचिनी ॥ The affix इङ् here referred to is the quadruply significant affix taught in IV. 2. 80 and ordained to come after सुतंगम &c, and does not denote a *jati*.

ऊङ्गुतः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ ऊङ्गु, उतः, (मनुष्यजातेः खियां) ॥
शृणिः ॥ इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपश्चिकात् खियामूङ् प्रस्थयो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ अप्राणिजातेभारतज्ञवाशीनामिति वन्नत्यम् ॥

66. After a Nominal-stem ending in short उ, not having the letter य as its penultimate letter, and being expressive of races of men, the affix in the feminine is ऊङ्गु.

The anuvṛitti of the words मनुष्यजाति and अयोध्यात् should be read into the sūtra to complete it. Thus कूर्लः 'a female of the country of the Kurus' ब्रह्मन्धुः 'a Brahmani of the class of the fallen Brahmans so called', जीवबन्धुः 'a woman of the Jīvabandhu class'.

Thus कुरु + ष्य = कौरव्यः IV. I. 172, and this affix is elided by IV. I. 176 in the feminine.

The indicatory letter ऊङ् in ऊङ् is to distinguish this affix in Sūtras like नोङ् धासोः (VI. I. 175), for had the affix been enunciated merely as ऊङ्, then the Sūtra VI. I. 175 would have run as नो धासोः and the sense would have been ambiguous, for we could not have known what affix was particularly meant there.

The long ऊङ् is taught to debar the affix कृष्, for a short ऊङ् would have also given the form करूङ् (कुरु + ऊङ् = कुरूङ्) ॥ The long ऊङ् therefore, indicates that the affix कृष्, enjoined by V. 4 154, in Bahuvrihis, will not apply in the feminine forms ब्रह्मवन्धुः and the like, by the rule of vpratishedha.

Why do we say "not having the letter ष्य as its penultimate"? Witness अधर्युष्टाद्यणी 'a woman of the class of Brahmanas versed in the Yajur Veda'.

Vārt:—The affix ऊङ्, comes under similar conditions after words denoting non-animate jāti, except the words रज्जुः &c. Thus अलाङ् : 'the bottle-gourd'; कर्कन्धूः 'the jujube tree.' Why do we say "non-animate"? Witness छकवाकुः 'a kind of lizard.' Why do we say "except the word राज्ञु &c"? Witness रज्जुः : 'rope'; हसुः 'cheek' &c.

बाहून्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ बाहु-अन्तात् संज्ञायाम्, (खियां ऊङ्) ॥
पृच्छः ॥ बाहुशब्दन्ता व्यातिपरिकासंज्ञायां विषये खियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥

67. The feminine affix ऊङ् comes in denoting a Name, after a Nominal-stem ending with the word बाहु ॥

Thus भद्रबाहूः 'Bhadrabāhū'; जालबाहूः &c. Why do we say in "expressing a Name"? Observe वृशबाहूः 'a woman having rounded hand' which is an attributive word. In other words, when the compound is a name, बाहु takes long ऊङ् in the feminine.

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पंगोः, च, (खियां ऊङ्) ॥
पृच्छः ॥ पंगुशब्दात् खियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥
पार्शिकम् ॥ भसुरत्योकाराकारलोपश वन्नव्यः ॥

68. The feminine affix ऊङ् comes after the word पंगु 'lame'.

As पंगु 'a female lame'.

Vārt:—The feminine affix ऊङ् is added to भसुर, and thereby there is elision of the letter ऊङ् and of the letter ष्य of the word. As भसुः 'mother-in-law' This debars the puñyoga डीष् of IV. I. 48.

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ ऊरु-उत्तरपदात्, औपम्ये ॥
वृत्तिः ॥ ऊरुत्तरपदात्मातिपदिकावैपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूढ़् प्रत्ययो भवति ॥

69. The feminine affix ऊङ् comes after a stem ending in ऊरु when comparison with something (expressed by the first term) is meant.

Thus कशलास्तम्भोरुः 'a female with thighs like plantain-stem'. नारा नासोरुः 'a female with thighs like the nose of an elephant'; करभोरुः 'a female with thighs like the ulnar or tapering fleshy side of the hand'.

Why do we say "when expressing an object of comparison"? Witness इत्तोरुः स्त्री 'a woman with round thighs'. The word करेणुकरोरु 'thigh like the proboscis (कर) of an elephant (करेणु)" is a poetic irregularity in the following विच्छकरं च करेणुकरोरुभिः ॥

संहितशाफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥ पदानि ॥ संहित, शफ, लक्षण, वामादेः च ॥
वृत्तिः ॥ संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादः प्रतिपदिकावृच्छपदात् स्त्रियामूढ़् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ संहितसाम्यां चेति वन्तव्यम् ॥

70 The feminine affix ऊङ् comes in the Vedas after the word ऊरु when the words संहित 'accompanied or joined', शफ 'a hoof', लक्षण 'a mark,' and वाम 'handsome' precede it.

This aphorism applies, when no comparison is intended. As संहितोरुः 'a female whose thighs are joined (e. g. from obesity).' शफोरुः 'whose thighs are put together like the two hoofs on a cow's foot,' लक्षणोरुः 'whose thighs are marked,' वामोरुः 'with handsome thighs.'

Vart:—So also with the words संहित and सह. As संहितोरुः and सहोरुः ॥
कटुकमण्डल्योऽछन्दसि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ कटु, कमण्डल्योः, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ कटुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच छन्दसि विषये स्त्रियामूढ़् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ गुग्गुलुमधुजनुपतयालूनामिति वन्तव्यम् ॥

71. The feminine affix ऊङ् comes in the Vedas after the words कटु 'tawny,' and कमण्डलु 'a water pot.'

Thus कटुशब्दै सुपर्णी च ॥ मासमकमण्डलु शुद्राव दद्यात् ॥

Why do we say "in the Vedas." Witness कटुः and कमण्डलुः ॥

Vart:—So also after the words गुग्गुलु, मधु, जनु and पतयातुः ॥ Thus गुग्गुलुः, मधुः, जनुः, and पतयातुः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥
वृत्तिः ॥ कटुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूढ़् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोर्यं वन्तव्यम् ॥

72. The feminine affix ऊङ् comes in denoting a Name, after the word कटु and कमण्डलु.

This rule applies to other than Vedic forms. Thus कदूः 'a female named Kadrû wife of Kâsyapa', कमण्डलः 'Kamandalû'. Why do we say "in denoting a Name"? Observe कतुः 'the tawny color.' कमण्डलः 'a water-gourd.'

शार्ङ्गरवाद्यजो डीन ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ शार्ङ्गरवादि, अजः, डीन ॥

वृत्तिः ॥ शार्ङ्गरवादियोऽभन्ते॒यथ प्रतिपक्षिकेण्यः छियां डीन् प्रत्ययो भवति ॥

73. The feminine affix डीन् comes after the words शार्ङ्गरव and the rest, and that which ends with the affix अजः ॥

Thus शार्ङ्गरवी 'a Sâringarâvâdi woman', कापटवी 'a Kâpatava woman'. So also after a word formed with the affix अजः (as ordained in S. 86, and 104 &c. of this chapter), as, बैरी 'a female descendant of Bida'. ओरी 'a female descendant of Urva'. This sûtra applies to words expressing jâti or kind. In other words, this aphorism debars the affix डीष् of IV. I. 63 &c. where it came after jâti-vâchaka words; but it does not debar that डीष् which is employed in describing the relation of wife, such as, the डीष् of IV. I. 48.

The difference between डीष् and डीन् consists in accent only, the resultant forms otherwise being the same. The words formed by डीन् will have *udâtta* accent on the first syllable इन्द्राविनीत्यम् (VI. I. 197 a word ending with an affix having an indicatory च or त् has *udâtta* accent on the first syllable) : while the word formed by डीष् will have acute accent on the affix. Thus बैरी 'a female descendant of Bida', and बैरी॑ 'the wife of Baida'.

The following is a list of Sâringarâvâdi class words:—

१ शार्ङ्गरव, २ कापटव, ३ गौगुलव, ४ ब्राह्मण, ५ बैदृ, ६ गौतम ॥ These words are formed by the affix अजः the first four being formed by the अजः of (IV. I. 83) from शार्ङ्ग, कपट, गुगुल and ब्रह्मण; the word गौतम is formed from गौतम by the अजः of IV. I. 114. This word is also included in Gaurâdi class IV. I. 41. ७ कामण्डलेय, ८ ब्राह्मकृतेय, ९ आनिचेय, १० आनिधेय, ११ आशीकेय ॥ These are formed by दक् (IV. I. 123) except kâmandaleya which is formed by दम् (IV. I. 135). १२ शास्त्रावान, १३ गौडजायन ॥ These are formed by फक् of IV. I. 101 and IV. I. 99, and denote castes or Gotra. १४ कैकसेय is also formed by दक् (IV. I. 123). १५ काव्य १६ शैव्य are formed by ज्यद् (IV. I. 171). १७ एहि, १८ पर्येहि are formed by इह् added to आ + इह् 'to try', and परि + आ + इह् (Un. IV. 117 सर्वं धातुभ्य इह्) १९ आमररथ is formed by यज् (IV. I. 105). २० शौश्रपान is formed by अजः (IV. 3. 76). २१ अराल, २२ अण्डाल, २३ वत्पदः are jâti words. २४ भोगवत्, २५ गौरिमत् ॥ These take डीन् when denoting a Name. These words are formed by the affix मतुष्, and are consequently उगति, and should have taken डीष् (IV. I. 6). This ordains डीन् ॥

Q. The word भोग is formed by घम् and गौरि is formed by इम् (IV. I. 95), both are अद्युदात्ता owing to च् (VI. I. 197). When मतुष् is added, the accent remains unchanged, for *matup* being पित् is anudâtta (III. I. 4). There-

fore whether डीप् be added or डीन् to these words, it makes no difference in the accent, for they remain अद्युदात्ता. Where is the necessity of including these two words in this list.

Ans. To this we reply घासिषु नित्यम् हस्त्वार्थम् ॥ For had these words taken डीप् of IV. I. 6, then the long ई would have been optionally shortened before the affixes घ &c. by VI. 3. 45. But by taking डीन् the shortening is compulsory (VI. 3. 43), and not optional. Because the च in the sūtra उगित्रम् (VI. 3. 45) has the force of the word शति, and means the नसी words formed by adding ई to उगित् words, by enunciating the word उगित् are optionally shortened. Therefore IV. I. 6 where the word उगित् is used is governed by this rule of optional shortening, and not the words formed by डीन् ॥

26 तृ 27 नर. The word तृ would have taken डीप् by IV. I. 5, and नर would have taken डीष् as it denotes a jāti. These words take vṛiddhi before डीन्, the form being नारी in both cases.

यडश्चाप् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ यडः, चाप् ॥

वृत्तिः ॥ यडन्तात्प्रातिपदिकात् खियां चाप् प्रथयो भवति । उद्यहू व्यडश्च सामान्यप्रहणमेतत् ॥
वार्तिकम् ॥ शाब्द यडः ॥

74. The feminine affix चाप् comes after a stem which is formed by the affix उद्यहू or उद्यह् ॥

The affix उद्यह् here denotes and includes both the affixes उद्यहू (as taught in S. 171 of this chapter) and उद्यह् (See 78) as it is the common element of both. Thus आम्बश्चात्रा 'a woman of the race of Ambashṭhya', सौविर्या 'a woman of the race of Sauvīrya', कौसल्या 'a woman of the race of Kausalya'.

Similarly उद्यहू formed words, as, कारीषगन्धा, वाराहा ; वालक्या ॥

Vārtika.—The affix चाप् comes in the feminine after a word ending with the affix उद्यहू when the letter ए immediately precedes such yañ. As शाकराश्च 'a female descendant of Sarkarāksha', पौत्रिमाश्च 'a female descendant of Pūtimāshya', गौकाक्ष्या 'a female descendant of Gokasha'. These words belong to Gargādi class (IV. I. 105), and by sūtra 16 would have taken डीप् ॥

The ए of the affix चाप् is for the sake of forming a common term आप् with डाप् and टाप् ; and the च regulates the accent making the final acute (VI. I. 163). The word गौकाक्ष्या is included in Krauḍādi list (IV. I. 80) and takes the augment उद्यहू in the feminine, and hence it would have taken चाप् by force of the present sūtra and need not be included in the Vārtika. There is no Samprasāraṇa of the ए when उद्यहू or उद्यहि is added to this word (VI. I. 13), the form being गौकाक्ष्यापुत्रः and not गौकाक्षीपुत्रः ॥

आवट्याच्च ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ आवट्यात्, च, (खियां चाप्) ॥

वृत्तिः ॥ आवट्याच्च खियां चाप् प्रथयो भवति ॥

75. And the feminine affix चाप् comes after the word आवश्य ॥

The word अवश्य belongs to Gargādi class (IV. I. 105) which after taking अप्, would have taken डीप् (IV. I. 16). Thus आवश्या 'a female descendant of Avāṭa'. But आवश्यानी will be the proper form according to the Eastern Grammarians. See aphorism IV. I. 17.

तद्विताः ॥७६॥ पदानि ॥ तद्विताः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्त्यानित कर्मनुकमिष्यामस्तद्वितंज्ञास्ते वेदितव्याः ॥

76. The Taddhita-affixes are treated of here after.

This is an adhikāra or governing sūtra. Up to the end of the Fifth Book, all the affixes that will be taught, are to be understood to have the name of Taddhita. Thus the affix ति taught in the very next sūtra. As श्रुतिः: The word so formed is called Prātipadika. The word तद्विताः: is in the plural number, and not exhibited in the singular, like the words प्रत्ययः (III. I. 1) &c; and it, therefore, indicates that it includes also affixes which are not especially taught in this book. Such as पृथिव्य आज्ञौ ॥ अग्राहि पशाइ दिमच् ॥ As पर्याप्ति, अप्तिम्, आप्तिम्, पर्याप्ति ॥ See Vārt IV. 3. 23. The word Taddhita is used in Sūtras like कुत्तद्वितंसमाप्ता श I. 2. 46.

यूनस्तिः ॥७७॥ पदानि ॥ यूनः, ति ॥
वृत्तिः ॥ श्रुतंज्ञात्यापिविकात् विद्यां निः प्रत्ययो भवति । स च तद्वितंज्ञो भवति ॥

77. The feminine affix ति comes after the Nominal-stem युवन् and this affix gets the name of Taddhita.

As श्रुतिः: 'a young maid'. By IV. I. 5, डीप् would have been otherwise employed, the present sūtra debars it. The word श्रुतिः ending in ि does not take the affix डीप् of IV. I. 65, for the affix ति itself is a feminine-making affix though a Taddhita: or the word युवन् may be regarded as a non-jāti word and hence IV. I. 65 would not apply.

अणिज्ञोरनार्थयोर्गुरुपोत्तमयोः प्यद्द गोत्रे ॥७८॥ पदानि ॥ अण् इओः अनार्थयोः, गुरुपोत्तमयोः, प्यद्द, गोत्रे ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रे यावणिज्ञौ विहितावतार्थैः तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः विद्यां व्यडादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्तादेशा भवन्तीत्यणिज्ञोरेव विज्ञायते ॥ उत्तमशब्दः स्वभावात् विमृतीनामन्त्यक्षरमाह उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् ॥

78. In Patronymics used in a narrower sense (counting first from the grand-child), which are formed with the affixes अण् and इओ, the feminine is formed by substituting

य (स्यद्) for the अ and इ of those affixes and adding the long आ under IV. 1. 74; provided that they do not denote Rishi clans, and have a prosodially long syllable preceding the last syllable,

The wording of this aphorism requires a little analysis. It consists of five words: (1) अणिज्ञोः 'of अण् and इम्,' (2) अनार्षयोः 'of non-rishi' (3) गुरुपाणमयोः 'having a heavy vowel as *upottama* i. e. last but one,' (4) स्यद् 'the substitute is shyaā' (5) गोत्रे 'in denoting gotra.' That is to say, the gotra affixes अण् and इम् are replaced by स्यद् before the feminine affix आप्, in those words which denoting non-rishi gotras, have a heavy vowel as last but one. The word *uttama* meaning last letter, being formed by the superlative affix *tamaप्*, implies that the word must be of at least three syllables. Therefore, the present sūtra does not apply to forms like शक्षि &c.

Of the substitute स्यद् the letter ष and ड् are indicatories, the real affix is य, the letter य differentiating this affix from स्यद् and the letter ड् affording a common hold for both. In forming the feminine we shall have to add आप् by IV. 1. 74. Thus करीषगन्धि 'having the smell of dung-cake', is the name of a person. In forming a patronymic from this word, we add the affix अण् ॥ Thus करीषगन्धि + अण् (IV. 1. 92) Replace this affix by स्य and we have कारीषगन्धा ॥ कुमुदगन्धि: gives us कौमुदगन्धा ॥ Similarly with words taking the affix इम् (as taught in sūtra अतइम् IV. 1. 75): as वाराहि: gives us वाराहा, so also बालाका ॥

Why do we say 'of अण् and इम्' ॥ Witness आर्तभाग from अतभाग ॥ Here the word अतभाग belongs to विशादि *gaṇa*, and therefore by IV. 1. 104, it would take the affix अण् in forming gotra patronymic: this affix अण् is not replaced by स्यद्, and the feminine is by long ई (IV. 1. 15); for though, its last vowel but one is heavy, it is a non-rishi gotra word, yet it does not fulfil the other condition of taking the affix अण् or इम् ॥

Why do we say 'of non-rishi gotras'? Witness वासिनी and वैश्वामिनी ॥ Why do we say 'whose last vowel but one is heavy'? Observe औपगवी and कापदवी ॥ Why do we say 'denoting Gotra'? Witness आहिष्ठवी 'born in Ahichhatra', कान्यकुब्जी 'born in Kanyakubja'.

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ गोत्र-अवयवात् (त्रियां स्यद्) ॥
वृत्तिः ॥ अणिज्ञोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखप्रभृतय, स्ततो गोत्रे त्रिहितयोरणिज्ञोः त्रियां स्यदावेशो भवति ॥

79. After a word denoting a non-principal gotra, स्यद् is the substitute of अण् and इम्, in the feminine, even though the syllable preceding the final be not prosodially long.

The phrase अणिज्ञः of the last sūtra governs this also, not so, however, the word अगुरुपोत्तमः ॥ The phrase गोचारवद् means insignificant or non-famous gotras. i. e. names of kulas i. e. कुलाख्या, such as families like पुणिक, भूणिक, मुखर which are not famous and are not included in the gotra list. Thus पाणिकवा, भैणिकवा and मौखर्या ॥

The word अवदव in the sūtra has various significations, one sense being 'separate from', another being 'part of', and 'individual members' &c. If the last sense be taken, then we can evolve forms like देवरस्या याज्ञवल्य ॥ These forms may also be explained by taking them as belonging to the क्रौडधादि class of the next aphorism. In short, those who wish to apply this aphorism to the immediate descendant', such as 'the son or daughter', and not to a gotra descendant, which means a grandson and down ; can also do so.

In fact the word गोचारवद् is equal to अश्वयनगोत्र or अप्यथानगोत्र and is a गर्मधारया समासा, namely gotras not enumerated in the प्रवराध्याः ॥ These ure, however, technically called कुल ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ क्रौडि-आदिभ्यः, च, (स्त्रियां व्यञ्)
वृत्तिः ॥ क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां व्यञ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थे आरम्भः । अनणिभ्यर्थः ॥

80. The affix व्यञ् comes in the feminine after the words क्रौडि and the rest.

This rule applies even where the syllable next to the final is not heavy, and even where the word does not take the affix अण् or इम् ॥ In fact व्यञ् is not a substitute here but an augment. Thus क्रौड्या 'a female Krauḍī', लाड्या 'a female Lāḍī'. The following is the list of Krauḍādi words :—

I क्रौडि, 2 लाडि, 3 व्याडि, 4 आपिशलि, 5 आपक्षिति. These are formed by इम् IV. I. 95). 6 चौपयत, 7 चैटयत (वैटयत), 8 सैकयत (शैकयत) 9 वैल्पयत (वैकल्पयत), These are formed by the affix अण् ॥ 10 सौयातकि. This is formed by इम् with he substitute अक्ष (IV. I. 97) added to सुपात् ॥ 11 सूतयुवत्याम्. The word सूत makes व्यञ् when denoting a grown-up maiden as सूत्याः; otherwise सूता 'a daughter', formed by दाप्, or सूती by डीम् denoting a jāti. 12 भोज भक्षिये ॥ This ebars डीम् of jāti as भोज्याः; otherwise दाप् as भोजाः (भोजयति). 13 योतकि, 14 क्रोंदि, 5 भौरकी, 16 भौलिकि, 17 शालमलि, 18 शालास्थलि, 19 कापिष्ठलि, 20 गोकक्षय (गोलक्षय) ॥ All these except the last are formed by इम्, the last is formed by अण् of Garg-di class.

दैवयक्षि शौचवृक्षि सात्यमुग्रिं काण्ठेविद्धिभ्यो, अन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥
दैवयक्षि, शौचवृक्षि, सात्यमुग्रि, काण्ठेविद्धिभ्यः, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ दैवयक्षि शौचवृक्षि सात्यमुग्रि काण्ठेविद्धि इत्येवेषामन्यतरस्थांव्यञ् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix व्यञ् optionally comes after the words दैवयक्षि, शौचवृक्षि, सात्यमुग्रि and काण्ठेविद्धि ॥

These words end in the affix इत्, and the word gotra is not understood in the sūtra. In the case of gotra descendants, the substitute shyañ would have come by IV. i. 78. but whereas by that sūtra it would have been compulsory, the present aphorism makes it optional. But if the sūtra be taken to apply to 'immediate descendants' as opposed to gotra descendants, then this is a new rule altogether and not a rider to IV. i. 87. In the alternative when व्यद् is not added, डीष् will be added by rule IV. i. 65 *ante*. Thus हैवयज्ञा or हैवयज्ञी, so also शौचिषुक्षा or शौचिषुक्षी, सात्यमुग्ज्ञा or सात्यमुग्ज्ञी, काण्डेविज्ञा or काण्डेविज्ञी ॥

समर्थनां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ समर्थनां, प्रथमात्, वा ॥

ब्रह्मितः ॥ व्रथमप्यथिक्यते, समर्थनामिति च, प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावभिश्चायमधिकारः । प्राग्विश्चो विभक्तिरिति यात् । स्वार्थिकेषु हास्योपयोगो नास्ति, विकल्पांपि तत्रानवस्थितः, के चित्रित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानिः—तस्यापत्यं, तेन रन्तं रागात्, तत्रभव, इत्येवमाशीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेतित्यम् ॥ समर्थनामिति निर्दारणे षष्ठी । समर्थनां मध्ये प्रथमे प्रत्ययप्रकृतिलेन निर्दर्शयते ॥

82. The Taddhita affixes, on the alternative of their being employed at all, come after the word that is signified by the first of the words in construction in an aphorism.

All the three words, viz. (1) समर्थनां 'of the words in construction' (2) प्रथमात् 'after the first'; (3) वा 'on the alternative', exert a governing influence on the subsequent aphorisms, up to the aphorisms which leave to the words their own denotation: that is to say, up to the end of the second chapter of the fifth Book; before the beginning of the sūtra प्राग्विश्चो विभक्तिः (V. 3. 1). The present sūtra as a whole, of course, has no applicability to the affixes which leave to the words their own denotation (स्वार्थिक); for the latter affixes are in many cases compulsory and not optional, as are the affixes to be taught hereafter in Book Fourth and the first and second chapters of Book Fifth.

These affixes will come after the word, that is signified by the first of the words in construction, in an aphorism. Thus IV. i. 92 declares तस्यापत्यम् 'his son'. Here the first word is तस्य 'his', therefore, the affixes forming the patronymics will come after the word signified by 'his': i. e. after the word in the genitive case. As 'उपगोपत्यम् = ओपगदः' 'the son of Upagu'. Here the affix अ॒ग् comes after the word उपगु which is the first word representing 'tasya' in the genitive case in the sentence उपगोपत्यम् ॥ Similarly in the sūtra तेनरन्तं रागाश् (IV. 2. 1); here the first word is तेन, therefore, the affix will be added to the word in the instrumental case in a sentence representing the word तेन 'by which'; as कशायणं रन्तं वस्त्रं = काषायम्, 'Kashâya is a cloth, coloured

by *Kashāya*'. Similarly in sūtra तत्र भवः 'there staying' (IV. 3. 53), here the first word is तत्र, 'there', in the locative case, therefore the affix will be optionally added to the word in the locative case in a sentence, representing the word तत्र 'there' : as सुघ्ने भवः = स्नोऽन्नः "who stays in Srughna".

The word समर्थानाश् is the genitive plural of समर्थ, and the force of the genitive is that of specification or 'nirdhāraṇa':—i. e. 'among the words in construction, the *first* is specifically pointed out as the *prakriti* or base, to which the affix is to be added'. Why do we say "among the words in construction"? Witness कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य 'the blanket of Upagu; the son of Devadatta'. Here the two words उपगोरपत्यं are not in construction, for उपगोः governs कम्बलः, and अपत्यं is governed by देवदत्तस्य ॥ Why do we say "after the first"? So that the affix may come after the first word उपगोः in the genitive case, and not after अपत्यं which is in the nominative case. Why do we say "in the alternative"? Because the same idea may also be expressed by a sentence ; thus we may say उपगोरपत्यं, instead of the Taddhita formed word औपगवः ॥ The same idea may also be expressed by a compound word (samāsa) ; as उपगवपत्यम् 'the son of Upagu'. In fact, the samāsa rule here is not superseded by Taddhita-rule, as it otherwise would have been by I. 4. 2, because the anuvṛitti of अन्यतरस्थान् is understood here: so that in the alternative when the Taddhita affix is not employed, the samāsa rules will find scope.

This sūtra has been thus rendered by Dr. Bohtlingk : "when henceforth the meaning is specified in which an affix is to be added, then one should know that the rule applies to the first of those words which are associated with one another in sense, and that the affix is optional".

प्राग्दिव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्राक्, दीव्यतः अण् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दीव्यतसशब्दनाम् यानित इर्वमनुकमिष्यामेऽण्पत्यस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् ॥

83. The affix अण् should be understood to come after whatever we shall teach hereafter upto the aphorism *tēna dīvyyati* &c.

Up to aphorism IV. 4. 2, the affix अण् has a governing influence, except where it is specifically superseded by any particular rule. This aphorism may be looked upon either as an adhikāra sūtra or a paribhāṣā sūtra or a vidhi sūtra. The application of this aphorism will be illustrated throughout the next three chapters. Thus in IV. 1. 92 तस्यापत्यम् we read the present aphorism and add the affix अण् in the sense of 'his son'. As औपगवः 'the son of उपगुः'; कापदवः 'the son of Kapaṭu'.

This affix has various meanings, such as, a patronymic (IV. 1. 92)

coloured with (IV. 2. 1), sidereal time (IV. 1. 3), revealed sâma-veda (IV. 1. 7), covered car (IV. 2. 10) &c.

अश्वपत्यादिष्यश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अश्वपत्यादिष्यः च ॥

वृत्तिः ॥ अश्वपत्यादिष्यः प्रातिपदिकेष्यः प्रागशीव्यतीयेष्यर्थेष्य ग्रन्थयो भवते ॥

84. The affix अण् comes after the Nominal-stems 'agvapati' &c, in the various mentioned senses taught antecedently to tena dîvyati &c.

This is an exception to the next aphorism, by which the affix ष्य would have come after words ending with 'pati.' The present sâtra enjoins अण् instead. Thus अश्वपति + अण् = आश्वपतम् (VII. 2 117 सप्तितेष्यचानाइ 'when a Taddhita affix follows with an indicatory श् or ष्, there is vṛiddhi in the room of the first vowel among the vowels'). The इ of पति is elided by VI. 4. 148 यस्तोति च where long ई follows, and when a Taddhita affix follows, there is elision of the इ or ई, or अ or आ, of a bha'.)

The following is a list of words belonging to अश्वपत्यादि class:—

1 अश्वपति, 2 ज्ञानपति, 3 शतपति, 4 धनपति, 5 गणपति, 6 स्थानपति, 7 यज्ञपति, 8 राष्ट्रपति, 9 कुलपति, 10 गुरुपति, (पशुपति) 11 धान्यपति, 12 धन्वपति, 13 बन्धुपति, 14 धर्मपति, 15 सभापति, 16 प्राणपति, 17 क्षेत्रपति ॥

**दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ दिति, अदिति, आदित्य, प-
ति-उत्तरपदात्, ष्यः ॥**

वृत्तिः ॥ दिति अदिति आदित्य इत्येतेष्यः पत्युत्तरपदाण्यः प्रातिपदिकात्प्रागशीव्यतीयेष्यर्थेष्यु ष्यः प्रथयो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ यमादेति वक्तव्यम् ॥ वार्तिकम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥
वार्तिकम् ॥ पृष्ठिव्या आश्री ॥ वार्तिकम् ॥ इत्यावश्री ॥ वार्तिकम् ॥ वहिषटिलोपश्च ॥
वार्तिकम् ॥ ईकक्रम ॥ ईकक्रम छन्दस्य ॥ वार्तिकम् ॥ स्पाहोकारः ॥
वार्तिकम् ॥ लोकोपत्येषुबहुतु ॥ वार्तिकम् ॥ सर्वत्र गोरजासिप्रत्ययपत्तेषु यत् ॥
वार्तिकम् ॥ यथार्थोर्थविशेषलक्षणाशपवासात्पूर्वदिपतिव्यवेन ॥

85. The affix ष्य comes, in the various senses taught here-in-after antecedently to tena dîvyati &c, after the Proper Names, Diti, Aditi, and Aditya ; and that which has the word पति at its final member.

Thus दिति + ष्य = इत्यः 'the son of Diti,' आदित्यः 'the descendant of Aditi', आदित्यम् 'sacred to Aditya.' Similarly with words ending with पति, as प्रजापति + ष्य = प्रजापत्यः ; so also रौतापत्यम् ॥

Vârti:—So also after the word यम ; as, यास्यम् ॥

Vârti:—In the Chhandas, after the words वाच्, मति and पतृमत् ॥ As वाच्यम् (Vs. 13, 58.) मात्यम् and पतृमत्यम् ॥

Vātr :—The affixes अ and अ॒ come after the word पृथिवी ॥ Thus पृथिवी + अ = पार्थिव ; पृथिवी + अ॒ = पार्थिव ॥ The resulting forms are the same, but the feminine of the former will be पार्थिवा by IV. 1. 4, and that of the latter पार्थिवी applying IV. 1. 15.

Vārt :—The affixes यम् and अ॒ come after the word देव 'a god'. As देव्यम् or देव॒ 'divine'.

Vārt :—There is elision of the दि of बहिस्, and there is the affix अ॒ ; as बहिस् + यम् = बायः 'external'. *Vārt* :—and the affix इक्रू may be employed. As बहिस् + इक्रू = बाहीकः 'external'. (VII. 2. 118 किति च, there is vriddhi of the first vowel when the Taddhita affix has an indicatory क). *Vārt* :—In the Chandas it takes the affix इक्रू as बाहीकः the difference being in the accent . (VI. 1. 197).

The word बहिस् is an अव्यय, and the above vārtika declares that its दि portion is elided. This very fact indicates by implication, that the दि of other Avyayas need not necessarily be elided before those affixes, before which the base is called भ bha. In fact the following vārtika अव्ययानान्तःच (the दि of the avyaya base is elided) given under sātra VI. 4. 144 (the दि of the base bha is elided when a taddhita affix follows) is not a universal rule. Thus from the avyaya आरात् we get आराती &c ; here the दि is not elided.

Vārt :—Of the word स्थान् the दि is replaced by अ as अस्थानः ॥

Vārt :—The दि of संपत् is replaced by अ in the plural when the patronymic affixes follow ; as उडुलोमाः, शरलोमाः ॥ Why do we say in the plural number ? Witness औडुलोमिः, शारलोमिः (IV. 1. 99).

Vārt :—When an affix beginning with a vowel presents itself after the word गो, let the affix यत् be substituted for it. Thus what is descended (or produced, &c) from गो is expressed by गव्यम् (VI. 1. 79). Why do we say 'beginning with a vowel'? Observe गोन्धो हिन् or आगतं = गोरुप्यम् and गोमयम् ॥

Vārt :—These affixes ष्ट &c, taught in this sūtra will come, to the exclusion of all the other affixes hereinafter taught, which are employed in especial senses. Thus अ॒ is employed especially to denote a descendant. But after the words शिति &c अ॒ will not be employed, but ष्ट, as ईत्य "a descendant of दिति". So also वानस्पत्यम् = (वनस्पतीनाम् समृहः), to the exclusion of IV. 2. 37 &c. In fact the rule विप्रतिषेधे पंखार्घ्यम् (I. 4. 2) does not hold good here.

If that be so, how do you explain the form ईतेयः ॥ This word is not directly formed from the word शिति but from शिती, the feminine of the word शिति, formed by the affix डी॒ (IV. 1. 45, the word शिती being formed by the Kṛit affix नित् and therefore it will take डी॒ in the feminine). To the feminine word शिती is added द्वः and we get ईतेयः ॥ The Paribhāṣā प्रातिपदिकमध्ये लिङ्ग विशिष्टस्थापि महणम् (a rule of grammar which applies to a masculine applies also

to the same word in the feminine) is not of universal application, as this very illustration shows. Others consider the form देतेय as incorrect, as not to be found either in the Mahâbhâshya or any Vârtika.

उत्सादिभ्योऽञ्ज ॥ ८६ ॥ उत्स-आदिभ्यः, अञ्ज ॥

वृच्चिः ॥ उत्सादिभ्यः प्राग्नीव्यतीयेष्वर्थेष्वभ् प्रत्ययो भवति । अणस्तवपवाशनां च वाथकः ॥
वार्तिकम् ॥ भीष्मादिच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥

86. The affix अञ्ज comes after the word उत्स &c. in the various senses taught antecedently to tena-dîvyati &c.

This debars the affix अण taught in IV. I. 83 as well as the especial affixes here-in-after taught. Thus उत्स + अञ्ज = औत्सः; औ॒पा॑नः ॥ The following is the list of words belonging to उत्सादि class.

1 उत्स, 2 उ॒पा॑न, 9 विक्र, 4 विनव, 5 महान॒श 6 मशनस, 7 महाप्राण, 8 तरुण,
9 तनुन । 10 बृक्षयासे । 11 पृथिवी, 12 धेनु, 13 पंक्त, 14 जगती, 15 विष्टु, 16 अनुष्टुभ्,
17 जनपद, 18 भरत, 19 उशीनर, 29 भीष्म, 21 पीतुकुण, । 22 उदस्थान देशे । 23 पूष
देश, 24 भल्कीय, 25 रथन्तर, 26 मर्थादिन, 28 वृहत्, 28 महत्, 29 सत्त्वत्, 39 कुरु, 31 पञ्चाल,
32 इन्द्रावासान, 33 उषिङ्, 34 कुरुभ्, 35 सुवर्ण, 35 देव, 37 भीष्मादिच्छन्दसीति ॥

Vart :—The word भीष्म in the above list, takes this affix, when it does not mean 'a metre of prosody'. Therefore it is not so here : भैष्मी विष्टुप् 'The Graishmi Tristup metre'. But भैष्मः 'belonging to summer'. The word छन्दस् here means 'metre', and not Veda. The word बृक्षयासे = बृक्षय असे, the phrase असे meaning असमासे, (स being the name given to समास by Ancient Grammarians). Thus the compound will be गोबृक्षथि ॥ The Paribhâshâ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त तिधिप्रतिषेधः does not apply here. Therefore, tadantavidhi applies here and we have आ॒पनवम् (अपेत्तुराम् समूहः) ॥ The word उदस्थान takes अञ्ज when meaning a 'place' : as औ॒पा॑न देशः ; otherwise औ॒दस्थानः 'the son of Udadsthâna.' The word पूष्ट तakes अञ्ज when meaning 'a share,' otherwise it will take अण्, as पार्षतोऽशः ॥

खी पुंसाभ्यां नन् नन्नज्ञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

वृत्तिः ॥ धान्यातां भवने इति वश्यति । सत्य प्रागित्यनैव संश्वनः प्राग्भवनसंश्वनाद्यर्थास्तेषु खी श
धारासुशाश्वाद्य यथाक्रमं नन्नज्ञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

87. The affixes नन् and नन्न come after the words खी and पुंस respectively, in the senses specified in the aphorism reckoning from this one as far as "dhânyânuâm bhavane kshetre khañ" (V. 2. 1).

Thus खी + नन् = खैष्म 'feminine.' The sense of the affixes taught in the Fourth Book, and Chapter I of the Fifth Book, are various. Therefor

the word स्त्रीम् will have all those various significations ; thus, it will mean either स्त्रीपुरुषं (IV. 3. 53) 'existing in females,' or स्त्रीं समूहः (IV. 2. 37) 'a collection of females,' or स्त्रीयन्नागतं (IV. 3. 74) 'what has come from females'; or स्त्रीयो हितं (V. 1. 5) 'suitable for females' &c.

Similarly पुंस + स्त्र॒ = पौंसम् 'masculine, or existing in males, or a collection of males, or what has come from males, or suitable for males &c.'

These affixes, however, are not to be employed in the sense of the affix वृत् taught in V. 1. 115. For Pāṇini himself uses the form पुंस् (and not पौंस) in sūtra VI. 3. 34, thus indicating by implication (ज्ञापक) that in the sense of वृत्, the affix स्त्र॒ is not to be used. Thus स्त्रीवृत्. || The forms स्त्रीत्वं, स्त्रीता, पुंसर्वं and पुंसत्वा are exceptional. See V. 1. 121. The स of पुंस is elided before स्त्र॒ by VIII. 2. 23. had it not been elided, one affix नभ् would have been taught in the sūtra, and not two.

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, लुक्, अनपत्ये ॥

दृतिः ॥ द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तलेन तद्वितः प्रारंशीत्वात्यो ऽपत्यपत्यं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवाति ॥

88. A Taddhita affix, ordained to come on account of the relation of the words being that of a Dvigu compound, is elided by luk, when it has the sense of the various affixes taught antecedent to *tēna divyati* &c, but not so, the affix having the sense of a Patronymic.

The phrase प्रारंशिव्यतः of IV. 1. 83 governs this aphorism also, and not the phrase भवनात् of the last. Thus पञ्चसु कपलेण संस्कृतः = पञ्चकपालः 'prepared in five cups.' Similarly दशकपालः 'prepared in ten cups.' ह्रिवेदः 'he who studies two Vedas.' त्रिवेदः 'who studies three Vedas.' Here the affixes denoting संस्कृतं (IV. 2. 16), and जापीते (IV. 2. 59) have been elided. Why do we say "not so when the affix denotes a Patronymic"? Observe द्वैदेवदत्तिः 'a descendant of two Devadattas.' त्रैदेवदत्तिः 'a descendant of three Devadattas.' Here the patronymic affix is not elided, though the compound is a Dvigu.

Why do we say "when it has the sense of the various affixes taught antecedent to *tēna divyati* ?" Observe द्वैपारायणिकः ॥

The Dvigu compound with the sense of a Taddhita affix is formed under II. 1. 51. The affix will not, therefore, be elided where it does not give rise to a Dvigu compound. Thus पञ्चकपालस्थैरैः = पञ्चकपालम् ॥ Or the genitive case in द्विगोः may be taken as स्थाना-शश्हिः, the sense being 'there is the substitution of लुक-elimision in the room of Dvigu,' the word Dvigu being here taken by metonymy for the *affix* which gives rise to Dvigu. Of course, when two words have blended into a Dvigu compound, the affixes will not be elided

after such a word, because it becomes a prātipadika like others, as पांचकपालम् ॥ If so, how is the affix elided in पञ्चकपाल्याम् संस्कृतः = पञ्चकपालः ? This is not so ; there is no Taddhita added, and the word पञ्चकपाल can never be analysed into पञ्चकपाल्याम् संस्कृतः, ॥ If the latter sense is to be expressed, we must use a sentence, and no single word. In fact three are the only valid forms, and they arise without adding of any Taddhita affix to पञ्चकपाली, viz पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, and पञ्चकपालः (a Samahāra Dvigu). A Samahāra and a Taddhitārtha Dvigu of these are analysed in the same way, while the third पञ्चकपाल्याम् संस्कृतः will always remain a वाक्य and never give rise to a Taddhita.

How do you explain the non-elision of the affix in वैविद्यः, पाञ्चननः; and शाद्कुरः ? The word वैविद्यः does not mean तिसो विद्या अधीते but ब्रह्मवद्या विद्या, विविद्या, विविद्यामरीते = शैविद्यः ॥ Similarly पाञ्चननः dose not mean पंचसु नरीषु भवः but पंचानाम् नरीनाम् रामाहारः = पंचननः, पंचनने भवः = पाञ्चननः ॥ So also with शाद्कुरः ॥

Why the affix is not elided in पंचयो गर्भय आगतं = पंचगर्भस्त्वयम् or पंचगर्भमयम् ? Because the elision of those affixes only take place which begin with a vowel.

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ गोत्रे, अलुक्, अचि ॥

वृत्तिः ॥ यस्कादिश्यो गोत्रइत्यादिना थेषां गोत्रपत्ययानां लुगुन्तस्तेषामजारौ प्राण शीघ्रतीये विषयदूते प्रतिविद्धिते ॥

89. The luk-elision of Patronymic (Gotra) affixes in the plural, which have been enjoined by Sutras II. 4. 63 and the rest, is prohibited, when the affix has an initial vowel, and it has the sense of the various affixes taught antecedent to tena dīvyaati &c (IV. 4. 2).

Thus the plural of गार्यं is गर्गाः (II. 4. 64). But the disciples of गर्गाः will be formed by the affix छ (IV. 21. 114) which is a prāgdivyatiya affix, and for the purposes of adding this affix the base will be considered to be गार्गः as if there was no elision. Thus गार्गाः + छ = गार्गेयाः (VII. 1. 2 and VI. 4. 151), and not गारीयाः । Similarly बासीयाः, आत्रीयाः, खारायणीयाः _disciples of Vātsyas, Atreyas, Khārpāyaṇas.'

Why do we say "गोत्रे" i. e. "when the Gotra affix is elided"? Observe लोबलम्, बादरम् ॥ Here the affix denoting "fruit" is elided by लुक् by Sūtra IV. 3. 163. Then when the prāgdivyatiya affix अण् is added, the luk-elision is maintained. Thus the fruit of बद्री is बदरम्; from which बादरम् 'belonging to or coming from the jujube-fruit.'

Why do we say "having an initial vowel"? Observe गर्गेयं आगतम् = गर्गस्त्वयम् and not गर्गमयम्; and गर्गमयम्; and not गार्गमयम् ॥ Here the affix रूप्यं

prágdivyatiya affix taught in sútra IV. 3. 81 does not begin with a vowel; therefore it is added to गर्म and not गार्म् ॥ Similarly the next affix अ॒द् (IV. 3. 82).

Why do we say "when it has the sense of a prágdivyatiya affix"? 'hus गर्वेभ्यो हितम्=गर्भियम् 'who is fit for the Gargas'. Here the affix उ (V. 1.) has the sense of 'suitable for that', as taught in Sútra V. 1. 5 not one of the prágdivyatiya senses. Hence the *luk* elision is maintained.

The Gotra-affixes are taught to be elided in the plural only: and then after such supposed elision a Singular or Dual Person is intended, this rule will still apply and there will be no elision. Thus विद् will form its Gotra derivative by अभ् (IV. 1. 104) as विद्+अभ्=वैदः ॥ The plural of वैदः will be विदाः by the elision of अभ् ॥ One yuvan or two yuvan descendants of these विदाः will be formed by the affix इम् (IV. 1. 95), for the application of which the word विदाः will be supposed not to have lost its अभ्, therefore इम् will be added to वैदः, thus वैद+इम्; then this इम् is elided by II. 4. 58. The resultant form is वैदः, वैदौ ॥ The many descendants (in the plural) of one वैदः or two वैदः will be विदाः ॥

यूनि लुक् ॥१० ॥ पदानि ॥ यूनि लुक् (अचि)
यूनिः ॥ प्राण् शीघ्रत इति वर्तते । अचीति च । प्रागवीज्यायेऽजारौ प्रत्यये विशिष्टते बुद्धिस्थेऽनुस्पन्दते एव
प्रत्ययस्य लुक् भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति ॥

90. There is *luk* elision of the Yuvan Patronymic forming affix (IV. 1. 163) when a prágdivyatiya affix beginning with a vowel is to be added.

The elision of the Yuvan affix must take place mentally; having done which, we should then look out for the proper Prágdivyatiya affix to be added to the word-form thus remaining. Thus the Patronymic (Gotra) of काण्डाहृतः (काण्डाहृतः: IV. 1. 95) formed by adding इम् ॥ The Yuvan form of the latter, by Sútra IV. 1. 150 will be काण्डाहृतः ॥ When we intend to add a Prágdivyatiya affix to this last word, (e. g. an affix having the sense of "the pupils of"); we should first mentally elide the Yuvan affix उ (IV. 1. 150) from this word काण्डाहृतः ॥ Having done which we get the form काण्डाहृतः; and it is with regard to this form काण्डाहृतः that we should search out what is the proper pupil-denoting affix: and that by sútra IV. 2. 112 is अण् ॥ Thus काण्डाहृतः + अण् = काण्डाहृताः 'the pupils of Phāṇḍāhṛitas'. Had we in the *first* instance applied the pupil-denoting affix to the Yuvan word काण्डाहृतः, such affix would have been उ and not अण्, for the latter is ordained for those cases only where the word ends with the Gotra affix इम् (IV. 2. 112).

Similarly the Patronymic of भागविन्दिः is भागविन्दिः (IV. 1. 25). The

Yuvan of भागवित्ति is भागवित्तिकः (IV. 1. 148). The pupils of Bhāgavittika will be भागवित्ता by adding the affix अण् (IV. 2. 112).

Similarly the Patronymic of तिक् is तैकायनि formed by किङ् (IV. 1. 154). The Yuvan of तैकायनि is तैकायनीय formed by the affix य (IV. 1. 149). The word denoting the pupils of तैकायनीय will be formed by adding ण (IV. 2. 114) not to this word, but to तैकायनि ॥ Thus तैकायनीया ॥

Similarly the Patronymic of कपिष्जलाद् is कपिष्जलादिः (IV. 1. 95). The Yuvan derivative of the latter will be कपिष्जलाद्यः (IV. 1. 151). The word denoting pupils of the कापिष्जलाद्य will be कापिष्जलादाः (IV. 2. 112).

Similarly Patronymic from ग्लृचुक is ग्लृचुकायनि: (IV. 1. 160), the Yuva of the latter is ग्लृचुकायनः (IV. 1. 83); the word denoting the pupils of the latter is ग्लृचुकायना: by (IV. 2. 112 formed from ग्लृचुकायनि) || Why do we say "an affix beginning with a vowel"? Observe फाण्टाहतरूयम् rnd फाण्टाहतमयम् || Why do we say "a Prāgdīvya affix"? Observe भागविचिकाय हितं = भागविनीयम् || (See the last Sūtra).

91. There is optionally luk-elision of the Yuvan affixes **फक्ष** and **फिक्ष** when a Prâgdlîvyatiya affix beginning with a vowel is to be added.

By the last sūtra, all Yuvan affixes were told to be elided. The present sūtra declares an option in the case of the Yuvan affixes फक् and किम्. Thus the patronymic of गर्व is गार्व (IV. 1. 105); the Yuvan of गार्व is formed by फक् (IV. 1. 101) गार्वयाः ॥ The word denoting the pupils of Gârgyâna will be गार्वीया or गार्वयानीया; वास्तीया; or वास्तवायनीया ॥ Similarly of the affix किम् (IV. 1. 156). Thus from यस्क, the Patronymic is यास्क (IV. 1. 112). The Yuvan of the latter is यास्कायनि (IV. 1. 146). The pupils of Yâskâyani will be called यास्कीया or यास्कायनीया ॥

तस्यापत्यम् ॥१२ ॥ पदानि ॥ तस्य-अपत्यम् ॥
 व्रुतिः ॥ अर्थनिर्देशीयं, पूर्वैरुत्तरश्च प्रत्ययैरभिसंबद्धाते । तस्यति पष्ठीसमर्थास्पत्येतस्मिन्लर्थे यथाविहितं प्र-

92. 'The affix **अण** mentioned in IV. 1. 83 and those which follow it denote 'the descendant of some one'

This sūtra points out the meaning of the affixes; and it refers to the affixes that have preceded, beginning from अ॒ज् (IV. 1. 83) e. g. अ॒ज्, य॒ज्, अ॒ञ्ज् &c. and to the affixes that follow. The affixes herein taught have the force of denoting descendant when they are added to the word in construction which

is in the genitive case. The translation given by Dr. Ballantyne of this aphorism is :—" Let the affixes already mentioned or to be mentioned come optionally in the sense of *the offspring thereof*, after what word ending with the sixth case-affix and having completed its junction (with whatever it may require to be compounded with), is in grammatical relation there to".

Thus we may either use the sentence उपगोत्रपत्न्यः; or by adding अण् (IV. 1. 83) to the word उपगु (which has the 6th. case-affix in construction in the above sentence), form औपगतः "the offspring of Upagu". आश्वपतः (IV. 1. 84) 'the offspring of आश्वपति', दैत्यः (IV. 1. 85) 'the offspring of Diti' औत्सः (IV. 1. 86) "the offspring of Utsa". क्लैणः (IV. 1. 87) 'the offspring of a woman'. पौस्तः (IV. 1. 87) 'the offspring of a man'.

The Universal sūtra तस्येषम् (IV. 3. 120) will include this अपत्न्य also for the word इत्यम् may be applied to any-thing like अपत्न्य, समूहः, विकारः, निवासः &c. Since by that rule IV. 3. 120 अण् &c, may be applied in the sense of *apatyam* also, what is the necessity of this present sūtra? The present sūtra is made in order to debar those affixes like छ, (IV. 3. 114) which debar the affix अण् &c in the case of तस्येषम्॥ How can an शैषिक affix debar a शैषिक affix? The उत्सर्ग affixes अण् &c are treated like शैषिक for this purpose. Thus these affixes अण् (IV. 1. 83-87) debar the छ in the Vṛiddham under certain circumstances. Thus भानोरपत्न्य = भानवः; so also श्यामगवः from श्यामगुः (श्यामा गावोऽस्य)॥

Kārikā तस्येषमित्यपत्न्येषि आधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

वृत्तिः ॥ अपत्न्यं पौत्रप्रभूति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्न्यं प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे निश्चमः क्रियते । गो-
त्रं एक एव भवति, सर्वेऽपत्न्येन युज्यन्ते ॥

93. The one and the same affix is employed when a more distant descendant, how low so-ever, is to be denoted.

The word Gotra is defined in Sūtra IV. 1. 152 and means the offspring beginning with the grandson. There would have arisen the application of a separate affix in denoting the descendant of every one of such persons; the present sutra declares a restriction. Thus the son of गर्भः is गार्भिः (IV. 1. 95). The son of गार्भिः (or in other words the grandson of गर्भ) is गार्भ्यः (IV. 1. 105). This is formed by a Gotra affix. Now the son of गार्भ्यः will also be called गार्भ्यः; no new affix will be added. In fact, in denoting the Gotra descendants how low soever, the affix अण् will be added to the word गर्भ, though there may be several intermediate descendants. Thus the sūtra restricts the application of the affix. Or in another view of the matter, it may be said to restrict the

base to which the affix is to be added. Thus the son of गार्णि will be formed by adding the affix इच्छा not to the base गार्णि (which would have been the case were IV. 1. 92 strictly applied), but to the base गर्णि ॥ So that *one* base is to be taken and adhered to throughout, in applying Gotra affixes.

गोत्राद्यून्निधियाम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ गोत्रात्, शूनि, अल्लियाम् ॥

शृंचिः ॥ अयमपि नियमः शून्यपत्वे विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयुवानः ॥

94. When a descendant of the description denoted by Yuvan (IV. 1. 163) is intended to be expressed, a new affix is attached, only after what already ends with an affix marking a descendant as low at least as a grandson (gotra) : but in the Feminine the word is not termed Yuvan, and no new affix is added.

This is also a niyama or restrictive rule. Thus the Yuvan of गार्णि is गार्णयाणः (IV. 1. 101). Similarly शास्त्रायाणः, शक्षायाणः, हाक्षायाणः, औषधाविः, नाडायानिः ॥

Why do we say "but in the Feminine the word is not termed Yuvan"? Observe शक्षी which is the feminine of शक्षिः (Gotra) as well as of शास्त्रायाणः (Yuvan). Similarly श्वासी feminine of श्वासिः and श्वासायाणः ॥ In short, Yuvan affixes are not added in the feminine. If it is intended to denote a feminine descendant of the kind Yuvan, the feminine word formed by Gotra affix will denote such a descendant also.

What is here prohibited i. e. is the term Gotra superseded by the term Yuvan? If it is a *niyama* rule, there will be no *niyama* with regard to the feminine, as the prohibition is contained in the same sentence. Therefore in the feminine, the Yuvan affix will not get the designation of Gotra, because Gotra-name is debarred by Yuvan Name. Therefore the sūtra should be divided in two, e. g. गोत्रात् शूनि प्रत्ययो भवति (2) ततोऽविद्याम् ॥ (1) After a Gotra-formed word a new affix is added in denoting a Yuvan descendant, (2) but not so in the feminine. In fact the name Yuvan is prohibited in the feminine, therefore, the feminine will be known Gotra always and never by Yuvan.

अत इच्छा ॥ १५ ॥

शृंचिः ॥ तस्थापत्वमित्येव । अकारान्तात्पातिपदिकाविच्छ्र प्रत्ययो भवति ॥

95. The affix इच्छा comes after a Nominal-stem which ends in short आ, in denoting a descendant.

This debars अण् (IV. 1. 83). Thus रक्षस्यापत्वं=शक्षिः 'descendant Daksha'. Why do we say short आ (for this is the force of the letter त् added to आ, by I. 1. 69 and 70)? The descendant of शुभेया: or कीललपाः (words which end in long आ) will not be formed by the affix इच्छा ॥

The descendant of शशरथ by this sūtra is शशरथि; but the form शशरथ formed by अण् is also met with. As “प्रसीयताम् शशरथाय मैथिली” ‘Give Sita to the son of Dasaratha.’

बाह्वादिभ्यश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ बाहु-आदिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ बाहु इत्येवमादिभ्यः शाढेभ्योऽपत्ये इत्य् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥

३० ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोव्रभावे लौकिके ततोन्यन्त तेषां प्रतिषेधः ।

१० ॥ संबन्धिशब्दानां च तस्याख्यातिषेधः ॥

96. The affix इन् is added in the sense of a descendant, after the words 'Bâhu', &c.

Thus बाहृविः “a descendant of the clan of Bâhu.” The words ‘Bâhu &c, either do not end in short अ, thus making the last rule inapplicable; or if they end in short अ, then some other rule would have prohibited the application of इत्य. Hence the necessity of the present sûtra.

This is a class of words recognizable only by the form (आकृतिगण).

1 बाहु, 2 उपबाहु, 3 उपवाहु, 4 निवाहु, 5 विवाहु, 6 वदाहु, 7 उपनिव्व (उपविव्व) 8 वृषली, 9 वृक्षला, 10 घूडा, 11 बलाका, 12 मूषिका, 13 कुशला, 14 भगला (छगला) 15 ध्रुवका, 16 ध्रुवका, 17 सुमित्रा, 18 दुर्मित्रा, 19 पुष्करसू, 20 अनुरहन्, 21 वेशान्, 22 अधिराहन्, 23 भद्रशर्मन्, 24 सुशर्मन्, 25 कृतामन्, 26 सुनामन्, 27 पञ्चन्, 28 सन्, 29 अष्टन्, 30 अमितोजरः सलोपश्च, 31 सुधावन्, 32 उद्दन्तु, 33 शिरस्, 34 माष, 35 प्रार्थिन्, 36 मरीची, 37 क्षमवद्धिन्, 38 गृह्यत्वलोक्तिन्, 39 खरनादिन्, 40 नगरमर्दिन्, 41 प्रातार्मीश्वर्, 42 लोमन्, 43 अजीगर्त, 44 कृज्ञ, 45 युषिष्ठिर, 46 अर्जुन, 47 साम्ब, 48 गद, 49 प्रसूष, 50 राम, 51 उद्धु, 52 उदकः संज्ञायाम्, 53 संदृश्याम्भसोः सलोपश्च, 54 वृक्ष, 55 इडाल, 56 सलक्ष ॥ आकृतिगोप्यथ ॥ तेन । 57 सात्वकिः 58 जाइघिः 59 ऐन्दशर्मिः 60 राजपेणदि ॥ इत्यादि ॥

Vārt—The words वाहु &c must be Proper Names, being heads of Gotras from whom clans take their name: otherwise the affix इम् will not be applied. Thus the son of a private person called वाहु will be वाह्वः ||

Vārt :—The operations to be effected upon words denoting relation are prohibited with regard to the same word-forms when denoting Proper Names. Thus the offspring of भूर् meaning ‘father-in-law’ is भूर्यः, but when it means a person called Śvaśura, then the derivative will be भूर्यतः ॥

The **ष** in the sūtra indicates that other words not included in the list also take this affix. Thus जान्मिः, एन्द्रशर्पः, आजधेनविः, आजबन्धविः, औडुलोमिः ॥

सुधातुरकञ्ज. च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सुधातुः अकञ्ज्, च ॥

वृक्षः ॥ सुधात्रुशब्दावप्स्ये इत्य प्रत्ययो भवति तस्मिन्नियोगेन अ तस्याकडादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ व्यासवद्विनिषादवधेण्डालविम्बानामिति वन्नव्यम् ॥

97. The affix इत् is placed after the word sudhâtri in denoting the descendant, and the अत् of sudhâtri is replaced by the substitute अकृत् before this affix.

Thus सुधात्रपत्यम् = सौधात्रिकः ‘the descendant of Sudhâtri’

Vârt :—The substitute अकृत् replaces the finals of व्यास, वहउ, निषार चाण्डाल and विन्द when the Patronymic इत् is to be added. Thus वैशासकि: वारुडकि: नैषारकि: चाण्डालकि:, वैन्दकि: ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फट् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोत्रे, कुञ्जादिभ्यः, च फट् ॥
वृत्तिः ॥ गोत्रसंज्ञके उपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति ॥

98. The affix ‘chphañ’ comes after the words ‘Kuñja’ &c, when a remoter descendant (called Gotra) is to be denoted.

This debars इत् ॥ Of the affix चूफङ्ग the letter ङ् is for the sake of distinguishing this affix from the affix फट्; such as in sûtra V. 3. 113, by which the words ending in affix चूफङ्ग take the further affix अ (अत्), in order to form a complete word. The letter ङ् of this affix causes Vṛiddhi (VII. 2. 117). Then remains कृ which by sûtra VII. 1. 2, is replaced by आयन् ॥ Thus कुञ्ज + चूफङ्ग = कौञ्ज + आयन् + अ = कौञ्जायन्. This is not a complete word as yet. We must add य by sûtra V. 3. 113. Thus the full word is कौञ्जायन्यः ‘the grandson or a lower descendant of Kuñja’ dual of it is कौञ्जायन्या, plural is कौञ्जायनाः; the affix अत् being elided by II. 5. 62, in the plural, it being an affix of the सद्वाज class (IV. 1. 174). Similarly ब्राह्मायन्यः, ब्राह्मायन्या, ब्राह्मायनाः ॥

Why do we say “when a Gotra descendant is to be denoted?” Observe कौञ्जः “the son of Kuñja”. Here इत् is added by IV. 1. 95 in denoting immediate descendant. There is difference in the accent of these words, in the different numbers. Thus in the singular and dual, the accent will be regulated by the latter श् of the affix अत् which is added in those numbers. But this affix being elided in the plural, the accent there will be regulated by the letter य of चूफङ्ग ॥ That is to say, in the singular and dual, the udâtta will fall on the first syllable (VI. 1. 197); in the plural, it will fall on the last syllable (VI. 1. 164).

The word गोत्रे of this sutra governs the succeeding sûtras up to aphorism IV. 1. 112: so that all the affixes taught in these fifteen sûtras denote grandsons or descendants lower than that.

1 कुञ्ज, 2 वधु, 3 शहूत्य, 4 भस्त्र, 5 गण, 6 लेपन्, 7 शट्, 8 शाक, 9 शुण्डा, 10 शुभ, 11 विपाश, 12 स्कन्द, 13 स्कन्दम्, 14 शक्त, 15 शुभा, 16 शिव, 17 शुभं वि ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ १० ॥

वृत्तिः ॥ नड हस्तेवमाश्मः प्रातिपदिकोऽयौ गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति ॥

99. The affix फक् comes, in denoting a Gotra descendant, after the Nominal-stems नड and the rest.

Thus नाडायनः (नड + फक् = नाड + आयन VII. 2. 118 and VII. 1. 2). Similarly चारायणः “the grandson or a lower descendant of Naḍa or Chara”. But the son of नड will be नाडः (IV. 1. 95).

The word शालंकु is changed to शालंक before this affix. Thus शालंकायनः ॥ The word शालंकिः occurs in पैलादि class II. 4. 59, the Yuvan affix is, therefore, elided after it, thus शालंकिः is a common name for ‘father’ and ‘son’. It takes इस by IV. 1. 96, as belonging to Bāhvādi class which is an Akṛti-gaṇa. The word अग्निशर्मन् takes फक् when denoting the वृश्णगण gotra, e. g. आग्निशर्मायणः = वार्षी-गण्यः ; otherwise the form will be अग्निशर्मः ॥ The word कृष्ण will form काष्णायनः when a Brāhmaṇa is meant ; otherwise काष्णिः; so also राणायनः = वासिष्ठः; otherwise राणिः ॥ The word क्रोष्टु is changed to क्रोष्ट as क्रोष्टायनः ॥

1 नड, 2 घर, (वर) 3 बक, 4 मुंज, 5 इतिक, 6 हतिश, 7 उपक, 8 एक, 9 ल-मक । 10 शालंकु शालंक्षु च । 11 सप्तल, 12 वाजप्य, 13 तिक । 14 अग्निशर्मन्द्वयगणे । 15 प्राण 16 नर, 17 साथक, 18 वास, 19 मित्र, 20 द्वीप, 21 पिङ्गल, 22 पिङ्गल, 23 फिकर, 24 क्रि-झल, 25 कातर, 26 कातल, 27 काइथप (कुइथप) 28 काइथ, 29 काल्य (काल्य) 30 अज, 31 अमुञ्ज (अमुञ्ज) 32 कृष्णरणी ब्राह्मणवासिष्ठे । 33 अमित्र, 34 लिगु, 35 चित्र, 36 कुमार, 37 क्रोष्टु क्रोष्टु च । 38 लोह, 39 दुर्ग, 40 स्तम्भ, 41 शिशाफा, 42 अम, 43 तृण, 44 शकट, 45 सुमनस, 46 सुमत, 47 मिमत, 48 कच्च, 49 जलंधर, 50 अधर, 51 युगंधर, 52 हंसक, 53 सपिंदन, 54 हस्तिन, 55 विण्ड, 56 पंचाल, 57 चमसिन्, 58 सुकृत्य, 59 स्थिरक, 60 ब्राह्मण, 61 घटक, 62 वहर, 63 अभ्यल, 64 खरप, 65 लहू, 66 इन्ध, 67 अम, 68 कामुक, 69 ब्रह्मदत्त, 70 उदम्बर, 71 शोण, 72 अलोह, 73 दण्डप, 74 जत्, 75 अभ्यक, 76 वान-घ्य, 77 नाथ्य, 78 अन्वजत, 79 अन्तजन, 80 इवरा, 81 अंशक, 82 याम, 83 काम, 84 चात ॥

हरितादिभ्योऽङ्गः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ हरित-आदिभ्यः, अङ्गः ॥

वृत्तिः ॥ हरितादिभ्योऽङ्गन्तेऽयोपत्ये फक् प्रत्ययो भवति ॥

100. The affix फक् comes after the words हरित &c, when they end in the affix अङ्ग (IV. 1. 104).

The words हरित &c, form a subdivision of विद् class, which class by IV. 1. 104 takes the affix अङ्ग in forming Gotra words. Thus the Gotra descendant of हरित will be हरिति (हरित + अङ्ग). The son of हरित will be formed by this Sūtra and not by IV. 1. 95. Thus शारित + फक् = शारितायनः “the son of Hārita or the great-grandson of Hārita”. In fact, the force of the affix फक् of this Sūtra is that of a Yuvan affix, though it is taught in the chapter of Gotra affixes ; because according to the general rule IV. 1. 98 one Gotra affix can be only added to a word, and the word हरित being already formed by a Gotra affix

अस् will not take again another Gotra affix फक् ॥ Therefore, फक् is here a Yuvan-affix.

यत्रिजोश्च ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ यज्ञ-हओः, च, (फक्) ॥
वृत्तिः ॥ यमन्तादिमन्ताष्ठ प्रातिपर्शिकारपत्ये फक् प्रत्ययो भवति ॥

101. The affix फक् is added in denoting a descendant after a Nominal-stem ending in the affixes यज्ञ and इष्ट ॥

The फक् of this sūtra has, like that of the preceding sūtra, the force of a Yuvan affix, since it is to be added to words formed by the Gotra affixes यज्ञ and इष्ट ॥ Thus गर्भ+यज्ञ (IV. 1. 105)=गर्भ्यः ॥ गर्भ्य+फक्=गर्भ्येणः ॥ रक्ष+इष्ट=शक्षिः; शक्षि+फक्=शक्षायणः ॥ It is not every word which ends in यज्ञ or इष्ट which takes the Yuvan affix फक्; but only that word where the affix यज्ञ or इष्ट has the force of a Gotra affix. Thus the affix यज्ञ is added by IV. 3. 10 to denote proximity to a sea. As हीप+यज्ञ=हैप्यः ॥ This word will not take the affix फक् ॥ Similarly by IV. 2. 80 the affix इष्ट is added to the words सुतंगम &c, the force of the affix being आतुरधिक ॥ Thus सौतंगमिः. This word will not take the affix फक् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भादभृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शरद्वत, शुनक, दर्भा-त, भृगु, वर्त्स, आग्रायणेषु (फक्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्र इत्येव । शरद्वत् शुनक दर्भ इत्येत्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं भृगुवत्साग्रा-यणेष्वर्थेनपत्यनिशेषेषु ॥

102. The affix फक् comes in denoting a Gotra descendant after the words 'saradvat', 'sunaka', and 'darbha', when they denote the descendants of Bhrigu, Vatsa and Agrāyana respectively.

Thus शारद्वतात्यनः = भार्गवः; otherwise शारद्वतः (formed by अभ्) शौनकात्यनः = वात्यः; otherwise शौनकः, शर्वायणः = आग्रायणः; otherwise शर्भिः; (formed by इष्ट IV. 1. 95).

The words शरद्वत् and शुनक belonging to बिश्वादि class would by IV. 1. 104 have taken the affix अभ् in denoting Gotra, the present sūtra prohibits that in certain cases and enjoins फक् instead.

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ द्रोण, पर्वत, जीवन्तात्, अ-न्यतरस्याम् (फक्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपर्शिकोत्थो गोत्रापत्यऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति ॥

103. The affix फक् comes, in the sense of a Gotra descendant, optionally after the words 'Drona,' 'parvata,' and 'jivanta.'

This debars इस् of IV. 1. 95. Thus द्रौणायनः or द्रौणि, पार्वतायनः or पार्वति: जैवन्तायनः or जैवन्तिः ॥

The affix फक् is employed in denoting a remote (gotra) offspring and not an immediate descendant or son. How is then अद्वत्यामा the son of Drona, called द्रौणायनः and not द्रौणिः in the phrase “अद्वत्यामा द्रौणायनः”? The द्रौण here does not refer to the Drona of the Mahabhārāt, but to some ancient founder of a clan of that name, and his descendants were called द्रौणायनाः ॥ In modern times, by an easy error, Aśvatthāmā was called Drauṇāyana, owing to the similarity of sounds.

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽभ् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ अनृषि-आनन्तर्ये, विदा-
दिभ्यः, अभ् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्राइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽभ्यपत्ययो भवति । ये पुनरत्रानृषिशब्दः पुवाश्यस्तेऽनन्तर्य-
रापत्य एव भवति । अनृष्यानन्तर्याइत्यस्यामर्थं, अनृषि-योऽनन्तरे भवतीति ॥

104. The affix अभ् comes after the words ‘Bida’ &c, in denoting a remote (Gotra) descendant : but after those words of this class which are not the names of ancient sages, the affix अभ् has the force of denoting immediate descendant.

This Sūtra consists of four words : अनृषि “non-Rishi or not being the name of a sage”; आनन्तर्ये ‘in expressing an *immediate* descendant.’ विदासिभ्य “after Bidādi words” अभ् “the affix अभ्.” Thus of the words falling in Bidādi class, the words like पुत्र ‘son,’ सुहित्र daughter,’ ननान्तृ ‘sister-in-law’ are common nouns and not names of Rishis. When the affix अभ् is added to these words, it has the force of denoting immediate descendant. Thus पुत्र+अभ्=पौत्रः ‘grand-son.’ सुहित्र+अभ्=साहित्रः ‘daughter’s son.’ But when added to other words which express the names of Rishis, the affix अभ् makes the Gotra descendants. Thus विद+अभ्=धैशः ‘the grandson or a descendant lower than that of Bida.’

How in a context relating to Gotra affixes, we come to this two fold meaning of this sūtra? To this we reply, that the phrase अनृष्यानन्तर्ये should be thus construed. The word ‘anṛishi’ is in the ablative case, the case affix being elided. The word आनन्तर्य is the same as अनन्तर, the affix अभ् being added without change of significance. Therefore the words like पौत्र &c. denote the *immediate* (anantara) descendant of पुत्र &c, and do not denote a remote descendant (gotra), nor a descendant in general. Therefore, the above phrase means :—‘after a Bidādi word which is not the name of a Rishi, the affix ‘añ’ is added in denoting an *immediate* descendant.’

Q. Another way of explaining the phrase is this, the word ‘Anantarya’ is equal to ‘nairantarya’=‘uninterrupted succession.’ Therefore, where there is an uninterrupted succession of Rishis between the first name and the person to be designated by a Patronymic, there the affix ‘an’ will not be added. Thus the word काश्यप belongs to the Bidādi class. ‘Indrabhū’ a seventh descendant of Kaśyapa, will not be denoted by काश्यप formed with अ॒श्, because between इन्द्रभू and काश्यप, there is an unbroken series of Rishis, but by अ॒ण् of IV. I. 114. Therefore the following phrase will be valid इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् ॥ For अ॒श् is elided in the plural by II. 4. 64, but काश्यपानाम् is plural of काश्यप formed with the general patronymic अ॒ण् of IV. I. 114 and hence not elided.

A. This explanation is not to be preferred, merely in order to explain the word काश्यपानाम् in इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् ॥ The general Patronymic कृष्ण affix अ॒ण् of IV. I. 114 is not debarred by this अ॒श् ॥ Therefore काश्यप with अ॒श् will denote इन्द्रभूः, which may also be denoted by काश्यप formed with अ॒ण् ॥ For had the above explanation been correct, then विश्वामित्र the grandson of Kusika could never be called कौशिकः (formed with अ॒श्), for both Gâdhi the father of Viśvâmitra, and Kuśika the grand-father were Rishis.

In denoting an immediate descendant or a descendant in general, the Rishi words बिद् &c, will take other appropriate affixes. Thus बिद् forms बैदि ‘a descendant of Bida’ by IV. I. 96 इ॒श् and not by कृष्ण of IV. I. 114, because बिद् is supposed to belong to the Akṛtigāṇa of Bāhvādi.

1 विद्, 2 उर्व, 3 कश्यप, 4 कुशिक, 5 भरद्वाज, 6 उपमन्तु, 7 किलात, 8 कन्तर्ष (क्रिस्र्व) 9 विश्वानर, 10 कृष्णेण (कृष्णेण) 11 कृतभाग, 12 हर्यश्च, 13 प्रियक, 14 आपस्तम्ब, 15 कूचवार, 16 शरद्वत्, 17 सुनक (सुनक) 18 धेनु, 19 गोपवन, 20 शिष्य, 21 विन्दु, 22 भोगक, 23 भाजन, 24 शमिक, 25 अध्यावतान, 26 इथामाक, 27 इयानक, 28 इयावलि, 29 इयापर्ण, 30 हरित, 31 किलास, 32 ब्रह्मस्क, 33 अर्कज्ञूष (अर्कलूक) 34 बध्योग, 35 विष्णु, 36 वृद्ध, 37 प्रतिशोध, 38 रचित, 39 रथीतर (रथन्तर) 40 गविष्टि, 41 निषाद, 42 शबर, 43 अलस, 44 मठर, 45 मृडाकु, 46 मृपाकु, 47 मृदु, 48 मुन्मूर, 49 पूत्र, 50 मुहित्, 51 ननान्त्, 52 परस्ती परस्तं च । 53 किलालप, 54 सम्बक, 55 इयाथक ॥

The word परस्ती in the above list is replaced by परस्त when taking the affix अ॒श् ॥ Thus परस्ती अ॒श्यं = पारशाकः (the son of a Brâhmaṇa begotten on a Sûdra woman, who though married to the Brâhmaṇa is परस्ती ‘a strange woman’ owing to the great difference of race).

The word परस्ती occurs in अतुतिकादि (VII. 3. 20) and कल्याण्यादि (IV. I. 126) classes also. Therefore when the sense is ‘a son begotten on another’s wife’ who is also called परस्ती, the form will be पारशैयेऽः, with double vṛiddhi of both members by VII. 3. 20: which does not take place in the case of पारशाकः ॥

गर्गादिभ्यो यज्ञ ॥ १०५ ॥

वृत्ति ॥ गोव्रहस्ये । गर्गादिभ्यो गोचापत्ये यज्ञ प्रत्ययो भवति ॥

105. The affix यज्ञ comes, in the sense of Gotra descendant, after the words ‘Garga’ &c.

Thus गार्ग्यः, ‘the grandson or a still lower descendant of Garga’, so also वास्त्वः &c.

1. गर्ग, 2 वत्स, 3 वाजासे । 4 संस्कृति, 5 अज्ज, 6 व्याप्रपान्, 7 विद्वन्, 8 मा-
चीनयोग, 9 अगस्ति, 10 पुलस्ति, 11 चमस, 12 रेम, 13 अप्रिवेश, 14 शंख, 15 शट, 16
शक, 17 एक, 18 धूम, 19 अवट, 20 मनस्, 21 खनेजय, 22 वृक्ष, 23 विश्वावसु, 24 जर-
माण, 25 लेहित, 26 शंसित, 27 बध, 28 वल्लु, 29 मण्ड, 30 गण्ड, 31 शंकु, 32 लिङ्,
33 गुह्य, 34 मनु, 35 मञ्जु, 36 अलिङ्, 37 जिरींगु, 38 मनु, 39 तन्तु, 40 मनाशी, 41
मूत्र, 42 कथक, 43 कन्धक, 44 अक्ष, 45 तृक् (वृक्ष) 46 तनु, 47 तरुत, 48 तलुक्ष, 49
नण्ड, 50 वत्तण्ड, 51 काविकत, 52 कत, 53 कथ, 54 भूत, 55 कुरुक्त, 56 अनङ्गुह, 57 कवि, 58 पुरु-
कृत्स, 59 शान्ति, 60 कण्व, 61 शक्कल, 62 गोक्कश, 63 अगस्य, 64 कुण्डनी 65 यज्ञवल्क्य, 66 पर्णवल्क्य,
67 अभयजात, 68 विरोहित, 69 वृष्टगण, 70 रहुगण, 71 शिरिङ्, 72 वर्णक (चण्क) 73 चुलुक,
77 मुह्ल, 75 मुसल, 76 जमदग्नि, 77 पराशर, 78 जत्रुकर्ण (जात्रुकर्ण) 79 महित, 80 मन्त्रित, 81
अभमरय, 82 शक्तराश, 83 प्रतिसाश, 84 स्थूरा, 85 असरक (अरक) 86 एलाक, 87 पिङ्गल, 88 कृष्ण,
89 गालन्द, 90 उलुक, 91 तितिश, 92 भिषज (भिषज) 93 भिष्णज, 94 भडित, 95 भाण्डत, 96 इत्प,
97 चक्कित, 98 चिकितिश, 99 देवहू, 100 इन्द्रहू, 101 एकल, 102 पिपल, 103 वृहवस्मि, 104 सुलोहिन,
105 सुलाभिन्, 106 उक्थ, 107 कुटिंगु, 108 संहित, 109 पथ, 110 काण्यु, 111 शुव, 112 कर्कटक,
113 रुक्ष, 114 प्रसूल, 115 बिलम्ब, 116 विष्णुज ॥

The word मनु is found in the लोहितादि sublist of this class. It ought to take एक after यज्ञ in the feminine by IV. i. 18, how then the form मानवी in मानवी प्रजा? The affix यज्ञ comes in denoting a Gotra offspring, but in denoting a descendant in general, this affix will not come, and hence no shpha also. If so, then why the immediate descendant of जमदग्नि is called जामदग्न्यः which is a Name of Parásúram the son of Jamadagni, or why Vyâsa the son of Parâsara is called पाराशर्यः? These are exceptions formed by गोव्रहस्याःपि i. e. by superimposing of Gotra-form on these. Their proper apatya forms are by चक्षय (IV. i. 114) i. e. जामदग्नः and पाराशरः ॥

मधुब्रोदीश्वरणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ मधु, वस्त्रोः, ब्राह्मण-कौशिकयोः
(यज्ञ) ॥

वृत्तिः ॥ मधुशश्वस्त्रभु शाश्वत गोचापत्ये यज्ञ प्रत्ययो भवति यथासंख्ये ब्राह्मण कौशिके वाच्ये ॥

106. The affix यज्ञ comes, in the sense of a Gotra descendant, after the words मधु and वस्त्र when the words so formed mean ‘Brâhmaṇa’ and ‘a Kausika’ respectively.

Thus माधव्यः = ब्राह्मणः ‘Brâhmaṇa.’ Otherwise माधवः “son of Madhu.”
वाभव्यः = कौशिकः Otherwise वाभवः ॥

The word वशु belongs to the Gargādi class, so it would have taken yañ by the last sūtra also. The present sūtra declares a restriction, viz. वशु takes यम् only then when कौशिक is denoted. Its being read in the Gargādi class serves another purpose : as it belongs to the sub-classs लोहितादि, the rule IV. I. 18 becomes applicable to it; so that its feminine is formed by एक. Thus वाप्रव्यायनी ॥ In fact, it would have been better, if in the body of the Gaṇapātha, instead of writing वशु alone, there was वशु कौशिके ॥ It would have saved the repetition of it in the present sūtra.

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कपि, बोधात, आङ्गिरसे ॥
वृत्तिः ॥ कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यम् प्रत्ययो भवति ॥

107. The affix 'यम्' comes in the sense of a Gotra descendant, after the words कपि and बोध, when the special descendants of the family of Angiras are meant.

Thus कपि+यम्=काचः 'the grand-son or a still lower descendant of 'Kapi' of the family of Angiras.' So also बैषः ॥

Why do we say of the family of Angiras? Observe कापेयः (IV. I. 122) "the gotra-descendant of Kapi" so also बौद्धिः formed by इम् because it is a Non-Rishi word or because it belongs to Bāhvādi (IV. I. 96) class.

The word कपि occurs in Gargādi class. The present sūtra declares a restriction i. e. the 'yañ' is to be applied only when Angirasa descendant is meant. It is included in the Gargādi class also for the purpose of applying IV. I. 18. Thus काप्यायनी "grand-daughter or a still lower descendant of Kapi."

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ वतण्डात, च, (गोत्रे, यम्) ॥
वृत्तिः ॥ आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यम् प्रत्ययो भवति ॥

108. The affix 'यम्' comes in the sense of a Gotra descendant, after the word 'वातण्ड,' when meaning a descendant of Angirasa.

Thus वातण्डः = आंगिरसः; otherwise वातण्डः ॥ .

The word वतण्ड occurs both in the Gargādi class (IV. I. 105) and in the Śivādi class (IV. I. 112). It would have taken both affixes यम् and अण्. The present sūtra declares that when it means an Angirasa, then वतण्ड will not take अण् of the शिवादि class: and when it does not mean Angirasa, then it takes both these affixes e. g. वातण्डः and वातण्डः any descendant of Vātānda.

लुक्ष्यियाम् ॥ १०९ ॥
वृत्तिः ॥ आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यम् प्रत्ययस्य लुक्ष्यमवति ॥

109. The affix 'यञ्ज' is luk-elided in the feminine after the word 'वतण्डी' when meaning a female descendant of Angirasa.

Thus from वतण्डः we get वातण्ड्य in the masculine. In the feminine the यञ्ज् is elided by luk, and we have वातण्ड्य + डीन् (IV. 1. 73)=वतण्डी "a female descendant of Vatanya of the clan Angirasa." Why do we say "of Angirasa?" Observe वातेण्ड्यायनी formed with 'shpha' under lohitādi rule (V. 1 18). When वतण्ड takes यञ्ज् under Śivādi class, its feminine is वातण्डी ॥ Though the word is formed with अञ्ज yet in the feminine, there is not ष्ट्यङ् substitution (IV. 1. 78), because Vatanya is a Rishi-Name.

अश्वादिभ्यः फ॒र् ॥ १० ॥
वृशिः ॥ आश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फ॒र् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix 'फ॒र्' comes, in the sense of a Gotra descendant, after the words अश्व &c.

The anuvṛitti of Āṅgirasa does not extend to this aphorism. Thus अश्व-न-फ॒र् = अश्व-न-आयनः (VII. 1. 2) = आश्वायनः (VII. 2. 117) 'the grandson or a still lower descendant of Aśva'. Similarly आदमायनः. There are some words in this class which already have taken a patronymic affix, e.g., आत्रेय, वैत्य, and आनुदृष्ट ॥ After these words the affix फ॒र् of course, has the force of a Yuvan affix. The word आत्रेय is formed by अत्रि + इक् (IV. 1. 122), वैत्य = विल (a Rajarsi)-ज्यह् (IV. 1. 171), and आनुदृष्ट = अनुदृ + यञ्ज् (IV. 1. 105). The word शाय takes phañ only when it denotes an Atreya, as शायायनः, otherwise शायः with इम् or शायः with अञ्ज् ॥ The word जात takes 'phañ' only when the offspring of a male is to be denoted, as जातस्यापत्यं = जातायनः but जाताया अपत्यं = जातियः with इक् ॥ The word आत्रेय takes 'phañ' when denoting a Bhāradvāja, as आत्रेयायनः; otherwise it will take the affix इम्, which will be elided by II. 4. 28, leaving the form आत्रेयः ॥

The words भरद्वाज आत्रेय of the above list mean that when a person born in Atri Gotra is adopted by a person belonging to Bhāradvāja Gotra, then the affix is to be added, he of course is an Atreya but gets a new Gotra of Bhāradvāja. Thus भारद्वाजायनः; otherwise the form will be भारद्वाजः with अञ्ज् of IV. 1. 104.

I धध्य 2 धर्ममूर् 3 संख 4 सूत्रक 5 विद् 6 पुट 7 रोहिण 8 खर्जूर (खजूर) 9 खण्डार 10 वस्त 11 विज्ञुल 12 भद्रिल 13 भण्डिल 14 भडित 15 भण्डित 16 प्रकृत 17 रामोर 18 क्षान्त 19 काश 20 तीक्ष्ण 21 गोलांक 22 धर्के 23 स्वर 24 स्कृट 25 चक्र 26 शविष्ठ 27 पविन्द 28 पवित्र 29 गोमित 30 दध्याम 31 धूम 32 धृष्ट 33 वाग्मित् 34 विभानर 35 कुट 36 शप आत्रेये 37 जन 38 जड 39 खड 40 धीम 41 धर्ष 42 कित 43 विशंप 44 विशाल 45 निरि 46 चपल 47 चुप 48 हासक 49 वैत्य 50 (वैत्य)
यात्रा 51 धर्ष्टे 52 भानुदृष्ट 53 पुंसि आते 54 भर्जुन 55 प्रहस 56 सुमनस् 57 उर्मनस् 58 नम 59

(मनस्) प्रान्त 60 धृत 61 आचेय भरद्वाजे 62 भरद्वाज आचेये 63 उत्स 64 भासव 65 कितव 66 वह 67 धन्य 68 पाह 69 शिव 70 खदिर 71 भाष्टक 72 शीवा 73 कुल 74 काण 75 नड 76 वीक्य, 77 वह, 78 खेड, 79 नन्त 80 ओजरा, 81 नम ॥

भर्गात्मैगर्ते ॥ १११ ॥

शृणिः ॥ भर्गशब्दादपत्ये विशेषे वैगर्ते गोत्रे फूल प्रतत्यो भवति ॥

111. The affix 'फूल' comes in the sense of a Gotra descendant, after the word भर्ग, when the meaning is a Traigarta.:

Thus भर्गायणः—वैगर्तः ; otherwise भार्गः (IV. I. 95).

शिवादिभ्योण् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ शिव-आदिभ्यः, अण् ॥

शृणिः ॥ गोत्र इति निवृत्ताम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योणपत्येण प्रत्यया भवति ॥

112. The affix अण् comes in the sense of a descendant, after the words शिव &c.

The anuvṛitti of the word गोत्रे (IV. I. 98) does not extend to this sūtra. The affixes taught hereafter are generic patronymic affixes. The affix अण् debars इम् &c, Thus शिव-अण्=शैवः 'a descendant of Śiva'. Similarly प्रोष्ठः ॥

The word तक्षन् 'a carpenter' occurs in this class; being a common noun denoting an artisan, it would have taken the affix इम् by IV. I. 153 ; the present sūtra prevents that. It does not, however, prevent the application of एव ordained by IV. I. 152. Thus तक्षन-अण्=ताक्षण् ॥ तक्षन-एव=ताक्षण्यः ॥ The एव is elided by VI. 4. 134. The word गंगा occurs in this class, as well as in Subhrādi class IV, I. 123) and Tikādi (IV. I. 154). There are thus three forms of this word :—गंगाः ; गंगायनिः and गंगेयः ॥ The word विपाशा occurs in this class as well as in Kunjādi class (IV. I. 98) It has thus two forms : वैपाशः and वैपाशायन्यः with chphafi.

The affix अण् will come after a word consisting of two syllables, when it is the name of a river: the affix इम् (IV. I. 121) would have debarred the तमामिक अण् of (IV. I. 113) in case of patronymics formed from river names. However, it is not so, because of this prohibition. The Patronymic from the river name त्रिवेणी would be formed by अण् (IV. I. 113), as वैवेणः but this is replaced by त्रिवेणः ॥

1 शिव 2 प्रोष्ठ 3 प्रोष्ठिक 4 अण्ड 5 अस्म 6 भूरि 7 इण्ड 8 कुडार 9 ककुभ् (ककुभा) 10 अस्म-भिम्लान 11 कोहित 12 सुख 13 संधि 14 मुनि 15 ककुस्थ 16 कहोड 17 कोहड 18 कहूय 19 कहय 20 रोध 21 कपिजल (कुपिजल) 22 खंजन 23 वतण्ड 24 हृणकर्ण 25 खीरहृद 26 जलहृद 27 परिल

28 पादिक 29 पिट 30 हैहय 31 पार्षिका 32 गोपिका 33 कपिलिका 34 जटिलिका 35 वर्धितिका 36 मंजीरिक 37 38 मार्जरिक 39 वृद्धिनिक 40 खंजाक 41 खंजाल 42 कर्मारि 43 रेख 44 लेख 45 आलेखन 46 विश्ववण 47 रवण 48 वर्तनाक्ष 49 भीवाक्ष 50 विटप 51 पिटक 52 पिटक 53 तक्षाक 54 नभाक 55 ऊर्णनाभ 56 जरत्काह 57 पुथा 58 उस्केप 59 पुरोहितिका 60 सुरोहितिका 61 सुरोहितिका 62 आर्य-धूत (आर्यघेत) 63 सुपिट 64 मसरकर्ण 65 मशूरकर्ण 66 खजरकर्ण 67 खरूक 68 तक्षात् 69 कष्ठिपणे 70 गंगा 71 विपाशा 72 यस्क 73 लह्य 74 ब्रुहा 75 अयःस्युल 76 तृणकर्ण (तृण कर्ण) 77 पर्ण 78 भल-द्वन् 79 विरुपाक्ष 80 भूमि 81 इला 82 सप्तनी 83 द्याचो नद्याः 84 त्रिवेणी त्रिवर्णं च ॥ 85 गोपिलिक, 86 रोहितिक, 87 कवाध, 88 गोभिलिक, 89 राजल, 90 तडाक, 91 बडाक, 92 परल ॥ It is an आकृतिगण ॥

अबृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११६ ॥

वृत्ति ॥ वृद्धिवस्थाचामादिस्त्रुद्रम् । अबृद्धाभ्यः इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म, स्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्विद्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनामा प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्यवमर्शा । भवद्गानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामपर्यानि तेऽयोऽपव्येषण् प्रत्ययो भवति । छकोऽपवाह ॥

113. The affix अण् comes, in the sense of a descendant, after words which are the names of rivers, or women, when such words are not Vridddham words ; and when they are used as names and not as adjectives.

The word Vridddham in the sūtra, does not mean the technical Patronymic of that name as defined in other Grammars and used in Sūtras like IV. i. 166, but means the Vridddham as defined in this Grammar i. e. a word whose first syllable is a Vridddhi letter (I. i. 73). The word अबृद्धाभ्य shows the orthography of the word to which the affix is to be added. The word नदी-मानुषीभ्य declares the meaning of that word and both attributes refer to one and the same base, i. e. orthographically the base should have a Vridddhi letter in the first syllable, and etymologically it should denote a man or a river. The word तन्नामिकाभ्यः applies both to the base and the affix.

Thus यमुना—यामुनः 'a son of the Yamunā.' ऐरावतः 'son of the Irāvati.' वैतस्तः 'son of the Vitastā.' नार्मदः 'son of the Narmaddā.' These are all *names* of rivers. Similarly शैक्षितः 'son of Śikshitā' चैक्षितः 'son of चैक्षिता' ॥

Why do we say 'when not a Vridddha word?' Observe चान्द्रभाग्याया अपत्यं = चान्द्रभाग्येयः ; so also वासवदेवयः formed by छक् (IV. i. 120). Why do we say being 'names of rivers or women.' Observe सौपर्णेयः and वैनतेयः ॥ Why do we say "when it is a *name*?" Observe शोभनाया अपत्यं = शोभनेयः 'the son of a beautiful woman.'

छक् (IV. i. 120) is the general affix by which patronymics are formed from feminine bases. The present sūtra is an exception to that.

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ ऋषि, अन्धक, वृष्णि, कुरुभ्यः च ॥

इति ॥ ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठास्य । अन्धका वृष्णयः कुरु इति वंशास्य । ऋष्यादिकुरुन्तेभ्यः प्राति-परिकेभ्योऽपव्येषण्मप्यद्यायो भवती, औऽपवाह ।

114. The affix अण् comes, in the sense of a descendant, after a Nominal-stem denoting the name of a Rishi, or the name of a person of the family of Andhaka, Vrishni, and Kuru.

This debars the affix इम् ॥ The Rishis are like Vasishtha, Viśvamitra &c. Thus वासिष्ठः, वैश्वामित्रः ॥ So also धाकल्कः; राघवः: being persons belonging to the family of Andhaka ; and वासुदेवः, भारुहदः: being persons belonging to the family of Vrishni, and नकुलः, साहस्रेवः: being persons belonging to the family of Kuru.

The word आचि is the name of a Rishi, in forming its Patronymic, the present sūtra enjoins अण् ; but IV. I. 122 enjoins इक् ; thus there being a conflict, we apply the maxim of interpretation contained in I. 4. 2. So that the Patronymic of आचि will be formed not by अण् but by इक् ॥ Thus आचियः ॥ Similarly उभसेन a person of Andhaka family, forms its patronymic औभसेन्यः IV. I. 152 by य्य ; and not by अण्, so also वैश्वकर्णन्य 'son of Vaishvaksena' a person of Vrishni, family ; so also भैमसेन्यः 'son of Bhimasena' a person of Kuru family.

Note.—The words or sabdās are eternal ; how is it then that rules applying to them should be made dependant upon their occurring in particular families or not, when families themselves are non-eternal ? In other word, how a rule affecting a permanent object is conditioned by an impermanent adjunct ? To this, some reply that Pāṇini has by mere coincidence (and not as cause and effect) classified certain definite number of words as belonging to certain families, and then the rule made applicable to them. Moreover a permanent object is sometimes designated by an impermanent object : as the permanent time is designated by the name of Saka. Others say that the families of Andhaka &c., are also permanent, and the words 'Nakula' · Sahadeva' &c., found therein are, of course, permanent.

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वार्थाः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ मातुः, उत्तः, संख्या, सम, भद्र, पूर्वार्थाः ॥

वृत्ति ॥ मातृगदात्संख्यापूर्वार्थासंभद्रपूर्वार्थापरये इण् प्रत्ययो भवति, उकारशान्तारेषाः ।

115. The affix अण् comes in the sense of a descendant, after the word mātri when it is preceded by a Numeral, or by the words सम् or भद्रः; and the letter उ is substituted for the final ऋ of mātri.

Thus from द्विमातुर् we have द्वैमातुर्: "son of two mothers i.e. son of one and adopted by another." द्विमातु + अण् = द्वैमात् + उ + अ = द्वैमात् + उ + इ + अ (I. I. 51.) Similarly बाणमातुर्, सांगमातुर्, and भाद्रमातुर् ॥

This sūtra is made in order to teach the substitution of short उ for the

क्र of मातृ; for the word मातृ would have taken the affix अण् by the general rule IV. i. 83. The sūtra contains the word पूर्णाया: in the feminine gender, showing by implication that the rule applies where the word मातृ denotes female. Thus संमिमीते=संमातृ 'he who measures together'. Its patronymic will be तांपात्रः 'son of a fellow-measurer'; because here the word मातृ does not mean 'mother', but a 'measure'. Nor the word धान्यमातृ 'barley measurer' will be affected by this rule. Why do we say "when preceded by a Numeral &c." Observe सौमात्रः 'son of Sumātri'. The word वैमात्रेयः is formed by IV. i. 123 is belonging to Śubhrādi class.

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

वृत्तिः ॥ कन्याशब्दावपयेऽण् प्रत्ययो भवति द्विपदाः । तस्मान्नियोगेन कनीनशब्दारेत्तो भवति ॥

116. The affix अण् comes in the sense of a descendant, after the word कन्या, and when this affix is added, कनीन is the substitute of 'Kanyâ'.

Thus कन्याया अपत्यं=कानीनः 'the son of a virgin' viz Karṇa or Vyasa'. This debars the द्वि of IV. i. 121. The word कन्या means a virgin, the son of a virgin is produced by immaculate conception. मुनिस्वतामाहात्म्याद् या युयोगेऽपि कन्यात्म्यं जहाति, यथा कुन्ती, यथा सत्यवत्ता ॥

विकर्ण, शुद्ध, छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ विकर्ण, शुद्ध, ग्रालात्, वत्स, भरद्वाज, अत्रिषु ॥

तिः ॥ विकर्णशुद्धछगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix अण् comes after the words विकर्ण, शुद्ध, and छगल, when the sense is a descendant of the family of Vatsa, Bharadvâja and Atri respectively.

Thus वैकर्णः=वात्सः otherwise वैकर्णिः ॥ शौद्धः=भारद्वाजः, otherwise शौद्धिः ॥ गलः=आगेदः, otherwise छागलिः ॥

In some texts the word शुंगा is used and not शुंग ॥ The former being a minine word, its Patronymic will be शौद्धियः, by IV. i. 120 when it does not mean a descendant of भरद्वाजः ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तिः ॥ पीलाया अपत्यं वाण् प्रत्ययो भवति ॥

118. The affix अण् comes optionally after the word वा in denoting a descendant.

The word पीला being the name of a female would have taken अण् by

IV. I. 113; but this अण् would have been prohibited by IV. I. 121 as it is a dissyllabic feminine word. Hence the necessity of the present sūtra. Thus पैलः or पैलेयः 'son of Pilā.'

ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

वृत्तिः ॥ मण्डूकशब्दसप्तये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

119. The affix ढक् comes optionally in the sense of a descendant after the word मण्डूक as well as the affix अण् ॥

Thus we get three forms, मण्डूक + ढक् = माण्डूकयः; मण्डूक + अण् = माण्डूकः; मण्डूक + इण् = माण्डूकिः ॥

स्त्रीश्यो ढक् ॥ १२० ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रीप्रहणेन दाक्षाविप्रत्ययान्ता. शब्दा गृह्णने । स्त्रीश्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तान्तिकम् ॥ बडवाया वृद्धे वाच्य ॥ वार्तिकम् ॥ अण् कुञ्ज्वाकोकिलास्मृतः ॥

120. Words ending in the feminine affixes take the affix ढक् in forming their Patronymic.

The word स्त्री in the aphorism means 'words ending in the feminine affixes दाए &c.' That is, words ending in long आ and ई of the feminine. Thus विनता + ढक् = वैनतेयः (IV. I. 2). So also सौपर्णेयः "Son of Vinatā or Suparṇī" But ऐडविडः and सारदः formed by अण् meaning sons of इडविड and सरद, for though these words are feminine, they do not end in feminine affixes.

Vart:—The affix ढक् comes after बडवा when meaning वृष ॥ Thus वाडवेयः = वृषः "bull." Here 'ḍhak' has not the patronymic force. The patronymic will be बाडवः 'the son of a mare.'

Virt:—The feminine words कुञ्ज्वा and कोकिला take the affix अण् in forming the patronymic. Thus कौञ्ज्वचः "the son of a curlew;" कौकिलः "the son of a cuckoo."

द्वयचः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ द्विः-अचः: (स्त्रीश्यां ढक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वाचः स्त्रीप्रत्ययान्तासप्तये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

121. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after a word ending in a feminine affix and consisting of two vowels.

Thus इनाया अपत्यं = शान्तेयः 'son of Dattā', गौपेयः "son of Gopī". This debars the अण् of IV. I. 113.

Why do we say 'having two vowels?' Observe आमुनः 'son of अमुना' which is a trisyllabic word, and not dissyllabic.

इतभानिङ्गः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ इतः, च, अन्, इणः ॥

वृत्तिः ॥ अकारो द्वाच इत्यस्थानुकर्षणार्थः । इकारान्तास्प्रातिपदिकाशनिभन्तासपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

122. The affix 'ढक्' comes, in the sense of a descendant, after a dissyllabic Nominal-stem ending in short इ, but not, however, after a word ending in the patronymic affix इच् ॥

The anuvṛitti of 'stri' does not extend to this aphorism. The force of the word च in the sūtra is to draw the anuvṛitti of the word इच्चः of the last sutra. Thus अत्रेयः 'the son of Atri'. नैष्येः 'the son of निषि' ।

Why do we say "after a word ending in short इ"? Observe शक्षिः "son of इक्ष" ॥ Here इक्ष though a dissyllabic word, yet ends in इ ॥

Why do we say 'not ending in the patronymic affix इच्'? Observe दाक्षायणः 'son of दाक्षिः' ॥ Here though दाक्षिः is a dissyllabic word ending in short इ, it does not take the affix ढक् for इ here is the affix इच् (IV. I. 95); so also प्लाशायनः ॥ Why do we say 'having two vowels'? Observe मार्गीचिः "son of मर्गीचि" ॥

शुभ्रादिभ्यश्चः ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ शुभ्र-आदिभ्यः, च (ढक्)

वृत्तिः ॥ शुभ्र इत्येवमास्मिन्यः प्रातिपास्त्रिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति ।

123. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant after the stems शुभ्र &c.

This debars इच् and other affixes. The word च in the sūtra shows that some words not occurring in the list of शुभ्रादिः may take the ढक्, as it is an आकृतिगणः ॥ For though the words गंगा, पंडित् are not in the list, we find still forms like गंगेयः, पाण्डितेयः &c.

Thus शुभ्रस्यापत्त्वं = शोभ्येयः ॥

1 शुभ्र, 2 विष्टु पुर (विष्टुपुर) 3 ब्रह्मकृत, 4 शतद्वार, 5 शलायल, (शलाचल) 6 शलाकाभू, 7 लेखासु, (लेखाच), 8 विकंसा, (विकात), 9 रोहिणी, 10 रुक्मिणी, 11 धर्मिणी, 12 रिश्, 13 शालृक, 14 अजवस्ति, 15 शाकाधि, 16 शिमाहू, 17 विपशा, 18 शुक्र, 19 विश, 20 देवतर 21 शकुनि, 22 शुक्र, 23 उम, 24 ज्ञातल (ज्ञातल) 25 बन्धवी, 26 सूक्ष्माङ्गु, 27 विज्ञि, 28 अतिरिधि, 29 गोदन्त, 30 कुशाम्ब, 31 मक्षु, 32 शाताहर, 33 पवधुरिक, 34 सुनामन्, 35 लक्ष्मणद्यामयार्वासिंठ । 36 गोथा, 37 कुक्लास, 38 अणीब, 39 प्रवाहण, 40 भरत (भारत) 41 भरम, 42 सूक्ष्माङ्गु, 43 कर्षूर, 44 इतर, 45 अन्यतर, 46 वातीढ, 47 सुदन्त, 48 सुक्ष्म, 49 सुवक्षस्, 50 सुसामन्, 51 कटु, 52 तुद, 53 अकशाय, 54 कुमारिका, 55 कुवारिका, 56 किरोतिका, 57 अम्बिका, 58 जिह्वाशिरू, 59 परिपि, 60 वायुरूच, 61 शकल, 62 शलाका, 63 खदू, 64 कुबेरिका, 65 अशोका, 66 गन्धपिङ्गला, 67 खडोन्मना, 68 अनुदृष्टि, (अनुदृष्टि) 69 जरतिन्, 70 बलिवर्धन्, 71 विम, 72 वीज, 73 जीव, 74 घन्, 75 अशमन्, 76 अभ्य, 77 अज्जर 78 शतावर, 79 शलाका, 80 कुक्लास, 81 भरत, 82 मयूदु, 83 कक्कल, 84 द्यूल, 85 मक्षु, 86 यमदु, 87 कटु, 88 मृक्षण्ड, 89 गुद, 90 रुद, 91 कुशेतिका, 92 शवल, 93 अजिन ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ विकर्ण, कुषीतकात् काश्यपे ॥

वृत्तिः ॥ विकर्णशब्दश्चकुषीतकशब्दश्च काश्यपे इपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति ।

124. The affix ढक्' comes after the words 'Vikarna' and 'Kushita', when they mean the descendants of Kasyapa.

Thus वैकर्णेयः and कौशितिकेयः = काशयः; otherwise we have वैकर्णिः and कौशितिकः formed by IV. 1. 95.

भ्रुवो बुक् च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ भ्रुवः, बुक्, च (ढक्)
वृत्तिः ॥ भ्रशब्दास्यत्येक्ष्मप्रत्ययो भवति, तत्सन्त्रियोगेन च बुगागमः ।

125. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after the word भ्रु and the augment बुक् is added when this affix is to be applied.

Thus भ्रु + ढक् = भ्रु + बुक् + ढक् (I. 1. 46) = भ्रव् + ढक् = खंदियः (VII. 1. 2)

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ कल्याणी-आदीनाम, इनङ् ॥
वृत्तिः ॥ कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्त्रियोगेन च इनडादेशः ॥

126. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after the words कल्याणी &c. and the substitute इनङ् takes the place of the final of these words before this affix.

In the case of those words in this list which end in a feminine affix, the present sūtra teaches merely the substitution of इतङ्, for they would have taken the affix ढक् by IV. 1. 120. But in the case of other words, the Sūtra teaches both the substitution of इनङ् and the addition of ढक्।

Thus कल्याणी + ढक् = कल्याणिन् + ढक् = कल्याणिनेयः. 'son of Kalyāṇī.' सुभगा + ढक् = सुभार्गिन् + ढक् = साभार्गिनेयः ॥ Similarly द्वार्भार्गिनेयः ॥ In these last two words, there is Vṛiddhi of both the initial vowel उ and the second vowel अ of भ. This is done by the special rule VII. 3. 19.

1 कल्याणी, 2 सुभगा, 3 दुर्भगा, 4 बन्धकी, 5 अनुदृष्टि, 6 अनुसृति (अनुसृष्टि) 7 जरती, 8 बलीवर्णी, 9 ज्येष्ठा, 10 कनिष्ठा, 11 मध्यमा, 12 परस्ती ॥

कुलदाया वा ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कुलदायाः, वा (ढक्)
वृत्तिः ॥ कुलदाया अपर्येक्ष्मप्रत्ययो भवति, तत्सन्त्रियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययः पुरुषेण वा सिद्धः ।

127. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after the word कुलदा, and इनङ् is optionally the substitute of the final before this affix.

The word कुलदा means literally one who wanders (अवति) from one family (कुल) to another, i. e. an unchaste woman. This sūtra is made to teach substitution only, for कुलदा would have taken ढक् by the general rule IV. 1. 120. Thus कुलदा + ढक् = कुलदिन् + ढक् = कौलिनेयः or कौलटेयः 'son of an unchaste woman.' This word कुलदा being a word denoting contempt, will take also the affix ढक् by IV. 1. 131. Thus कौलटेयः ॥

चटकाया पेरक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ चटकायाः, पेरक् ॥
वृत्तिः ॥ चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । वार्तिकम् ॥ चटकादेति वन्तव्यम् । वार्तिकम् ॥ विद्य-
यामपत्ये लुग्वलब्धः ॥

128. The word चटका takes the affix पेरक् in forming the patronymic.

Thus चाटकैः 'son of Chaṭkā'.

Vārt:—So also after the masculine word चटक् ॥ Thus चाटकैः 'son of Chaṭkā'.

Vārt:—In forming a descendant denoting a female, there is luk-elimination of the affix. Thus the female descendant of चटका will be चटका, the श् being added as belonging to Ajādi class IV. 1. 4.

गोधाया द्रूक् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ गोधायाः, द्रूक् ॥
वृत्तिः ॥ गोधायां अपत्ये द्रूक् प्रत्ययो भवति ॥

129. The affix 'द्रूक्' comes in the sense of a descendant after the word गोधा ॥

Thus गोधा + द्रूक् = गौधेर ॥ Of the affix 'dhrak', the letter द् is replaced by एश् (VII. 1. 2), क् causes Vṛiddhi (VII. 2. 118) and makes the udātta accent fall on the final (IV. 1. 165). Thus the real affix is एश्, but the य् is elided by VI. 1. 66 and so the affix that is actually added is एर ॥

This word गोधा occurs in the Śubhādi class IV. 1. 123, also, thus it takes the affix 'dhang' as well. Thus गौधेयः ॥

आरघुदीचाम् ॥ १६० ॥ पदानि ॥ आरक्, उदीचाम् (गोधायाः) ॥
वृत्तिः ॥ गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ॥

130. The affix 'आरक्', comes in the sense of a descendant after the word 'गोधा,' according to the opinion of Northern Grammarians.

Thus गौधारः ॥ It might be objected that the आरक् contains the letter आ unnecessarily, for रक् would have served the purpose as well, because गोधा ends in long आ already. The objection is valid in the case of गोधा, but the very fact that Pāṇini uses this affix आरक्, shows by implication, that there are other words also which take this affix, and in whose case the affix रक् would not suffice. Thus the words जड and पण्ड also take this affix, as जाडारः, पाण्डारः ॥ The mention of the name of Northern Grammarians is for the sake of showing respect only.

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ क्षुद्राभ्यः, वा (द्रूक्) ॥

वृत्तिः ॥ कुद्रा अङ्गहीना धर्महीनाश्च । जर्यथर्मेण तशभिधायन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्विद्यन्ते । कुद्राभ्यो
वापत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

131. The affix 'ढक्' comes optionally, in the sense of a descendant, after the feminine words denoting mean objects.

The anuvṛtti of ढक् is to be read in this sūtra, and not of आरक्, though the latter immediately precedes it. The word कुद्रा means those who are defective or wanting in any bodily limb or organ, or who are low in social status and religious principles. This sūtra debars ढक् which would come in the other alternative. Thus काणेरः 'the son of an one eyed woman', or काणेयः, शास्त्रः or शास्त्र्यः 'son of a female-slave'.

पितृष्वसुश्लण् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ पितृष्वसुः, छण् ॥

वृत्तिः ॥ पितृष्वसुश्लण्ये छण्प्रत्यये भवति ॥

132. The affix 'छण्' comes in the sense of a descendant, after the word 'पितृ-ष्वसु'.

This debars आण् ॥ Thus पितृष्वसु + छण् = पैतृष्वसीयः 'the son of the father's sister'. The छ of the affix is replaced by ईय् ॥

ढकि लोपः ॥ १३६ ॥

वृत्तिः ॥ पितृष्वसुप्रत्यप्रत्यये ढकि परतो लोप भवति ॥

133. The final vowel of 'पितृ-ष्वसु' is elided when the affix 'ढक्', in the sense of a descendant, is added.

Thus पितृष्वसु + ढक् = पैतृष्वसीयः ॥ This sūtra indicates by jñāpaka that the word पितृष्वसु takes the affix 'dhak' also.

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ मातृष्वशुः, च (छण्, ढकि लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पितृष्वसुप्रत्येतपेक्षते, पितृष्वसुर्युक्तं तन्मातृष्वसुरपि.भवति । छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च ॥

134. So also, after the word 'मातृष्वसु' the affix 'छण्' is added, and the final is elided when 'ढक्' follows, in forming patronymics.

The Sūtras IV. I. 132, 133 above apply to मातृष्वसु also. As मातृष्वसीय or मातृष्वसेयः 'the son of a mother's sister'.

चतुष्पाञ्चो ढश् ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ चतुष्-पादभ्यः, ढश् ॥

वृत्तिः ॥ चतुष्पादभिधायिनीयः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढभ्यप्रत्ययो भवति ॥

135. The affix 'ढश्' comes in the sense of a descendant, after the bases denoting quadrupeds.

This debars आण् &c. Thus कमण्डलु + ढश् = कामण्डलेयः (IV. 4. 147, the being elided before त). So also शैतिराहये and जाम्बयः from शैतिराहु and जाम्बु ॥

गृष्टादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ पदनि ॥ गृष्टि-आदिभ्यः, च (द्वं) ॥
वृत्तिः ॥ गृष्टादिभ्यः शब्देभ्योपर्ये व्यप्रत्ययो भवति ।

136. The affix 'द्वं' comes, in the sense of a descendant, after the words 'गृष्टि' &c.

This debars अण् and ठक् &c. Thus गार्डेयः; हार्डेय ॥ The word गृष्टि when it means 'a cow' will of course get the affix द्वं by the last Sûtra. The present sûtra applies when it does not mean a four-footed animal, but means 'a woman who has one child only.'

1 गृष्टि, 2 हृष्टि, 3 बलि, 4 हलि, 5 विश्रि, 6 कुहिं, 7 अजवस्ति, 8 मित्रयु ।

राजश्वशुरायत् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ राज-श्वशुरात्, यत् ॥

वृत्तिः राजनभशुरशब्दाण्यमपत्ये व्यप्रत्ययो भवति ॥

137. The affix यत् comes in the sense of the descendant, after the words 'राजन्' and 'श्वशुर'.

This debars अण् and अभ् respectively. Thus राजन्यः (IV. 4. 168) 'a person of Kshatriya class'. This is the special meaning of the word; it does not mean 'the son of a Râjâ.' The word राजनः will mean 'the son of a King.' So also श्वशुर्यः 'son of the father-in-law.'

क्षत्राद्वघः ॥ १३८ ॥

वृत्तिः ॥ क्षत्रशब्दाण्यत्ये घ; प्रत्ययो भवति ॥

138. The affix 'gha' comes, in the sense of a descendant, after the word 'Kshattra.'

Thus क्षत्रियः 'a Kshatriya.' This is also a class name. The son of क्षत्र will be क्षत्रिः ॥ The affix घ here should not be confounded with the technical घ which means the affixes तरण् and तमण् (I. 1. 22).

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

वृत्तिः ॥ कुलशब्दान्तात् प्रातिपादिकालेवलालापत्ये खः प्रत्ययो भवति ॥

139. The affix 'kha' comes, in the sense of a descendant, after the Nominal-stem 'kula' and a compound word that ends in 'kula.'

In the next sûtra, it will be taught that the word कुल when not preceded by any other word, takes the affixes 'yat' and 'dhakañ.' That indicates by implication that the present sûtra applies to the simple word कुल and to the words ending in कुल also. Thus कुलीनः, वाक्यकुलीन, श्रेणिकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्दक्षजौ ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अपूर्वपदात्. अन्यतरस्यां. यत्, ठक्कृजौ ॥

वर्णिः ॥ अर्द्धव्रानं पूर्वपदं यस्य तत्पुर्वपदं समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दे विशेषज्ञते । अपूर्वपदास्कुलशब्दासन्यतरस्यां यत् दक्ष इयंतौ प्रत्ययो भवतः । ताम्यां मुक्ते खोपि भवति ॥

140. The affixes 'यत्' and 'दक्ष' come optionally after the word 'kula,' when it is not preceded by any other word which gets the designation of pada (I. 4. 14).

The word अपूर्वपद means when the word 'kula' is not the last member of a compound. Thus कुल्यः, कुलेयकः ॥ By the use of the word 'optionally,' we get the affix य also. Thus कुलीनः ॥ The word कुल्यः has udatta on the first syllable (VI. 1. 213).

The word पद has been defined in I. 4. 14. The word बहु is not a pada. Therefore बहुकुल will take these affixes. Thus बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः and बहुकुलीनः ॥

महाकुलाद्यु खञ्जी ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ महा-कुलात्, अज्, खञ्जी, ॥

वृत्तिः ॥ अन्यतरस्यामित्यनवर्तते । पक्षे यः ।

141. The affixes 'अज्' and 'खञ्जी' come optionally after the word 'mahâkula.'

Thus माहाकुल, माहाकुलीनः and महाकुलीनः ॥ The last is formed by the affix य of IV. 1. 139.

दुष्कुलाङ्गदक् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ दुष्कुलान्, दक् ॥
वृत्तिः ॥ दुष्कुलशब्दासपद्ये दक् प्रत्ययो भवति ।

142. The affix 'दक्' comes optionally, in the sense of a descendant, after the word 'dushkala.'

Thus दुष्कुलेयः ॥ By the force of the word 'optionally' we get य also. Thus दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्वसुः, छः ॥
वृत्तिः ॥ स्वसृशब्दासपद्ये छः प्रत्ययो भवति ॥

143. The affix 'chha' comes in the sense of the descendant, after the word स्वसृ ॥

This debars अण् ॥ Thus स्वसीयः 'the sister's son.'

भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ भ्रातुः, व्यत्, च ॥
वृत्तिः ॥ भ्रातृशब्दासपद्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकारच्छच्च ॥

144. The affix 'vyat' also comes, in the sense of a descendant, after the word 'भ्रातृ' ॥

By the force of the word च in the sûtra, we get the affix छ as well.

This debars अण् ॥ Thus भ्रातृव्यः or भ्रातीयः ‘the brother’s son’. The त् of व्यत् regulates the accent, making it svarita.

व्यन्सपते ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ व्यन्, सपते (भ्रातुः) ॥ दृतः ॥ भ्रातुशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुशेषं चर्वमित्रः सपत्र उच्यते ॥

145. The affix ‘vyan’ comes after the word ‘भ्रातु’ when the sense is that of ‘an enemy’.

The word सपत्र means ‘enemy’. The sense of descendant is not connoted by this affix. The difference between व्यत् and व्यन् is in accent (VI. I. 185 and VI. I. 197). Thus पापमा भ्रातुव्येण “by the sinful enemy”. भ्रातृव्यः कण्टकः “the enemy is a thorn”.

रेवत्यादिभ्यष्टक ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ रेवती-आदिभ्यः, ठक् ॥ वृत्तिः ॥ रेवतीत्यवमासिंयोऽपत्य ठक् प्रत्ययो भवति ॥

146. The affix ‘ठक्’ comes, in the sense of a descendant, after the words रेवती &c.

This of course debars ठक् &c. Thus रेवती+ठक्=रैवतिकः ‘the son of Revati’. So also आभ्यालिकः (VII. 3. 50)

1 रेवती, 2 अभ्याली, 3 मणिपाली, 4 शारपाली, 5 वृकवज्जित, 6 वृकवस्तु, 7 वृकमाह, 8 कर्णमाह, 9 वण्डमाह, 10 कुकुटाश, 11 (ककुशाश) 12 चामरप्राह,

गोत्रस्थियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ गोत्रस्थियाः कुत्सने, ण, च (ठक्) ॥ वृत्तिः ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं शृणते। गोत्रं या स्त्रीं तदभिप्रायिनः शब्दशपत्यं णः प्रत्ययो भवति; चकाराद्धक्ष्य, कुत्सने गम्यमानं। पितृसविज्ञाने मात्रा व्यपेदशोपत्यस्य कुत्सा ॥

147. And when contempt is to be expressed, the affix ण comes, in the sense of a descendant, after a feminine word denoting a Gotra-descendant.

By the force of the word च in the sūtra we get the affix ठक् also. When one’s father is not known, and he is called by a name derived from his mother, it casts a slur upon his legitimacy; hence such an epithet is a कुत्सा or ‘a defamatory or contemptuous epithet’. Thus गार्णी is a female gotra-descendant. Her son will be called गार्णः, as गार्णः जात्मः ॥ So also गार्णिकः ॥ Similarly the son of ग्नुचुकायनी will be ग्नौचुकायनः and ग्नौचुकायनिकः ॥

This affix being added to a Gotra word has the force of a Yuvan affix,

Why do we say ‘a Gotra descendant’. Observe कारिकोयो जात्मः (formed by ठक् IV. I. 120). Why do we say ‘female descendant? Observe औपगवि जात्मः ॥ Why do we say ‘when contempt is meant’? Observe गार्णेयो माणवकः which is to be explained as गार्णीं अपत्यं पुमान् शुद्धा भवति ॥ मातामहारेष्वलक्षणार्थो यं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा ॥

वृद्धादृठक्सौवीरेषु वहुलम् ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ वृद्धात्, ठक्, सौवीरेषु, वहुलम् ॥
वृन्ति: ॥ वृद्धात्सौवीरगोचासपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुस्तने गम्यमाने ॥

Kārikā भागवृष्टपदं विर्त्तिर्विश्वार्थविन्दवः ॥

वृत्तिर्विश्वाकशापेयं गोचादृठगबहुलं ततः ॥

148. When contempt is to be expressed, the affix 'ठक्' is diversely added in the sense of a descendant after a Vriddha word denoting Sauvīra Gotras.

Thus भागविचिकः: 'the son of Bhāgavitti'. So also तार्णविन्दविकः formed from तार्णविन्दु + अण् (IV. I. 83) तार्णविन्दवः; and then adding ठक् ॥ In the alternative we have the affix फङ् (IV. I. 101) as भागवित्तायनः; so also तार्णविन्दविः ॥ The word आकशाप belongs to Śubhrādi class IV. I. 123: and forms आकशापेयः; his son will be आकशापेयिः or आकशापृष्ठिः ॥ Of course, when contempt is not expressed, we have भागवित्तायनः only.

The operation of this sūtra is, in fact, confined to the three words भागविचिति, तार्णविन्दव, and आकशापेय as given in the kārikā.

Q. What is the necessity of using the word 'Vṛddha' in the sūtra, for the anuvṛtti of the word 'gotra' is understood in the sūtra, and a Sauvīra class Nominal-stem formed with a Gotra affix will necessarily have a Vṛddhi letter in its first syllable? The word Vṛddha is employed in the sūtra to stop the anuvṛtti of स्त्रियाः; for had 'Vṛddha' not been used, then with the anuvṛtti of गोत्र from the last sūtra, there would have come the anuvṛtti of स्त्रियाः also, but by using 'Vṛddha' the anuvṛtti of 'Gotra' only is taken, and not that of 'striyāḥ'.

Why do we say "of the Sauvīras"? Observe औपगविर्जालमः ॥ Why do we say 'in denoting contempt'? Observe भागवित्तायनो माणवकः ॥ Why do we say 'diversely'? The word बहुल indicates the anomalous nature of these four sūtras IV. I. 147 to 150. Thus the first of these viz IV. I. 147 only denotes contempt, the last of these viz IV. I. 150, denotes 'Sauvīra' only and not contempt; whilst the middle two namely IV. I. 148 and 149 denote both 'contempt' and 'Sauvīra'.

फेश्छ च ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ फे:, छ-च (कुस्तने-सौवीरेषु) ॥

वृन्ति: ॥ फिग्नतात्प्रतिपविकात्सौवीरगोचासपत्ये छः प्रत्ययो भवति आकारादृठक् कुस्तने गम्यमाने ॥

Kārikā अमुनश्च सुथामा च वाष्यायणिः फिग्नः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुस्तामां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मेरत् ॥

149. When contempt is to be expressed, the affix छ (as well as the affix ठक्) comes in the sense of a des-

endant, after a Nominal-stem ending in the affix किंश् and denoting a Sauvîra Gotra.

Thus the son of यमुन्द्र will be यामुन्द्रायनि: formed by the affix किंश् (IV. 1. 154) as this word belongs to Tikâdi class. The son of Yâmundâyani will be either यमुन्द्रायनीयः or यामुन्द्रायनिकः ॥

But when contempt is not to be expressed, the son of यामुन्द्रायनि: will be यामुन्द्रायनि ॥ Thus यामुन्द्रायनि + अ॒ = यामुन्द्रायनि + o (II. 4. 58) = यामुन्द्रायनि: ॥

So also when persons of Suvîra country are not meant, छ is not added, Thus तेकायनि: ॥

The के: of the sûtra refers to किंश् and not to किंश्, for a stem formed by किंश् will not have a व्रiddhi letter in the first syllable and will not be called 'Vriddham'; and the anuvritti of this word is understood in the sûtra.

According to the Kârikâ, three किंश्ल stems, all belonging to Tikâdi class, are only governed by this sûtra viz यमुन्द्र, सुयामा and वार्ष्यायणि: ॥ The son of वृष्टि is Vârshyâyaṇi.

फाण्डाहृतिमिमताभ्यां णकिंशौ ॥ १५० ॥ पदानि ॥ फाण्डाहृति-मिमताभ्यां-ण-किंशौ (सौवीरेषु) ॥

वृत्तिः ॥ फाण्डाहृतिमिमताभ्यां सौवीरशिष्याभ्यामपत्ये णकिंशौ प्रत्ययो भवति ॥

150. The affixes ण and कि come, in the sense of a descendant of a person belonging to Suvîra country, after the words Phântâhṛiti and Mimata.

This debars कक् । By the rule of composition in II. 2. 34, the word मिमत consisting of less syllables than काण्डाहृत, ought to have been placed first. Its not being placed first in this sûtra indicates, that Sûtra I. 3. 10 does not apply here. So that both the affixes ण and किंश् are applied to each of these words, and not one to each respectively, Thus फाण्डाहृतः or फाण्डाहृता-यनि: ; मैमतः or मैमतायनि: ॥

When not denoting Sauvîra Gotras, we have फाण्डाहृतायनः and मैमतायनः (by कक् ॥ See IV. 1. 101 and IV. 1. 99). The word मिमत belongs to Naḍâdi-class, (IV. 1. 99).

कुरुदिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ कुरु-आदिभ्यः, ण्यः ॥
वृत्तिः ॥ कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति ॥

151. The affix ण्य comes, in the sense of a descendant after the words 'Kuru' &c.

Thus कुरु+ण्य = कौरुषः ॥ So also गार्जः ॥ The word कुरु takes the affix ण्य by IV. 1. 172, so that the form कौरुष is evolved both under the present

sûtra and sôtra 172; but the difference in these two words is this. The word कौरव्य formed by the ष्ठ of IV. 1. 172, loses its affix in the plural, because ष्ठ of IV. 1. 172 is a Tadrâja affix (see II 4. 62): but the word कौरव्य formed by the present sûtra retains its affix in the plural. As कौरव्यः ॥ The word कौरव्य occurs in the Tikâdi class (IV. 1. 154), and it takes as such the affix फिभ्. As कौरव्यायणिः ॥

The word रथकार occurs in this class and it means the caste known as Rathakâra. Rathakâra is a caste a little lower than the twice-born. See Yâjñyavalkya Smriti, V. 95. But when the word रथकार means a person who makes chariots, that is an artisan, it will take the affix ष्ठ not by this Sûtra, but by the succeeding sûtra.

The word केशिनी occurs in this class. Its derivative will be कैशिन्नः ॥ There will not be puñvadbhâva as required by VI 3. 34 &c. For had there been puñvadbhâva, then by भस्ये तद्विति, all Bha bases will become puñvad before a taddhita affix except ए ॥ Therefore केशिनी+ष्ठ=कैशिन्न+ष्ठ ॥ At this stage rule VI. 1. 144 will appear and cause the elision of ए and we shall have केश्-ष्ठ=कैश्य ॥ But this is not the form desired, hence the word केशिनी is read with the feminine affix in the list.

The word वैन takes this affix in the Vedic literature. Therefore, the form वैन्य in the modern Sanskrit is incorrect.

The word वामरथ occurs in this class. With the exception of accent, it is treated in every other respect like a word of Kanyâdi class, a subdivision of Gargâdi (IV. 4. 105). Thus disciples of वामरथः will be formed by the affix अ॒ (IV. 2. 111). As वामरथ+अ॒=वामरथः (VI. 1. 105). The plural will be वामरथाः (II. 4. 64). The feminine gender will be वामरथी (IV. 1. 16) or वामरथायणी (IV. 1. 17). The Yuvan will be वामरथायनः (IV. 1. 101). So also it will take अ॒ when the sense of collection &c is expressed (IV. 3. 127): as वामरथायानः ॥ But as to accent, it will not be like Kanyâdi words, for while those words being formed by the affix अ॒ will have udâtta on the first syllable (VI. 1. 197) the accent of वामरथ will be governed by ष्ठ ॥

- 1 कुरु, 2 गर्वर (गर्व), 3 मङ्गुष, 4 अजमार (अजमारक), 5 रथकार, 6 वा-
वदूक, 7 समाजः क्षत्रिये, 8 कवि, 9 विमति (मति), 10 कापिजजलादि, 11 वाक् (or वाच्)
12 वामरथ, 13 पितृमत, 14 इन्द्रजाली, (इन्द्रजाल), 15 एजः*, 16 वातकि*, 17 शमोजणीयि,
18 गणकारि, 19 कैशिनी, 20 कुरु, 21 शालाका (शालाका), 22 सुर, 23 पुर, 24 एका (सतक),
25 शुभः, 26 अभ, 27 दर्भ, 28 केशिनी, 29 वेनाञ्छन्नसि, 30 शूरपाणी, 31 इथावनाम, 32
इथावरथ, 33 दयावपुच, 34 सर्थकार, 35 वडभीकार, 36 पथिकार*, 37 मृद, 38 शकन्तु, 39 शृङ्,
40 शाक, 41 शाकिन्, 42 शालीन*, 43 कार्ष, 44 हर्ष, 45 इर, 46 पिण्डी (इनपिण्डी),
47 वामरथस्य क्षापादिस्त्रवर्जनम् (is a Vartika). 48 विस्फोटक, 49, वाक, 50 श्वासक,
51 घातकि, 52 धेनवी, 53 तुंडिकार.

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ सेनान्त, लक्षण, कारिभ्यः, च
(प्यः) ॥

वृत्तः ॥ सेनान्तात् प्रतिपादिकालक्षणशब्दात् कारिभ्यनेभ्यापत्ये प्यः प्रत्ययो भवति । कारिभ्यः कारु-
वां तनुवायासीनं वाचकः ॥

152. The affix 'प्य' comes in the sense of a descendant, after a Nominal stem ending in 'senâ,' after the word 'lakshana,' and after words denoting artisans.

The word कारि means 'handicrafts,' such as weavers, barbers, potters &c. Thus कारिषेण्यः हारिषेण्यः, लक्षण्यः, तानुवाय्यः, कौम्भकार्यः, नापित्यः ॥

उदीचामिश्र ॥ १५३ ॥

वृत्तः ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यो इपत्ये इभ्यः प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन ॥

153. According to the opinion of Northern Grammarians, the affix 'इभ्य' comes in the sense of a descendant, after the words ending in 'senâ,' the word 'lakshana,' and words expressing artisans.

Thus कारिषेणिः, हारिषेणिः, लासाणिः, तानुवायिः, कौम्भकारिः ॥ As to the word तक्षण 'carpenter.' See IV. I. 112. It will have तक्षणः and तासाणः, but will not take इभ्यः ॥ The word नापित्त being a Vṛiddha, non-gotra word, will take किञ्च under IV. I. 157 according to the Northern Grammarians, as नापितायानिः ॥

तिकादिभ्यः किञ्च ॥ १५४ ॥

वृत्तिः ॥ तिक इयेवमासिण्यः शडेष्टोऽपत्ये किञ्च प्रत्ययो भवति ॥

154. The affix 'किञ्च' comes, in the sense of a descendant, after the words तिक &c.

Thus तेकायानिः, कैतवायानिः ॥ The word वृष्ट occurs in this class. In taking this affix, it adds an intermediate य as वार्ज्यायानिः ॥ The word कौरव्य occurs in this class, and denotes a Kshatriya : because it is immediately preceded by the word अरूपा = उरुसा सेसि = उरुसा क्षवियः, his son will be auraśa with, अरञ्ज which ends in an affix denoting a Kshatriya (IV. I. 168). But the word कौरव्य formed by the affix व्य of IV. I. 150 will take the affix इभ्य and not किञ्च of this Sūtra. See II. 4. 58 and 68.

1 तिक, 2 कैतव, 3 संज्ञा, 4 बाला (बाल) 5 शिखा, 6 उरस् (उरुसा), 7 शाश्व (शाश्व) 8 सैन्धव, 9 असुग्न, 10 रूप्य, 11 आम्य, 12 नील, 13 अमिश्र, 14 गौकम्भ्य, 15 कुरु(करु) 16 देवरथ, 17 तैतल (तैतिल) 18 औरस (औरुसा), 19 कौरव्य, 20 भौरिकि, 21 भौलिकि, 22 औपवत, 23 चैटयत, 24 शीकयत (रैकयत) 25 सैतयत, 26 वाजवत (वाजवत् K.) 27 चन्द्रमस्, 28 शुभ, 29 गङ्गा, 30 वेण्य, 31 सुपामन्, 32 भारद्व (भारद्वव), 33 वद्यका, 34 खर्मका (खर्म्या; खर्म्य) 35 वृष्ट, 36 लेमक, 37 उरस् (उरुस्य) 38 अ-

३९ सुयामन्, ४० कृदय (कर्त्त्व), ४१ भीत, ४२ जाजल, ४३ रस, ४४ लावक, ४५ व्यजवत्, ४६ वसु, ४७ बन्धु, ४८ वावन्धका (as well as वावन्धका).

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ कौसल्य-कार्मार्याभ्यां च (फिंश्) ॥
वृत्तिः ॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यासाभ्यासपत्ये फिंश् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ दण्डकौसलकर्मरच्छाण वृषाणां शुद् ॥

155. The affix **फिंश्** comes in the sense of a descendant after the words Kausalya, and Kārmārya.

This debars इ॒श् ॥ Thus कौसल्यायनिः and कार्मार्यायनिः ॥ These words, however, do not mean "the son of कौसल्य or कार्मार्य," but they mean "the son of कौसल, and कर्मार," because of the following Vārtika

Vārti:—The words इ॒श्, कौसल, कर्मार, छाण and वृष take the augment शु before the affix **फिंश्** ॥ Thus शगव्यायनिः, कौसल्यायनिः, कार्मार्यायनिः, छाण्यायनिः and वृष्यायनिः ॥

अणो द्वयचः ॥ १५६ ॥

वृत्तिः ॥ अणन्तारूप्याचः प्रातिपिकाकपत्ये फिंश् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ व्यापारीनां वा फिंश् वन्त्यचः ॥

156. The affix 'phiñ' comes, in the sense of a descendant, after a dissyllabic word ending in the affix 'अण'.

This debars इ॒श् ॥ Thus कार्त्तियनिः 'son of Kārtra,' हार्तार्यायनिः 'son of a Hārtra.'

Why do we say "which ends in the affix अण?" Observe हार्तार्यायनिः 'son of Dākshī' (IV. I. 101). Why do we say a 'dissyllabic word?' Observe शौपादिः 'son of शौपाद'

Vārti:—The pronouns 'tyad &c.' optionally take the affix **फिंश्** or अण ॥ Thus स्वाशायनिः or स्वादः, वाशायनिः or वादः, ताशायनिः or तादः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रत् ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ उदीचां, वृद्धात्, अगोत्रात् (फिंश्) ॥

वृत्तिः ॥ दुर्घं व्यञ्जितरूपमणोऽन्त तस्मादपत्ये फिंश् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां भवेत् ॥

157. According to the opinion of Northern Grammarians, after words with a Vṛiddhi in the first syllable, when it is not a Gotra-name, the affix 'phiñ' is employed in the sense of a descendant.

Thus आभगुतायनिः "son of आभगुत," मामरकायनिः 'son of मामरक' ॥ नापिता-यनिः 'son of a barber.' This latter is formed in spite of IV. I. 152, because rule I. 4. 2 applies here.

Why do we say 'according to the opinion of Northern Grammarians?' Observe आभगुतिः. Why do we say 'after a word having a Vṛiddhi in the first syllable?' Observe आजशनिः 'son of आजश' ॥ Why do we say 'not being a Gotra-name?' Observe शौपादिः ॥

वाकिनादीनां कुक्त्व ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ वाकिन-आदीनां, कुक्त्व (फिर) ॥
वृत्तिः ॥ वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्दे योऽपर्ये फिर् प्रत्ययो भवति सत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः ॥

158. The augment कु (Kuk) is added to the words Vâkina &c. when the patronymic affix 'phiñ' follows.

This वाकिनकायनिः, गोरथकायनिः ॥ This debars इम् &c. But if the anuvṛitti of उशीचां is read into this aphorism, then it becomes an optional rule. In that case we have in the alternative :—वाकिनिः, गोरथिः ॥

1 वाकिन, 2 गौपेर (गोरथ K.) 3 काकेष (कार्बन्ध K.), 4 काक, 5 लङ्घा, 6 चर्मिद-
मिणोनलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रान्ताद्यातिपदिकायः फिर् प्रत्ययस्तामिन् परस्ते अन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तरस्य ॥

159. The augment 'कुक्त्व' optionally comes after a stem ending with the word pûtra, when the patronymic affix 'phin' follows.

The anuvṛitti of the words "according to the opinion of Northern Grammarians when the word has a Vṛiddhi in the first syllable" must be read into this sūtra. Of course, a word ending in पुत्र cannot be a Gotra-word, for a Gotra word means a grandson or a still lower descendant. Hence a word ending in पुत्र having Vṛiddhi in the first syllable will take the affix फिर् by IV. I. 157; the present aphorism only rules that it takes the augment कुक्त्व optionally.

Thus we have three forms :—गार्भीपुत्रकायणिः or गार्भीपुत्रायणिः or गार्भीपुत्रिः ॥ So also वास्तीपुत्रकायणिः, वास्तीपुत्रायणिः and वास्तीपुत्रिः ॥

प्राचामहुद्धात्पितृन्यहुलम् ॥ १६० ॥ पदानि ॥ प्राचाम, अद्धुद्धात्, फिर्, बहुलम् ॥
वृत्तिः ॥ अद्धुद्धात्पितृन्यहुलम् ॥

160. According to the opinion of Eastern Grammarians, after a stem not having a Vṛiddhi vowel in the first syllable, the affix 'phin' is diversely employed in the sense of a descendant.

Thus कुसुकायनिः or लैचुकिः 'son of Gluchuka', अहिष्वम्बकायनिः or आहिष्वम्बिः ॥ Why do we say, "not having a Vṛiddhi in the first syllable"? Observe राजदन्तिः ॥ The words प्राचाम, बहुलं and अन्यतरस्याम् all denote optional rules, so the employment of any one of them would have here sufficed. Why two are used in this sūtra viz. प्राचाम and बहुल? The mention of Grammarians is made as a token of respect, and बहुलं is used to express the non-uniformity of the sūtra construction. In some places this affix फिर् is not at all added, as वास्ती, वास्तिः ॥

मनोजार्तावभ्यतौ शुक् च ॥ १६१ ॥ मनोः-जातौ, अभ्-यतौ, शुक् च ॥
 वृत्तिः ॥ मनुशाश्वादभ् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तस्सात्रियोगेन मुगागमः समुदायेन वैज्ञातिर्गम्यते ॥
 Kārikā अपत्ये कुस्तिते शूद्रं मनोरीत्सार्गिकः स्मृतः ।
 नकारस्य च शुद्धन्यस्तेन सिद्धाति माणवः ॥

161. The affixes अभ् and यत् come after the word 'Manu', and the augment शुक् is added when these affixes follow, provided that, the whole word so formed denotes a class name (jāti).

Thus मनु+शुक्+अभ्=मानुषः "a man or man-kind". So also मनुष्य formed with यत् ॥ These affixes here have not the force of Patronymics hence they are not dropped in the plural, as मानुषाः "men". When the descendant is to be expressed, we have the affix अज् as मनु+अज्=मानजः 'son of Manu', as in माननी प्रजा ॥ So also the word मानजः, there न is changed into ज् and denotes the descendant of Manu, with the sense of contempt as well as dullness implied.

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

वृत्तिः ॥ पोत्रप्रभृति यशपत्यं तद्गोत्रसंहं भवति ॥

162. A descendant, being a grandson or a still lower offspring, is called Gotra.

When an offspring, with reference to a person, is the son's son of that person or lower than that, it is called Gotra. Thus the son of 'Garga' will be गार्गीः, and the son or grandsons &c of गार्गीः with reference to Garga will be गार्ग्यः ॥ Similarly वास्त्वः ॥

Why do we say 'a grandson or a still lower descendant'? The immediate descendants or the son will not be called Gotra. Thus कौञ्जिः, गार्गीः ॥

जीवति तु वंशये युवा ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ जीवति, तु, वंशये, युवा (अपत्यं-पौत्रप्रभृति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्रभवो वंशः पित्रादि, स्तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं शुद्धसंहं भवति ॥

163. But when one in a line of descent beginning with a father (and reckoning upwards) is alive, the descendant of a grandson or still lower descendant is called Yuvan only.

The word वंश means an uninterrupted series of family descent—or 'a line'. One who occurs in such a line, like father &c, is called वंशः ॥ When such

a vanśya is alive, then the descendant of a grandson &c is called Yuvan. The phrase पौत्रप्रभृत्यपत्न्य in the sūtra should be construed as पौत्रप्रभृतेर वा अपत्यव् 'He who is the descendant of a grandson &c' In the last sūtra, however, this phrase पौत्रप्रभृत्यपत्न्य was properly construed by putting the word पौत्रप्रभृति in the case of apposition with अपत्यव् meaning "a descendant being a grandson &c." Thus the word Yuvan will be applied to a person who is at least fourth in the order of descent, from the *propositus* with reference to whom the derivative is made. Thus गर्भः being the head, we have गर्भः:

अपत्यव् —	{ <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; text-align: left; margin-left: 10px;"> गार्भः: (son or putra) गार्थः: (Gotra) गार्ग्यायणः (Yuvan) if Gārga or Gārgi &c be alive). </div>
-----------	---

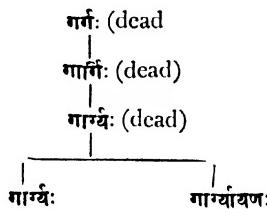
be alive). The force of the word तु, in the sūtra is that it will be called Yuvan only, and not Gotra as well.

**आतरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ आतरि, च, ज्यायसि (जीवति-अपत्य-
पौत्रप्रभृति-युवा) ॥**

वृत्तिः ॥ आतरि ज्यायसि जीवति कनीवान् युवसंज्ञा भवति पौत्रप्रभृतेरपत्न्यव् ॥

164. When an elder brother is alive, the younger brother gets the title of Yuvan, being the descendant of a grandson &c.

Even when a वद्धः like father &c is not alive (and a brother is not vanśya), the younger brother gets the designation of yuvan, when the elder brother is alive ; thus:

The word वद्धः is confined to ancestors like father &c, so a brother can never be a vanśya, because he is not the source from which the other brother arises. This sūtra applies to cases when Vanśya is not meant. Thus Gārgyāyāṇa ia the name of the younger brother with reference to the elder brother, Gārgya; similarly Vātsyāyana, Dākṣāyana, and Plākshāyana.

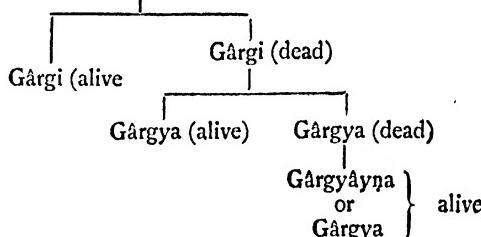
**वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ वा, अन्यस्मिन्, स-
पिण्डे, स्थविरतरे, जीवति (अपत्य-पौत्र प्रभृति युवा) ॥**

वृत्तिः ॥ आतुर्स्थस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्न्य जीवते वा युवसंज्ञं वा भवति ॥

165. The living descendant of a grandson &c is called optionally a Yuvan, when a more superior sapinda other than a brother is alive.

The sapinda relationship extends up to seven degrees. The word स्थिति means 'superior', and स्थितिरत् is comparative and means 'more superior', that is to say, superior both by *degree* of descent and by *age*. The word जीवति is again read in this aphorism, though there is the anuvṛitti of जीवति also from IV. i. 163. This जीवति of the sūtra qualifies the word descendant, the जीवति which is understood by context qualifies the word sapinda thus :—

Garga (dead)

Here the uncle or the brother of a grand-father being alive, the descendant is optionally called Yuvan or Gotra.

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च, पूजायाम् (वा-युवा) ॥

वृन्तः ॥ अपत्थमन्तर्हित वृद्धगाति शास्त्रान्तरे परिभाषणाग्रगोचं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य शुशसंहा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्वागोचं शुशप्रत्ययेन पुनरुच्यते ॥

166. The Gotra is sometimes optionally regarded as Yuvan, when respectful reference to him is intended.

The word Vṛiddha is another term for Gotra. As तत्र भवान् गार्यायणः or गार्यः: "you honored Gargyāyana or Gārgya". This sūtra is in fact a Vārtika and not a sūtra of Pāṇini. Similarly तत्र भवान् वात्स्यायणः or वात्स्यः, तत्र भवान् दाक्षायणः or दाक्षिः ॥

Why do we say "when respectful reference is intended"? Observe, शास्त्रः and गार्यः: ॥ The definition of Vṛiddham as given by other Grammarians is अपत्थमन्तर्हित वृद्धम् ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ यूनः, च, कुत्सायाम्- (वा-युवा) ॥

वृन्तः ॥ कुत्सायां गम्यमानायां खो वा शुशसंहा भवति ॥

167. The Yuvan is optionally spoken of as Gotra, when contemptuous reference to him is intended.

Thus गार्यो जाल्मः or गार्यायणो जाल्मः ॥ When contempt is not intended, the only form is गार्यायणः ॥ This is also a Vārtika and not a sūtra.

जनपदशब्दात्क्षतिव्यादअ् ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियात् अम् ॥
 शृणुः ॥ जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मापत्ये इम् प्रत्ययो भवति ॥
 वार्षिकम् ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्ञनपदशब्दात्य राजन्यपत्यवत् ॥

168. The affix अम् comes in the sense of a descendant, after a word, which while denoting a country, expresses also a tribe of Kshatriyas.

Thus पाञ्चालः 'the son of Pañchala', so also ऐश्वाकः and वैरेहः are Kshatriyas who live in that country. Of course, when the word is only expressive of Kshatriya, but not of the name of a country, अम् will not be used but अम्; the difference being in the accent. Thus हौस्यवः 'the son of Drûhya'; पुरुवः 'the son of Puru.' Why do we say when it expresses Kshatriyas? Observe ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं = पाञ्चालिः, (IV. i. 95) 'the son of Pañchâla a Brahmana'; so also वैरेहिः ॥

Vārt̄a:—Let the same affix, which comes when the sense is that of the progeny, be added to a word denoting a country named after Kshatriyas, to denote the king thereof. Thus पैचालानाम् राजा = पाञ्चालः 'the king of the Kshatriyas called Pañchâla or of the country of Pâñchâlas'. So also वैरेहः 'the king of the Kshatriyas or of the country of Videha'.

The words Pañchâla &c. originally are names of Kshatriya tribes only, secondarily they have been applied to the country inhabited by those tribes, because the Taddhita affix denoting 'the country inhabited by them,' is elided by IV. 2. 81. Thus the same word पञ्चाल comes to denote the Kshatriya tribe as well as the country called Pañchâla. It will make practically little difference to consider words like Pañchâla &c. as *original* (not *derivative*) name of countries as well as of Kshatriyas. In fact, Pâṇini himself considers them in the same light in this sūtra, and does not think them to be derivative words, in spite of his own sūtra IV. 2. 81. These words when denoting a country are always in the plural, as पञ्चालाः; in denoting the Kshatriya, they are in the singular.

साल्वेयगान्धारिक्षयां च ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ साल्वेय-गान्धारिक्षयां, च (अम्) ॥
 शृणुः ॥ साल्वेयगान्धारिक्षयामपत्ये इम् प्रत्ययो भवति ॥

169. The affix अम् comes in the sense of a descendant after the words 'Sâlveya' and 'Gândhâri'.

Both these are names of countries and denote also Kshatriyas as well. Therefore, by sūtra IV. 1. 171 they having a Vṛiddhi in the first syllable, would have taken the affix 'क्षयान्', the present sūtra enjoins 'ान्' instead. Thus साल्वेयः 'the son of Sâlveya, or the king of Sâlveya', गान्धारः 'the son of Gândhâri'

or the king of Gāndhāri?' The vārtika under Sūtra IV. I. 168 given above applies here also, i. e. the affix denotes also 'the king there of'

द्व्यञ्चमगधकलिङ्गसूरमसादण ॥ १७० ॥ पदानि ॥ द्व्यञ्चमगध-कलिङ्ग-सूरमसादण-
अण (जनपदशब्दात्-क्षत्रियात्) ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यञ्चो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येत्यधापर्येऽप्यथयो भवति ॥

107. The affix अण comes, in the sense of a descendant, after dissyllabic words, and the words 'Magadha', 'Kalinga' and 'Sūramasa', when they are the names of countries as well as of Kshatriyas.

This debars अञ्चः ॥ Thus आंगः; मागधः; कालिङ्गः; and सौरमसः: 'the son as well as the king of Anga, Banga, Magadha, Kalinga and Suramasa.' Similarly शैणः; सौदामः ॥ The Vārtika 'तत्याजनि' given above applies to this also, as आंगो राजा; मान्धारो राजा &c.

वृष्टेत्कोसलाजादात्यञ्चयङ्ग ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ वृद्ध-इत्-कोसल-अजादात्-ञ्चयङ्ग-
(जनपदशब्दात्-क्षत्रियात्) ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशब्दात् तदित्यादित्येत्वा । वृद्धाद्य प्रातिपरिकासिकारान्ताद्य कोसलाजादशब्दार्थां चापर्ये ज्यङ्ग प्रथयो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् छत्रियाऽऽडघण् वत्तत्यः ॥

171. The affix 'ञ्चयः' comes in the sense of a descendant, after a word having a Vṛiddhi in the first syllable, and after a word ending in short इ, and after the words 'Kosala' and 'Ajāda', when they are the names of countries and Kshatriyas.

This debars अञ्चः ॥ Thus, to give example of Vṛiddha words, अम्बश्थः; सौवीर्यः: 'the sons or kings of Ambashtha and Sauvira'. Similarly to take words ending in short इ, we have आवन्त्यः and कौन्त्यः: 'the son or kings of Avanti and Kunti'. These are words ending in short इ ॥ So also कौसल्यः and आजाद्यः, which are neither Vṛiddhas nor end in short इ ॥

Vārti:—The affix 'dyaṇ' comes after the word 'Pāṇḍu' when it is the name of a country as well as of a Kshatriya tribe. Thus पांडुः; otherwise it will be पांडवः ॥ See IV. I. 74.

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ कुरु-नादिभ्योः; ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येत्वा । कुरुशब्दान्तास्मिन्यश्च प्रातिपरिकेयोण्यः प्रथयो भवति ॥

172. The affix ण्य comes after the word 'Kuru', and a word beginning with न, when these words denote a country, being the name of a Kshatriya tribe also.

This debars 'an' and 'ān'. Thus कौरुः नैशः 'the son of Kuru and Nishadha'. The affix denotes 'the king there of' also, as कौरुः राजा ॥ How do you explain the form नैश्योर्हति चेदप्तम्? This is an archaic or Vedic form. How then in सैषप्रस्थार्थपते: सुतायां? This is a poetic license.

**साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाइमकादिऽ ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ साल्वावयव-प्रत्यग्रथ-
कलकूट-अश्मकात्, इअ् ॥**

वृत्तिः ॥ अनपरश्वात् क्षत्रियादिव्येव ॥ साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाइमकशब्देभ्यश्चापत्ये इअ् प्रथयो
भवति ॥

Kārikā   उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धरा: ।
भूलिङ्गाः शारस्पिणी साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

173. The affix इअ् comes in the sense of a descendant, after a word which denotes any subdivision of the country of Sâlva ; and after the words 'Pratyagratha', 'Kalakûta', and 'Asmaka', when these are names of countries and of Kshatriya tribes.

The word साल्वा is the name of a Kshatriyâ woman, her son will be साल्वेयः (IV. I. 121) formed by इ ॥; also साल्वः formed by अण ॥ The dwelling place of साल्वः will be also साल्वः which is the name of a country.

The sub-divisions of the country called साल्वः are six, viz Udumbarâḥ, Tilakhalaḥ, Madrakarâḥ, Yugandharâḥ, Bhulingâḥ and Śaradandâḥ. The patronymic from these will be : औमुम्बरिः, तैलखलिः, माइकारिः, यौगन्धरिः, भूलिङ्गिः and शारस्पिणीः ॥ So also the affix 'in' will be added to the words 'Pratyagratha' &c. As प्रायमधिः, कालकूटिः and आश्मकिः ॥ The affix has the force also of 'the king there of'. As औमुम्बरो राजा ॥ According to Mahâbhâshya, the words Busa, Ajamîdha, and Ájakanda also take this affix, as बौसः, आजमीदिः and आजकन्दिः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

वृत्तिः ॥ तेऽभ्यास्यतद्राजसंज्ञा भवन्ति ॥

174. These (viz the affixes इअ् IV. I. 168 &c) are called Tadrâja ('the king there of') affixes.

The affixes treated of in these six sâtras 168 to 173 are called Tadrâja. The pronoun ते refers to these only and not to all the affixes treated of before S. IV. I. 168 ; for they have the special designation of Gotra and Yuvan see II. 4. 62. The illustrations of these have already been given under each of the above six aphorisms.

कम्बोजाल्लुक ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ कम्बोजात्-लुक् (तद्राजस्य) ॥

वृत्तिः ॥ कम्बोजात् प्रस्थयस्य लुक् भवति ॥

वाचिकम् ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वन्तं चोल/चर्थम् ॥

175. After the word ‘Kamboja’, there is elision by ‘luk’ of the Tadrāja affix.

Namely the affix अभ् which would have come after the word कम्बोज because it denotes a country as well as a Kshatriya tribe, is elided. Thus कम्बोजः; ‘The king of Kamboja’.

Vṛtī:—It should be stated rather ‘after Kamboja and the like’, because we find the affix elided after ‘Cholā’ &c. Thus औलः ‘the king of Cholás’. So also केरलः शकः, यवनः ॥

स्त्रियामवन्तिकुरुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, अवन्ति-कुरु-
भ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ अवन्तिकुरुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पत्तय तद्राजस्य स्त्रियामभिपेयायां लुग्भवति ॥

176. In denoting a feminine name, the Tadrāja is elided after the words Avanti, Kunti and Kuru.

That is to say the affix ‘nyañ’. (IV. I. 171) after the word ‘Avanti’ and ‘Kunti’, and the affix ‘nya’ after the word ‘Kuru’ are elided when the word to be formed is the name of a female. Thus अवन्ती, कुरुन्ती and कुर्लः ‘a daughter or princess of Avanti, Kunti or Kuru’. The word कुरु takes कुर्लः in the feminine by IV. I. 66. Why do we say ‘in denoting the feminine’? Observe आवन्त्यः, कौरब्यः and कौरन्त्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ अतः-च (स्त्रियाम्, लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिपेयायां लुग्भवति ॥

177. In forming the feminine of a word which ends in the masculine in the Tadrāja affix अ, the affix is luk-elided.

Thus *m.* सौरसेनः, *f.* शूरसेनी ; *m.* माद्रः, *f.* मद्री ॥ The word अतः of the sūtra should not be construed by the rule of tadanata vidhi (I. I. 72). If so construed it will mean “a Tadrāja affix ending in अ is elided”. There have been taught five Tadrāja affixes, namely ‘aff (अं)’, ‘aŋ (अं)’, ‘nyañ (च)’, ‘nya (य)’ and ‘in (इ)’. Of these the first four all end in अं; therefore all these four affixes should be elided in the feminine. But this is not the meaning of the author; for had it been so, there would have been no necessity of the previous sūtra, for then the present sūtra would have covered the case of ‘Avanti’, ‘Kunti’ and ‘Kuru’. But the very fact of this sūtra IV. I. 176 indicates by ज्ञापकः that the *tadanta vidhi* does not apply here. Therefore, the feminine of आवन्त्यः is आवन्त्या, of सौरीयः is सौरीर्या ॥

नप्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

शृङ्खिः ॥ प्राच्येन्द्रो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्प्रस्थ लुड्ड भवति । असमेत्यनेत लिथां लुक् प्राप्तः प्राप्तिविद्यति ॥

178. The Tadarâja affix is not elided in the feminine, if it forms the names of the Kshatriyas of the East, or it comes after the word 'Bharga' &c and 'Yaudheya' &c.

This sûtra debars the elision of the Tadrâja affix अ (required by the last sûtra). Thus पांचाली, वैदेही, आंगी, वांगी, मागधी these being all Eastern people dwelling in countries east of the Sarâvati river. Similarly of भर्ग &c. Thus भारी, काशी, कैकेयी ॥ So also of यौधेय &c. Thus यौधेयी, शौधेयी and शौकेयी ॥ The Tadrâja affixes taught above are five, but besides these there are others taught in the fifth Adhyâya (V. 3. 112 to 119). The word यौधेय is formed by such an affix (V. 3. 177 अअ). The present rule, therefore, indicates by implication, that the rule of elision contained in IV. 1. 177 applies not only to the Tadrâja affixes taught in this chapter, but to the Tadrâja affixes taught in V. 3. 112 to 119. Thus the Tadrâja affix भर्ण in (V. 3. 117) added to पशु &c, is elided in the feminine : e. g. m. पार्श्वीः f पशूः, m असुरः f असुरी—&c.

1 भर्ग, 2 करूषा (करूष), 3 कैकय, 4 कश्मीर, 5 सान्त्र, 6 सुस्थाल, 7 उरस
(उरस and उरस). 8 कौरच्य.

1 यौधेय, 2 कौक्रेय, 3 शौधेय, 4 ज्यावाणेय (यावाणेय), 5 धौतेय (धातेयः धातेय)
6 विगर्त, 7 भरत, 8 उशीनर, 9 नातेय ॥

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER SECOND.

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

वृन्तः ॥ तेनोति दृतीयासमर्थाद्वागविशेषवाचिनः शष्ठाद्रक्तमित्यतसिन्नर्थे वथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

1. The affix अण् already ordained (IV. 1. 83) comes after the name of a colour in the sense of “colored thereby”.

The verb रक्त् means to change white into another color. That by which a thing is coloured is called रातः ‘color’. तेन ‘by which’, i. e. after a word in the instrumental case in construction, being the name of a particular colour. Thus काषायेण रक्तं वस्त्रं = काषायम् ‘a cloth coloured of a dull red’. So also मांजिष्ठम्, कौसुमभूम् ॥

Why do we say रागात् “after the name of a color”? Observe देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्, here the affix अण् will not come after the word ‘Deviadattena’, for though it is in construction in the instrumental case, yet it is not the name of a colour.

In the sentence “काषायो गर्वभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कटस्यादौ” the words काषाय and हारिद्र are used metaphorically.

From this sūtra up to IV. 2. 12 inclusive, the affixes are to be added to the word which is in the instrumental case in construction in a sentence (IV. 1. 82): as in the last chapter, the affixes were added to a word in the genitive case.

लाक्षा रोचना शकल कर्दमादठक् ॥ २ ॥ एवानि ॥ लाक्षा, रोचना, शकल, कर्दमात्, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिःयो रागवचने यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतसिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

वासिंश्चकम् ॥ नीत्या अन् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ पीतात् कन् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामभ्रद्रक्तव्यः ॥

2. The affix ठक् comes, in the sense of colored thereby, after the words lâkshâ, rochanâ, sakala, and kardama, (which being names of colours, are in the instrumental case in a sentence).

This debars अण् ॥ Thus लक्षाया रन्तं वस्त्रं=लक्षिकम्, so also रैचनिकम्, शाकालिकम् and कार्दमिकम् ॥

According to the opinion of Patanjali, the affix अण् also comes after शकल and कर्दमः । Thus शाकलम् and कार्दमम् ॥ According to Mahâbhâshya the words शकल and कर्दम do not occur in the sûtra, but are given in the Vârtika.

Vârt:—The affix अन् comes after नीतीः as नीत्या रन्तं = नीतं वस्त्रं ॥

Vart:—The afflx कन् (I. 3. 8) comes after पीत, as पीतेन रन्तं = पीतकम् ॥

Vârt:—The affix अन् comes after हरिद्रा and महाराजन, as हारिद्रम् and माहाराजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

वृत्तिः ॥ हृतीयासमर्यान् नक्षत्राविशेषवाचिनः शब्दात् युक्त इत्येतमित्रर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः, कालभेदस्त भवति ॥

3. The affix अण् already ordained 1V. 1. 83 comes after a word in the instrumental case in construction, which is the name of a lunar mansion, to signify a time connected with the asterism.

A time is said to be connected with an asterism when the moon is in conjunction with any one of such asterism. Thus पुष्य, तिष्य, मध्य &c are lunar asterisms, when the moon is in any one of these asterisms, then the affix is added to the name of such asterism in order to denote time of such conjunction. Thus पुष्य+अण्=पौषः (VI. 4. 149) e. g. पौषिरात्रिः “the night in which moon is in Pushya”. So also माती रात्रिः ; पौषमह ‘the month in which the moon is full in Pushya i. e. December’. so also माघमह ‘the month Mâgha’ &c.

Why do we say नक्षत्रेण ‘connected with the asterism’? Observe चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ॥ Why do we say काल ‘time’? Observe पुष्येण युक्तश्चन्द्रमः ॥

लुब्धविशेषे ॥ ४ ॥ पदानि ॥ लुप्-अविशेषे ॥
वृत्तिः ॥ पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययज्य लुप् भवति अविशेषं ।

4. The affix above ordained is elided by lup, when there is no specification.

That is the affix enjoined by the preceding aphorism is elided if no specification is to be understood of a particular portion of time such as

night &c. Thus अयः पुष्यः 'to day belongs to the asterism Pushya' meaning that to-day the moon is in conjunction with Pushya ; but by 'to-day' neither the day time in particular nor the night time in particular is meant, but both alike. The time is day and night, when there is no specification of such time, whether it is day or night, then there is elision.

संज्ञायां स्ववणाश्वत्थाऽयाम् ॥ ५ ॥

शृनिः ॥ अवणश्वादपथश्वादपनस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति संज्ञायां विषेद् ॥

5. The affix above ordained is elided by lup, after the words Sravana and Asvatha, when the whole word so formed is an appellation, and there is specification of time.

Thus अवणा रात्रिः; अश्वत्थो मुहूर्तः "the night called Śravaṇā ; the Muhūrta called Aśvattha". The affix being elided by 'lup', why should not I. 2. 51 apply here ? We should say अवणः रात्रिः and not अवण रात्रिः. The reason is that अवणा is an irregularly formed word, as Pāṇini himself uses it in sūtra IV. 2. 23. Why do we say 'when it is a Name or Sañjñā' ? Observe आवणी or आश्वत्थी रात्रिः ।

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्-छ ॥

शृनिः ॥ नक्षत्रद्वन्द्वात्सूतीयासमर्थायुक्ते कले तः प्रत्ययो भवति विशेषे चा विशेषे च ॥

6. The affix छ comes after the Dvandva compound of the names of lunar mansions, when it is in the instrumental case in construction, to signify time connected with the asterism whether there be a specification or not.

Thus राधातुराधीया रात्रिः, तिष्ठपुर्वसर्वीयमः ॥ So also when there is no specification : as अध्य राधातुराधीयम्, अध्य तिष्ठपुर्वसर्वीयम् ॥ The affix here in these two last cases is not elided, though there is no specification of time, because the present sūtra, being a subsequent sūtra, will debar IV. 2. 4 which ordains lup (I. 4. 2).

इष्टं साम ॥ ७ ॥

शृनिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात् इष्टं सामेत्यतास्मिन्नये श्याविहितं प्रत्ययो भवति, यद् इष्टं साम अन्तरवाति ॥

7. The affix अण् (IV. 1. 83) comes, after a word in construction in the Instrumental case, in the sense of seen—the thing seen by the one whose name is in the Instrumental case, being the Sāma Veda.

Thus कुञ्चन इष्टं—कौञ्चं साम "the portion of the Sāma seen by (or revealed to) Kruñcha." So also वासिष्ठम्, वैशामिषम् ॥

कलेढक् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ कलेः-ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कलिशब्दात्तीयासमर्थावृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति ॥
 वार्चिकम् ॥ सर्वचाग्निकलिंगांठवत्त्वम् ॥ वार्चिकम् ॥ वृष्टं सामनि अण् वा डिङ्गवतीति वत्त्वम् ॥
 वार्चिकम् ॥ जाते चार्थे वैन्येत बाधितः पूनरप्पिधीयते स वा डिङ्गवतीति वत्त्वम् ॥
 वार्चिकम् ॥ तीयार्दीक्रम् स्वार्थे वा वत्त्वम् ॥ वार्चिकम् ॥ न विद्याया ॥
 वार्चिकम् ॥ गोत्रारङ्गविषयते ॥

Kārikā   वृष्टं सामनि जाते च हिरण्डशा विधीयते ।
                             तीयार्दीक्रम् न विद्याया गोत्रारङ्गविषयते ॥

8. The affix ढक् comes, in the sense of Sâma-Veda seen, after the word ‘Kali’, being in the instrumental case in construction.

This debars अण् ॥ Thus कलिना वृष्टं साम = कालेयं ॥ “The Sâma Veda revealed to Kali”. This sâtra is really a Vârtika and not a sâtra of Pânini.

Vârt:—The affix ‘ḍhak’ comes always after अग्नि and कलि; not merely in the sense of Sama-Veda seen. Thus अग्निना वृष्टं साम = आग्नेयम् ‘the Sama-Veda revealed to Agni’. अग्नौ भवं = आग्नेयम् ‘who stays in Agni’ (IV. 3. 53) अग्ने-रागतं “what has come from Agni” = आग्नेयम् (IV. 3. 74) &c. Similarly कालेयम् means ‘the Sama-Veda seen by Kali, he who stays in Kali, what has come from Kali &c.,

Vârt:—The affix अण् is optionally treated as if it had an indicatory इ when the sense is that of Sama-Veda seen. Thus उशनसा वृष्टं साम = औशनसम् or औशनम् (the force of डित् being to elide the ए portion; VI. 4. 143).

Vârt:—The affix अण् in the sense of ‘born’, is optionally treated as डित् provided that it be that अण् which being debarred by IV. 3. 11, is re-ordained by IV. 3. 16. The affix अण् governs all sâtras up to IV. 4. 2 by force of IV. 1. 83.; but it is debarred by डक् of IV. 3. 11, and is re-ordained in IV. 3. 16. Thus शतभिषजि जातः = शतभिषः or शतभिषजः ॥

Vârt:—The affix ईक्रम् comes, optionally, without changing the sense, after words ending in तीय ॥ Thus वृत्तीयाक्रम् or द्वितीयाक्रम् or तर्तीयाक्रम् or तृतीयाक्रम् ॥

Vârt:—Not so when it qualifies विद्या, as द्वितीया or तृतीया विद्या ॥

Vârt:—The affix वुम् IV. 3. 126 has the force of “Sama-Veda seen” when it comes after a Gotra-word. This औपगवक्रम् or कापटवक्रम् ‘the Sâma-Veda seen by Aupagava, or Kâpatava’. The affix वुम् comes after a word denoting a Gotra or Charâṇa.

वामदेवाङ्, ऊङ्, झौ ॥ ९ ॥ पदानि ॥ वामदेवात्-ङ्गत्-झौ ॥

वृत्तिः ॥ वामेवशब्दात् तृतीयासमर्थावृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे डधन् डघ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

Kārikā   सिंज्ञे यस्येतिलोपेन क्रिमयं यथतौ डितौ ।
                             महणं माऽतर्थे भूम्बामदेव्यस्य नग्स्वरे ॥

9. The affixes अ॒यत् and अ॒य come in the sense of the Sâma-Veda seen, after the word Vâmadeva, being in the Instrumental case in construction.

This debars अण् ॥ Thus वामेदेवे॑न दृष्टं साम॒ = वामेदेव्य or वामेदेव्य ॥ The indicator त् in 'dyat' shows that य has svarita accent (VI. I. 125).

Q. What is the use of the indicator त्?

Ans. The final syllable is elided when a दित् affix is added, by VI. 4. 143.

Q. The final अ of वामेदेव would have been elided without making this affix दित्, by the rule VI. 4. 148, then what is the use of making this affix दित्?

Ans. Well, the author here indicates by jñapaka, the existence of these two maxims of interpretation, viz. Paribhashas निरनुबन्धकमरणे न सानुबन्धकस्य "when a term void of anubandhas is employed, it does not denote that which has an anubandha attached to it". तरनुबन्धकमरणे नातशनुबन्धकस्य "when a term with one or more anubandhas is employed it does not denote that which, in addition to those, has another anubandha attached to it".

For had य and यत् been only taught instead of 'dyā' and 'dyat', then by rule VI. 2. 156 the final of such word, with the negative particle अ, would take udâtta on the final, but that is not the case. Therefore अवामेदेव्य is not finally acute, but has acute on the first syllable, taking the accent of the Indeclinable (VI. 2. 2). As अवामेदेव्य ॥

परिवृतोऽथः ॥ १० ॥ पदानि ॥ परिवृतःऽथः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत् इत्येतत्सिन्नर्थे यथाविहतं प्रत्ययो भवति, योसौ परिवृतोऽथप्रेत्स भवति ॥

10. The affix अ॒ण comes, after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of 'surrounded' the thing so surrounded being 'a chariot'.

Thus वस्त्रणं परिवृतो रथः = वाच्यः "a chariot surrounded with cloth". So also काम्बलः, चार्मणः ॥ Why do we say 'the thing so surrounded being a chariot'? Observe वस्त्रणं परिवृतः कायः 'the body surrounded with cloth' the word परिवृत् means covered from all sides. The affix will not be used if the chariot is not completely surrounded. As छाँचैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनि ॥ ११ ॥ पदानि ॥ पाण्डुकम्बलात्-इनिः ॥

वृत्तिः ॥ पाण्डुकम्बलशब्दात् तृतीयासमर्थात् परिवृतो रथ इत्येतत्सिन्नर्थे इनि प्रत्ययो भवति ॥

11. The affix इ॒नि comes after the word पाण्डुकम्बल, being in the third case in construction, in the sense of 'surrounded', the thing so surrounded being 'a chariot'.

This debars अण् ॥ Thus पाण्डुकम्बली रथः ‘a carriage covered with a white woolen blanket’. The word पाण्डुकम्बल means the housing of a royal elephant. The form पाण्डुकम्बलिन् would have been obtained by the affix इनि of V. 2. 115, the present sūtra is made in order to debar the affix अण् ॥

द्वैपवैयाग्रादञ्ज् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ द्वैप-वैयाग्रात्-अञ्ज् ॥
इति: ॥ हीपिष्याम्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाग्रे, ताम्यां तृतीयासमर्थायां परिवृतो रथं इत्येतस्मिन्नर्थे उञ्ज् प्रस्त्ययो भवति ॥

12. The अञ्ज comes after the words ‘dvipa’ and ‘vaiyāghra’ being in the third case in construction, in the sense of ‘surrounded’, the thing so surrounded being ‘a chariot’.

Thus द्वैपेन परिवृतो रथः = द्वैपः ‘a car covered with a tiger’s skin’. So also वैयाग्रः ॥ This affix अञ्ज debars अण्, the difference between these two being in accent only.

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥ कौमार-अपूर्व-वचने ॥
इति: ॥ कौमारं इत्येतदश्मपत्ययानं निपात्यते उपूर्ववचने ॥
Kārikā   कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विष्यते ।
                            अपूर्वस्य यस तस्याः कुमार्या भवतीतिवा ॥

13. The word ‘kaumāra’ is irregularly formed by adding the affix अण्, when meaning ‘virginity’.

Thus कौमारो भर्ता = अपूर्वपति कुमारीमुपपनः ‘the husband of a virgin’. i. e. one whose wife was given to him in marriage while she was a maid (not a widow). So also कौमारी भार्या = कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना “a virgin wife” i. e. a wife who is taken in marriage while she was a maid (not a widow). In both these cases the word refers to the woman.

The word कौमार is formed by adding अण् to कुमारी ॥ Thus कुमार्यम् भवः = कौमारः; तस्य छ्ली कौमारी भार्या ॥

तत्रोदधृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ तत्र-उदधृतम्, अमत्रेभ्यः ॥
इति: ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थास्मिन्नर्थाचिनः शब्दावुदधृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रस्त्ययो भवति ॥

14. The affix अण् already ordained (IV. 1. 83) comes in the sense of ‘placed thereon’ after words denoting vessels, when such words are in the locative case in construction.

The word सञ्च means, ‘thereon’ i. e. a word in the seventh case in construction. अमञ्च means ‘vessels’ : उद्धतम् means ‘placed’, or literally the ‘refuse

of dinner'. Thus शारावेषुङ्गतः = शाराव ओऽनः "boiled rice placed on a dish." So also माल्लकः, कार्परः ॥

Why do we say "after a word denoting vessel"? Observe पाणवुङ्गत ओऽनः 'boiled rice placed on the hand'.

The word तत्र, denoting 'a word in the locative case in construction', governs the six subsequent sâtras upto IV. 2. 20 inclusive.

स्थणिडलाच्छयितरि वते ॥ १५ ॥ पदानि ॥ स्थणिडलात्-शयितरि-व्रते ॥

वृत्तिः ॥ स्थणिडलशब्दात्समीक्षमर्थात् शायतर्तयभिर्भेदे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्वतं गम्यते ॥

15. The affix अण् already ordained (IV. 1. 83) comes after the word स्थणिडल being in the seventh case in construction, in the sense of 'a sleeper thereon', and the whole word so formed denotes 'a person performing a vow'.

Thus स्थणिडले शयितुं व्रतमस्य = स्थणिडः 'a person who has taken the vow to sleep on the bare ground' i. e. an ascetic or a Brahmachâri.

Why do we say 'vow'? Observe स्थणिडे शेते ब्रह्मदत्तः 'Brahmadatta sleeps on the bare ground', not as a matter of vow, but of necessity or pleasure. The word व्रत means a 'vow or an observance ordained by religious codes'.

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ संस्कृतम्-भक्षाः ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति समीक्षमर्थात्संस्कृतमित्यत्स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाभेदे भवन्ति ॥

The affix अण् comes after a word ending in the locative case, to denote 'what is prepared therein'—if that which is so prepared be 'granular food'.

Thus आटे संस्कृता भक्षा = आटा 'a cake fried in the pan'. Similarly कालशाः कौम्भाः ॥ Why do we say "if it means food"? Observe पुष्पपुडे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोवायदत् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ शूल-उखात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ शूलशब्दारुद्याशब्दाच समीक्षमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्यत्स्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix यत् comes in the sense of prepared food, after the words शूल and उखा ending in the locative case.

This debars अण् (IV. 1. 83). As शूल संस्कृतं = शूल्यं 'roasted on a spit'—i. e. meat. So also उख्यम् 'flesh boiled in a pot'.

दधृष्टक् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दधः-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ विप्रशब्दात् समीक्षमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्यत्स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix ठक् comes, in the sense of prepared food, after the word ‘dadhi’ ending in the locative case in construction.

Thus दधनि संस्कृतं = शाधिकम् ‘made of coagulated milk’. This form will be evolved by IV. 4. 3, but the शाधिकं formed by that rule means दधा संस्कृतं i. e. anything prepared or seasoned with curd ; while the शाधिकं of this sūtra means ‘curd itself seasoned with salt or, pepper’.

उदश्वितो अन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ उदश्वितः, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ उदश्विच्छब्दात् सप्तमी समर्थतः संस्कृतं भक्षा इत्यतस्मिन्येऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix ठक् comes in the sense of ‘prepared food’, optionally after the word उदश्वित् ending in the locative case in construction.

Thus औदश्वितम् (VII. 3. 51), or औदश्वितम् by अण् ॥

क्षीराङ्गदभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ क्षीरात् दध्यः ॥
वृत्तिः ॥ क्षीरशब्दात्सप्तमी समर्थतः संस्कृतं भक्षा इत्यतस्मिन्येऽहम् प्रत्ययो भवति ॥

20. The affix दध्य comes in the sense of ‘prepared food’, after the word ‘Kshîra’ ending in the locative case in construction.

This debars अण् ॥ Thus क्षीरे संस्कृता = क्षीरेयी यथाग्रः ‘milky gruel’.

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ सा-अस्मिन्-पौर्णमासी-इति
संज्ञायाम् ॥
वृत्तिः ॥ सोति प्रथमासमर्थाव् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तप्रथमासमर्थं पौर्णमा-
सी चेद्गत्वति ॥

21. The affix अण् comes after the name of a full-moon-night, to denote the division of time in which the night falls.

The word स means ‘that’. It is in the nominative case, therefore by IV. I. 82 it means that “after a word in the first case in construction”. अस्मिन् ‘in it’ i. e. in the sense of a seventh case. पौर्णमासीति “if the word in the first case in construction is the name of a full-moon night”. The word इति after पौर्णमासी is used for the sake of clearness. The word संज्ञायाम् does not occur in the original sūtras of Pāṇini ; but is added by a Vartika ; and means ‘if the word so formed is an appellative’, i. e. if it is the name of a month, a half-month and a year. The whole sūtra therefore literally translated means “the affix अण् already ordained (IV. I. 83) comes in the sense of a 7th case affix, after a word in the 1st case in construction, if that word is the name

of a full-moon-night, provided that the whole word so formed is an appellation of a month, a half-month or a year".

Thus पौर्णी पौर्णमासी अस्मिन् =पौर्णो मासः 'the month Paus i. e. that month in which the moon is full in the asterism Pushya'. Similarly पौर्णद्वंद्वमासः and पौर्णः संश्लेषः ॥ But not so in the following पौर्णी पौर्णमासी अस्मिन् इशारात्रे, because daśarātra is not a month or a fortnight or a year.

The words इति and संज्ञायाम् have the same force here, namely, they make the word an appellative. The word संज्ञायाम् added to the sūtra by the Vārtika is a redundancy.

The word पौर्णमासी is formed by adding अण् to पूर्णमास ॥ Or it may be evolved in this way:—पूर्णो माः=पूर्णमा:, पूर्णमास इथम्=पौर्णमासी ॥ The word मा means "moon".

आग्रहायण्यश्वत्थाद्टक ॥ २२ ॥ पदानि ॥ आग्रहायणी, अश्वत्थात्-टक ॥
वृत्तिः ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वेनुवर्तते । आग्रहायणीश्वशादश्वत्थश्वशाच प्रथमासमर्थलौर्णमासत्युपाधि काइ अस्मिन्निति सप्तम्यये उक् प्रत्ययो भवति ॥

22. The affix टक् comes in the sense of the locative case after the words 'agrahāyanī' and 'asvattha' ending in the first case-affix in construction and being the name of a full-noon night.

The words सास्मिन्पौर्णमासीति of the last sūtra govern this also. This debars अण् ॥ Thus आग्रहायणिको मासः 'the month called Agrahāyāṇīka i. e. in which the moon is full in the asterism of Agraḥāyāṇa. Similarly आश्वत्थिक; ॥

विभाषा फाल्गुनीश्वत्वणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ विभाषा, फाल्गुनी, श्रवणा-कार्त्तिकी-चैत्रीभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ फाल्गुन्यात्रः पौर्णमासीश्वशास्त्रेभ्यो विभाषा टक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाया मित्येतस्मिन् विषये ॥

23. The affix ढक् optionally comes after the words 'Phālgunī', 'Sravānā', 'Kārtikī' and 'Chaitrī' being the names of full moon nights, the whole word so formed being a Name denoting a division of time (a month, a fortnight or a year) in which the moon is full.

Thus फाल्गुनः or फाल्गुनिकः, श्रावणः or श्रावणिकः, कार्तिकः or कार्तिकिकः, चैत्रः or चैत्रिकः ॥ This optionally ordains ढक् instead of अण् ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥ पदानि ॥ सा-अस्य, देवता ॥

वृत्तिः ॥ सेति प्रथमासमर्थदस्योति षष्ठ्यये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमये देवता चेत् सा भवति ॥

24. The affix अ॒ (IV. 1. 83) is added to the name of a deity when soineting is to be spoken of as his.

ता = 'after a word in the 1st case in construction' अस्य 'in the sense of a sixth case'. इवता 'if the word in the first case is the name of a deity'. Thus इन्द्रो देवताऽस्य = ऐन्द्रम् 'oblation sacred to Indra'. Similarly आदित्यम् 'oblation belonging to Aditya'. So also बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम्॥ Why do we say "after the name of a *deity*"? Observe, कन्याइवताऽस्य, no affix is added to कन्या॥ In the sentences ऐन्द्रोमन्त्रः and आग्नेयोऽवै ब्रह्माणोरेवतयोर्तं the affix is added by analogy.

The whole phrase साऽस्य इवता governs up to sūtra IV. 2. 35. Though the word स was understood in this sūtra by anuvṛitti from sūtra IV. 2. 21, its repetition is for the sake of indicating that the anuvṛitti of सज्जा does not extend to it. The affix ordained by this sātra has the force of indicating 'lord of oblations like Puroḍāsā &c offered in a sacrifice'.

कस्येत् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कस्य, इत् ॥
शृणुः ॥ कस्य इकारारेष्यो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन ॥

25. The short इ is the substitute of the final आ of क, when the affix is added.,

Thus क + अ॒ = कि + अ॒ = कै + अ॒ = कायं "oblation sacred to Ka". As कायं हविः, कायंककपालं निर्विपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शुक्रात्-घन् ॥
शृणुः ॥ शुक्रशब्दास्त्वा स्य देवतेत्यस्मिन्दर्थे घन् प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix घन् comes in the sense of "that its deity", after the word 'Sukra'.

This debars अ॒ (IV. 1. 83). Thus शुक्र + घन् = शुक्रियम् हविः (VII. 1. 2) 'an oblation belonging to Śukra'. Thus शुक्रियोऽन्यायः॥

अपोनप्त्वपान्पत्तभ्यां घः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ अपः नप्तु, अपाम् नप्तुभ्याम् घः ॥
शृणुः ॥ अपोनप्तु अपानप्तु इयेताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

27. The affix घ comes after the words 'aponaपत्री' and 'apannaपत्री', in the sense of 'that its deity'.

This debars अ॒ ॥ Thus अपोनप्त्विवं हविः or अपानप्त्विवयम्॥ The words अपोनपात् and अपानपात् are the names of two deities; these words irregularly assume the form ending in नप्तु when the affix is to be added.

छ च ॥ २८ ॥ पदानि ॥ छ, च ॥
शृणुः ॥ अपोनप्तु अपानप्तु इयेताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥
वार्त्तिकम् ॥ छप्रकरणं पैद्रुषीपुवादिष्य उपसंख्यानम् ॥
वार्त्तिकम् ॥ शतश्चात्तुभवत्तम् ॥

28. Also 'Chha' is added to 'Aponaptri' and 'Apānnaptri' in the sense of 'that its deity'.

The affix छ also comes in the sense of "that its deity" after the word Aponaptri and Apānnaptri. This debars अण ॥ Thus अपोनपत्रीय or अपानपत्रीय 'oblation sacred to Aponapāt or Apānnapāt'. This is made a separate sūtra, in order to prevent the application of rule I. 3. 10. For if it was included in the last, the sūtra would have run thus: "The affixes घ and छ come after Aponaptṛि and Apānnaptṛि", the meaning of which according to maxim I. 3. 10 would have been "the affix घ comes after Aponaptri, and छ after Apānnaptri". But this is not what the author intended. Hence two distinct sūtras.

Virt :—The affix छ comes after the words पैगाक्षीपुत्र &c. As, पैगाक्षी-पुत्रीयम्, तार्णविन्दीयम् ॥

Virt :—The word शतरुद्र takes घ and छ both : e. g. शतरुद्रीयम् and शतरुद्रियं ॥

महेन्द्राद् धार्णौ च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ महेन्द्रात्, ध, अणौ च ॥
वृत्तिः ॥ महेन्द्रशब्दाद् धार्णौ प्रत्ययौ भवतः, चकारच्छ व्य, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

29. The affix घ, and अण as also the affix छ, come after the name Mahendra, in the sense of "this its deity".

As महेन्द्रीयम्, महेन्द्रियम् and माहेन्द्रम् 'oblation sacred to Mahendra'.

सोमाद् स्वर्ण ॥ ३० ॥ पदानि ॥ सोमात्, स्वर्ण ॥
वृत्तिः ॥ सोमशब्दाद् स्वर्णप्रत्ययो भवति सास्यंदेवतेत्यस्मिन्विषये ॥

30. The affix स्वर्ण comes after the name 'Soma', in the sense of "this its deity".

This debars अण ॥ The ण of स्वर्ण causes Vṛiddhi. The ट causes the affixing of डीप् in the feminine. Thus सौम्यं हविः, सौम्यं सूक्तम्, सौमी ऋक् ॥ सौम्य + डीप् (IV. 1. 15)=सौम्+ई (VI. 4. 150)=सौमी ॥

वायूवृतुपितृपसो यत् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वायु-ऋतु, पितृ-उषसः, यत् ॥
वृत्तिः ॥ वाय्वार्तियः शब्दयो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

31. The affix यत् comes after the names 'Vāyu', 'Ritu' 'Pitri' and 'Ushas', in the sense of "this its deity".

This debars अण ॥ As, वायव्यम्, ऋतव्यम्, पित्र्यम् and उषस्यम् ॥ The form पित्र्यम् is thus evolved पितृ+यत्=पितृ+रीड्+यत् (VII. 4. 27)=पित्र्यम् (VI. 4. 148). The पित्र्य has udātta on the first syllable by VI. 1. 213.

वायापृथिवीशुनासीरमरुत्वद्ग्रीषोमवास्तोष्पतिगृहमेश्वरच्छ च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥
वाया, पृथिवी, शुनासीर, मरुत्वद्, अभी-योम, वास्तोष्पति-गृह, मेश्वर-छ, च ।

शृतिः ॥ यावापृथिव्यादिभूषणः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेष्यस्मिन्विषये ॥

32. The affix छ comes also in the sense of 'this its deity', after the names 'Dyâvâ Prithivî', 'Sunâsîra', 'Maruttvat', 'Agnîshoma', 'Vâstoshpati' and 'Grihamedha'.

This debars अण् &c. Thus यावापृथिव्यम् or यावापृथिव्यम् 'belonging to the Gods Heaven and Earth'. शुनासीरीयम् or शुनासीर्यम् 'belonging to Suna (Wind) and Sîra (Sun)'. महस्तवतीयम् or महस्तवत्यम् ॥ अग्निषोमीयम् or अग्निषोम्यम् ॥ वास्तोप्तीयम् or वास्तोप्त्यम् ॥ गृहमेधीयम् or गृहमेध्यम् ॥

अग्ने ढक् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अग्नेः, ढक् ॥

शृतिः ॥ अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेष्यस्मिन्विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ पाण्डीव्यतीयेषु तद्रितार्थेषु सर्वेषां विकलिभ्यां ढग्वन्तव्यः ॥

33. The affix ढक् comes in the sense of 'this its deity', after the name Agni.

Thus अग्निर्देवताऽस्य=अग्नेयोऽष्टकपालः ॥

Vart:—The affix 'ঢক' always comes after the words Agni and Kali, in the various senses of the affixes called Prâgdivyatiya. See IV. 2. 8.

कालेभ्यो भववत् ॥ ৩৪ ॥ पदानि ॥ कालेभ्यो-भववत् ॥

शृतिः ॥ कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेष्यस्मिन्विषये। कालाठग्निति ग-
करणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेष्यस्मिन्विषये तथैवेष्यन्ते, तर्यमिदमुच्यते ॥

34. After words expressive of time, the affixes denoting 'who stays there' (IV. 3. 11 to IV. 3. 53), come also in the sense of 'this its deity'.

Thus by IV. 3. 11 (read with IV. 3. 53), the affix ठञ् comes after the words expressive of time, in the sense of 'who stays there'. The same affix will also come in the sense of साऽस्यदेवता ॥ Thus मासे भवं=मासिकम् (मास + ठञ् = मास = इक VII. 3. 50); अद्वामासिकम्, सांवत्सरिकम्, वासन्तम् (IV. 3. 16), प्रावृष्टेण्यम् (IV. 3. 17): meaning 'monthly', 'half monthly', 'annual', 'vernal', and 'rainy'. The words will also mean 'an oblation sacred to a month i. e.' as मासो देवताऽस्य मासिकम् ॥ &c.

महाराजप्रोष्ठपदाद्ठञ् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ महाराज-प्रोष्ठपदात्, ठञ् ॥

शृतिः ॥ महाराजशब्दादप्रोष्ठपदशब्दाच ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेष्यस्मिन्विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ दम्पत्करणे तश्मिन्वर्ततश्च नवदयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ पूर्णमासादण् ॥

35. The affix ठञ् comes, in the sense of 'this its deity', after the words 'Mahârâja' and 'Proshthapada'.

Thus महाराजो देवताऽस्य=महाराजिकम्, प्रोष्ठपतिकम् ॥

Vārt :—After the words नवयज्ञ &c the affix इत्र comes in the sense of 'that exists in it'. As नवयज्ञेऽस्मित् वर्तते = नावयज्ञिकः कालः ॥ So also पाकज्ञिकः &c.

Vārt :—After the word पूर्णमास, the affix अण् comes in the same sense. As पूर्णमासोऽस्यां वर्तते = पौर्णमासी निधि: 'the day in which the full-moon occurs.'

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ पितृव्य-मातुल-मातामह,
पितामहाः ॥

वृत्तिः ॥ पितृव्यारयो निपात्यन्ते ॥

वार्तिकम् ॥ अर्द्धुर्ग्ये सोऽबृसमरीसच्चैवन्तव्याः ॥

वार्तिकम् ॥ तिलान्तिष्ठलातिष्ठजपंजौ प्रत्ययौ वक्त्वा॑ ॥ वार्तिकम् ॥ पितृशठन्तसि दित्य ॥

36. The words 'pitrvya, a father's brother', 'mātula, a mother's brother', 'mātāmaha, a mother's father' and 'pitāmaha, a father's father' are irregularly formed.

We can infer from these forms, what were the affixes, having what indicator letters, employed in what sense and coming after what cases of the base. Thus if any rules need be formed, we may enunciate the following rules :—पितृमातृयां भातरि व्यद् डुलचौ “the affixes व्यद् and डुलच् come respectively after the words pitṛi and mātṛi in the sense of his brother”. Similarly the second rule will be ताथ्यां पितरि डामहच्, मातरिष्यच् ‘and the affix डामहच comes, in the sense of their father; and their feminine is formed as if the affix had an indicator ए ॥’ Thus पितृव्ययः, मातुलः, पितामहः (f. पितामही), मातामह (f. मातामही) ॥

Vārt :—The affixes सोऽ, दूस्, and मरीसच् come after the word अवि, in the sense of 'milk'. As अर्द्धुर्ग्यम् = अविसोऽभ्यम् or अविदूसम् or अविमरीसम् ॥

Vārt :—The affixes पित्तज् and पेज् come after the word तिल, in the sense of fruitless. As तिष्ठलस्तिलः = तिलपित्तजः and तिलपेजः ॥

Vārt :—The affix पित्तज् is treated like दित् in the Chhandas. As तिष्ठित्तजः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तस्य, समूहः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति पश्चिमर्थात्समूह इत्येतस्मिन्यर्थे वथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

वार्ताकम् ॥ मुणादिष्यो भासञ्चन्तव्यः ॥

37. An affix is added to a word, when the sense is 'a collection thereof'.

The affix अण् (IV. 7. 83) already taught, is added to a word in the 6th case in construction, in the sense of collection. What is the example of this? In order to apply the affix अण्, we must apply it to those words only, to which the special rules hereinafter taught do not apply. In other words, the affix अण् is added in the sense of collection thereof, to a word which denotes a conscious being, which has udātta accent on the first syllable, which

does not end with a Gotra-affix, and which is not a word specifically mentioned in the subsequent sūtras. For, a word expressing a non-conscious being, will take the affix उच् by IV. 2. 47, a word having anudātta on the first syllable will have the affix अञ् IV. 3. 44, a Gotra word will take वुञ् IV. 2. 39 and especial words like केशर &c take यञ् &c. Making all these exclusions, the example we get is:—काकानां समूहः=काकम् 'a collection of crows' बाकम्॥ The phrase तस्य समूहः of this aphorism governs all the subsequent sūtras up to sūtra IV. 2. 51 inclusive.

Vart:—The affix भागम् comes after the words गुण् &c. As गुणग्रामः 'a collection of qualities', करणग्रामः &c. The following is some of such words:—गुण, करण, तत्त्व, शब्द, इन्द्रिय, &c. It is an ākṛitigana.

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ भिक्षा आदिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देऽयोऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूहः इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

38. The affix अण् comes, in the sense of 'collection thereof', after the words 'bhikshâ' &c.

The repetition of the word अण् in this sūtra, though its anuvṛitti was here, is for the sake of removing the operation of any obstructing rule.

Thus भिक्षानां समूहः=भैक्षम् 'what is collected in the shape of alms'. So also गर्भिणी+अण्=गर्भिण+अण् (the masculine form of a Bha is substituted, when a Taddhita affix follows without an indicatory ण, भस्याणे तद्दिते)=गर्भिणः (VI. 4. 164). In the case of शुद्धति, the word however is not changed to its masculine form. Thus शुद्धतीनां समूहः=यौवतस् 'a collection of young women'.

1 भिक्षा, 2 गर्भिणी, 3 क्षेत्र, 4 करीष, 5 अङ्गार, 6 चर्मन् (चर्मिन् according to some texts) 7 सहस्र, 8 शुद्धति, 9 पशाति, 10 पद्धति, 11 अर्थवन्, (also भर्वन् K.) 12 रक्षिणा, 13 भ्रूत, 14 विषय, 15 श्रोत्र, also 16 धर्मिन्

गोत्रोक्षोष्टीरभ्राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गोत्र,
उक्ष, उष्ट, उरभ्र, राज, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य-अजाद्-वुञ् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रादिभ्यः वुञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूहः इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

यार्तिकम् ॥ वृद्धार्थानि वक्तव्यम् ॥

39. The affix वुञ् comes in the sense of 'collection thereof', after a word denoting a patronymic, and after 'ukshān', 'ushtra', 'urabhra', 'rājan', 'rājanya', 'rājaputra', 'vatsa', 'manushya' and 'aja'.

The word गोत्र is used here in its popular and not technical sense, meaning any descendant or offspring. Thus औपग्रामकम्, औशकम्, (VI. 4. 144) औट्रकम्, औरभ्रकम्, राजकम्, (VI. 4. 144) राजन्यकम्, राजपुत्रकम्, वात्सकम्, मानुष्यकम्, आजाकम्, ॥ The final य of मनुष्य and राजन्य is not elided when the affix अञ् is added (VI. 4. 150)

Vârt :—Also after the word वृद्धः ; e. g. शार्दुकम् 'a collection of old men'.

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ केदारात्, यज् च ॥

वृत्तिः ॥ केदारशब्दाद् यन्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ्च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ गणिकायाश्च यन्प्रत्ययः ॥

40. The affix यज् as well as the affix वुञ्च, comes after the word केदार, in the sense of 'collection thereof'.

This debars टक् of IV. 2. 47. Thus केदाराणाम् समूहः = कैदार्यम् or कैदारकम् ॥

Vârt :—The affix वुञ्च comes after गणिका e. g. गणिकयम् ॥

ठञ्च कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ठञ्च कवचिनः, च ॥

वृत्तिः ॥ कवचिनशब्दाद्ठञ्च प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

41. The affix ठञ्च comes, in the sense of 'collection thereof', after the word 'Kedâra', and also after the word 'Kavachin'.

Thus कावचिकम् (VI. 4. 144) ; and कैदारिकम्. We read the anuvṛitti of केदार in this Sûtra, by virtue of the word च

आह्वाणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ आह्वाण, माणव-वाडवात्-यन् ॥

वृत्तिः ॥ आह्वाणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ यन्प्रतरणे पृथगुपरसंख्यानश् ॥ वार्तिकम् ॥ अञ्चः यः क्रतौ ॥

वार्तिकम् ॥ पर्वा जन्प्रत्ययः ॥ वार्तिकम् ॥ वातातूलः ॥

42. The affix यन् is added, in the sense of 'collection thereof', after the words 'brâhmaṇa', 'mânavâ', and 'vâdava'.

The indicatov्य न् of यन् makes the word take udâtta accent on the first syllable (VI. 1. 197). Thus ब्राह्मणम्, माणवम्, वाडवात् ॥

Vârt :—Also after the word पृष्ठ e. g. पृष्ठः ॥

Vârt :—The affix यज् is added to अहन्, in the sense of a 'sacrifice'. e. g. अहीनः 'a collection of days of sacrifice'. Otherwise the form is आहूः by अञ्च, see IV. 2. 45.

Vârt :—The affix यस् comes after पर्शि, e. g. पार्वतम् 'a collection of axes'. The final उ of पर्शि is not changed by guṇa into ओ before the affix, because the word पर्शि is treated as a pada-word (I. 4. 16) and not a Bha-word.

Vârt :—The affix झल् is added to वात् e. g. वातूलः 'a collection of winds' • or a mad-man'.

ग्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ग्राम, जन-यन्प्रु-सहायेभ्यःतल् ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामादिभ्यस्तलप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ॥

वार्तिकम् ॥ गजाचेति वन्प्रत्ययम् ॥

43, The affix 'tal' comes, in the sense of 'collection thereof', after the words 'grāma', 'jana', 'bandhu' and 'sahāya'.

Thus भामता 'a collection of villages'. The words ending in तल् are all feminine. So also जनता 'a collection of persons', बन्धुता 'a collection of relatives', and सहायता 'a collection of allies'.

Vṛtī:—The affix 'tal' comes after गज् also e. g. गजता 'a collection of elephants'.

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तादेः अञ् ॥
धृतिः ॥ अनुदात्तादेः शब्दावञ् प्रथयो भवति तस्य समृह इत्येतत्सिन् विषये ॥

44. The affix अञ् comes, in the sense of 'collection thereof', after the words having anudātta on the first syllable.

Thus कपोतानं समृहः = कापोतम्, माघ्रम्, तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ खण्डिकादिभ्यः च ॥

धृतिः ॥ खण्डिका इत्येवमाविभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रथयो भवति तस्य समृह इत्येतत्सिन्विषये ॥

Kārikā अञ्चस्तिद्विरुद्धात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोचादवुञ् न च तद्दोषं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तस्ये तथा आपिशलेविधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाह्येत चाञ् वुत्रा ॥

धार्तिकम् ॥ क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् ॥

45. The affix अञ् comes, in the sense of 'collection thereof' after the words 'Khandika &c.'

This sūtra applies to words having anudātta on the first syllable, and being names of non-living things. e. g. खण्डिकम्, वाङ्मम् ॥

The word क्षुद्रकमालवं is included in this list. It is a Dvandva compound of two words क्षुद्रक and मालव, denoting tribes of Kshatriyas. The Tadrāja affix अञ् (IV. 1. 168) is elided after the first, and ज्यञ् (IV. 1. 171) after the second word which is a Vṛiddham. When these two words form a compound, the acute falls on the final (VI. 1. 223), the initial of this compound is therefore, anudātta : and therefore by the last sūtra IV. 2. 44, this word would have taken अञ् ; where is the necessity of its being included in this list ? It is to exclude the वुञ् of IV. 2. 39 which comes after a Gotra word. But will not the subsequent अञ् (IV. 2. 44) debar the preceding वुञ् (IV. 2. 39) by the rule of paratva ? Moreover, a collection or aggregate of two Gotra words will not be called Gotra, as an aggregate of countries is not called a 'country' for the application of janapada rule, as काशिकोसलीयाः does not take वुञ् and there will not apply tadanta vidhi to the compound word क्षुद्रकमालवं, which ends in a gotra word ? To this we reply, that the fact of the inclusion

of this word in the list, is an indication of the existence of these two rules : (1) that तुञ्च affix supersedes a *subsequent* affix in cases of conflict. Thus औपगव and कापटव are anudāttādī words because formed by अण् (III. 1. 2), and require therefore अभ् by IV. 2. 44, but तुञ्च supersedes it, and we have औपगव-कव and कापटवकम् ॥ The second rule is: (2) that in सामृहिक affixes there is tad-antavidhi in spite of the prohibition contained in vārtika under I. 1. 72. As वानहस्तिकं, गौधेनुकम् ॥ The complete sentence in the Gaṇapāṭha is शौद्रकमालवान् सेनासंज्ञायाम्, the first portion denotes the existence of the above two rules, the second portion सेना &c restricts the application of the rule. The affix is added when it is the name of a सेना 'army' and not otherwise. As शौद्रकमालवी सेना, otherwise शौद्रकमालवकं ॥ The existence of above corollaries is proved by the sūtra of the Grammarian Āpisāli also धेनुरनभि उक्तमुत्तारसंवित्ति 'the affix उक् comes after धेनु in denoting collection thereof, when not preceded by the negative particle नन्', therefore, when preceded by any other word, the affix will apply.

1 खण्डिक (खण्डिका K.), 2 वडवा, 3 शौद्रकमालवासेनासंज्ञायाम् (a Vārtika to 4, 2, 45), 4 भिसुक, 5 शुक, 6 उलूक, 7 अद, 8 अहत, 9 युगवत्र, (वरत्रा v. 1.; युग, वरत्रा K.), 10 हलबन्ध (बग्धा).

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ चरणेभ्यः धर्मवत् ॥

वृत्तिः ॥ चरणशास्त्रा कठकलापादयः, तेष्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति ॥

वार्तिकम् ॥ चरणाद्वर्मासाययोर्परिति ॥

46. After the name of a Vedic School, the affixes which denote the rule of that School, come also in the sense of 'collection thereof'.

The Vedic Schools or Charanas are like कठ, कलाप. &c. The affixes denoting the rule of the School are those taught in Sūtra IV. 3. 126 &c. The word धर्म does not occur in the Sūtra IV. 3. 126, or any where else, but it occurs in the following *ishti* under that Sūtra :—चरणद्वर्मासाययोः ॥ Thus कठानां धर्म = काठकम्, so also कठानां समूहः = काठकम् ॥ Similarly कालापकम्, डान्दोग्यम्, औक्षधिक्यम् and आरथवणम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्टक ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अचित्त-हस्ति-धेनोः-उक् ॥

वृत्तिः ॥ अचित्तनर्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च उक् प्रत्ययो भवति तत्य समूह इत्येतत्सिन्वयेऽप्य ॥

वार्तिकम् ॥ धेनोरनभ इति वन्नव्ययः ॥

47. The affix उक् comes, in the sense of 'collection thereof', after the names of things without consciousness, and after 'hasti' and 'dhenu'.

This debars अण् and अभ् ॥ The अपूपानां समूहः = आपूपिकम् ॥ The affix उक् is replaced by इक् (VII. 3. 50) or क (VII. 3. 50). Thus हस्तिकम्, धेनुकम्, शाश्वतुकिकम् ॥

Vārt:—Not so, if the word घेन् is preceded by the negative particle न्॥ As आधेनवम् ॥ (See IV. 2. 45).

केशाश्वार्यां यच्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ केश-अश्वाभ्याम्-यज्ञ-छौ-अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केश अश्व इत्येतार्यां वयासंख्यं च छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवते इन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मि न् विषये ॥

48. The affixes ‘yañ’ and ‘chha’ come optionally in the sense of ‘collection thereof’, respectively after the words केश and अश्व ॥

Thus केशानां समूहः = कैश्यम् or कैशिकम् (IV. 2. 47), अश्वानां समूहः = आश्वम् (IV. 1. 63) अश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ पाशादिभ्यः यः
वृत्तिः ॥ पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

49. The affix ‘ya’ comes, in the sense of ‘collection thereof’, after the words पाश &c.

Thus पाश्या, तृण्या &c. These words are feminine.

1 पाश, 2 तृण, 3 धूम, 4 वात, 5 अङ्गार, 6 पाढल (गाटलका K.), 7 पोत, 8 गल, 9 पिटक, 10 पिटाक, 11 शकट, 12 हल, 13 मट (नड K.), 14 वन. also 15 बालक.

खलगोरथात् ॥ ५० ॥ पदानि ॥ खल-रो-रथात्-य ॥
वृत्तिः ॥ खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

50. The affix ‘ya’ comes in the sense of ‘collection thereof’, after the words ‘Khala’, ‘Go’ and ‘Ratha’.

Thus खल्या, गन्धा and रथा ॥ These three words have not been included in the पाशादि class, in order that rule JV. 2. 51 should apply to them.

इनिश्कट्यचश्च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ इनि-ऋ-कट्यचः, च ॥
वृत्तिः ॥ खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि ऋ कट्यच् इत्येतं प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मि न्विषये ॥
वार्त्तिकम् ॥ खलादिभ्य इनिवैक्यव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ कमलादिभ्यः खण्डन् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ॥
वार्त्तिकम् ॥ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥

51. The affixes ‘ini’, ‘tra’ and ‘katyach’ come in the senses of ‘collection thereof’, respectively after the word ‘khala’, ‘go’ and ‘ratha’.

Thus खलिनी, गोत्रा, रथक्या ।

Vārt:—The affix इनि comes after the words खल &c. Thus डाकिनी, कुण्ड-लिनी, कुडुम्बिनी, ॥

Vārt:—The affix खण्ड् comes after the words Kamala &c. As कमल-खण्डम्, अम्भोजखण्डम् ॥ कमल, अम्भोज, पश्चिमी, कुमुद, सरोज, नलिनी, कैरविणी belong to this class. These are आकृतिगणः ॥

Vārt:—The affix स्कन्ध् comes after the words नर, करि, and तुष्ट ॥ As, नरस्कन्धः; करिस्कन्धः; and तरप्तस्कन्धः ॥

Vārt:—The affix काण्ड comes after the words पूर्व &c. Thus पूर्वकाण्डम्, तृणकाण्डम्, कर्मकाण्डम् ॥

विषयो देशो ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विषयः, देशो ॥

वृत्तिः ॥ समूह इति निवन्म । पश्चिमर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पश्चिमर्थैः विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योस्ते विषयो देशभेत्स भवति ॥

52. The affix अण् (IV. 1. 83) comes after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'any body's sphere', if a country is indicated by such sphere.

The anuvṛitti of समूहः (IV. 2. 37) does not extend further: but the anuvṛitti of तस्य (IV. 2. 37) is to be read into it. The whole sātra thus becomes तस्य विषयो देशो 'his sphere—in denoting a country'. The word विषय 'sphere, topic' has many significations. Sometime it means an estate, as विषयो लक्ष्यः 'a village has been acquired'. Some time it means an object of perception, as चक्षु विषयो रूपं 'color is the object of sight &c'. Therefore the word देश has been used in the Sātra, in order to fix the particular meaning of the word विषय ॥

Thus शिवीनां विषयो देशः = शैवः 'The country within the sphere of the Śibi'. So also औष्ठः &c. Why do we say 'if a country is meant'? Observe देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो तुष्ट ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ राजन्यादिभ्यः, तुष्ट ॥

कृतिः ॥ राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो तुष्ट प्रत्ययो भवति विषयो देशात्येतस्मिन्नर्थे ॥

53. The affix तुष्ट comes after the words rajanya &c, in the same sense.

This debars अण् ॥ Thus राजन्यानां विषयो देशः = राजन्यकः, ऐशायनकः ॥ It is an आकृतिगणः ॥

1 राजन्य, 2 भावृत*, 3 बाप्रच्य*, 4 शालक्षायन, 5 हेवयात् (हेवयातव; हेवयान.), 6 अग्नीड, 7 वरदा*, 8 जालधरायन, 9 राजायन*, 10 तेलु*, 11 भासकामेय, 12 अम्बरीप-तुष्ट, 13 वसाति, 14 बैलवन, 15 शैलु, 16 उदुम्बर, 17 तीरः, 18 वैल्यज (वैल्यज) 19 आर्जुनायन, 20 संप्रिय, 21 शक्ति, 22 ऊर्जनाम, 23 आपीत, 24 वैतिल, 25 वाचक, ॥

भौरिक्यादैषुकार्यादिभ्यो विघ्नभक्तलौ ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ भौरिक्यादि, ऐषु-कार्यादिभ्यः, विघ्न, भक्तलौ ॥

वृत्तिः ॥ भौरिकार्यादिभ्य ऐशुकार्यादिभ्य व्यासंख्यं विधल् भक्तल् विद्येतौ प्रत्ययौ भवती, विषयो देश इत्यतस्मिन्वदेव ॥

54. The affixes 'vidhal' and 'bhaktal' come respectively after the words 'Bhauriki', and 'Aishukari &c' in the sense of 'sphere of country'.

This debars अथ ॥ Thus भौरिकिविधः, वैपेयविधः &c. ऐशुकारिभक्तः, सारस्यादनभक्तः &c.

1 भौरिकि, 2 भौलिकि, 3 वौपवत्*, 4 चैटवत् (चौटवत), 5 कागेव, 6 वाणिजक, 7 वालिकाऊव (वाणिकाऊव; वालिज, वालिजक), 8 सैकवत् (सौकवत.), 9 वैकवत्. 10 वैपेय.

1 ऐशुकारि, 2 सारस्यादन (सारसादन), 3 आनन्दायण, 4 आकाशायण, 5 वधाकाशायण (वधायण), 6 औडायन, 7 औलायन, 8 खाडायन, 9 शासमिति, 10 शासमित्रायण, 11 शौद्रा वण (शौद्रायण), 12 शाशायण, 13 शाश्यायण, 14 शाश्यायण, 15 शौभ्रायण, 16 सौवीर, 17 सौवीरावण, 18 शबण्ड, 19 शौण्ड, 20 शाश्यांड, 21 वैष्वमानव, 22 वैष्ववेनव, 23 नड (नव) 24 तुष्टवेव, 25 विभवेव (विश्वेव and वैष्ववेव), 26 तापिञ्जि, 27 शौग्नि, 28 साश्चिन्द्रि, 29 अलायत्, 30 औलालायत्.

सोस्यादिरितिछन्दसः प्रगायेषु ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ सः, अस्य, आदिः, इति-
छन्दसः-प्रगायेषु ॥

वृत्तिः ॥ स इति पथमासमर्थस्योति उष्टपर्यं व्याविहितं प्रत्ययो भवति, यत्पथमासमर्थं छन्दवेत्तादिर्भवति, वत्सदस्योति निर्विद्यं प्रगायेषु से भवन्ति ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दसः प्रथयविभानपुरस्के स्तार्य उपसंख्यानम् ॥

55. The affix अण् (IV. 1. 83) added to the names of Metres, indicates a Pragatha beginning therewith.

The words of this sūtra require a little explanation. सः: 'that' i. e. a word in construction in the first case. अस्य 'its' i. e. this gives the meaning of the affix. आदिः: 'beginning'; this qualifies the base or prakṛiti. The word इति is added for the sake of precision. छन्दसः: 'after the name of a metre'. This points out the base. प्रगायेषु 'in the sense of Pragātha'. This qualifies the meaning of the affix. To put it in other words, the sūtra means, that the affix अण् is added to the name of a metre, when that metre is the beginning of a Pragātha, and the whole word so formed means a Pragātha beginning with that metre. Thus पांक्ति is the name of a metre, adding अण् to it we get पांक्तः which means "a Pragātha beginning with the metre Pāṅkti". Similarly भालुभः, जागतः &c.

Why do we say "beginning"? If the metre is in the middle or end of a 'Pragātha' the affix will not be employed. Why do we say 'after the

name of a metre'? The affix will not be added to a word which is in the beginning of a Pragâtha. Why do we say 'in the sense of a Pragâtha'? The affix will not be added, if the metre is the beginning of an Anuvâka &c and not of a Pragâtha. Pragâtha is the name of a particular kind of Mantra or Hymn. यत्र हे एक्षो प्रगाथनेन तिक्ष्णे क्रियन्ते, स प्रगाथनात् पक्षयगानात् वा प्रगाथ इत्युच्चते ॥

Vart:—The affix अ॒॒ is added to the name of a metre in a self-descriptive sense without changing the meaning of it; and the word so formed is in the neuter gender. As, त्रिशुभम् 'the metre Trishubha', आगतम् &c.

संग्रामे प्रयोजनयोदृधृश्यः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ संग्रामे, प्रयोजन, योदृश्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्रयोजनवाचियो योदृश्याचियथ शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेऽस्येति षष्ठ्यथे संग्रामेऽभिधेये यथा विहितं प्रत्ययो भवति ॥

56. The same affix अ॒॒ indicates, when it is added to a word which denotes either the object of a battle or the warrior of a battle, a battle fought for that object or by that warrior as a leader.

The phrase सोऽस्य is understood here; showing that the word in construction to which the affix is to be added must be in the first case: and must be the name of the "object" प्रयोजनः, or of the "warrior" योदृश् ॥ The whole word so formed must denote a 'battle'. Therefore, the word संग्राम gives the meaning of the affix.

This भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामसंय = भाद्रः "A battle fought for Bhadrâ". So also सौभाद्रः "a battle fought to gain Subhadrâ". Similarly आहिमालं योद्धारोऽस्य संग्रामस्य = आहिमालः 'battle led by Ahimâlâ warriors' So also स्यान्दनाश्वः, भारतः ॥

Why do we say "in the sense of a battle?" Observe सुभद्रा प्रयोजनमस्य शनस्य 'Subhadrâ is the object of this gift'. Here no affix is added. Why do we say 'after a word denoting an object or a warrior?' Observe, सुभद्रा प्रेतिकाऽस्य संग्रामस्य ।

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्याम्, प्रहरणम्, इति-क्रीडायाम्, णः ॥

वृत्तिः ॥ तविति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यथे णः प्रत्ययो भवति. यत्तादिति निर्विट प्रहरणं चेत्तद्वति, यस्यामिति निर्विट क्रीडा चेत्ता भवति ॥

57. The affix ण added to the name of a weapon, indicates a game played with that weapon.

The sûtra literally translated means: 'that is the weapon in this, denoting play; the affix ण is added' i. e. to a word in the first case in construction,

denoting the name of a weapon ; ज् is added to denote a play. Thus दण्डः प्रहरणमस्यां क्षीडायां = साञ्चा “a game played with sticks”. So मौष्टा “a game played with fists”.

Why do we say ‘a weapon’? Observe माला भूषणमस्यां क्षीडायाम् ‘the garland is an ornament in this play’. Here no affix is added to माला ॥ Why do we say ‘in denoting a game’? Observe:—खद्गः प्रहरण मस्यां सेनायाम् ‘the sword is the weapon in this army’. These words are as a rule in the feminine gender (IV. 1. 4 and 15), the feminine being formed by आ ॥

घजः सास्यां क्रियेति आः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ घजः सा-अस्याम् क्रिया-इति-आः ॥ वृत्तिः ॥ घमन्ताक्रियावाचितः प्रथमासमर्थदस्यामिति सप्तम्यर्थे स्थीलिङ्गे अः प्रत्ययो भवति ॥

58. The affix आ, added to a noun of action ending in the affix घजः, denotes an action occurring in that.

These words are also feminine. The meaning of the words of the aphorism is:—घमः “after a word ending in the affix घम्”; सा ‘that’, अस्यां ‘in it’, the feminine gender shows that the word is also feminine. क्रिया “action”; this qualifies the sense of the affix. To put it in other words, the sūtra means, “After a word ending in घम्, expressing an action, being in the 1st case in construction, the affix आ is added in the sense of a 7th case-affix, the resultant word being in the feminine gender”.

Thus श्वेनपातोऽस्यां वर्तते – दैयनंपाता, so also तैलंपाता ॥ The nasal is added by VI. 3. 71. Thus श्वेनपातां मृगया ‘a chase with hawks to bring down or fell the prey’. तैलंपाता स्वथा “an oblation to the ancestors in which sesamum is thrown”.

The repetition of सास्यां in this sūtra, though its anuvṛitti could have been obtained from the last sūtra, indicates that this is a general rule, and not one confined to “games” only. Thus दण्डपातोऽस्यां तियोर्वर्तते = साञ्चपाता तिथिः; मैसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तद्-अश्रीते-तद्-चेद ॥

वृत्तिः ॥ सविति द्वितीयासमर्थदधीते देव इत्येतयोरर्थं योर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

59. The affix अण् (IV. 1. 83) comes after a word denoting ‘some subject of study’, in the sense of ‘who has studied that or who understands that’.

In others words, the sūtra means that the affix is added to a word in the accusative case in construction, denoting a person who studies or knows, that. As छन्नोऽश्रीते = छान्दसः ‘who studies Prosody’. धेयाकरणः (VII. 3. 3) ‘who knows grammar’. So also नैषकः, नैमित्तः ‘who knows the causes’. भौहूर्तः, भौत्यातः ॥

The word तद् is repeated in this sūtra, in order to show a distinction between one who studies and who understands.

ऋतुर्कथादिसूत्रान्तादठक् ॥ ६० ॥ पंदानि ॥ ऋतुर्कथादिसूत्रान्तात्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुर्वेषपार्थिष्य उक्तपारिष्यथ सूत्रान्तात् ठक्प्रत्ययो भवते तद्धीते तद्वेष्यस्मिन्यिष्यते । अग्नेयवादः ॥

वार्तिकम् ॥ सूत्रान्तादकल्पादेविष्यते ॥ वार्तिकम् ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तार्विष्यते ॥ वक्तव्यम् ॥

वार्तिकम् ॥ विद्या च नाभ्यभवर्थसंतर्पिष्यते ॥

वार्तिकम् ॥ आख्यानार्थायिकोतिहासपुराणेभ्यष्टवन्तव्यः ॥

वार्तिकम् ॥ अनुसूर्यलक्षणे च ॥ वार्तिकम् ॥ इकन्पशेचरपशात् ॥

वार्तिकम् ॥ शतपदः विक्तं पदो बहुलक् ॥

60. The affix ठक् comes in the sense of 'one who studies or one who understands', after the name of a sacrifice, after 'uktha &c', and after a stem ending with the word 'sūtra'.

This debars अ॒॒॥ Thus आग्निष्टोमिकः: 'who understands or studies Agnिष्टोमa Sacrifice'. वाजेयिकः, औक्तिकः, लौकायतिकः, वार्तिकसूचिकः, सांप्रहसूचिकः ॥

Ishti :—If a word ending in 'sūtra', begins with the word 'Kalpa', the affix अ॒॒ is added and not ठक्. Thus: काल्पसूत्रः: 'who studies Kalpa-sūtra'.

Vārt :—This affix comes after words ending in विद्या, लक्षण and कल्प, as वायसियिकः, सार्वविद्यिकः, गौलक्षणिकः, आभ्यलक्षणिकः, सातृकल्पिकः, पाराशरकल्पिकः ॥

Vārt :—Not so if the word विद्या is preceded by the words अ॒॒, शब्द, धर्म, संसर्ग and चिः ॥ As अंगविद्यामधीते = अ॒॒ विद्या, शाश्वविद्यः, धार्मविद्यः, संसर्गविद्यः, चैविद्यः ॥ All these are formed by अ॒॒ and not ठक् ॥

Vārt :—The affix ठक् comes in the same sense after names of stories (आख्यान), narratives (आख्यायिका), and after the words इतिहास and पुराण ॥ As आदकीतिकः, प्रैष्टविकः, वासवशसिकः, सौमनोचरिकः, ऐतिहासिकः, पौराणिकः ॥

Vārt :—The affix ल comes in the same sense, after words beginning with सर्व, and स, and after Dvigu compounds. As सर्ववेशः, सर्वतन्त्रः, सर्वातिकः, संस्मरणः, द्विवेशः पञ्चव्याकरणः ॥

Vārt :—The affix ठक् comes in the same sense after the words अ॒॒, लक्षण, and लक्षण; As अनुसूर्यमध्यं स्तमधीते = अ॒॒ सूक्तः, लाक्षिकः, लाक्षणिकः ॥

Vārt :—The affix इक् comes in the same sense after a compound word ending in पदः; as, पूर्वपक्षिकः ॥

Vārt :—The affix विक् comes diversely in the same sense, after the compound words शतपथः, and शाटिपथः. As शतपथिकः f. शतपथिकी IV. 1. 41), शटिपथिकः (f. शटिपथिकी). By the force of the word 'diversely' we get the affix अ॒॒, as शातपथः and शाटिपथः ॥

1 उद्य, 2 लोकायत, 3 न्याय, 4 न्याय, 5 पुनरुत्त, 6 निहत्त, 7 निमित्त, 8 विपश, 9 उद्योतिष (उद्योपर्ति, उद्योतिषि) 10 अनुपश, 11 अनुकल्प, 12 यज्ञ, 13 धर्म, 14 च-

र्णा, 15 क्रमेतर, 16 अनुष्ठ, 17 संहिता, 18 पदकम (पद। कम) 19 संघट संचात also संघट) 20 वृत्ति, 21 परिप्रे, 22 संघट, 23 गण, 24 गुण (गुणागुण st. गण, गुण), 25 आवृत्ति, 26 अनुगुण.

ऋमादिभ्यो बुन् ॥ ६१ ॥

इति: || क्रम इत्येवमादिष्यः शब्देभ्यो बुन्नप्रत्ययो भवति तद्धीते तद्वेत्यस्मिन्विषये ॥

61. The affix बुन् comes, in the sense of “who studies or who knows”, after the words ‘Krama &c’.

This debars अण् ॥ Thus क्रमकः (VII. I. 1) पदकः &c. The words १ क्रम, २ पद, ३ शिक्षा, ४ मीमांसा, ५ सामृद्धि belong to this class.

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ अनु, ब्राह्मणात् इनिः ॥

इति: || अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तद्धीते तद्वेत्यस्मिन्विषये ॥

62. The affix 'ini' comes in the sense of “who studies or who knows”, after the word ‘anubrâhînana’.

This debars अण् ॥ The word अनुब्राह्मण means ‘a book in the imitation of or similar to a Brâhmaṇa book’. He who studies an अनुब्राह्मण is called अनु-ब्राह्मणिन्, which word is thus declined:—अनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणीन्, अनुब्राह्मणिनः &c. The affix इनि also has the force of मतुष्, and by Sûtra V. 2. 115 अत इनि उनो, this word अनुब्राह्मण might have taken both the affixes इनि and उन् in the sense of मतुष्; but as a matter of fact, it only takes इनि in that sense.

वसन्तादिभ्यप्लुक् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वसन्तादिभ्यः, ठक् ॥

इति: || वसन्त इत्येवमादिष्यप्रत्ययो भवति तद्धीते तद्वेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाः ॥

63. The affix ठक् comes in the sense of “who studies or who knows”, after the words ‘vasanta &c’.

This debars अण् ॥ As, वासन्तिकः ‘who studies the book relating to Spring’. वार्षिकः &c ॥ १ वसन्त, २ वर्षा, ३ शत्रु, ४ हेमन्त, ५ शिंशिर, ६ प्रथम, ७ गुण, ८ चरम, ९ अनुगुण, १० अपर्वत्, ११ अथर्वत् १२ भीज्ञ,

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ प्रोक्तात्-लुक् ॥

इति: || प्रोक्तप्रत्ययान्तादित्येवेदिनोहसन्त्य लुग्भवति ॥

64. After the title of a work, which is named after the Announcer thereof, the affixes denoting “who studies or who knows that” are elided by ‘luk’.

This sûtra may be rendered in the following way also:—“ There is लुक् of these affixes after a word ending with an affix denoting announcer”. The affixes denoting प्रोक्तः or the first propounder are taught in IV. 3. 101 &c. Thus पाणिनिरा प्रोक्तम् = पाणिनीब्रह्म ‘the system of Grammar enounced by Pâṇini’.

पाणिनीयमधीते = पाणिनीयः, so also आपिशारः ॥ The difference between the word पाणिनीय meaning the system of Grammar, and पाणिनीै formed with अश्, meaning who studies that Grammar, would consist in the accent, and the formation of the feminine. As पाणिनीय ब्राह्मण ॥ For had there been no elision expressly enjoined by this sātra, in forming the feminine, डीए॒ would be required by IV. i. 15, as the word would end in अ॒; and the accent of the word would be finally acute (अ॒ being acute by the universal rule of affix-accent III. i. 3). But when the affix is elided, the feminine is formed by दा॒, the accent is on the middle, owing to the क॒ affix. (Phit Su II. 19)

सूत्राच्च कोपथात् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ सूत्रात्-च-कोपथात्-(लुक) ॥
शृंतिः ॥ सूत्रवाचिनः ककारोपथादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य मुग्धवति ॥
वार्त्तिकस् ॥ संख्याप्रकृतेरिते वक्तव्यम् ॥

65. The affix denoting "who studies that or who knows that" is elided by luk, after the title of a sūtra work, having क॒ as penultimate.

Thus अष्टकं is the title of Pāṇini sūtra. Those who study अष्टकं will be called also अष्टकाः, as अष्टकाः पाणिनीयाः 'those who study, the Ashṭaka'. So also एशाका वैयाघर्षीयाः, विकाः काशकृत्स्नाः ॥

Vārtī—The elision takes place only where the title is formed by a numeral: as in the examples above given. Thus महावार्तिकं सूत्रमधीते = महावार्तिक, so also कालापकः ॥

Why do we say 'having क॒ for its penultimate'? Observe चतुर्थमधीते = चातुर्थः ॥ This sūtra applies, of course, to those words which are not formed by affixes denoting प्रोक्त or the Announcer.

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ छन्दो-ब्राह्मणानि-च-तत्-विग-याणि-(प्रोक्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रोक्तप्रहणमनुवर्तते । छन्दसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति ॥

66. The affixes denoting the announcer, when added to Chandas and the Brāhmaṇas, express this relation only.

The word प्रोक्त is to be read into this sūtra. The force of the affixes denoting announcer (IV. 3. 101), when used after a word denoting a Vedic Text or a Brāhmaṇa, is that of expressing "one who studies" or "one who knows". तद्विषयाणि means "this relation", i. e. the subject treated of in this section, namely, the relation of अथेत् or वेदित् ॥ In other words, the affixes, which ordinarily denote 'announcer', have the force of "one who studies or one who knows" when added to Veda-Text or Brāhmaṇas. That is, a प्रोक्त affix should not be added to a Veda or a Brāhmaṇa, except when an अथेत् or

विंतु affix follows it, and as such latter affixes are always elided by IV. 2. 94, it follows that a प्रोक्त् affix when added to a Veda or a Brâhmaṇa, means "he who studies or knows the Veda announced by". In fact there is no affix which can denote merely the 'announcer of a Veda, perhaps because the Vedas are eternal and no one can be its announcer only, but must be one who has studied it and known it, in order to qualify him to promulgate it.

Thus from the word कठ, the name of a Veda-Text, we get कठाः meaning 'those who study or know Kâṭha Veda'. The word is thus formed. To the word कठ we add the affix णिन् denoting announcer, by IV. 3. 104 : then we elide it by IV. 3. 107, leaving the bare word कठ, then we add अण्, which again we elide by IV. 2. 64. कठ-णिनि=कठ-० (IV. 3. 107); कठ-०-अण्=कठ (IV. 2. 64) Plural कठाः "those who study the Veda announced by Kâṭha".

Other examples to illustrate this sûtra are : मौद्गः (IV. 3. 101) 'who study the Veda announced by Mûdra'. पैपलादः, आर्चाविनः (IV. 3. 104) वाजसनेविनः (IV. 3. 106) "who study the Veda announced by Pippalâda, Richâvâ, or Vâjasaneya". Similarly with words denoting a Brâhmaṇa-Text. Thus : ताण्डिनः (IV. 3. 104), भाल्लविनः (IV. 3. 105), शाव्यायिनिनः (IV. 3. 105) "who study the Brâhmaṇas announced by Tâṇḍya, Bhallava, Śâtyâyâna, or Aitareya".

Why is the word Brâhmaṇa which is also Chhandas, used separately in this sûtra? In order to include only a certain limited number of Brâhmaṇa-Texts to the benefits of this rule, and not all. Thus it will not apply to the Brâhmaṇa announced by Yâjnyavalkya. Thus यज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि=॥शब्दवल्क्यानि ॥ Similarly सौलभानि ॥ These Brâhmaṇas being of recent origin, the presumption of eternity does not apply to them, See IV. 3. 105.

The word च meaning "and" is employed in the sûtra. It has the force of applying this rule to some other cases not specially mentioned in the sûtra. Thus it will apply to some Kalpa Texts and Sûtra Texts also. Thus गाद्यपिनः, कौंशाकिनः: "who study or know the Kalpa texts announced by Kâśyapa or Kuśika" so also sûtra : as, पाराशरिणो भिक्षुः "the Bhikshus who study the Sûtras promulgated by Parasara". शैललिनो नदाः. कर्मनिनः, कृशशिवनः &c.

Why do we say "Chhandas and Brâhmaṇas"? Because the प्रोक्त् affix after any other word will have its own significance, pure and simple ; as, गणिनीयं व्याकरणम् ॥ पैतृकाल्पः ॥

The Quadruply-significant affixes.

तदस्मिन्दस्तीति देशे तद्वाच्चि ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्मिन्-अस्ति-इति-देशे-तद्-नाम्नि ॥

वृत्तः ॥ तस्मिंसे प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथानिहितं प्रस्थयो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्त-भवति, वदस्मिन्निते निर्धिष्टं देशभेदस्त सन्नामा भवति ॥

67. (An affix is placed after a word expressive of anything) in the sense of—"that thing is in this"—the place taking a name therefrom.

The words of this aphorism require a detailed examination. अ॒ 'that', i. e. the word in construction to which the affix is to be added must be in the nominative case. अस्मि॑न् "in this"—this gives the meaning of the affix; अस्ति॑ "is" this qualifies the sense of the base. शृ॒ति॑ is added merely for the sake of distinctness, serving the same purpose as quotation marks in modern writing. ऐशोत्तमानि॑ "a country having that name"; this qualifies the sense of the affix. The sense is:—"the affixes already taught or to be taught, come after a word being in the nominative case in construction, in the sense of the location, when the whole word so formed denotes the name of a country in which that thing exists".

This sūtra and the three subsequent sūtras are in fact one, though divided into four, for purposes of convenience. The affixes having the sense of these four sūtras, are called चातुर्थिक "quadruple significants".

Thus उदुम्बरा अस्मि॑न् ऐशो॑ सन्ति॑ = औदुम्बरः Audumbara—the country in which there are glomerous fig trees. Similarly वालुवजः, पार्वतः &c. all these words are formed by the universal affix अण् (IV. I. 83).

This sūtra debars the मत्तर्थीय affixes.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ पदानि॑ ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥
शृ॒तिः॑ ॥ तेनैति॑ तुसीयासपथनि॑र्वृत्तमित्यास्मिन्पर्ये॑ यथाविहितं प्रत्ययो॑ भवति॑ ॥

68. After a word in the third case in construction, an affix is added, in the sense of 'completed by him', when the whole word so formed is the name of a country.

The phrase ऐशो॑ तन्मानि॑ of the last sūtra governs this and the two subsequent sūtras. By these four sūtras the names of countries are formed from various substantives. Thus कृष्णान्नेन निर्वृत्ता॑ = कौशांबी॑ नारी॑ "the city of Kauśāmbī, completed by Kuśām̍ba". Similarly साहस्री॑ परिखा॑ "a mote completed by a thousand (gold coins) or persons". A place is named after the means or the person, by which or through whom it is established.

तस्य निवासः॑ ॥ ६९ ॥ पदानि॑ ॥ तस्य-निवासः॑ ॥
शृ॒तिः॑ ॥ तस्यैति॑ पाठीसमर्थान्निवास॑ इत्येतस्मिन्पर्ये॑ यथाविहितं प्रत्ययो॑ भवति॑ ऐशानामधेये॑ गम्यमाने॑ ॥

69. After a word in the sixth case in construction, an affix is added, in the sense of 'his dwelling-place'; the whole word expressing the name of a country.

The sūtra literally means "his dwelling place". A place is sometimes named after the people whose habitation it is. Thus हैशः "the country of

the Śibis", औदिषः ॥ अङ्गुनावान्निवासौ देशः = आङ्गुनावः ॥ The word अङ्गुनावां = कञ्जी-नैयेष।

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अदूरभवः-च ॥
वृत्तिः ॥ पूर्वा समर्थ विभक्तिनृत्यतः । तस्येति षष्ठीसमर्थादूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति॥

70. And lastly a place is named after whatever is found near it.

In this aphorism the word, to which the affix is to be added, is not shown. The word तस्य must, therefore, be supplied from the last sūtra. It means, therefore, "an affix is added to a word in the genitive case in construction, in the sense of not far off" the whole word being the name of a place. Thus विदिशाद्या अदूर भवं = वैदिशम् is the city in the neighbourhood of which the river Vidiśā flows. So also हैमवतम् ॥

The च has the force of combining the sense of all the three previous aphorisms with this; so that the four sūtras 67, 68, 69 and 70 form but one complete sūtra, and the meaning denoted by these will be understood in the subsequent aphorisms.

ओरक् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ओः-अज् ॥

वृत्तिः ॥ उत्पार्णन्ताल्पातिपरिकार्याविहितं समर्थविभक्तियुक्तास्त्रं प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नस्तीत्येवमाति-वर्येषु । अणोपादः ॥

71. The affix अज् comes after a stem ending in उ or ऊ, (in the four-fold senses given above).

This of course debars the universal affix अण् (IV. 1. 83). Thus आरडवम् from अरडु 'a tribe of Kshatriyas'; काक्षतवम् from कक्षतु, and कार्कटलवम् from कर्कटू ॥ But from इक्षु we have इक्षुमती 'the river Ikshumati, named after the sugar-canies near it'. Here we add the affix मतुए taught in the subsequent sūtra IV. 2. 85, which debars अज् by the rule of a subsequent debarring the prior when both are of equal force (I. 4. 2). The affix अभ् governs the six sūtras upto IV. 2. 77. The difference between अभ् and अण् consists in the accent.

मतोश्च बहुजक्षात् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ मतोः-च-बहुच्च-अङ्गात्-(अज्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुज्ञ अज्ञ वस्त्यासौ बहुजाङ्गो मतुए तदन्ताल्पातिपरिकारश्चप्रत्ययो भवति चातुर्थिकः । अणो-पदाः ॥

72. The affix अज् comes in the quadruple sense after a word which ends in the affix मतुए, and whose stem is polysyllabic.

The word बहुजाङ्ग is a compound of बहुच्च meaning literally 'many vowels' i. e. polysyllabic, and of अजः meaning stem. A word which, exclusive

of the affix मत्पृष्ठ, consists of more than two syllables, takes the affix अश् ॥ This debars अण् ॥ Thus ऐपुकावतम्, सैधकावतम् ॥

Why do we say “after a polysyllabic stem”? Observe आहिमतेष्ट यावत्तेष्ट ॥ Here though the word आहिमत् ends in the affix मत्पृष्ठ, yet the आहिमत् or the stem viz. आहि, is a word of two syllables only, hence these words take अण् in forming names of countries. In fact, the word बहुच् qualifies the word आहिमत्, as it stands without the affix मत्पृष्ठ, and not the word inclusive of that affix. Therefore मालावतां निशासः = मालावतेष्ट by अण् ॥

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुचः-कूपेषु-(अश्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुचः प्रातिपदिकावभ् प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः कूपेष्वभिधेषु ॥

73. The affix अश् comes in the quadruple sense, after a polysyllabic Nominal stem when ‘a well’ is to be designated.

This debars अण्. Thus सीर्ववरत्रेण निर्वृत्तः कूपः = सीर्ववरत्रः “a well completed by Dirghavaratra”. So also कापिलवरत्रः ॥

उदक्त्वं विपाशः ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ उदक्त्वं-विपाशः-(अश्) ॥

वृत्तिः ॥ विपाश उत्तर कूले ये कूपार्द्धभिधेयज्वभ् प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः ॥

74. The affix अश् comes in the quadruple sense, after any Nominal stem in denoting ‘a well’ situated on the northern bank of the river Vipâshâ.

This debars अण्; and it applies to all words whether polysyllabic or not. Thus दात्तः “a well completed by Datta”, गौप्तः &c.

Why do we say on the “northern bank”? Because if a well is situate on the southern bank of the river Vipâshâ, then the affix अण् will apply as दात्तः and गौप्तः, the difference being in the accent. This sûtra illustrates the refined distinctions drawn by the author, and the importance attached to accents in former times.

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ संकलादिभ्यः-च-(अश्) ॥

वृत्तिः ॥ संकल इत्येवमारप्त्वा उभ्य प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः । अणोपवासः ॥

75. The affix अश् comes after the words sankala &c, in the above four-fold sense.

This debars अण् ॥ The word संकलः is equivalent to संगतः कलः ॥ Thus संकलः, पौष्टिकः &c.

1 संकल, 2 पुष्टिक, 3 उचाम*, 4 उच्छृप, 5 उद्देप (उद्दृप), 6 उत्पुट, 7 कुम्भ, 8 निधान (विधान), 9 सुरक्ष, 10 सुवृत्त, 11 सुभृत, 12 सुपूर्त*, 13 सुनेत्र, 14 सुमङ्गल*, 15 सुपिङ्गल, 16 सूत*, 17 सिकत (सिकता), 18 पूर्तिक (पूर्तिका ; पूर्तीकी), 19 पूलास, 20 कूलास, 21 पलाश, 22 निवेदा, 23 गंत्रष,

24 गम्भीर, 25 इतर, 26 आत्*, 27 अहन्, 28 लोमन्, 29 वेमन्, 30 वृण (चरण), 31 बहल, 32 संयोज, 33 अभिषिक्त, 34 गोभूत, 35 राजभूत, 36 भल्ल, 37 मल्ल*, 38 माल. also 39 शर्मन्, 40 शह, 41 भूत.

खीषु सौवीरसाल्वग्राक्षु ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ खीषु-सौवीर-शाल्व-प्राक्षु-(अण्) ॥

दृतिः ॥ ड्याप्रातिपदिकारभू प्रत्ययो भवति चातुर्धिकः सौवीरे द्युलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राणि ॥

76. So also when the place is situate in the lands of the Sauvīra, or Sālva or of the Eastern people ; and the word in these cases is always feminine.

The word सौवीर &c, are attributes of देशेतन्नामि (IV. 2. 67) : so also the word द्युषु ॥ Thus साचामित्री “the city founded by Dattāmītra” (in Sauvīra). So also वैधूमात्री (in Sālva) काकन्दी, माकन्दी, माणिचरी, जाहनी (in Eastern countries).

सुवास्त्वादिभ्यो अण् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ सुवास्त्वादिभ्यः (अण्) ॥

दृतिः ॥ सुवास्तु इयेवमातिभ्यो अण् प्रत्ययो भवति चातुर्धिकः ॥

77. The affix अण् comes after the words सुवास्तु &c, in the four-fold sense.

This debars the affix अस् which would have otherwise come by IV. 2. 71 and 73. Thus सुशास्तेरदूरभवं नगरं=सौवास्तवस् ॥ So also वाणिवस् ॥ The use of the word अण्, though its anuvṛitti came from IV. 1. 83, is for the sake of indicating that this sūtra debars sūtra IV. 2. 85. Thus सौवास्तवी नवी ॥

1 सुवास्तु, 2 वर्षु, 3 भण्डु, 4 खण्डु (कण्डु), 5 सेवालिन् (सेचालिन्), 6 कर्पूरिन्, 7 शिखण्डिन्, 8 गर्त, 9 कर्कश, 10 शकटीकर्ण (शरीकर्ण), 11 कृष्णकर्ण (कृष्ण), 12 कर्का, 13 ककन्धुमती (ककन्धु), 14 गोह (गोद्य and गाहि), 15 अहिसक्ष्य 16 वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ रोणी-(अण्) ॥

दृतिः ॥ रोणीशब्दसाइण्प्रत्ययो भवति चातुर्धिकः ॥

78. The affix अण् comes after रोणा in the fourfold sense.

This debars अस् of IV. 2. 74. This sūtra consists of one word रोणी in the nominative case. As a general rule all words to which affixes are to be added are put in the ablative case in these sūtras. The fact of this exceptional treatment of the word रोणी indicates that this word takes अण् under all circumstances, whether alone, or forming part of a compound. In fact, the nominative case in this sūtra is a very ingenious explanatory artificiality. Thus रैणः, भाजकरैणः or सैहिकरैणः;

कोपथाच ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ कोपथात्-च-(अण्) ॥

दृतिः ॥ ककारोपथाच प्रातिपदिकारण्प्रत्ययो भवति चातुर्धिकः ॥

79. The affix अण comes in the fourfold sense after a stem having क् for its penultimate.

This debars अण which would have come by IV. 2. 71 and 73. Thus कार्णच्छिकः कृपः ॥ कार्णवेष्टकः ॥ कार्णवाकवम्, वैशाङ्कवम् ॥

तुञ्छणकठजिलसेनिरदण्णययफक्फिजिभज्यकक्टको उरीहणकृशाश्वद्दर्कुमुद-
काशातृणप्रेक्षाश्मसाखिसङ्गाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥
पदानि ॥ तुञ्छणक-ठच-इल-द्वा-इनि-र-ठज्ञ-ण्य-य-फक्फिच्छ-इज्ञ-ज्य-कक्टको; अ-
रीहण-कृशाश्व-त्रश्य-कुमुद-कृशा-तृण-प्रेक्ष-अश्म-सखि-सङ्गाश-बल-पक्ष- कर्ण- सुत
ङ्गम-प्रागदिन-वराह-कुमुदादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तुभारयः समदश प्रत्यया, अरीहणाश्योऽपि समदशैव प्रातिपदिकगणाः । आशिशब्दः प्रत्येकमात्रे
संबध्यते । सच्च यथासर्वं समदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः समदश प्रत्यया भवन्ति आत्मधिकाः ॥ यथाः—
(1) अरीहणादिभ्यो तुञ्छ प्रत्ययो भवति ॥ (2) कृशाश्वादिभ्येष्टुञ्छप्रत्ययो भवति ॥ (3) इज्ञयादिभ्यः कः
प्रत्ययो भवति ॥ (4) कुमुदादिभ्यष्टुञ्छप्रत्ययो भवति ॥ (5) काशाविष्य इलः प्रत्ययो भवति ॥ (6) तृणा
दिभ्यः शः प्रत्ययो भवति ॥ (7) प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति ॥ (8) अश्मादिभ्यो र प्रत्ययो भवति ॥
(9) सख्यादिभ्यो ठच्छ प्रत्ययो भवति ॥ (10) संकाशादिभ्यो ष्टुञ्छ प्रत्ययो भवति ॥ (11) बलादिभ्यो यः प्र-
त्ययो भवति ॥ (12) पक्षादिभ्यः फक्फिप्रत्ययो भवति ॥ (13) कर्णादिभ्यः फिच्छ प्रत्ययो भवति ॥ (14)
सुतङ्गमादिभ्य इज्ञ-प्रत्ययो भवति ॥ (15) प्रगदिनादिभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति ॥ (16) वराह-
दिभ्यः कक्टप्रत्ययो भवति ॥ (17) कुमुदादिभ्यष्टुञ्छ प्रत्ययो भवति ॥

80. In the above four senses are added the following 17 affixes after the following 17 classes of words respectively :—

1. तुञ्छ (=अक) after अरीहण &c. 2. छण् (=ईय) after कृशाश्व &c. 3. क after
फक्फिय &c. 4. ठच् (=इक्के) after कुमुद &c. 5. इल after काश &c. 6. श (or ष्ट) after तृण
&c. 7. इनि (=इन) after प्रेक्ष &c. 8. र after अश्मन् &c. 9. ठम् (=एय) after सखि &c.
10. ष्टुञ्छ (=य) after संकाश &c. 11. य after बल &c. 12. फक्फि (=आयन्) after पक्ष &c.
13. फिच्छ (=आयनि), after कर्ण &c. 14. इज्ञ (ह) after सुतङ्गम &c. 15. ज्य (य) after प्रगदिन
&c. 16. कक्ट (क्के) after वराह &c. 17. ठक्क (इक्के) after कुमुद &c.

The above affixes तुञ्छ &c. are applied to the above classes of words. आत्मि is to be added to every one of the above seventeen words. The first part of the sūtra upto ठक्क gives the seventeen affixes, and the latter part gives the seventeen word-class. The allotment or assignment of affixes is made by I. 3. 10.

The examples of the above are :—

(1) अरीहणकम्, इरीहणकम्, (2) कार्णविष्यः, आरटीयः, (3) फक्फिकैः, न्यमोधकैः, (4)
कुमुदिकैम्, शब्दकर्तिकैम्, (5) वाशिलम्, कार्णिलम्, (6) तृणसैः, नउरैः, (7) प्रेक्षिलैः, इलकिलैः, (8)
अश्मरैः, (9) सौख्यवम्, सौख्यिस्त्वेदवम्, 10 संकाशैः, कार्णिलैः, (11) वस्त्वैः, कर्लैः, (12) पा-
क्षायैः, तौषायैः, (13) कौर्णविष्यनि, वैसिष्टायैनि, (14) सौर्त्तमैः, मैनिचित्तिः, (15) दैत्यैः
(16) वाराहैः, पालाशकैम्, and (17) lastly कौमुदिकैम् ॥

The word शिरीष will be seen, by referring to the above lists, to occur in three classes viz अरीहणादि,(36), कुमुशवि(14), and वराहादि (3), Morcover it is governed by the general affix अ॒ also in the quadruple sense, according to the opinion of Patanjali. And because it occurs in the वरणादि class (IV. 2. 82), therefore this universal अ॒ (IV. 1. 83) will be elided after it. As we have already shown before under I. 2. 51 when शिरीषदन was formed from शिरीषः : ||

1 अरीहण, 2 ब्रुधण, 3 ब्रुहण*, 4 भगल, 5 उलन्द, 6 किरण, 7 सांपरायण, 8 क्रोष्टायण, 9 औ-द्वायण*, 10 वैगतायन, 11 भैवायण, 12 भास्मायण, 13 वैमतायन (also वैमत्तायन), 14 गौमतायन (गो), 15 सौमतायन, 16 सौसायन, 17 धौमतायन*, 18 सौमायन*, 19 ऐन्द्रायण*, 20 कौन्द्रायण*, 21 खाडायन, 22 शाप्तिस्थायन, 23 रायस्तोष, 24 विपथ, 25 विपाश, 26 उद्दण्ड, 27 उद्दृचन, 28 खाण्डीरण (खाण्ड), 29 शीरण, 30 काशकृत्त (कशा), 31 जाग्ववत (वन्त), 32 किशापा, 33 रैवत (रेवत), 34 विलव (वैल्व K.), 35 सुयत्त, 36 शिरीष, 37 वधिर, 38 जम्बु, 39 खरिर, 40 सुशर्मन् (सुशर्म K.), 41 इलतृ*, 42 भलन्दन*, 43 खण्डु*, 44 कनल* (कलन), 45 अज्ञस्तत्त*. 46 सार, 47 वैरगतायण (sic) and 48 खाण्डायन.

1 कुशाप, 2 अरिट, 3 अस्तिम (अरीभ्व), 4 वैदमन्, 5 विशाल, 6 लोमश*, 7 रोमश*, 8 रोमक, 9 लोमक*, 10 शबल, 11 कूट, 12 वर्षल*, 13 सुर्ष्वल*, 14 सुकर, 15 सूकर, 16 प्रतर (प्रातर), 17 सह्या, 18 पुरग, 19 पुराण*, 20 सुख, 21 धूम, 22 अजिन, 23 विनत (विनता, वनिता), 24 अवनत, 25 विकुंधास (v. l. कुविधास : विकुंधास), 26 पराशर*, 27 अहसु, 28 अयसु*, 29 मौद्र-त्य, 30 शूरक* (मौद्रस्थाकर). 31 रोमन्, 32 बर्बर, 33 अवधास and अवावस्

1 ऋद्य, 2 न्योपथ, 3 शर (शिर), 4 निलीन, 5 निशास, 6 निशात, 7 निधान, 8 निबन्ध (v. l. निबन्धन ; निबद्ध), 9 विबद्ध, 10 परिशूद, 11 उपशूद, 12 असनि, 13 सित, 14 मत*, 15 वैदमवृ*, 16 उत्तराशमन, 17 अदमन*, 18 स्थूल, 19 बाहु (स्थूलबाहु), 20 खरिर, 21 शर्करा, 22 अनुड्हु, 23 अरुङ्ग*, 24 परिवेश, 25 वेणु, 26 शीरण, 27 खण्ड, 28 इण्ड*, 29 परिवृत्त, 30 कर्दम, 31 अंशु.

1 कुमुद, 2 शर्करा, 3 न्योपथ, 4 इक्कट (इक्कट, उक्कट), 5 सहूट, 6 कहूट, 7 चक्कट, 7 गर्त, 8 बीज, 9 परिवाप, 10 निर्यास*, 11 शक्कट*, 12 कच्छ*, 13 मधु*, 14 शिरीष, 15 अभ्य*, 16 अभ्यथ, 17 वस्त्रज, 18 वदाप, 19 कूप, 20 विकहूत, 21 इशामाम, 22 कण्टक, 23 पलाश, 24 चिक, 25 कत.

1 काश, 2 पाश (वाश), 3 अभ्यथ, 4 पलाश, 5 पीशूक्षा (पीशूष), 6 चरण, 7 वास, 8 नड, 9 वन, 10 कर्दम, 11 कण्ठशूल*, 12 कहूट, 13 गुहा, 14 विस (विश and विस), 15 तृण, 16 कपूर, 17 वर्बर*, 18 मधुर*, 19 मह (गुह) 20 कपित्थ*, 21 जतु, 22 शीपालः 23 नर, 24 कंटक.

1 हृण, 2 नड, 3 सूल*, 4 वन, 5 पर्ण, 6 वर्ण, 7 वराण*, 8 बिल*, 9 पुल*, 10 फल*, 11 अर्झन*, 12 अर्णे, 13 सुवर्ण*, 14 बल, 15 चरण, 16 बुस. 17 जन, 18 लय.

1 प्रेषका, 2 हलका (फलका), 3 बन्धुका. 4 धुवका, 5 क्षिपका 6 न्योपथ, 7 इक्कट (इक्कट) 8 कहूट (कर्कटा), 9 संकट, 10 कट*, 11 कूप*, 12 बुक*, 13 उक*, 14 पुट*, 15 मह (महा), 16 परिवाप*, 17 वदाप* (d. i. वदास), 18 धुवका*, 19 गर्त*, 20 कूपक (कूपका) 21 हिरण्य*. 22 बुधका, 23 सुकटा, 24 महूट, 25 मुक.

1 अहसू, 2 शूष (also शुष), 3 ऊष (ऊष and रुष), 4 मीन, 5 नव, 6 दर्भ, 7 वृन्द, 8 गुह*, 9 खण्ड, 10 नग, 11 शिला, 12 कोट (काट), 13 पाम (पांम!), 14 कन्त*, 15 कान्त*, 17 गहृ*, 18 गुड*, 19 कूड़उल*, 20 पीन*. 21 गहृ*.

1 सखि, 2 अग्निदत्त, 3 वायुदत्त, 4 सखिदत्त, 5 गोपिल (गोहित and गोहिल), 6 भल
7 पल (भल्लपाल st. भल्ल, पाल), 8 चक्र (चर्क), 9 चक्रवाक*, 10 छगल, 11 अशोक, 12 करसीर,
13 वासव*, 14 वीर*, 15 पूर*, 16 वज्र*, 17 कुरीरक*, 18 सोहर (शोहर; सोकर), 19 सरक (सकर),
20 सरस, 21 समर*, 22 समल, 23 सुरस, 24 रोह, 25 तमाल, 26 कशल, 27 सप्तल, 28 चक्रपाल,
29 चक्रवाल, 30 वक्रपाल, 31 उशीर ॥

1 संकाश, 2 कम्पिल, 3 कम्पीर (कम्पर), 4 समीर, 5 सूरसेन (झूर), 6 सरक*, 7 सूर*, 8
सुपान्ध्यन् (rightly सुपथिन), पन्थ (सकथ!) च, 9 शृण (शृथ), 10 अंशा, 11 अङ्ग*, 12 नासा*, 13
पलित*, 14 अनुनाश*, 15 अभ्यन्त, 16 कूट, 17 मलिन, 18 दश*, 19 कुम्भ*, 20 शीर्षे*, 21 विरत
(चिरन्त; विरत!), 22 समल*, 23 सीर*, 24 पञ्जर*, 25 मन्थ*, 26 नल*, 27 रोमन*, 28 लोमन*,
29 पुलिन*, 30 सुपरि*, 31 कटिप*, 32 सकर्णक*, 33 वृष्टि*, 34 तीर्थ, 35 अगस्ति, 36 विकर*,
37 नासिका, 38 एग, 39 चिकार, 40 विरह,

1 बल, 2 चुल (बुल), 3 नल*, 4 दल*, 5 वट*, 6 लकुल*, 7 उरल*, 8 पुल*, 9 मूल*,
10 उल, 11 डुल, 12 वन, 13 कुल, 14 तुल, 15 कवल,

1 पश्च, 2 तुक्ष*, 3 तुष, 4 कुण्ड*, 5 अण्ड, 6 कम्बलिका (कम्बलिक), 7 वलिक*, 8 चित्र
9 अस्ति*, 10 पथिन् पन्थ च (also पान्थायन), 11 कुम्भ, 12 सीरक (सीरज), 13 सरक, 14 सकल
(सलक), 15 सरस, 16 समल, 17 अतिइवन् (स्वन). 18 रोमन, 19 लोमन, 20 हस्तिन्, 21 मकर*,
22 लोमक, 23 शीर्ष, 24 निवात*, 25 पाक*, 26 तिहक, 27 अंकुशः, 28 सुवर्णक, 29 हंसक
(हंसका), 30 हिसक*, 31 कुत्स*, 32 बिल*, 33 खिल*, 34 घमल, 35 हस्त, 36 कला*, 37 सकर्णक
(सकण्डक), 38 अझन, 39 अस्तिवन ॥

1 कर्ण, 2 वसिष्ठ, 3 अर्क, 4 अर्कन्तुष (लूष), 5 द्रुपद (दुपद), 6 आनुदुष्य (अन), 7 पाञ्चजन्य,
8 स्फिज, 9 कुम्भी*, 10 कुन्नी*, 11 जित्वन् (जित्व), 12 जीवन्त (जीवन्ते), 13 कुलिश, 14 आण्डी-
वत (आण्डीवत), 15 जब*, 16 जैत्र*, 17 आनक*, 18 अनुश, 19 शल, 20 स्थिरा ॥

1 सुतंगम, 2 मुनिचित (चित्त), 3 विमचित (चित्त), 4 महाचित*, 5 महापुत्र, 6 स्वन*,
7 श्वेत, 8 खडिक (गडिक) 9 शुक, 10 विम, 11 दीजवापिन्, 12 अर्जुन, 13 इवन, 14 अजिं,
15 जीव, 16 खण्डन*, 17 कर्ण*, 18 विमह*,

1 प्रगरिन, 2 मगरिन, 3 मदरिन, (शरदिन), 4 कविल (कलिं), 5 खण्डित (खडित),
6 गरित (गरिव), 7 चूडार, 8 मदार (मार्जार), 9 मन्दार*, 10 कोविदिर ॥

1 वराह, 2 पलाश, 3 शिरीष, 4 पिनद्व, 5 निवद्व, 6 बलाह*, 7 स्थूल (स्थूण), 8 विद्वन्ध,
9 विजग्ध, 10 विभग्ध, 11 निमन्त*, 12 बाहु, 13 खसिर, 14 शार्करा, 15 विनद्व, 16 विरुद्ध, 17 मूल ॥

1 कुमुद, 2 गोमय, 3 रथकार, 4 दशापाम, 5 अभ्यस्थ, 6 शालमलि (ली), 7 शिरीष, 8 मुनि-
स्थल, (स्थूल), 9 कुञ्जल, 10 कूट, 11 मधुकर्ण, 12 वासकुन्द*, 13 तुचिकर्ण, 14 मुचुकर्ण, 15 कुन्द ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ जनपदे लुप् ॥
• वृत्तिः ॥ देशे तन्मान्नीति यच्चातुरार्थकः प्रत्ययो भवति, सत्य देशादिशेषे जनपदेऽभिभेदे लुहभवति ॥

81. The name of a kingdom is formed by the *lup* elision of these affixes, (when the name of the people without the change of number and gender, is at the same time the name of the kingdom).

The words within bracket in the above sūtra are added by the reading together of this sūtra with sūtra I. 2. 51. Dr. Otto Böhtlingk the learned

ranslator of Pāṇini in German, has done so, and I think this addition is necessary for the elucidation of the sūtra. The aphorism literally means : The quadruply significant affix) is elided, when the *place* (वेश) to be named is a kingdom (जनपद). Thus पंचालानां निवासो जनपदः = पंचालः । So also कुरवः, स्त्याः, अङ्गाः, वृहाः, मण्डाः, सुद्राः, पुष्ट्राः ॥

Why is there no lup-elision of the affix in the following examples : गौदुम्बरो जनपदः 'the Kingdom in which there are fig-trees'. वैदिशो जनपदः &c ? Because here the words गौदुम्बरः and वैदिशः are not *names* of Kingdom, but are used merely as epithets. In fact the phrase तन्नामिन् is understood here also.

**वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वर्णादिभ्यश्च ॥
वृत्तिः ॥ वरण इयेवमादिभ्य उत्पन्नस्य आतुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति ॥**

82. Also after the word वरण &c, the affix denoting locality becomes elided, but the number and gender are not changed.

After the words वरण the quadruply significant affix is elided by लुप् ॥ The origination of this rule is for the sake of what is not a kingdom (or जनपद), to which the last rule applies. Thus वरणानामसूभवं नगरं = वरणः "the city (not a kingdom) not far from the place Varanā", So also शृङ्गी, शास्त्रलयः ॥

The word च in the sūtra implies that this rule applies even to words other than those which are given in the list of वरणादि ॥ As कटुकबद्री "a city near to bitter Badari tree".

1 वरण, (वरण), 2 शृङ्गी, 3 शास्त्रलय, 4 सुण्डी*, 5 शयाण्डी*, 6 पर्णी, 7 ताम्रपर्णी, 8 गोदृ, पूर्वेण गोदृ, अपरेण गोदृ), 9 आलिङ्गयन, 10 जानपदी (जालपदी; जालपद) 11 जन्मू*, 12 पुष्कर*, 13 चम्पा*, 14 पम्पा*, 15 वल्यु*, 16 उज्जयनी (उज्जयिनी), 17 गया, 18 मथुरा, 19 रश्विला, 20 उरसा (उरशा) 21 गोमती*, 22 वलभी*, 23 कटुकबद्री (with कन्तुक), 24 शरीराः 25 काञ्ची, 26 सशाण्डी, 27 वर्णिकि, 28 वैणिक, Is an आकृतिंगण ॥

**शर्कराया वा ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ शर्करायाः-वा (लुप्) ॥
वृत्तिः ॥ शर्करायाह्वावुत्पन्नस्य आतुरार्थकस्य प्रत्ययस्य वा लुब् भवति ॥**

83. Optionally after the word शर्करा, the quadruply significant affix is lup-elided.

Why do we say "Optionally"? The word शर्करा occurs in the classes कुमु-शादि (2) and वराहादि (14) (IV.2.80 classes 4 and 16), and must *necessarily* take the affixes ठेच् and कक्ष taught therein: for had it not taken those affixes absolutely, their would have been no necessity of inserting this word in those classes. The present rule, therefore, teaches by implication, that the word शर्करा takes the general affix अभ्, besides the above two especial affixes, denoting locality

And when the word takes this universal affix (IV 1. 83), there the option is allowed, not otherwise. Thus शर्करा + अ॒ण = शार्करै॑म्, शर्करा + अ॒ण ल॒प् = शर्करा ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ ठक्छौ-च ॥

वृत्तिः ॥ शर्कराशब्दादटक् छ इत्यौ प्रत्ययौ भवतशातुर्थिकौ ॥

84. The affix ठक् and छ come after the word शर्करा in the quadruple sense.

Thus of the word शर्करा there are altogether six forms denoting locality, namely two formed by this sūtra, two by the last, and two by the sūtra IV. 2. 80. Thus शर्करा, शार्करै॑म्, शर्करै॑कै॑म् (formed by ठक्), शार्करै॑कै॑म् (formed by कक्), शार्करै॑कै॑म् (formed by टक्), and शर्करै॑य॑म् (by छ).

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ नद्याम-मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ नद्यामभिधयाद्यां मतुप्रत्ययो भवति चातुर्थिकः ॥

85. The affix मतुप् is added in denoting a river.

When the name of a river is to be designated by something which is found near it, we add the affix मतुप् (मत् and वत्). Thus उम्बरावती, मशार्कैवती, वीर्णावती, पुष्करावती, इस्त्रैमती, द्वैमती ॥ See VI. 3. 119 by which the अ is lengthened in these words, and VI. 1. 219 by which the udātta is placed on this vowel. See VIII. 2. 10 by which मत् becomes वत् ॥

The affix मतुप् is not however employed in forming the river-names भागीरथी and भैमरथी, which are formed by अ॒ण added under IV. 2. 68.

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ मध्वादिभ्यः-च ॥

वृत्तिः ॥ मतु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुर्थिकः ॥

86. The affix मतुप् is added to the words मधु &c in the four senses given above.

The origination of this rule is for the sake of what is not a *river*. As मधुमान्, विसवान् &c.

1 मधु, 2 विस, 3 स्थाणु, 4 वेणु, 5 कर्कन्धु, 6 शमी, 7 करीर (किरीर) 8 हिम, 9 किशा, 10 शर्याण (शर्पणा) 11 महत्, 12 वार्षीली॑, 13 शर, 14 इट्का, 15 आसुति, 16 शान्ति, 17 आसन्नी॑, 18 शाकल, 19 शालाका, 20 आमिशी॑ (आमिथी) 21 इसु, 22 रोमन्, 23 सृष्टि॑ (मुष्टि॑ हृष्टि॑) 24 रुष्य 25 तस्तिला, 26 लड (लडा) 27 वट॑, 28 वेट (वेदा) 29 रम्य, 30 छृश, 38 मस्व, 32 शावाधाद.

कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ कुमुद-नड-वेतसेभ्यः-इमतुप् ॥

वृत्तिः ॥ कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्य शब्देभ्यो इमतुप् प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः ॥

वार्षिकम् ॥ महिषाद्यते वक्तव्यम् ॥

87. The affix उत्तुप् comes after the words कुमुद, नड and वेतस, in the above four senses, and the final of these words is elided before this affix.

Thus कुड्डान् नड्डान् वेतस्वाम् ॥

Vart :—So also after the word महिष, as महिषान् ॥

नडशादाद् द्वलच् ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ नड-शादात्-द्वलच् ॥

वृत्तिः ॥ नडशादशब्दाभ्यां द्वलच् प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः ॥

88. The affix द्वलच् comes after नड and शाद in the four senses given above, the final of the words being elided.

Thus नड्डलम् and शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ शिखाया-वलच् ॥

वृत्तिः ॥ शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ॥

89. The affix वलच् comes after the word शिखा in the above four-senses.

Thus शिखाशलम् ‘the city Śikhā-vala’ lit. ‘crested as a peacock’. The word शिखा takes वलच् by V. 2. 111, the affix having the same force as मनुष् V. 2. 94, (‘whose it is’ or ‘in whom it is’). That वलच् should be distinguished from the present, in as much as, the latter is employed in making names of locality, not so the affix taught in Book V.

उत्करादिभ्यश्चः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्करादिभ्यः-(छः) ॥
वृत्तिः ॥ उत्कर इत्येवमादिभ्यश्च. प्रत्ययो भवति चातुर्थिकः ॥

90. The affix छ comes after the words उत्कर &c, in the four senses:

As उत्करीयम्, शफेरीयम् ॥

1 उत्कर, 2 संकल, 3 शफर, 4 पिप्पल, 5 पिप्पलीमूल, 6 अरंमन्, 7 सुवर्ण (सुपर्ण) 8 खलाजि-न, 9 तिक, 10 कितव, 11 अणकः, 12 वैवरणः, 13 पिचुक, 14 अभ्यर्थ, 15 काश, 16 क्षुद्र (शकाक्षुद्र स्त. काश, क्षुद्र) 17 भस्त्रा, 18 शाल, 19 जन्या, 20 अजिर (अजिन) 21 घर्मन्, 22 उत्कोशा, 23 क्षान्त (शान्त) 24 खदिर, 25 शूष्पणाय, 26 इथावनाय, 27 नैवाकव (नैव, बक) 28 सूणः, 29 वृक्ष 30 शाकः, 31 पलाश, 32 विजिरीया*, 33 अनक, 34 आसप, 35 फल*, 36 स-पर*, 37 अक्ष, 38 गर्त, 39 अग्नि, 40 वैराणकः, 41 हडा, 42 अरण्य, 43 निशान्तः, 44 पर्ण, 45 नीधा-यकः, 46 शंकर, 47 अवरोहित, 48 झारः, 49 विशाल, 50 वैश, 51 अरीहणः, 52 खण्ड, 53 वातागर 54 मन्दूषणार्दः, 55 इन्द्रवृक्ष, 56 नितान्तवृक्ष, (नितान्त, वृक्ष) 57 भार्वृक्ष, 58 तृणव, 59 धन्य, 60 मङ्गव, 61 अर्जुनवृक्ष.

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ नडादीनाम्, कुक्-च (छः) ॥

वृत्तिः ॥ नड इत्येवमादीनां कुगागमसौ भवति, छ अ प्रत्ययशातुर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ॥
शार्तिकम् ॥ कुड्डाया सूखत्वच । तक्षन्तलोपश ॥

91. The augment कुक् comes after the words नड &c, when the affix छ follows in the above four senses.

To the words नड् &c. the same affix is added, with the insertion of a क् after the stem. As नड्+कुक्+छ=नडकीयम्; मृशकीयम्, &c.

The words कुञ्चा and तक्षन् belong also to this class. In the case of कुञ्चा the long vowel is shortened, and in the case of तक्षन् the न् is elided : e. g. हृचकीयम्, तक्षकीयम् ॥

1 नड्, 2 मृश, 3 विल्व, 4 वैण, 5 वैत्र, 6 वैतस, 7 इक्षु, 8 काष्ठ, 9 कपोत, 10 तृण, 11 कुञ्चा (कुञ्चाया) हृत्वत्वं च, 12 तक्षन् नलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ शेषे ॥

वृत्तिः ॥ शेष इत्यथिकारंयम् । यानित उर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिभ्याम्; शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः ॥

92. The affixes taught hereafter, have senses other than those mentioned above.

The suffixes that will be taught now have senses other than those already taught in the previous aphorisms. "Let a meaning, other than those of which 'progeny' (IV. 1 92) was the first mentioned, and the quadruple signification', the last, be called शेष or the remainder"—and in that remainder of senses, too, let there be the affix आङ् &c. Thus चासुरं 'visible' viz. colour which is apprehended by vision' from अस्तुषः; आवणः 'audible' viz. sound, from अवण, औपनिषदः 'treated of in Upanishad' i. c. soul, शर्वः 'ground on a stone' i. c. flour of a fried corn, चातुरं 'ridden in by four person' viz. a cart ; चातुर्दशः 'who is seen on the fourteenth day of the moon' viz. a goblin ; आङ्गूखः 'pounded in a mortar' viz. barley : आङ्खः 'drawn by horses' viz. a chariot. (Adapted from Dr. Ballantyne's Laghu kaumudi).

The regulating influence of the expression शेषे "in the remainder" extends from this aphorism forward as far as IV. 3. 134. The affixes ए &c taught hereafter, do not come in the sense of 'progeny' &c, but they have, every one of them, all the senses of जात 'being born' (IV. 3. 25), प्रेतः (IV. 3. 101), आगतः (IV. 3. 74) &c. निवासः (IV. 3. 89), &c कृतः &c (IV. 3. 38).

Thus शैवः means "born in Srughna (IV. 3. 25), or done in Srughna, or bought in Srughna, or obtained in Srughna, or skillful in Srughna (IV. 3. 38), or abundant in Srughna (IV. 3. 39), or suited to Srughna (IV. 3. 41), or staying in Srughna (IV. 3. 53), or what has come from Srughna (IV. 3. 74) or which has its rise in Srughna (IV. 3. 83), a road leading to Srughna (IV. 3. 85) a messenger going to Srughna (IV. 3. 85), a gate facing Srughna or from which men go out to Srughna (IV. 3. 86) a book relating to the History of Srughna (IV. 3. 87), an inhabitant of Srughna (IV. 3. 89), a person whose ancestral home is at Srughna (IV. 3. 90)"

राष्ट्रावारपाराद् घस्तौ ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ राष्ट्र-अवारपारात्-घ-स्तौ ॥

वृत्तिः ॥ राष्ट्र अवारपार इन्यमाणां व्रापासंख्यं घणानित्यनां प्रत्ययौ भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ विशुलीतासपीष्यते ॥ वार्तिकम् ॥ विपरीताच ॥

93. The affixes *gha* and *kha* are respectively added after the words राष्ट्र and अवारपार ॥

The affix इय is substituted for घ, and ईन for ख (VII. 1. 2). Thus राष्ट्रः: 'born &c. in a country', अवारपारीणः: 'who or what goes or extends to both banks'.

Vart:—The affix ख comes also when the words अवार and पार are taken separately; as well as when compounded inversely: e. g. अवारीणः: 'belonging to this bank of the river', पारीणः: 'belonging to the other bank', पारावारीणः: 'belonging to the other bank as well as to this'. Here as well as in several of the subsequent aphorisms, merely the stems and their appropriate affixes are given; the sense of these affixes are those of 'being born' &c., to be taught hereafter in IV. 3. 25 and sūtras that follow it.

"There shall now be mentioned derivatives which end with those affixes the first whercof is घ, and the last where of are ख्य (IV. 3. 24), with specification of the original term to which the application of those affixes is appropriate; and their varieties of meaning, such as 'being produced therefrom' IV. 2. 25, and the like, shall be mentioned; and the declensional cases in connection with which the affixes are appropriately applicable". (Dr. Ballantyne's Laghu Kaumudi).

ग्रामाद्यखण्डौ ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ ग्रामात्, य-खण्डौ ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामदाव्य खभ् इत्येतो प्रत्ययो भवतः ॥

94. The affixes य and खभ् (ईन) come after the word 'grāma'.

As ग्राम्य and ग्रामीणः, 'a rustic'.

कलव्रथादिभ्यो ढकभ् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ कलि-आदिभ्यो-ढकभ् ॥

वृत्तिः ॥ कल्पि इत्येवमार्शिभ्यो ढकभ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कुल्याया यलोपश्च ॥

95. The affix ढकभ् (एयक) comes after the words कलि &c.

As कलव्रथकः, और्म्बेश्वरकः &c.

1 कलि, 2 उर्म्ब, 3 पुष्कर, 4 युष्कल, 5 मोशन, 6 कुर्मभी, 7 कुण्डिन, 8 नगरी (नगर) 9 माहिष्मती, 10 वर्मती, (र्मण्वती) 11 उख्या, 12 ग्राम, 13 कुडिधाया (कुल्याया) यलोपश्च, 14 यज्जी, 15 भक्ति.

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यः, श्व-भसि-अलङ्कारेषु ॥

वृत्तिः ॥ कुलकुभिमीवाशब्देऽयो यथासंख्यं भवन् असि भलंकार इत्थेषु आतारिष्वर्येषु इकम् प्रस्त्ययै भवति ॥

96. The same affix **ଟକ୍କ** is added to the words **କୁଳ**, **କୁଷି** and **ଶ୍ରୀଚା**, when the whole words so formed mean respectively, 'a dog', 'a sword' and 'an ornament'.

नद्यादिभ्यो दृक् ॥ १७ ॥ नद्यादिभ्यः, दृक् ॥

कृसिः ॥ न ती इत्येवमार्तिभ्यो छक्षुप्रत्ययो भवति ॥

97. The affix दक्ष (एः) comes after the words 'nadi' &c, in the remaining senses (i. e. IV. 3. 25. &c).

Thus नदिय, 'pertaining to a river', महियम् earthen', &c.

1 नरी, 2 मही, 3 वाराणसी, 4 श्रावस्ती, 5 कौशाम्बी, 6 वनकौशाम्बी (वनको) 7 काशपरी^१, 8 काशफरी (फारी) 9 खारदीरी, 10 पूर्वनगरी, 11 पाठा (पावा) 12 माथा (मादा) 13 शाल्वा (साल्वा) 14 दार्पण^२, 15 सेतकी (वासेनकी) 16 उडवाया युधे, 17 शाल्वा.

The word पूर्वनगरी occurs in the above list. Its derivative will be पूर्वनगरेयम्॥ But some say, it is composed of three words पूर्—वन—गिरि and they apply the affix to each of them separately. As पूर्वेयम्, वनेयम् and गिरेयम्॥

दक्षिणापश्चात्पुरस्स्थक् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा, पश्चात्, पुरसः, त्यक् ॥
सृतिः ॥ सर्वाणि पश्चात् पुरस् इत्येते भवत्यस्थकः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

98. After the words 'dakshinā', 'paschāt' and 'puras' the affix 'tyak' (त्य) is added in the remaining senses.

As दार्शिणात्यः 'pertaining or produced in the south'; पाद्धात्यः 'occidental', पौरस्त्यः 'oriental'.

कापिश्याः षष्ठक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ कापिश्याः, षष्ठक् ॥

वृत्तिः ॥ कापिशीशाष्ट्रात् षष्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

पार्चिकम् ॥ जाहस्यर्दिपर्दिष्यश्वेतिवक्तव्यम् ॥

99. After the word 'Kāpis', the affix 'shphak' is added in the remaining senses: (the feminine being formed by शप्ता IV. 1. 41).

Thus कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षा 'a liquor'.

Vart:—So also after बाह्लि, उर्दि and पर्दि as, बाह्लायनी, और्दायनी, पर्दायनी ॥ This debars तुम् of IV. 2. 125.

रङ्गोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ रङ्गोः-अमनुष्ये-अण्-च-(फक्) ॥
वृत्तिः ॥ रङ्गकुशब्दादप्रत्ययो भवाते, चकारातजक्षक्षच शौषिकोऽमनुष्येभिर्येष्ये ॥

100. After the word रङ्ग the same affix 'shphak' as well as the affix अण् is added, in the remaining senses, when the meaning is a non-human being.

As रङ्गवो गौः or रङ्गवायणो गौः but रङ्गवो मनुष्यः (IV. 2. 134).

Q. The word रङ्ग belongs to कच्छावि class (IV. 2. 133); and when a human being is to be denoted, then by IV. 2. 134, it will take the affix अण्, and when a non-human being is to be designated, then it will take अण् by rule IV. 2. 133; then where is the necessity of the present sūtra by which अण् is enjoined when a non-human being is to be designated? To this the reply is that the force of the negative affix in amanuysa is that of इष्; i. e. अमनुष्य = मनुष्य सदृशः “a being like man, but not man”. The word अमनुष्य does not mean ‘anything which is not a man’. For had this been its meaning, then a blanket is also a thing which is not a man, and in denoting a blanket, we should add फक्; but we never do so. When blanket is to be denoted we add अण् of IV. 2. 133, as अफक्: “a woolen blanket”. When we want to denote a living being other than man, then we add अण् and फक् of this sūtra. The अण् is repeated in this sūtra, for the purpose also of showing that otherwise अण् would have been debarred by the special affix फक् ॥

The word रङ्ग is the name of a country, it would have taken अण् under the universal rule IV. 1. 83, but this is debarred by तुम् of IV. 2. 125, and तुम् is debarred by इष् of IV. 2. 119, and इष् is debarred by अण् of IV. 2. 132, as it has क् as penultimate, the present sūtra debars that and ordains अण् and फक् ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ द्यु, प्राग्-अपाग्-उदक्-प्रतीचो-यत् ॥

वृत्तिः ॥ दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्यतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवाति शौषिकः ।

101. After the words 'div', 'prâch', 'apâch', 'udach' and 'pratyach', the affix यत् is added in the remaining senses.

Thus हिंद्यम्, प्राँच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्, (IV. 4. 130) and प्रतीच्यम् ॥ For accent see VI. 1. 213. When these words are used as Indeclinables, and denote time, they take also the affixes 'tyu' and 'tyul', e. g, प्राक्तनम् (IV. 3. 25). The word अपाच् means south.

कन्थायाष्टक् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कन्थायाः ठक् ॥
वृत्तिः ॥ कन्थाशसदृक् प्रत्ययो भवाति शौषिकः ॥

102. After the word 'Kanthâ', comes the affix तुक् in the remaining senses.

As कान्धिकः ॥

वर्णौ तुक् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ वर्णौ-तुक् ॥

वृत्तिः ॥ कन्धाया इत्येव । वर्णौ या कन्धा तस्या तुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

103. To the same stem is added the affix तुक् when it treats about some thing which is to be found in the land of Varṇu.

The Varṇu is the name of a river, and the country near it is also called Varṇu, the affix denoting country being elided by IV. 2. 81. Thus कान्धिकम् ॥

अव्ययात्प्रप् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ अव्ययात्-त्प्रप् ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययात् स्प्रप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

Karika अमेहक्षवतसिंचेभ्यस्त्यवृत्तिधीयोऽव्ययात्प्रमृतः ।
निनंश्च धुवगत्योश्च प्रवंशो नियमे तथा ॥

वार्तिकम् ॥ त्यक्त्वेषु त्रैः ॥ वार्तिकम् ॥ निसो गते ॥ वार्तिकम् ॥ आविसङ्घन्वसि ॥

वार्तिकम् ॥ अरण्याणोवक्तव्यः ॥ वार्तिकम् ॥ दूरवेत्यः ॥ वार्तिकम् ॥ उत्तरावहम् ॥

104. The affix 'tyap' comes after an Indeclinable, in the remaining senses.

This rule is too wide. The affix त्प्रप् is restricted to the following Indeclinables:—अमा 'together', इह 'here', कु 'where', those that end in तसि (V. 3. 7) and त्र (V. 3. 10). As अमात्यः 'a minister', इहत्यः, कुत्यः, तत्स्यः, तत्रत्यः &c.

Why do we say 'its application should be restricted'? Observe: औपटिः, पौरस्तः, पारस्तः: formed from the Indeclinables उपटि, पूर, and पार; moreover, the Indeclinables, that are Vṛiddha (i. e. having आ, ए and औ in the first syllable), take the affix छ in the same sense. As, आरातीय ॥

Vārtः—The त्प्रप् is added to नि, in the sense of "fixed" as, नित्यप्रभूवद् ॥

Vārtः—The त्प्रप् is added to नित् in the sense of 'going'. As निष्टुः "Chandalas &c who have gone out of the caste".

Vārtः—The त्प्रप् is added to the word आविस् in the Vedas: As, आविष्टो वर्जते ॥

Vārtः—The affix ऊ comes after अरण्यः e. g. आरण्यः लुमनसः ॥

Vārtः—The affix त्प्रप् comes after दूर, e. g. दूरत्यः पथिकः ॥

Vārtः—The affix आहस् comes after उत्तर c. g. औत्तराहः ॥

ऐषमोहा॒ः श्वसो॑अन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऐषमस्-॒ह्यस्-॒श्वसो-अन्यत-॒रस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ ऐषमस्-॒ह्यस् श्वस् इत्येते॑यो अन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

105. The affix **त्यप्** is added optionally after the words ‘aishamas’, ‘hyas’, and ‘svas’; in the remaining senses.

As ऐषमस्त्यम् or ऐषमस्तनन् (IV. 3. 23), ह्यस्त्यम् or ह्यस्तनम् (IV. 3. 23); श्वस्त्यम् or श्वस्तनम् (IV. 3. 23) or शौवस्तिकम् (IV. 3. 15). The word ‘svas’ takes the augment मुद् also, hence the above three forms.

तीररूप्योत्तरपदाद्ब्रौ ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ तीर-रूप्य-उत्तर-पदात्-अञ्ज-ौ ॥
वृत्तिः ॥ तीरोत्तरपदाऽरूप्योत्तरपदाद्या प्रातिपदिकायथासंख्यमञ्ज इत्यतीं प्रत्यर्था भवतः शैषिकाः ॥

106. The affix **अञ्ज** comes after a word ending with **तीर**, and the **ञ** comes after a word ending with **रूप्य**; in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus काकतीरम्, पालुलतीरम्, वार्करूप्यम्, शैवरूप्यम् ॥ The words formed by अञ्ज्, take the affix डीप् in the feminine (IV. 1. 15); those in ञ take the affix टाप् (IV. 1. 4). The sūtra is not enunciated as तीररूप्यान्तात्, for had it been so, the affix would apply to बहुरूप्य also, where रूप्य is final, but cannot be called uttara-pada, as ‘bahu’ is not a pada but is an affix V. 3. 68. Therefore, we have बाहुरूप्यम् formed by अण् ॥

दिक्षूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ दिक्-पूर्वपदात्, असंज्ञायाम्-ञः ॥
वृत्तिः ॥ असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्षूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञा विशयाऽञ्जः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

107. The affix **ञ** comes in the remaining senses, after a word preceded by another that signifies ‘direction’, provided the compound is not a Name.

To a stem, whose first member is a word denoting direction, and which is not a Name, the affix **ञ** is added, forming the feminine in आ ॥ The word असंज्ञायाम् qualifies the ‘base’. This debars अण् ॥ Thus पूर्वशाला+ञ = पौर्वशालः (VI. 4. 148, VII. 2. 117) ‘who is in the eastern hall’. Similarly शैषिकशालः, आपशालः ॥

Why do we say “when not a Name”? Observe, from the word शैषु-कामशमी (II. 1. 50) we have शैषु-कामशमैः (VII. 3. 14). The example illustrates, how first a compound of Tatpurusha kind is formed by the words शैषु+इषु-कामशमी; “Ishukāmshamī-in-the-East”; the whole being the name of the city.

Then when the Taddhita affix is added to this word, the first vowel is not vriddhied, as is the general rule VII. 2. ११७; but the first vowel of the second member of the compound is vriddhied, viz the letter ए of इषुकामशमि by rule VII. 3. १४. Similarly अरैषुकामशमि: "who is in Ishukāmashamī-in-the-West".

The word 'एव' is used in the sūtra for the sake of precision, for had the sūtra been विकृपूर्वसंज्ञायां, there would rise the doubt, whether the word-form विकृ was meant, or words denoting विकृ were meant. In fact the स्वरूपविधि is debarred by the use of the word एव. For had it meant विकृ; the rule would have applied to words like तिगजः &c.

मद्रेष्योऽन् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ मद्रेष्यो-अञ्ज ॥

वृत्तिः ॥ विकृपूर्वपवान्मद्रेष्योऽन् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

108. The affix अञ्ज is added to the word मद्रे, preceded by a word denoting direction; in the remaining senses.

Thus पौर्वमद्रः f. व्री; आपरमद्रः f. व्री ॥ Here contrary to the examples in the preceding sūtra, the initial vowel is vriddhied by VII. 3. १३ which makes a special exception in the case of the word मद्रे ॥

उदीच्यग्रामाच्चवद्वच्छन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

वृत्तिः ॥ विश्वहणं निवृत्याप्तं उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाऽब्रह्मयोऽन्तोदात्तात् अञ्ज प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

109. The affix अञ्ज comes in the remaining senses, after a word consisting of more than two syllables, having udātta accent on the final, being the name of a village of the peoples of the North.

The governing force of the word विकृ ceases here. The अञ्ज debars अण् ॥ Thus वृत्तिवृपरम् मैण्डपुरम् ॥

Why do we say "village of north-folk"? Observe मायुरैम् formed by अण्; difference in accent.

Why do we say "consisting of more than two syllables"? Observe द्वृत्ती-ध्वृत्तम् ॥

Why do we say "being oxytone"? Observe शार्करीयानम् ॥ Here धा is udātta by VI. 1. 194, taking लित् accent.

प्रस्थोत्तरपदपल्यादिकोपत्तादण् ॥ ११० ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थोत्तरपवान् पल्यादिभ्यः ककारोपथाश्च प्रातिपदिकाऽप्तं प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

110. The affix अण् comes, in the remaining senses after a word ending with प्रस्थ, after the words पलदी &c, and

after a word having a penultimate क, whether these words express villages of North folk or not.

This debars the अण् of the last aphorism. Thus माहीप्रस्थः, माहकीप्रस्थः, पालदः, पारिषदः, नैलिनकः, विद्यातकः ॥

In the class Paladyādi, those words which denote villages of वार्षीक, will not take उम् or उमि affix of IV. 2. 117; but will take the affix अण् of this rule. Such as the words गौष्ठी and नैतकी ॥

The word गोमती occurs in Paladī class, and consequently it does not take the affix उम् (IV. 2. 123) which it would otherwise have taken by reason of its being a Vṛiddha word ending in long ई ॥

The word वार्षीक has a penultimate क, but it is recited in Paladī class, showing that it does not take the affix उ of IV. 2. 114 though it is a Vṛiddha word.

The affix अण् is repeated in this sūtra, (though its anuvittī comes from IV. 1. 83), in order to exclude the application of any rule which might have debarred the general अण् ॥

1 पलदी, 2 परिषद, 3 रोमका, 4 वार्षीका, 5 कलकीट (मलकीट) 6 बहुकीट (बाहुकीट) 7 आलकीट, 8 आमलकीट, 9 आमलकीकार, 10 कमलभिदा, 11 गौष्ठी, 12 नैकती (नैतकी), 13 परिखा, 14 शूरसेन, 15 गामती, 16 पदश्चर, 17 उरुपान (उरुयानि) 18 घुक्लोम, 19 सक्लोमन् ॥

कण्वादिभ्यो गोच्रे ॥ १११ ॥
पृष्ठः ॥ गोत्रमिह न प्रथयार्यो न च प्रकृतिविशेषण, तर्यंवं सबध्यते, कण्वादिभ्यो गोच्रे यः प्रथयो विवितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रथयो भवति ईषिकः ॥

111. The affix अण् comes after the patronymies formed from कण्व &c.

Here the word गोच्रे does not qualify the sense of the base, nor does it give the sense of the affix. It simply means "that after a word ending with the affix which has been ordained after the words Kāṇva &c, in denoting a Gotra or Family-name; the affix अण् is employed in the remaining senses." This debars the affix उ (IV. 2. 114). Thus काण्वाः "the pupils of Kāṇva". गौक्काः (IV. 1. 105).

Why do we say "when denoting Family-names?" Thus the word काण्व, when it means कण्व ईवसाऽस्य, forms its secondary derivative काण्वीयम् by उ ॥

The Kāṇva-class is a sub-class of Gargādi. The Family-names from कण्व and गौक्काः are काण्वज्ञ and गौक्काश्य by rule IV. 1. 105. To this, the affix अण् is added. काण्वज्ञ+अण्=काण्वः (VI. 4. 148 and VI. 4. 152).

इज्ञम् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ इज्ञः, च-(अण्) ॥

पैषिकः ॥ गोच्रे य इज्ञ विवितस्तदन्तापातिपास्काराण्प्रत्ययो भवति ईषिकः ॥

112. After a Family-name formed by इञ्ज्, the affix अण् is added in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus from इक्ष we have Patronymic शक्षि, from which शक्षाः “the pupils of Dâkshi”; द्वाक्षा, माहक्षाः ॥ The final ष is elided before अण् by VI. 4. 148.

Why do we say “denoting a family-name”? Observe सौतङ्गमिः, a word formed by इञ्ज् of IV. 2. 80, not denoting a family, but having the four-fold sense of IV. 2. 68-70. The further derivative from this will be सौतङ्गमीयम् by छ (IV. 2. 114).

न द्वयचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ न-द्वयचः, प्राच्य-भरतेषु (अण्) ॥ वृत्तिः ॥ द्वयः प्रातिपदिकात्माद्यभरतगोत्रादिभन्तादण् प्रत्ययो न भवति ॥

113. The affix अण् is not however added to a word which, though ending in the Patronymic affix इञ्ज्, consists of two syllables, when it is the family name of Eastern people or of Bharata.

This sûtra debars अण् which would have come by the last sûtra. The result being, that the words answering to the description given in this aphorism, form the शैषिक derivatives by the affix छ (IV. 2. 114). Thus पौर्णिया, काशीया; from पौर्णिक, काशि ॥ Why do we say “consisting of two syllables”? Observe पान्नागारा, formed by अण् from पान्नागारि ॥

Why do we say “when it denotes the family-names of East folks or Bharata”? Observe: शक्षाः from शक्षि ॥

Q. How do you form काशीय when by rule IV. 2. 116, the proper form would be काशिकी or काशिका?

Ans. The word काशि of sûtra 116 refers to a country because it occurs with चेति, while the काशि of the example under the present aphorism is a Family-name.

The Bharatas belong also to the East-Folk or Prâchyas. Their separate mention here indicates by Jñâpaka or inference, that wherever Prâchya is used in these sûtras, it does not include the Bharatas. See II 4. 66.

**वृद्धात्तः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वृद्धात्-छः ॥
वृत्तिः ॥ वृद्धात्मातिपक्षिकाद्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥**

114. After a word called Vriddha, the affix छ is added in the remaining senses.

The word गोत्र does not govern this sûtra. This is a general rule. The Vriddha is defined in I. 1. 73 &c. This debars अण् ॥ Thus from गार्यं we

have गारीय (VI. 4. 148 & 152). So also वातसीयः, शालीयः, मालीयः, ॥

This rule being a subsequent one, debars the following preceding rules, in case of conflict of rules (I. 4. 2) 1. The rule relating to Indeclinables (104), 2. The rule relating to words ending in तीर and रूप्य (106) 3. The rule relating to Villages of North-folk (109), 4. The rule relating to penultimate क (110). Thus.

इह—इहय; but आरात्—आरातीयः करवतीर—कारवतीरम्; but वायसतीर—वायसतीरीयः चाणाररूप्य—चाणाररूप्यम्; but मणिरूप्य—मणिरूप्यकः (IV. 2, 21) शिवपुर—शैवपुरम्; but वाड-वकर्ष—वाङ्वकर्षीयः, निलीनक—नैलीनकः; but ओळूक—ओळूकीय ॥

भवतष्टक्छसौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ भवतः, ठक्-छसौ ॥

वृत्तिः ॥ भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ॥

115. The affix ठक् and छस् come after the Vṛiddha word भवत्, in the remaining senses.

The word भवत् is a Vṛiddha word because it belongs to tyadādi class (I. 1. 74). This rule debars छ of the last aphorism. In the affix, छस्, the final स् is indicatory, showing that the word भवत् before this affix gets the designation of Pada पद (I. 4. 16). Thus भवत्+ठक्=भावत्कः; भवत्+छस्=भवदीयः ॥

But when the word भवत् is not treated as Vṛiddha, then it takes the general affix अण्; as भावतः ॥ This is the case when भवत् is derived by affixing शून् to भू ॥

काश्यादिभ्यष्टजिठौ ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ काश्यादिभ्यः-ठञ्ज-जिठौ ॥

वृत्तिः ॥ क्रांशि इत्येवमादिभ्यष्टञ्ज निद् इत्येती प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ॥

वार्त्तकस् ॥ आपशानिपूर्वपश्चालानन्तात् ॥

116. The affixes ठञ्ज and जिठ् come, in the remaining senses, after the words काशि &c.

In the affixes ठञ्ज and जिठ्, the ठ is replaced by इक्, the other letters are anubandhas. The form in both cases will be the same, but there is a distinction in the feminine. Those formed by ठञ्ज will take फीप् (IV. 1. 15), the others will take दाप् (IV. 1. 4). Thus काशका or काशिकी, बैशिका or बैशिकी ॥

The word वृद्धात् is to be read in to this sūtra. Those words in the list which are not वृद्ध will take the affixes, by virtue of being so classified.

The word इवसत् occurs in the list of words. It gets the designation of शून् by I. 1. 75. Thus इवसत्कः ॥ But when it is the name of a Vāhika village, it is not a Vṛiddha word. The secondary derivative then will be इवसतः ॥

Q. In the Māhābhāshya it is said that a Proper name is optionally

treated as a Vṛiddha, and it gives example of देवदीयाः or देवदामः ॥ So then देवदामः is a Vṛiddha word and will take these affixes.

Ans. No. In that very passage of Mahābhāṣya it is further stated that the option in the case of Proper-Names is allowed only for the purposes of the application of the affix छ (IV. 2. 114) and not the affix इम् and भिर् ॥

Vārt :—This affix comes after compound words ending in काल and preceded by आपद्, ऊर्ध्वं and तद्; as आपत्कालिकी or °का, और्ध्वकलिकी or °का, सान्-कालिकी or °का ॥

1 काशि, 2 थैदि (वैदी) 3 सांयासि*, 4 संशाह, 5 अस्युत, 6 मोरमाम (मोहमान) 7 शकुल-इ, 8 हस्तिकर्षु, 9 कुनामन, (कुशमन), 10 हिरण्य, 11 क्रूरण, 12 गोवासन (गोधाशन) 13 भारती*, 14 भर्तिरम, 15 अटिक*, 16 देवदत्त, 17 दशामान (दासमान) 18 शौभावतान (सौभावतान) 19 बृत्तराज, 20 ब्रपराज, 21 देवराज, 22 सोइन*, 23 सिन्धुमित्र, 24 दासमित्र, 25 सुधमित्र*, 26 सोममित्र*, 27 छागमित्र*, 28 सधमित्र*, 29 आपसारिपूर्वपशात् (आपद्, ऊर्ध्वं, तद्) कालाम्तात्, 30 संज्ञा, 31 भैरिकि, 32 भौलिकि, 33 सर्वमित्र, 34 साधुमित्र ॥

वाहीकप्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ वाहीक-प्रामेभ्यः च, (उम्-अिदौ) ।

बृत्तिः ॥ वाहीकप्रामात्तियो बृद्धेभ्यपश्च भिर्ती प्रत्ययो भवतः शैविकाः ॥

117. The affixes उम् and भिर् come, in the remaining senses, after the Vṛiddha words denoting the villages of Vāhīka.

The word बृद्धात् is to be read into this sūtra. This debars the affix छ (IV. 2. 114). Thus शाकलिकी or शाकलिका, मान्धविकी or मान्धविका ॥

विभाषोशीनरेषु ॥ १८ ॥ पदानि ॥ विभाषा-उशीनरेषु (उम्-अिठौ) ।

बृत्तिः ॥ उशीनरेषु ये वाहीकप्रामात्तिवाचियो बृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा-उम्-अिठौ प्रत्ययो भवतः ॥

118. The affixes उम् and भिर् come optionally in the remaining senses, after Vṛiddha words denoting Vāhīka villages situated in Usinara.

Thus आहाजालिकी, लिका and लीया; so also सौर्वनिकी, सौर्वनिका and सौ-इर्षनीया ॥

ओर्द्देशे उम् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ओः, देशे, उम् ।

बृत्तिः ॥ उवर्णन्तात् देशवाचिनः प्रतिपदिकात् उम् प्रत्ययो भवति शैविकः ॥

119. The affix उम् comes in the remaining senses, after a Nominal-stem denoting a locality and ending in त् ॥

The phrase 'बृद्धात्' does not govern this sūtra. For had it been understood in this aphorism, there would have been no necessity of repeating it in the next.

Thus नैवारकर्षकः, शावरजस्त्वकः ॥ Why do we say ऐरो 'denoting a country'? Observe पञ्चवा 'the pupils of पञ्च' formed by अप् ॥

In the previous sutras, the anuvṛitti of उभ् and भिन् both were current; hence the repetition of उभ् in this sūtra, because we could not take the anuvṛitti of उभ् from the last sūtra without drawing the anuvṛitti of भिन्॥

वृद्धात्पाचाम् ॥ १२० पदानि ॥ वृद्धात्-प्राचाम्-(उभ्)।

मृत्सः ॥ ओरेश इत्येव । उवर्णान्ताऽवृद्धात्पाचामन्ताचिनः प्रातिपदिकाऽउभ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

120. The affix उभ् comes in the remaining senses after a vriddha word ending in ष and denoting a locality of the East-folks.

The phrase ओरेश is here understood. Thus आदकशम्बुकः, शाकशम्बुकः, नापितशास्त्रकः ॥

The affix उभ् would have been valid by the last sūtra also, the present sūtra makes a नियम or restriction, showing that in the case of words denoting places of East, the rule applies to those words only, which are Vṛiddha. Therefore it does not apply to महावास्तु, from which we have मालवास्तवः ॥

धन्वयोपथाद्वुभ् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ धन्व-य-उपधात्-वुभ् ॥

मृत्सः ॥ धन्वयाचिनो यकारोपथाद देशाभिधायिनो इद्वात्पातिपदिकाऽवृभ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

121. The affix वुभ् comes in the remaining senses, after a vriddha word denoting a locality, which has the letter य as its penultimate, and after a vriddha place-name denoting a waste or desert place.

The words इद्वात् and देशे are understood here. The word धन्व means a waste or desert. Thus पारेधन्वकः, एगत्रकः are examples of धन्व ॥ Similarly सांकाश्यकः and काम्पिस्थकः are examples of य penultimate.

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ प्रस्थ-पुर-वहान्तात्-च-(वुभ्)।

मृत्सः ॥ प्रस्थपुर वह इत्येवमन्ताऽदेशाचिनः प्रातिपदिकार वृद्धाऽवुभ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

122. The affix वुभ् comes, in the remaining senses, after a Vṛiddha word denoting a locality and ending with प्रस्थ, पुर or वह.

This debars ष (IV. 2. 114). Thus मालप्रस्थकः, नानीपुरकः, कान्तिपुरकः, पैतु-पहकः, फाल्गुनीपहकः ॥

The words ending in पुर would have taken the affix वुभ् by the next sūtra also, but as that sūtra is restricted to the countries of the East, this sūtra is general in its scope,

रोपघेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ र-उपधा-र्तोः-प्राचाम् ।

मृत्सः ॥ रोपधारीकारान्ताच्च प्राएरेशाचिनो वृद्धाऽवुभ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

123. The affix बुद्धि comes in the remaining senses, after a Vriddha word denoting a locality of the East-folk, the word having a penultimate र् or ending in ई ॥

This debars छ ॥ Thus पाटलिबुद्धकः; ऐक्षयकः ॥ So also with words ending in ई ॥ As, काकन्दी—काकन्दकः; माकन्दी—माकन्दकः (VI. 4. 148).

Why do we say प्राचाम् ‘of the East-folk’? Observe शास्त्रिकायः formed by छ. The त् in ईत् in the sūtra is for the sake of distinctness.

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ जनपद-तदू-अवध्योः च-(बुद्धि) ॥
वृत्तिः ॥ वृद्धजनपदविधिवचनस्तदवधिवाचिनश्च प्रतिपदिकाबुद्धि प्रथयो भवति शैषिकः ॥

124. The affix बुद्धि comes in the remaining senses, after a Vriddha word denoting an inhabited kingdom, or a limit of such kingdom.

The phrases बृद्धात् and देशे are understood here, being qualified by जनपद and तदवधि ॥ This debars the affix छ ॥ Thus आभिसारकः and आरर्थकः are examples of जनपद ॥ And औषट्कः and द्यामायनकः from औषट् and द्यामायन two uninhabited countries, are illustrations of जनपदविधि ॥

The अवधि or limit of an inhabited country or जनपद must be a country and not a village. This is so, in order to prevent, by anticipation, the application of छ by IV. 2. 137 to words like त्रिगर्त् which is an arid desert: as वृत्तिः ॥ The word तदवधि means either “the boundary of that (जनपद)” or “that which itself is a boundary”.

अबृद्धादपि वहुवचनविशयत् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ अंगृद्धात्-अपि-वहुवचन-
विशयात्-(बुद्धि) ॥
वृत्तिः ॥ अबृद्धात् बृद्धाच्च जनपदात् तदवधिवाचिनश्च वहुवचनविशयात्प्रतिपदिकाबुद्धि प्रथयो भवति
शैषिकः ॥

125. The affix बुद्धि comes in the remaining senses, even after a word which is not a Vriddha, and which is always plural, when it denotes an inhabited country or a limit of such country, as well as after such Vriddha words.

The words जनपद and तदवधि are to be read into the aphorism. This debars छ and अप् ॥ Thus from अङ्गः, वङ्गः and कलङ्गः which are non-Vriddha Kingdom denoting words, always having a plural form, we have आङ्गकः, वाङ्गकः and कालिङ्गकः ॥ Similarly अजनीडः and अजनकन्दः are non-Vriddha always plural words, denoting boundary of kingdom; we have from them आजनीडकः and आजनकन्दकः ॥ The affix will apply, of course to Vriddha जनपद word by the last sūtra, though these be always plural in form. Thus शैषिकः and आरर्थकः from शैषिकः and आरर्थकः;

आन्वः ॥ So also to Vṛiddha words denoting limit of a Kingdom : कालंजराः—कालंजराः, वैकुलिशाः—वैकुलिशकः ॥

The word विषय is used in the sūtra to indicate that the word should be plural in essence, having no corresponding singular form. Therefore the rule will not apply to वर्तन्यः plural of वर्तनी ॥ The derivative from it will be वार्तनः ॥

The word अपि is used in the sūtra to indicate that Vṛiddha-words which would have taken तुम् by the last sūtra are not debarred by this sūtra, when they are plural in form. This debarring would have taken place, by the rule of interpretation known as तक्रांगिङ्गन्यन्याय ; but for the use of the word अपि ॥ This maxim or nyāya is thus explained in Padamanjari :—पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धात् तुम् विहितः, यथा आद्यणसामान्ये दधिशानं; इह तु बहुवचनविषयेविरोधेऽवृद्धात् तुम्, यथा कौटिङ्गन्यं सक्रान्तं, तत भ बहुवचनादपि वृद्धात् तुम्प्राप्तं आरथमाणाऽवृद्धात् तुम् वृद्धात् तुम्प्राप्तं आधकः स्थादित्यपि शब्दन समुद्धीयते इत्यर्थः ॥

कच्छाग्निवक्त्रगतोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ कच्छ-अग्नि-वक्त्र-गर्त-उत्तरपदात्(तुम्) ।

वृत्तिः ॥ कच्छायुतरपदात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाधात् वृद्धात् वृद्धात् तुम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

126. The affix तुम् comes in the remaining senses after a word, whether Vṛiddha or not, denoting a locality and having as its second term the words ‘kachchha’, ‘agni’, ‘vaktra’ and ‘garta’.

This debars च and अ॒ ॥ As शरुकच्छक, पैष्ठीकच्छक, काण्डामक, वैभुजामकः ऐन्द्रवक्त्रकः, सैन्धुवक्त्रकः, बाहुगर्तकः and चाकगर्तकः ॥

The word उत्तरपद in the sūtra should be read with every one of the words कच्छ &c.

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ धूमादिभ्यः-च-(तुम्) ।

वृत्तिः ॥ धूमादिस्म्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो तुम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

127. The affix तुम् comes, in the remaining senses, after the words dhūma &c, denoting country.

This debars अ॒ &c. धैमकः, खाण्डकः &c. The word पथेय occurs in the list. It would have taken तुम् by IV. 2. 121 as it has य as penultimate. Its mention here shows that it need not denote a locality for the application of this affix. Similarly the words विशेष and आनन्द being names of जनपद would have taken तुम् by 124 ante ; here in this list, therefore, they do not denote country. Thus विशेषानां क्षत्रियाणां स्वं = वैदेहकम् “the property of Videha Kshatriyás”. So also आनन्दकम् ॥ The word समुद्र occurs in the list. It takes the affix when the

derivative word means a 'ship' or a 'sailor'. Thus सामुद्रिका नौः and सामुद्रको मनुष्यः ॥ Otherwise not : सामुद्रम् "Oceanic water".

1 धूम, 2 घडपद (खडण्ड and खण्ड) 3 शासादम्, 4 अर्जुनाव (आर्जुनाव) 5 माहकस्थली, 6 आनकस्थली*, 7 माहिषस्थली*, 8 मानस्थली (माषस्थली) 9 अहस्थली*, 10 महुकस्थली*, 11 समुद्रस्थली, 12 शण्डायनस्थली, 13 राजस्थली, 14 विशेष, 15 राजगृह, 16 सात्रासाह, 17 शब्द, 18 (शिष्य) 18 निष्पवधि (निष्पवदि; निष्प, वल) 19 भक्षाली*, 20 मद्रकूल, 21 भाजीकूल (आजीकूल) 22 द्वाहाय, 23 ज्वाहाय, 24 संक्षीय (संहीय) 25 वर्षेर, 26 वर्षेर, 27 गर्त (वर्षगर्त) 28 आनर्त, 29 मार्त, 30 पार्थेय, 31 धीष, 32 पल्ली (वल्ली) 33 भाराज्ञी, 34 धार्तराज्ञी, 35 भावय, 36 सीर्य (अववात तीर्य) 37 कूलात्सौवीर्षु, 38 समुद्रान्नावि मनुष्ये च, 39 कुसि, 40 अन्तरीय (अन्तरीप) 41 हीप, 42 अहण, 43 उज्ज्वयनी, (उज्ज्विनी) 44 पट्टर*, 45 एक्षिणापथ, 46 साकेत, 47 धोषस्थली, 48 भक्षास्थली, 49 गर्तकूल, 50 मानवली, 51 तुराज्ञी ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ नगरात्-कुत्सन-प्रावीण्ययोः-(तुम्)

इति: ॥ नगरशब्दाद्तुम् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने ॥

A. केनाथं मुखितः पन्था जाते पक्षमालिगुरुरः ? B. इह नगरे मनुष्येण ॥ A. संभाव्यतएतन्नागरकेण ॥ चैताहि नागरका भवन्ति ॥ A. केनेह लिखितं चित्रं मनोनिच्छिकाशि वत् ? B. इह नगरे मनुष्येण ॥ A. संभाव्यतएतन्नागरकेण ॥ प्रवीणा हि नागरका भवन्ति ॥

128. The affix तुम् comes after the word 'nagara' in the remaining senses, when censure or praise is implied.

The word कुत्सन which is equivalent to निष्पन्न or 'blame or censure'; and प्रावीण्य which means नैपुण्य "dexterity", qualify the sense of the affix.

Thus नागरकः 'a knave, a cunning person, or a skillful person'. The word literally means 'a town-born, or town-bred', but by the usage of language, it always denotes a person having the vices or virtues of a town, such as a thief or an artist.

Why do we say "when censure or dexterity is implied"? Observe नागरः ब्राह्मणः 'the Nagar Brâhmaṇas'.

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ अरण्यात्-मनुष्ये-(तुम्) ॥

इति: ॥ अरण्यशब्दाद्तुम् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये ॥

वासितकम् ॥ पञ्चध्यायन्यायविहारमनुष्पद इति वित्ति वर्तमानम् ॥

129. The affix तुम् comes, in the remaining senses, after the word अरण्य, in the sense of a man.

This debars the affix ऊ. Thus भारण्यकः मनुष्यः 'a forester'.

Vārt :—It should be stated rather that the affix तुम् is added to भारण्य in the sense of 'a way' 'a lesson, or doctrine (Upanishad)' 'a maxim' 'a play or game' 'a man' and 'an elephant'. Thus भारण्यकः पन्थः, भारण्यः, न्यायः विहारः, मनुष्यः or हस्ती ॥

Vart :—Optionally when the sense is that of a cow-dung as आरण्यः or भारण्यका गोमया� ॥

Why do we say ‘when having these senses’? Otherwise the affix will be अण्. As आरण्यः पशुः ‘wild beasts’.

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ विभाषा-कुरु-युगन्धराभ्याम्-(बुझ्)
वृत्तिः ॥ कुरु युगन्धर इत्येतांयां विभाषा बुझ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

130. The affix बुझ् comes optionally in the remaining senses, after the words ‘Kuru’, and ‘Yugandhara’.

Thus कौरवाः or कौरवैः, यैगन्धरकः or गौगन्धरैः ॥ These words denote जनपद or inhabited countries, and therefore by sūtra IV. 2. 125 they would always have taken the affix बुझ्. The present sūtra makes the application of बुझ् optional and not obligatory. The word कुरु occurs in the list of कच्छादि class (IV. 2. 133). By virtue of its being so classified, it will take अण् also. And when it means man or something found in men, it will take necessarily, not optionally, the affix बुझ् by virtue of sūtra IV. 2. 134. As कौरवको मनुष्यः, कौरवक-मस्त हसितम् ॥ This aphorism therefore, teaches option regarding कुरु with these restrictions, while it teaches option absolutely with regard to the word युगन्धरः ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ मद्रवृज्योः-कन् ।
वृत्तिः ॥ मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

131. The affix कन् comes in the remaining senses, after the words ‘madra’ and ‘vṛiji’.

This debars बुझ्, though the words denote inhabited countries. Thus मद्रकः ‘born in Madra’, वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ क-उपधात्-अण् ।
वृत्तिः ॥ ककारोपधात् प्रातिपदिकारण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

132. The affix अण् comes in the remaining senses after a word denoting a place and having the letter क as its penultimate.

This debars बुझ् in the case of words which denote जनपद or inhabited countries. Of course the words which do not denote जनपद, will have taken अण् even without this rule. Thus आर्षिकः “born in झंपिका” So also माहिषिकः ॥

The affix अण् will apply even when the word ends in उ, and would have otherwise taken उभ् by IV. 2. 119. Thus ऐश्वाकः “born in ईश्वाकु” ॥ The word ऐश्वे is understood in this sūtra.

कच्छादिभ्यम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ कच्छादिभ्यः-च-(अण्) ।
वृत्ति ॥ कच्छ इत्येवमादियो दशावाचियोऽणप्रत्ययो भवति ॥

133. The affix अण् comes, in the remaining senses, after the words kachchha &c denoting places.

The word हेतु is understood here. This debars बुद्ध् &c. Thus काच्छः, सैन्धवः, वार्णवः &c. The words कच्छ &c. are not invariable plural words, because by the next sūtra, it is shown that these words may signify men and their habits &c. The word विजापक् occurs in this list. It would have taken अण् by the last sūtra also, because it has क् as its penultimate. Its mention in the list is for the sake of the subsequent sūtra by which it takes बुद्ध् also under certain conditions.

१ कच्छ, २ सिन्धु, ३ वर्ण, ४ गन्धार, ५ मधुमत्, ६ कम्बोज, ७ कडमीर, ८ सात्त्व, ९ कुहु, १० अ-
नुष्ठण्ड (अणु, अण्ड, खण्ड) ११ द्वीप, १२ अनूप, १३ अजवाह, १४ विजापक, १५ कलूतर (कुलून) १६ रक्षु॥

मनुष्यतत्त्वयोर्बुद्ध् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ मनुष्य-तत्त्वयोः बुद्ध् ॥

वृत्तिः ॥ मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिस्थयो बुद्ध् प्रत्ययो भवति ॥

134. The affix बुद्ध् comes after the words kachchha &c. in the senses of born &c. when the meaning is a 'man' or 'what exists in man'.

This debars अण् ॥ Thus काच्छकः 'a man born in Kutch'. काच्छकमस्य हसितं जल्पितम् ॥ 'His joke or talk is of Kutch or a Kutch-laughter'. काच्छिका चूडा ॥ Similarly सैन्धवका मनुष्यः, सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम्, सैन्धविका चूडा ॥

Why do we say "when meaning man or what exists in man?" Observe काच्छो गौः 'The cow of Kutch'. सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वाद् ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ अपदातौ-साल्वाद्-(बुद्ध्) ॥

वृत्तिः ॥ अपदातादैव मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् बुद्ध् प्रत्ययो भवति ॥

135 The affix बुद्ध् comes after the word साल्व in the senses of being born &c when denoting a man or what exists in man, provided that it does not mean a foot-soldier.

The word साल्व which occurs in the कच्छादि class, would have taken बुद्ध् by the last sūtra, when the sense was that of a man or some human attribute. The present sūtra makes a restriction. Thus साल्वके मनुष्यः, साल्वकमस्य हसितं जल्पितं &c. But साल्वः पशति त्र्यजाति 'the Salva foot soldier goes.'

गोयवाघ्योश्च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ गो-यवाघोः-च-(बुद्ध्) ।

वृत्तिः ॥ गवि यवाघां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् बुद्ध् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

136. The affix बुद्ध् comes in the remaining senses of being born &c, after the words साल्व, when the word signifies 'a cow' or 'a barley gruel'.

This debars अ॒ण् of IV. 2. 133. Thus सालुकों गौः “the cows born in Salva”. सालुका अवागूः ‘the barley gruel of Sálva’. In other cases we have सालुम् ॥

गर्त्तोन्नरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ गर्त्त-उत्तरपदाद् छः ।
हृतिः ॥ गर्त्तोन्नरपदादेशाप्रचिनः प्रातिपश्चिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

* 137. The affix छ comes in the remaining senses after a Nominal-stem denoting a place and having the word गर्त्त as its second term.

This debars अ॒ण् ॥ The word देशो is to be read into the sūtra. This rule being a subsequent one debars the affixes उत्त् and उत्त्र् of sūtra 117 ante. Thus बृकगत्तर्यं, शृगालगत्तर्यम्, श्वाविष्णुत्तर्यम् ‘born in porcupine’s hole &c’. The word उत्तरपद् is used in the sūtra, so as to prevent the application of the rule to a word which ends in गर्त्त, but is preceded by the affix उत्त्, as आहुगत्तम् ॥ Here उत्त् is an affix (V. 3. 68) and not a pada.

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ गहादिभ्यः-च-(तः) ।
हृतिः ॥ गह इत्येवमाविष्णः प्रातिपश्चिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिक ॥

138. The affix छ comes in the remaining senses after the words gaha &c.

This debars अ॒ण् &c. Thus गहीयः, belonging to a cave’. अन्तःस्थीयः &c. In the list of गहादि occurs the following “मध्यमध्यमं चाण् चरणे”. It means “The word मध्य becomes changed into मध्यम when the affix छ is to be added. Thus मध्यमीयः ॥ But when the sense is that of a Veda-school or Charaṇa, the affix अ॒ण् is added instead of छ as माध्यमा:” ॥ The word मध्यम here has the restricted sense of ‘the middle of the earth’, and not any middle generally. Thus मध्यमश्चि: means पृथिवीमध्ये भरो ॥ So also when the affix अ॒ण् is applied in the case of चरण, it has the sense of निवास of sūtra IV. 3 89 and not all the other senses. Thus त्रयः प्राच्या, त्रय औरीच्या, त्रयो माध्यमा: “three Charaṇas dwell in the East, three in the West, and three in the Middle”. The words मुखतम् and पार्श्वतम् occur in the list. They have the affix तस्, but before the affix छ the स् of तस् is elided. Thus मुखतीयम् and पार्श्वतीयम् ॥

The augment कृ॒क् is added to जन and पर before the affix छ ॥ As जन-कीयम्, परकीयम् ॥ The same augment is added to the word देव also as, देवकीयम् ॥

The affix छ॒ण् comes after the words देव &c. No list of such words is given. It is an आहुदिगणः ॥ Thus देवकीयम्, देवत्रकीयम्, औत्तरपश्चकीयम्, प्रास्थकीयम्, माध्यमकीयम् ॥ &c.

1 नह, 2 अन्तःस्थ, 3 सम, 4 विषम, 5 मध्यमध्यमं चाण चरणे 6 उच्चम, 7 अङ्ग, 8 वाह, 9 मगध, 10 पूर्वपक्ष, 11 अपरपक्ष, 12 अधम शास्त्र 13 उच्चमशास्त्र, 14 एकशास्त्र, 15 समानशास्त्र, 16 समानधार्म*, 17 एकमाम, 18 एकदृक्ष, 19 एकपलाश, 20 इष्टम, 21 इष्टुनीक (इष्टुनी) 22 अवस्थन्दन (अवस्थन्दी एवं अवस्थन्दन) 23 कामप्रस्थ, 24 खाडायन (शाढिकाडायनि; खाडायनि and खाडायनी) 25 काटेरणि (कावरणि and कामवरणि) 26 लविरणि*, 27 सौमित्रि*, 28 शैशिरि, 29 आसुत*, 30 देवशर्मि (देवशर्मन्) 31 औरति, 32 आर्हिसि, 33 आमित्रि, 34 ध्याडि, 35 बैजि (दैवजि), 36 अङ्गयष्ठि, 37 आत्रशंसि, 38 शौक्त्रि, 39 आग्रिशर्मि, (अग्रिशर्मन्) 40 भौजि, 41 शाराटकि (आराटकि), 42 वाल्मीकि, 43 क्षैमत्रृद्धि (क्षेमत्रृद्धिन्), 44 आशथिय, 45 और्म्माहमानि*, 46 एक, 47 विन्दवि*, 48 इस्ताप*, 49 हंस*, 50 तन्त्रम*, 51 उच्चर, 52 अनन्तर (अन्तर), 53 मुखपार्श्वतसोलोपः (also मुखतीय and पार्श्वतीय), 54 जनपरयोः कुक्ष (also जनकीय and परकीय), 55 देवस्थ च, 56 वेणुकारिण्यांशुष्ण. 57 आसुति, 58 सौमि, 59 पारकि. It is an आकृतिगणण ॥

**प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ प्राचाम-कटादेः ।
शृङ्गः ॥ प्राग्देशवाच्चिनः । कदादेः प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥**

139. The affix छ comes in the remaining senses, after the words beginning with कद denoting the places of the East-folk.

The word देशे is understood here also. The word प्राक् of the sūtra qualifies देशे ॥ This debars अण् ॥ Thus कठनगरीयम्, कठघोषीयम्, कठपङ्कुलीयम् ॥

**राज्ञः क च ॥ १४० ॥ पदानि ॥ राज्ञः-क-च-(छः) ॥
शृङ्गः ॥ राज्ञः ककारभान्तरिशो भवति छश्च प्रत्ययः ॥**

140. The letter क is the substitute of the final of the word राज्ञ, when छ is added,

This sūtra only teaches substitution: for राज्ञ would have taken छ by IV. 2. 114. Thus राज्ञसीयम् ॥ The word देशे does not govern this sūtra, not being appropriate.

**वृद्धादेकान्तस्त्रोपधात् ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ वृद्धात्-अक-इक-अन्त-स्त्रोपधात्-(छः)
शृङ्गः ॥ वृद्धादेशवाच्चिनो इक इत्येवमन्तात् यकारोपशब्दं प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो भवति ॥**

141. The affix छ comes in the remaining senses after a Vriddha word denoting a place and ending with अक or इक, or having च्छ as its penultimate.

The word देशे must be read into the sūtra. This debars the अण् of Sūtra 132 ante: as well as the affixes ordained by Sūtras 117 and 123.

Thus अकः—प्रारोहणसीयम्, द्रौपदीयम् ॥ इकः—आश्रवपित्रीयम्, शास्त्रप्रतिक्रीयम् ॥
स्त्रोप धात्—कैटिशिखीयम्, आयोमुखीयम् ॥

Vart:--The words सौसुक &c. are also governed by this rule though they end in उक् ॥ Thus सौसुकीयम्, मौसुकीयम्, ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ कन्था-पलद-नगर-ग्राम-हृद-उत्तरपदात्-(छ) ॥

वृत्तिः ॥ कन्थायुतरपदादेशाचिनो वृजाव्यातिपरिक्तच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

* 142. The affix छ comes in the remaining senses after the Vriddha words, having the words kanthâ, palada, nagara, grâma and hrada, as second terms.

This debars the other affixes such as अभ् and जिर् of 117 ante. Thus शक्षिकन्थीयम्, माहिकिकन्थीयम्, शक्षिपलशीयम्, माहिकिपलशीयम्, शक्षिनगरीय, माहिकिनगरीयम्, शक्षिमारीयम्, माहिकिमारीयम्, शक्षिहृदीयम्, माहिकिहृदीयम् ॥

पर्वताच्छ ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ पर्वतात्-च-(छ) ॥

वृत्तिः ॥ पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

143. The affix छ comes after the word पर्वत in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus पर्वतयो राजा “the hill-king”. पर्वतीयः पुरुषः ‘the hill man’.

विभाषा अमनुष्ये ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा-अमनुष्ये-(छ) ॥

वृत्तिः ॥ पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये ॥

144. The affix छ optionally comes in the remaining senses after the word पर्वत when it does not denote a man.

Thus पर्वतीयानि or पार्वतानि फलानि ‘hill fruits’, पर्वतीयमुदकम् or पार्वतमुदकम् ‘hill water’.

Why do we say अमनुष्ये ‘not-human’? Observe पर्वतीयो मनुष्यः where there is no option allowed.

कृकणपर्णाद्वारद्वाजे ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ कृकण-पर्णात्-भारद्वाजे-(छ) ॥

वृत्तिः ॥ कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजेदेशाचिन्यां छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

145. The affix छ comes in the remaining senses after कृकण and पर्ण when denoting the country of Bharadvâja.

The word देशो is understood here also. The word भारद्वाज does not here mean Gotra, but country. Thus कृकणीयम् and पर्णीयम् ॥

Why do we say “denoting country of Bharadvâjas?” Observe कार्कणम्, पार्णम् &c.

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER THIRD.

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ युष्मद्-अस्मदोः-अन्य-तस्याम्-
खञ्च ॥ वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोः खञ्च प्रत्ययो भवति शैषिकः चकाराष्ठम् ॥

1. The affix **खञ्च** also comes optionally in the remaining senses, after the words 'yushmad' and 'asmad.'

The regulating power of the word देशो ceases. The word च indicates that the affix may be छ as well. The word "optionally" shows that the general affix अञ्च may also be employed. Thus there are three affixes, खञ्च, छ and अञ्च, and hence there being no equal enumeration, the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) does not apply.

The words युष्मद् and अस्मद् are Vṛiddha, as they belong to Tyadādi class (I. 1. 74), and would have taken छ by IV. 2. 114; the present sūtra enjoins three affixes for each. Thus युष्मद्-अञ्च = युष्माक + अञ्च (IV. 3. 2.) = यौष्माकः युष्मद्-छ = युष्मद्-इथ = युष्मतीयः (VII. 1. 2). युष्मद्-खञ्च = युष्माक-ईन (IV. 3. 2.) = यौष्माकी-णः (VII. 1. 2, and VIII. 4. 2). So also आस्माकः, अस्मतीयः and आस्माकीनः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ पदानि ॥ तस्मिन् अणि-च-युष्माक-आ-
स्माकौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिन्नित साक्षादिहितः खञ्च निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टम् । तस्मिन्नव्याप्ति अणि च युष्मदस्म-
लोप्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्यतावादेशो भवतः ॥

2. When this affix **खञ्च** is added and when अण्ण is added, then युष्माक and अस्माक are the substitutes of युष्मद् and अस्मद् ॥

The pronoun तस्मिन् refers to the visible affix खञ्च, and not to the understood affix छ which was drawn into the last sūtra by the word च ॥

Why does the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) not apply here, there being two affixes, two words, and two substitutes? This, however, is not

done, because the sūtra can be divided into two separate aphorisms: as (1) तस्मिन् खामि युष्मदस्मरेऽयुष्माकोस्माकौ भवतः (S) ततोऽग्नि च ॥ i. e. (1) when खङ् is added, युष्माक and अस्माक are the substitutes of युष्म् and अस्म् respectively (2). So also when अण् follows.

As for illustrations, see the preceding Sūtra, e. g. शैषमाकीणः, आस्माकीनः with खङ्, and वैष्माकः and आस्माकः with अण् ॥ This substitution does not take place when छ is added, as युष्मसीयः and अस्मसीयः ॥

तवक्ममकावेकवचने ॥ ३ ॥ पदानि ॥ तवक्ममकौ-एकवचने ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनपर्योर्युष्मदस्मरेऽस्तवक ममक इत्येतावरेणी भवतो यथासंख्यं तस्मिन्यज्ञि अणि च प्रतः ॥

3. In expressing one individual, तवक्म and ममक are the substitutes of 'yushmad' and 'asmad' respectively, when खङ् and अण् follow.

As तावकीनः 'belonging to thee', मामकीनः "belonging to me." तावकः and मामकः ॥ But when the affix is छ, the form will त्वसीयः, मसीयः.

The word एकवचने should not be construed as meaning the affix of the singular number, as the affix सु ॥ Because the affix of the singular is always elided (कुङ्क) after these words, and by rule I. 1. 63, there will not be the application of this rule. This difficulty is, however, got over by explaining the word एकवचने as equal to एकार्ये ॥

**अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अर्धाद्यत्-यत् ॥
वृत्तिः ॥ अर्धेष्वद्वादृ यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥**

4. The affix यत् comes after the word अर्द्ध in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus अर्द्धम् 'belonging to half.'

Vart:— When it has a prior term the affix उद्ग् is used. As बोलवार्द्धिकम्, (बल्यर्द्धवस्तु = बालिं) ॥ गौतमार्द्धिकम् ॥

**परावराधमोत्तमपूर्वाद्य ॥ ५ ॥ पदानि ॥ पर-अवर-अधम-उत्तम-पूर्वाद्य-च ॥
वृत्तिः ॥ पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वाद्यार्थाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥**

5. The affix यत् comes, in the remaining senses, after the word 'ardha', when preceded by 'para', 'avara', 'adhama', and 'uttama'.

Thus परार्द्धम्, अवारार्द्धम्, अधमार्द्धम्, उत्तमार्द्धम् ॥

Q. Why do we say पूर्वाद्य 'preceded by'? Its use seems to be superfluous. If the sūtra stood as परावराधमोत्तमेभ्यः, it would have given the same sense. For the अर्धाद्य being supplied from the last sūtra, the whole sūtra

would have been परावराभमोत्तमेऽथोऽधाद् यत् which must mean 'preceded by para &c.'

A. The words पर and अवर have meanings other than that of दिश् or direction. As परं सुखं 'highest pleasure.' अवरं सुखं 'lowest pleasure.' Therefore, when these words पर and अवर denote direction, then by the subsequent rule, the affix would have been always ठम् and यत् ॥ The employment of the term पूर्व in the sūtra, prevents the application of the affix ठम् even when the words denote direction.

According to the Vārtika सूर्वपशाद् ठम् given under the last sūtra, the word अर्ध preceded by any word would have taken ठम्, hence the necessity of this sūtra ordaining यत् when the first terms are पर &c.

**दिक्पूर्वपशाद्गठञ्च ॥ ६ ॥ पदानि ॥ दिक्-पूर्व-पदात्-ठम्-च ॥
वृत्तिः ॥ दिक्पूर्वपशाद्गर्हन्ताव्यातिपस्कितात् ठम् प्रत्ययो भवति अकाराद्यच्च सैषिकः ॥**

6. And the affix ठम् also (as well as यत्) comes in the remaining senses after the word 'ardha,' when the prior term denotes a direction.

By च, the affix अर्ध is also used. This debars अर्ध ॥ Thus पूर्वार्थम् पौर्वार्थिकम्, शक्षिणार्थम् or शक्षिणार्थिकम् ॥

The word पर is used in the sūtra in order to prevent ambiguity. Had the sūtra stood merely as दिक्पूर्वपशाद् ठम्, it might have meant (I.1.68), 'Ardha preceded by the word दिक् takes ठम् also', for then स्वरूपविधि would have applied, and इग्नध जातः would have taken the affix.

**प्रामजनपदैकदेशाद्गठञ्चो ॥ ७ ॥ पदानि ॥ ग्राम-जनपद-एकदेशात्-अर्ध-ठञ्चौ ॥
वृत्तिः ॥ दिक्पूर्वपशाद्यत्येव । ग्रामैकदेशाद्याच्चिनो जनपदैकदेशाच्चिनभ्यं प्रातिपस्कितिपूर्वपशाद्गर्हन्तास्त्र-
अर्धञ्चो प्रत्ययो भवतः सैषिको यतापवादौ ॥**

7. The affixes अर्ध and ठम् come in the remaining senses after the word 'ardha', preceded by a word denoting direction, when a particular portion of a village or an inhabited country is meant.

The phrase दिक्पूर्वपशात् is to be read into the sūtra. This debars यत् ॥ Thus इमे खलुस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्थः or सैषिकाः "Those verily belong to the eastern half of our village or country". So also शक्षिणार्थः or शक्षिणार्थिकाः ॥ The word पौर्वार्थः = ग्रामस्य पूर्वस्मिन्द्वये भवतः and is a Taddhitārtha compound.

**मध्यान्मः ॥ ८ ॥ पदानि ॥ मध्यात्-मः ॥
वृत्तिः ॥ मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति सैषिकः ॥
वार्तीकम् ॥ आदेष्यति वक्तव्यम् ॥ वार्तीकम् ॥ अवोधसोलोपश्च ॥**

8. After the word मध्य there is the affix म in the remaining senses.

This debars अग् ॥ As मध्यमः “middlemost”.

Vārt—So also after the word आदि ॥ As आदिमः “Adam, or born in the beginning”.

Vārt—So also after the words अवस् and अधस्, the final स् being elided. As अवस्, अधस् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अ-साम्प्रतिके ॥

वृत्तिः ॥ अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातावा प्रत्ययार्थे ।

9. The affix अ comes in the remaining senses after the word ‘madhya’, the meaning being ‘fit’ or ‘proper.’

The word सांप्रतिक means ‘equity, propriety, right, fit’. As नातिशीघ्रं नाति हस्तं मध्यं काष्ठम् “the proper piece of wood—neither too long nor too short”. मध्य वैयाकरणः “the fit Grammarians, neither too refined nor too dull”. मध्यास्त्री “a proper wife”.

द्वीपादनुसमुद्रं यज् ॥ १० ॥ पदानि ॥ द्वीपात्-अनुसमुद्रम्-यज् ॥

वृत्तिः ॥ समुद्रसमीपे या द्वीपस्तस्माद् यज् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

10. The affix यज् comes, in the remaining senses, after the word द्वीप, which is near the sea.

The word द्वीप occurs in the list of Kachchhādi (IV. 2. 133), and would have taken अग्; and by sūtra IV. 2. 134, it would have taken वृग् also. The present sūtra debars both those affixes, when the word द्वीप means अनुसमुद्र or ‘near the sea’.

Thus द्वैष्यम् ‘living on or relating to an island’. As द्वैष्य भवन्तोऽनुचरन्ति अकम् ॥

Why do we say अनुसमुद्र? Observe द्वैषकम् or द्वैषम् (IV. 2. 133 and 134). The word ‘anu-samudra’ is an Avyayibhāva compound (II. 1. 15).

कालादठज् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ कालात्-ठज् ॥

वृत्तिः ॥ कालविशेषवाचिनः प्रातिपादकात् ठज् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

11. The affix ठज् comes in the remaining senses after the words denoting time.

This debars अग् ॥ The affix छ which comes after Vṛiddha words is prohibited ‘by this sūtra. Thus मासिकः ‘monthly’ आद्वमासिकः, ‘bi-monthly’, सांख्यस्त्रिकः ‘annual’.

The words which denote time even indirectly, also take this affix. As कालविशेषिकः, वैष्पिलालिकम् ॥ The word काल governs all the subsequent sūtras upto 25. (तत्र जातः).

आङ्गे शरदः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ आङ्गे-शरदः ॥
वृत्तिः ॥ शरच्छब्दात् उभ् प्रत्ययो भवति आङ्गे उभिष्ये शैषिकः ॥

12. The affix **ठञ्च** comes in the remaining senses after the word **शरद्**, when expressing **आङ्ग** ॥

This debars **अण्** (IV. 3. 16). The word **आङ्गे** means the 'funeral oblation'; and not **शरदावत् पुरुषः**: 'a faithful or believing person'. Thus **शारसिंकं आङ्गं** 'the autumnal Śrāddha'. When not meaning 'Śrāddha', it will be **शारदम्** ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ विभाषा-रोग-आतपयोः (ठञ्च) ॥
वृत्तिः ॥ रोगे आतपे चाभिष्ये शरच्छब्दाउभ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः ॥

13. The affix **ठञ्च** comes optionally in the remaining senses after the word **शरद्** when expressing illness or heat.

Thus **शारांको रोगः**: 'the autumnal disease', **शारसिंक आतपः**: 'the autumnal heat or sunshine'.

Why do we say "when denoting sickness or heat"? Observe, **शारं संधि** 'the autumnal curd'. This **ठञ्च** debars the **क्षत्र अण्** (IV. 3. 16)

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥ पदानि ॥ निशा-प्रदोषाभ्याम्-च (ठञ्च) ॥
वृत्तिः ॥ निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा उभ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

14. The affix **ठञ्च** comes optionally in the remaining senses after the words 'nisâ', and 'pradosha'.

This makes optional, where by sūtra IV. 3. 11. *ante*, the **ठस्** would have been obligatory. Thus **नैशम्** or **नैशिकम्** 'nocturnal', **प्रादेषम्** or **प्रादेषिकम्** ॥

श्वसस्तुद च ॥ १५ ॥ पदानि ॥ श्वसः-तुद-च-(ठञ्च) ॥
वृत्तिः ॥ अः शब्दादिभाषा उभ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति ॥

15. The affix **ठञ्च** comes optionally in the remaining senses after the word **श्वस्** and it takes the augment **तुद्** ॥

The word **श्वस्** takes the affix **स्त्र** by sūtra IV. 2. 105. This sūtra ordains **ठस्** ॥ When free from the scope of these rules, it takes **त्यु** and **त्युल** affixes also by IV. 3. 23. Thus **श्वस-न-तुद-न-ठञ्च** = **शौवस-न-त्यु-इक्** (VII. 3. 3) = **शौवसिकः**: "belonging to to-morrow or ephemeral". Otherwise **श्वस्यः** and **श्वसनः** ॥

संधिवेलाद्यतुनक्षेभ्योऽण् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ सन्धि-वेलाद्, श्वतु-नक्षेभ्यः,
अण् ॥

वृत्तिः ॥ सन्धिवेलादिभ्य श्वतुभ्यो नक्षेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

16. The affix **अण्** comes in the remaining senses

after the words ‘sandhi-velâ’ &c, and the words expressing ‘season’ and ‘asterism.’

The word कालात् is to be read into the sūtra. All the words must be expressive of time. This debars ठम् ॥ The repetition of अण् debars छ also in the case of those words, which are Vṛiddha in this list (IV. 2. 114). Thus (1) सान्धिवेलम्, सान्ध्यम् (2) ग्रीष्मम्, शैशिरम् (3) तैषम्, पौषम् are examples of sandhivelâ season and asterisms respectively.

The affix अण् is added to संवत्सर when denoting ‘fruit’ and ‘festival, as सावत्सरं फलं or पर्वं ॥

1 संधिवेला, 2 संध्या, 3 अमावास्या, 4 चयोदशी, 5 चतुर्वशी, 6 पञ्चवशी, 7 पौर्णमासी, 8 प्रतिपद, 9 संवत्सरात्कलपद्धतिः ॥

प्रावृष्ट एण्यः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ प्रावृष्टः-एण्यः ॥

बृत्तिः ॥ प्रावृष्टशब्दरेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

17. The affix एण्य comes in the remaining senses after the word प्रावृष्ट ॥

This debars the अण् of the last sūtra, though ‘prāvrish’ is a season-denoting word. Thus प्रावृष्टिं बलाहकः “the cloud belonging to the rainy season.”

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ वर्षाभ्यः-ठक् ॥

बृत्तिः ॥ वर्षाशब्दात्कृ प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

18. The affix ठक् comes in the remaining senses after the word वर्षा ॥

This debars अण् of IV. 3. 16. Thus वार्षिकमनुलेपनम्। The इक् has the force of सात् &c of IV. 3. 43 here.

छन्दसि ठम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि-(ठम्) ॥

बृत्तिः ॥ वर्षाशब्दात् छन्दसि विषये ठम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

19. In the Chhandas, the word ‘varsha’ takes the affix ठम् in the remaining senses.

This debars ठक्. The form will be the same, but there will be difference in accent. As नभइ नभस्यइ वार्षिकावृत् ॥ The word वृत् here means “month,” i. e. Nabha and Navasya are two rainy months.

घसन्तात् ॥ २० ॥ घसन्तात्-च-(ठम्) ॥

बृत्तिः ॥ वसन्तशब्दात् छन्दसि विषये ठम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

20. In the Chhandas, the affix ठञ्च comes in the remaining senses after the word 'vasanta.'

This debars अण् (IV. 3. 16). Thus सधुश्च माधवश्च वैसंचित्काष्टृत् ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥ पदानि ॥ हेमन्तात्-च-(ठञ्च) ॥

वृत्तिः ॥ हेमन्तशब्दाच्च छन्दसि विषये ठञ्च प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

21. In the Chhandas, the affix ठञ्च comes in the remaining senses, after the word 'hemanta.'

This debars अण् (IV. 3. 16). Thus सहस्रं सहस्राच्च हेमन्तकाष्टृत् ॥ The making of two separate Sûtras of 20 and 21, is for the sake of the subsequent sûtra, in which the anuvittî of word हेमन्त् only is taken.

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥ १ दा ने ॥ सर्वत्र-अण्-च-तलोपः-च ॥
वृत्तिः ॥ हेमन्तशब्दाद्यां प्रत्ययो भवति तत्सन्तिर्योगेन चास्य तकारलोपः ॥

22. The affix अण् comes always after the word 'hemanta,' and (before this affix) the letter त of 'hemanta' is elided.

Thus हेमन्तम् वास्, 'wintery residence.' हेमन्तमुपलेपनम् ॥

The word सर्वत्र is used to show that the sûtra applies in the Chhandas as well as in the secular literature.

The word हेमन्त will take अण् by sûtra IV. 3. 16 as हेमन्ती पृष्ठन्तिः; but there is no elision of त there. Thus there are three forms हेमन्तः (IV. 3. 16), हेमन्तिकं (IV. 3. 21) and हेमन्तम् ॥

सायंचिरंप्राह्नेप्रगेव्ययेऽयप्यत्युत्थुलौ तुद्च ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सायम्-चिरम्-प्रा-
ह्ने-प्रगे-अव्ययेऽयः-त्थु-त्थुलौ-तुद्च-च ॥

वृत्तिः ॥ सायमित्यादिभ्यश्चत्येऽव्ययेऽयश्च कालवाचिभ्यत्थ द्युपलौस्तस्तयोस्तुद्च ॥

वार्त्तिकम् ॥ चिरप्रत्यरात्र्यस्त्वो वन्तव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ॥

वार्त्तिकम् ॥ अप्रपश्चाद्बुद्धिमन् ॥ वार्त्तिकम् ॥ अन्ताद्यांति वन्तव्यम् ॥

23. After the words सायं 'at eve', चिरं 'for a long time', प्राह्ने 'in the fore-noon', प्रगे 'at dawn', and after Indeclinables expressing time, there are the affixes अयु and अत्थु and their augment is तुद्च ॥

The word कालात् is understood here also. Thus सायं-अयु = सायं-तुद्च-अयु = सायंतनम् (VII. 1. 1) 'belonging to the evening'. चिरंतनम्, 'lasting', प्राह्नेतनम् 'what is of the forenoon', प्रगेतनम् "what is of the early morn".

The word सायं is a word ending in म् and is an Indeclinable. These

affixes would also come by virtue of its being an Indeclinable, after that सायं ॥ The present सायं is derived from the root स्व by adding the affix घण् ॥ It always ends in म् when these affixes are added. The word चिरं always ends in म् ॥ प्राहृण and प्रगे always end in ए ॥

As regards Indeclinables, the examples are शोषातनम् 'belonging to the night', दिवातनम् 'belonging to the day'.

Vart :—The affix ल comes after the words चिर, पर्वत् and परारि ॥ As चिरद्वम्, पर्वत्म्, and परारिद्वम् ॥

Vart :—The न of प्रग is elided in the Chhandas before this affix ल as, प्रवम् ॥

Vart :—The affix डिमस् comes after अम्, आरि and पश्चात्; as, अप्रिमम्, आर्विमम् and पश्चिमम् ॥

Vart :—So also after अन्त, as, अन्तिमम् ॥

The difference between त्यु and त्युल is in accent, Thus सायन्तेन and सायन्तन, चिरन्तेन and चिरन्तन, प्राहृण्तेन and प्राहृण्तन, प्रेण्तेन, प्रेण्तन, दिवातेन and दिवातन, शोषातेन and शोषातन ॥

विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पूर्वाङ्ग-अपराङ्गाभ्याम्-
(दुर्घ-दुर्घलौ-तुद-च) ॥

वृत्तिः ॥ पुर्वाङ्गापराङ्गशब्दाभ्यां विभाषा दुर्घटुलौ प्रत्ययो भवत, स्तु च तयोरागमः ॥

24. Optionally after the words पूर्वाङ्ग and अपराङ्ग, there are the affixes ट्यु and ट्युल and their augment is तुद ॥

In the alternative ट्यु of IV. 3. 11 also occurs. As पुर्वाङ्गतेनम्, अपराङ्गतेनम् with त्यु, or पूर्वाङ्गिकम् औपराङ्गिकम् with त्युल. With त्युल, we have पुर्वाङ्गतेन and अपराङ्गतेन ॥ The sign of the locative is not elided by rule VI. 3. 17. When the word is taken as incapable of having the case-affix, we have, पश्चात्येन or पूर्वाङ्गेन ॥

तत्रजातः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ तत्र-जातः ॥

वृत्तिः ॥ अणादयो धादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतस्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निदिर्यन्ते ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थज्ञात इत्यतस्मिन्नर्थे यथाविविहं प्रत्ययो भवति ॥

25. The affixes ordaining above or here after, come after a word in the 7th case in construction, in the sense of 'born or grown or originated there or then'.

The affixes अण् &c. घ &c. have been taught, but no particular sense was assigned to them. See IV. 2. 92. This sūtra gives one of the senses, and also declares the particular case in which the stem must be, to which the affix is to be added. Thus श्रुत्यजातः = सुन्न + अण् = क्षौन्नः 'born in Srughna'. So also माधुरः 'born in Mathura', उत्सः 'born in Utsa', औदपानः 'born in Udapāna'.

शिष्टः (IV. 2. 93), अवारपारीणः (IV. 2. 93) शाकलिकः (IV. 2. 117), मान्यः (IV. 2. 94),
मामीणः (IV. 2. 94), काचेयकः (IV. 2. 95) शोभ्येयकः (IV. 2. 95).

प्रावृष्टपृष्ठे ॥ २६ ॥ पदानि ॥ प्रावृष्टपृष्ठे ॥

हृतिः ॥ प्रावृष्टशब्दात्समीकर्यज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति ॥

26. After the word **प्रावृष्ट** being in the 7th case-affix, there is the affix **बुन्** in the sense of produced therein.

This debars एण्य of sūtra IV. 3. 17. The पृ. of बुन् is for the sake of accent. प्रावृष्ट जातः = प्रावृष्टिकः 'produced in the rainy season'.

संज्ञायां शरदो बुन् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायां-शरदा:-बुन् ॥
हृतिः ॥ शरच्छब्दात्समीकर्यज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति ॥

27. The affix **बुन्** comes after the word **शरद** in the 7th case-affix, in the sense of 'born therein,' the whole word being a name.

This debars अण् ॥ Thus शारदका इर्भः 'the grass called Śāradaka'. शारदका मुखः 'the pulse called Śāradaka.'

Why do we say संज्ञायां? Observe शारदं सस्यम् 'the autumnal crop.'

According to some, the word संज्ञायां governs all the succeeding sūtras up to IV. 3. 38.

पूर्वाह्नापराह्णाद्र्वामूलप्रदोषावस्कराद् बुन् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ पूर्वाह्ण-अपरा-ह्ण-आद्र्वा-मूल-प्रदोष-अवस्कराद्-बुन् ॥

हृतिः ॥ पूर्वाह्णाविभ्यः शब्देभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्निवृष्टे संज्ञायां गम्यमानायाम् ॥

28; The affix **बुन्** comes in the sense of 'born therein' after the words **पूर्वाह्ण**, **अपराह्ण**, **आद्र्वा**, **मूल**, **प्रदोष**, and **अवस्कर**, the whole being a Name.

Thus **पूर्वाह्णकः**; **अपराह्णकः**: This debars IV. 3. 24. आद्र्विकः; **मूलकः**: This debars अण् of IV. 3. 16. **प्रदोषकः**: This debars बुन् of IV. 3. 14. **अवस्करकः**: This debars the general अण् affix.

When it is not a Name, the other affixes are employed.

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ पथः-पन्थ-च (बुन्) ॥

हृतिः ॥ पथिशब्दात्सुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्निवृष्टे ॥

29. The affix **बुन्** comes after the word **पथ**, in the sense of 'produced therein', and thereby in the room of **पथ**, the substitute is **पन्थ**.

Thus **पथि जातः = पन्थकः** 'produced in the way.'

This debars the भण् ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अमावास्यायाः-वा-(बुन्) ॥
बृत्तिः ॥ अमावास्याशब्दाबुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

30. The affix बुन् comes optionally after the word amâvâsyâ, in the sense of ‘born therein’.

This debars भण् of IV. 3. 16. Thus अमावास्यकः or आमावस्यः ॥ This affix बुन् is applied to the word अमावस्य also, on the maxim एकरेशाविकृतस्थानन्यत्वात् “That which has undergone a change in regard to one of its parts, is by no means in consequence of this change, something else than what it was before the change had taken place”. Thus अमावस्यकः or आमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ अ-च ॥
बृत्तिः ॥ अमावास्याशब्दावकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

31. And the affix अ also is added to the word amâvâsyâ, in the sense of ‘born therein’.

This adds a third affix to the बुन् and भण् already given. Thus अमा-
वास्यः; अमावास्यकः; आमावस्यः ॥ So also after the word अमावस्य, as अमावस्यः; अमा-
वस्यकः; and आमावस्यः ॥

सिन्धुपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सिन्धु-अपकराभ्याम्-कन् ॥
बृत्तिः ॥ सिन्धुशब्दावपकराशब्दाभ्यां यथासंख्यमण्डौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

32. After the words ‘sindhu’ and ‘apakara’, there is the affix कन् in the sense of ‘born therein’.

The word सिन्धु occurs in the Kachchhâdi class and takes भण् and बुन् (IV. 2. 133); and अपकर would have also taken भण् under the general rule. This sūtra debars these affixes. Thus सिन्धुकः; अपकरकः ॥

अण्डौ च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अण्-अणौ-च ॥
बृत्तिः ॥ सिन्धुपकराशब्दाभ्यां यथासंख्यमण्डौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

33. And the affixes अण् and अच् come respectively after the words ‘sindhu’ and ‘apakara’, in the sense of ‘pro-
duced therein’.

Thus सैन्धौः and औपकरः ॥

श्विष्टाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखापादाबहुलालुक् ॥ ३४ ॥
पदानि ॥ श्विष्टा-फलगुनी-अनुराधा-स्वातिनिष्य-पुनर्वसु-हस्त-विशाखा-अपादा-ब-
हुलात्-लुक् ॥
बृत्तिः ॥ श्विष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे तु ग्र. भवति ॥
वाक्यकर्म ॥ लुक्यमकरणे चिन्मारंशतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥

वार्तिकम् ॥ फलगुन्धशादाभ्यां दानौ वन्नव्यौ ॥
वार्तिकम् ॥ श्रविष्टाषादाभ्यां छणपि वन्नव्यः ॥

34. The affix denoting ‘born therein’ is elided by luk, after the words ‘sravishthâ’, ‘phalgunî’, ‘anurâdhâ’, ‘svâti’, ‘tishya’, ‘puñarvasu’, ‘hasta’, ‘visâkhâ’, ‘ashâdhâ’, and ‘bahula’ all denoting asterisms.

The feminine affixes are also elided after these words by I. 2. 49. Thus श्रविष्टा जातः = अविष्टः ‘produced under Śravishthâ’. So also फलून्तः, अनुराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, अषाढः, बहुलः ॥ The ‘Bahula’ is another Name of the asterism कृचिका ॥

Vart:—So also the affix is elided after the asterisms चित्रा, रेवती and रोहिणी when the word is feminine. Thus चित्राना जाता ‘a woman produced under Chitra’ will be called चित्रा ॥ So also रेवती, रोहिणी ॥ The feminine affix which would have been elided after the two words Revati and Rohini, by I. 2. 49. is reordained by IV. 1. 41, because these words belong to गौरादि class.

Vart:—The affixes ए and अन् come respectively after फलून्ती^३ and अषाढ़ी^४ in forming the Feminine derivatives. As फलून्ती^३ (IV. 1. 15) and अषाढ़ा^४ ॥ The difference is in accent and meaning.

Vart:—The affix छं॒॒ also comes after ‘Śravishthâ’ and ‘ashâdhâ’ As श्रविष्टीयः and आषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाद्य ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ स्थानान्त-गोशाल-खरशालात्-
च-(लुक) ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्ताद्यातिपादिकाद् गोशालशब्दस्थालशब्दजातार्थे प्रत्ययस्य लुण् भवति ॥

35. There is luk-elision of the affix denoting born therein after a word ending in ‘sthâna’, and after the words ‘gosâla’ and ‘kharasâla’.

Thus गोस्थाने जातः = गोस्थानः, अभ्यस्थानः, गोशालः, खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिद् अश्वयुक्तभिषजो घा ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ वत्स-शाला, भभिजि-
त्-अश्वयुक्-शतभिषजी-या (लुक) ॥
वृत्तिः ॥ वत्सशालादिः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुण् भवति ॥

36. There is optionally luk-elision of the affix denoting ‘born therein’ after the words ‘vatsasâla’, ‘abhijit’, ‘asvayuk’, and ‘satabhik’.

As वत्सशालायां जातः = वत्सशालः or वार्त्सशालः, भभिजित् or भाभिजितः, अश्वयुक् or आश्वयुजः, शतभिषजः or शातभिषजः ॥ The two words वत्सशाल and वस्तशाल are both to be taken. These are all diversities of बहुल as used in the next sûtra.

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ नक्षत्रेभ्यः-बहुलम् (षुक) ॥
वृत्तिः ॥ नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रस्त्वयस्य बहुलं लुभति ॥

37. There is diversely luk-elision of the affix denoting 'born therein', after an asterism.

Thus सोहिणः or सैहिणः (IV. 3. 16) मूर्गशिरा or मार्गशीर्षः (IV. 3. 16).
कृतलघ्बकीतकुशलाः ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ कृत-लघ्ब-कीत-कुशलाः ॥
वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थाङ्काप्रतिपादिकात्मायभव इत्यतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रस्त्वयो भवति ॥

38. An affix (one of those already taught) comes after a word in the seventh case-affix, in the sense of 'done there', 'obtained there' 'bought there' 'dexterous therein'.

Thus शौभः may mean "done in, or bought in, or obtained in, or skillful in Srughna". So also the words मायुरः, राष्ट्रियः ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ प्राय-भवः ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थाङ्काप्रतिपादिकात्मायभव इत्यतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रस्त्वयो भवति ॥

39. After a word being in construction in the 7th case, an affix (one of those ordained already) comes in the sense of 'generally found therein'.

The word प्रायः means something less than all i. e. abundant. Thus शौभः: 'what is abundant or mostly to be found in Srughna', = लुभे प्रायेण शाहुन्वेन भवति. So also मायुरः, राष्ट्रियः &c.

This sūtra may appear to be superfluous as being covered by the more comprehensive sūtra सच्चभवः (IV. 3. 53). If प्रायभवः be explained as अनिष्टभवः i. e. what sometimes is to be found and sometimes not, still it will make little difference.

उपजानुपकर्णोपनीवेष्टक ॥ ४० ॥ पदानि ॥ उपजानु-उपकर्ण-उपनीवेः-ठक् ॥
वृत्तिः ॥ उपजान्वाविभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थायः प्रायभव इत्यतस्मिन्विषये ठक् प्रस्त्वयो भवति ॥

40. The affix ठक् comes in the sense of 'mostly to be found there,' after the words 'upajānu,' 'upakarna,' and upanīvi,' being in the 7th case in construction.

This debars अन् &c. Thus औपजानुकः, औपकर्णिकः औपनीविकः ।

संभूते ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सम्भूते ॥
वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थाङ्काप्रतिपादिकात् संभूतइत्यतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रस्त्वयो भवति ॥

41. After a nominal-stem or a word ending in the feminine affix ऊँ and आप्, being in the 7th case in construc-

tion, an affix comes in the sense of 'adapted therein.'

Except the word 'adapted' which is the meaning of the word संभूत, all the other words of the sūtra have been supplied from the previous aphorisms. The word संभूत does not mean in this sūtra 'origin' or 'existence', for the word जात and भव already express that notion. It here means 'suitableness' 'adequacy' i. e. अवकर्त्तव्यिति: and प्रमाणातिरेकः ॥

Thus सुग्रे संभवति = सीम्नः 'what is suited to the country of Srughna.' So also माधुरः, राष्ट्रियः ॥ The word तत्र is understood here also.

कोशाद्वद्भ् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ कोशात्-द्वद्भ् ॥

दृष्टिः ॥ कोशशब्दात् द्वद्भ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतद्वयस्मिन्विषये ॥

42. The affix द्वद्भ् comes after the words कोश in the sense of 'adapted to that.'

This debars अण् ॥ Thus कोशे संभूतं = कोशेयं दस्त्रम् 'silken clothes.'

The word कोश means 'cocoon.' कोशेयः may literally therefore mean 'anything suited to the cocoon,' and may apply to the caterpillar as well as to the silk made out of cocoon. The word कोशेय is however रुद्धिः and means 'silken.' Nor does it mean 'suited to the sheath,' as a sword, though kośa means 'sheath' also. This sūtra would have been more properly placed after IV. 3. 134, under the heading of विकार rather than of संभूतः ॥

In fact after the sūtra एषा-द्वद्भ् (IV. 3. 159), the addition of कोशात् would have been more appropriate.

**कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ कालात्-साधु-पुष्प्यत्-पच्यमा-
नेषु ॥**

दृष्टिः ॥ कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

43. An affix comes after a word denoting time, being in the 7th case in construction, in the sense of 'being good,' 'flowering' or 'ripening therein'.

Thus हैमन्ते साधुः = हैमन्तः 'what is good or pleasant in autumn' as हैमन्तः प्राकारः शारदीरमनुलेपम् ॥ So also वसन्ते पुष्प्यन्ति = वासन्त्यः कुन्दलताः 'vernal creepers i. e. which flower in spring', घैम्यः पास्तलः ॥ So also शारदि पञ्चवन्ते = शारदाः शालवः 'the grains that ripen in autumn'. घैम्या यवः 'the barley that ripens in summer'.

This sūtra teaches the base and the sense of the affix. It does not directly teach the affix. The above illustrations are examples of the affix अण् &c.

उत्ते च ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उत्ते, च ॥

दृष्टिः ॥ कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादुम्ब यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

44. An affix comes after a word denoting time, being in the 7th case in construction, meaning 'sown therein'.

Thus दैमन्ते उप्त्वन्ते = दैमन्ता यताः 'the barley sown in autumn.' मैष्मा श्रीहयः ॥

The separation of this sūtra from the last, is for the sake of the subsequent sūtra in which the anuvṛitti of उप्त् only goes, which could not have been the case had this word been included in the last sūtra.

आश्वयुज्या बुज् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ आश्वयुज्याः, बुज् ॥
वृचिः ॥ आश्वयुज्जीवाङ्गात् तु भू प्रत्ययो भवति उपर्ये ॥

45. The affix बुज् comes in the sense of 'sown' after the word आश्वयुज्जी ॥

This debars डग् ॥ Thus आश्वयुज्या युपाः = आश्वयुज्जका माषाः 'the pulse sown in Āśvayuj.' It is the name of the full-moon in the Asterism of Āśvini. Āśvayuj and Āśvini are the same. Some texts read अश्वनी instead of अश्विनी ॥

श्रीभ्यवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ श्रीभ्य-वसन्तात्-अन्यतरस्याम्-
(बुज्) ॥
वृचिः ॥ श्रीभ्यवसन्तशशांश्चामन्यतरस्यां तु भू प्रत्ययो भवति उपर्ये ॥ कृत्वाणोपवासः ॥

46. The affix बुज् comes optionally after the words 'grīshma' and 'vasanta', in the sense of 'sown'.

This debars अण् (IV. 3. 16). Thus मैष्मम् or मैष्मकम् सस्यम् 'the crop sown in summer'. वासन्तम् or वासन्तकम् ॥

देयमूणे ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ देयम्-ऋणे ॥
वृचिः ॥ सप्तमीसमर्थालकालवाचिनः प्रातिपदिकादेयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् देयमूणं
चेत् तद् भवति ॥

47. After a nominal stem being in the 7th case in construction, denoting time, an affix comes in the sense of 'being then due'; provided that the thing due be 'debt'.

Thus मासे देयमूणं = मासिकं "a debt due in a month". आद्वासिकम्, सांवस्त्रिकम् ॥ Why do we say ऋणे 'it being a debt'. Observe मासेदेया भिक्षा where no affix is added.

कलाप्यश्वत्थयव्युसाद्वृत्तम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ कलापि, अश्वत्थ, यव, व्युसात्, वृत्तम् ॥
वृचिः ॥ कलापि अश्वत्थ यवव्युस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थाभ्यो देयमूणमित्येतस्मिन्नर्थे तु भू प्र-
त्ययो भवति ॥

48. The affix बुन् comes in the sense of 'debt then due,' after the words कलापिन्, अश्वत्थ, and यवव्युस denoting time

and being in the 7th case in construction.

The words कलापी &c are words which indirectly denote time. Thus the time in which the peacocks mate and make noise is called कलापी ॥ The time in which the aśvathā tree fructifies is called अश्वरथः ॥ The time in which barley is thrashed out is called यवदुस 'barley-chaff?' Thus कलापी-निकाले देयमृणं = कलापकम् 'a debt to be paid when the peacocks make noise (i. e. mating or rainy season) tails.' अश्वरथकम् and यवदुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद्बुज् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ ग्रीष्म-अवर-समात्, बुज् ॥
वृत्तिः ॥ ग्रीष्मावरसमशब्दां यां बुज् प्रत्ययो भवति देयमृणात्येतस्मिन्नर्थे ॥

49. The affix बुज् comes in the sense of 'debt-due' after the words 'grīshma' and 'avarasama'.

This debars the अ॒ and अ॑ ॥ Thus ग्रीष्मदेयमृणं = ग्रीष्मकम् ॥ So also आवरसमकम् ॥ This affix causes Vṛiddhi, while बुज् would not have done it. Hence the separate affix. The word समा is synonymous with वर्ष 'a year'. The word आवरसमकम् means either आगामिनां संवत्सराणामाध्यवस्तरे देयम् or असीते वस्तरे देवं शृण्वन्ति न इच्छम् ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ संवत्सर-आग्रहायणीभ्यां-ठ-
ञ्च ॥

वृत्तिः ॥ संवत्सराग्रहायणीशब्दां यां ठञ्च प्रत्ययो भवति, एकारात् बुज्चदेयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ॥
वार्तिकम् ॥ संवत्सरात्कलपर्वणोरिति पञ्चते ॥

50. The affix ठञ्च also (as well as बुज्) comes after the words 'samvatsara' and 'agrāhāyāṇī' in the sense of 'debt due.'

Thus संवत्सरे देयमृणं = संवत्सरिकं, and संवत्सरकं ॥ आग्रहायणिकं or आग्रहायणकं ॥

The word संवत्सर occurs in Sandhiveladi Class (IV. 3. 16) and takes अ॑ when 'fruit' or 'festivity' is meant. The present sūtra enjoins ठञ्च when 'debt' is indicated.

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ व्याहरति मृगः ॥

वृत्तिः ॥ कालवाचिनः समीसमर्थात्मातिपरिकारू व्याहरति मृगः इत्येतस्मिन्निषेदे वयाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

51. An affix comes after a word in the 7th case in construction, denoting time, in the sense of 'who then wanders', and the word so formed refers to a wild beast.

Thus विशायां व्याहरति मृगः = मैदा: "an animal that wanders at night." So also प्रावोषः or प्रावोषिकः (IV. 3. 14) 'a brute that yells in the morning.'

Why do we say मृगः 'a beast'? Observe निशायां व्याहरति उमुकः ॥ Here there is no affixing. The word व्याहरति also means 'to make noise.' The Sûtra may, therefore, also be translated as : "After a word denoting time, an affix (IV. 1. 83) comes in expressing a wild beast who makes noise at that time".

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य-सोढम् ॥

इति: ॥ तस्मिति प्रथमासमर्थाकालवाचिनः प्रातिपदिकाशस्यंति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढमन्वेत्तद्वाचिन ॥

52. An affix comes after a word in the 1st case in construction denoting time, in the sense of 'this is his habit or endurance'.

The word कालात् is understood here also. तद्=that : सोढम्=जितम् or अस्यस्तं "endured or habituated". Thus निशा सहचरितमाययनं =निशा "reading by night". तद् सोढमन्वय छाचस्य =नैशः or नैशिकः 'a student who is habituated or enured to reading by night'. So प्रादेशिकः or प्रादेशः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ तत्र, भवः ॥

इति: ॥ तस्मिति सप्तमीसमर्थाकृ छाप्यातिपरिकाङ्क्ष इत्येतत्स्मिन्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

53. An affix comes after a word in the 7th case in construction, in the sense of 'who stays there'.

The anuvṛitti of कालात् ceases. The sense of भव here is 'existence', and not that of 'birth': because the sense of 'birth' is taught in sûtra तत्र जातः (IV. 3. 25). Thus, स्रुग्गे भवः =स्रौप्णः "who stays in Srughna". माधुरः राष्ट्रियः ॥

The repetition of तत्र in the sûtra though its anuvṛitti could have been drawn from the previous sûtras, is for the sake of stopping the anuvṛitti of तदस्य ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ दिगादिभ्यः-यत् ॥

इति: ॥ विश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकभ्यो यत्प्रथययो भवति तत्र भव इत्येतत्स्मिन्विषये ॥ वार्तिकम् ॥ उदकाळ्यांजायाम् ॥

54. The affix यत् comes in the sense of 'who stays there', after the Nominal stems दिक् &c.

This debars अण् and छ ॥ As विशि भवं =विश्यम् 'lying in a particular quarter', वर्ष्यम् ॥

The words मुख and अघन which ordinarily mean 'mouth' and 'hip' respectively, have not this meaning when this affix is to be added. They must refer to non-corporeal or abstract objects. As सेनामुखं 'who stays in the van of the army', सेनाअघनं 'who stays in the rear of the army'. In

fact, the words 'mukha' and 'jaghana' here mean the 'van' and the 'rear' of an army. The word उदक् takes this affix, when the word so formed is a Name. As उदक्षा = रजस्ता, otherwise we have शौष्कोऽमर्स्यः ॥

१ दिश्, २ वर्ष, ३ पुण, ४ गण, ५ पक्ष, ६ धाय्य (धाच्या) ७ मिच, ८ मेधा, ९ अन्तर, १० पचि-
क्, ११ रहस्, १२ अलीक, १३ उला, १४ साक्षिन्, १५ देश*, १६ आहि, १७ अन्त, १८ मुख, १९ जग्न. २०
मेष, २१ बूय, २२ उश्कासंज्ञायाम्, २३ न्याय, २४ वंश, २५ देश (विश) २६ काल, २७ आकाश, २८
अनुवंश. ॥

शरीरावयवात् ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ शरीर-अवयवात्-च ॥
वृत्तिः ॥ शरीरावयवात्स्थितिः प्रातिपदिकाद् यत्पर्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

55. The affix यत्र comes in the sense of 'what stays there' after a word denoting a part of the body.

This debars अण् ॥ As इन्द्रेषु भवं = इन्द्र्यम् 'dental i. e. what stays there, कर्णयम्, शोष्यम् ॥ So also पादे भवं = पद्यम् (VI. 3. 53), नासिकायां भवं = नस्यम् ॥

**द्वितिकुक्षिकलशिवस्यस्त्यहेद्यज् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ द्विति-कुक्षि-कलशि-वस्ति-अ-
स्ति-अहं: द्वज् ॥**

वृत्तिः ॥ द्वित्यादित्यः प्रातिपदिकेऽयो द्वज् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

56. The affix द्वज् comes in the sense of 'what stays there', after the words 'द्विति', 'कुक्षि', 'कलशि', 'वस्ति' 'asti' and 'ahi'.

Thus शर्तेयम् 'what stays in a leathern bag', कौक्षेयम्, कालशेयम्, वास्तेयम्, अस्तिशयम् and आहियम् ॥ आहियम् is the name of a poison. The word अस्ति is a noun and not a verb here. Its use as a Noun is to be seen in phrases like अस्तिक्षीरा
गौः, अस्तिमान् = धनवान् ॥

ग्रीवाऽप्योऽण्-च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ ग्रीवाऽप्यः-अण्-च ॥
वृत्तिः ॥ ग्रीवाशास्त्रप्रत्ययो भवति चकाराऽद्यत, तत्र भव इत्येतत्स्मिन्विषये ॥

57. The affix अण् also (as well as द्वज्) comes after the word 'grīvā' in the sense of 'what stays there'.

This debars यत् (IV. 3. 55) ग्रीवास् भवं = प्रदेवम् or भ्रेवम् ॥ The word ग्रीवा means blood-vessels, and as they are many, the word is used in the plural in the sūtra.

गम्भीराऽच्यः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ गम्भीरात्-च्यः ॥

वृत्तिः ॥ गम्भीरशास्त्राद् च्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्स्मिन्विषये अणोपवाहः ॥
वार्चिकम् ॥ वहिर्देवपञ्चज्ञेन्यथोति वन्नव्यम् ॥ वार्चिकम् ॥ अतुर्मासाद् यत्र उपो वन्नव्यः ॥

58. The affix च्य comes in the sense of 'who stays there', after the word 'gambhīra'.

This debars अण् ॥ गम्भीरे भवं = गाम्भीर्यै 'gravity'.

Vārt:—So also after वहिः, वेव and पञ्चजन. As बाह्यम्, वैव्यम् and पांचजन्यम् ॥ The final of वहिस् is elided by the vārtika under IV. i. 85. The word 'daihya' could be also formed under another Vārtika of the same.

Vārt:—The affix न्या comes after chaturmāsa in the sense of a sacrifice; as, आतुर्मास्यानि द्रूतानि, आतुर्मास्यो यज्ञः, otherwise आतुर्मासः ॥

अव्ययीभावाच ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावात्-च (ज्यः) ॥
वृत्तिः ॥ अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रतिपश्यिकाच ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्स्मिन्निषये ॥

59. After an Avyayibhāva Compound, the affix ज्य is employed, in the sense of 'who stays there.'

This debars अण् ॥ The affix ज्य however, does not come after every Avyayibhāva Compound, but only after the words included in the list of परिमुखाणि as given in the Gaṇapātha.

Thus परिमुख भव = परिमुख्यम्. So also परिहन्यम् ॥ Not so औपकूलम्, the word उपकूल not belonging to the class परिमुख ॥

1 परिमुख, 2 परिहनु, 3 पर्योष्ट, 4 पर्शुल, 5 औपकूल, 6 खल, 7 परिसीर, 8 अनुसीर, 9 उपसीर, 10 उपस्थल, 11 उपकलाप, 12 अनुपथ, 13 अनुयदग्, 14 अनुतिल, 15 अनुशीत, 16 अनुमाष, 17 अनुयव, 18 अनुयुप, 19 अनुवंश, 20 अनुग्रह, 21 प्रतिशाख, 22 अनुसाध ॥

अन्तःपूर्वपदाद्ठञ्ज ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अन्तः-पूर्व-पदात्- ठञ्ज ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययीभावाद्विषये । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्त्यते, । तत्पूर्वपदाव्ययीभावाद्ठञ्ज् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्स्मिन्निषये ॥

वर्दिक्षकम् ॥ समानशब्दाद्ठञ्ज् वन्नव्यः ॥ वार्तिकम् ॥ तश्चेष्ट ॥

वा० ॥ अन्यासादिष्यव्यः ॥ वा० ॥ ऊर्ध्वेशमाच ठञ्ज् वन्नव्यः ॥

वा० ॥ ऊर्ध्वेशाच ॥ वा० ॥ लोकोत्तरपदाच ॥

वा० ॥ मुखपार्वतशब्दाभ्यां तसन्ताम्शामीयः प्रत्ययो वन्नव्यः ॥

वा० ॥ उनपरयोः कुकृच ॥ वा० ॥ मध्यशब्दामीयः ॥

वा० ॥ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वन्नव्यौ ॥ वा० ॥ मध्यो मध्यं विनेण चास्मात् ॥

वा० ॥ स्थापो लुग्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अजिनान्ताच ॥

Kārikā समूत्स्य तत्पूर्व अभ्यास्यार्थु चेष्टते ।

ऊर्ध्वेशमाच ऐशाच लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ॥

ईयः कार्योप्य मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यो मध्यं विनेण चास्मात्स्यानो लुग्वजिनारात् ॥

60. After an Avyayibhāva compound, having the word अन्तर् as prior term, the affix ठञ्ज is employed, in the sense of 'who stays there.'

This debars भृण् ॥ Thus आन्तर्वेदिमकम्, आन्तरे हिकम् ॥

Vārt :—The affix ठम् comes after समान, as समाने भवं = सामानिकम् ॥

Vārt :—So also after a word beginning with समान, as, सामानप्रामिकम्, समान देशिकम्.

Vārt :—So also after the words अध्यात्मम्, &c as, आध्यात्मिकम्, आधिष्ठेदिकम्, आधिभौतिकम् ॥ The class अध्यात्मादि is Ākṛitigaṇa.

Vārt :—So also after ऊर्ध्वन्तमः as, और्ध्वन्दमिकः ॥ The word 'ूर्ध्वा' is a synonym of ऊर्ध्वम् ॥

Vārt :—So also ऊर्ध्वदेह, as और्ध्वदेहिकम् ॥

Vārt :—So also after a compound having the word लोक as second term ; as, ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम् ॥

Vārt :—The words मुख and पार्श्व ending in तस्, take the affix ईयः; as, मुखतीयम्, पार्श्वतीयम् ॥

Vārt :—The affix ईयः comes after जन and पर with the augment कुक्, as जनकीयम्, परकीयम् ॥

Vārt :—The affix ईयः comes after मध्य, as, मध्यतीयः ॥

Vārt :—So also the affix मण् and मीय come after मध्य; As. माध्यमम्, माध्यमीयम् ॥

Vārt :—So also the affix दिनण् (दिनम् in Padamanjari) comes after मध्य, whereby it becomes मध्यम् as माध्यन्दिनम् in माध्यन्दिन उपग्रहति ॥

Vārt :—There is luk-elision of the affix after the word स्थान, as, अस्थवस्थाना ॥

Vārt :—So also there is elision after the words ending in अजिन, as इकाजिनः, सिसाजिनः:

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ग्रामात्-परि-अनु- पूर्वात् ॥

शृणिः ॥ ग्रामस्त्रान्तारव्ययीभावापारि अनु इवेवंपूर्वादठम् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिन्विषये ॥

61. After the word 'grāma', preceded by 'pari' or 'anu', (the whole being an Avyayībhāva), there is the affix ठम् in the sense of 'who stays there'.

This debars भृण् ॥ Thus पारिप्रामिकः, आनुप्रामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ जिह्वामूल-अङ्गुले:- छः ॥

शृणिः ॥ जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाश्चः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिन्विषये ॥

62. After the words 'jihvāmūla', and 'anguli' there is the affix छ in the sense of 'what stays there'.

This debars वर्त् (IV. 3. 55). Thus जिह्वामूलीयम्, अंगुलीयम् ॥
वर्गान्तात्प्रथम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वर्गान्तात्-च (छ)

शृणिः ॥ वर्गाशब्दान्तात्प्रथम् प्रतिपस्काच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिनिषये अणोपदादः ॥

63. After a word ending with 'varga', the affix छ is employed in the sense of 'what occurs there'.

This debars धृण् ॥ As कवर्गायम्, चवर्गायम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ अशब्दे-यत्-खौ-अन्यतरस्याम् ॥

शृणिः ॥ वर्गान्तात्प्रथम् । शब्दान्त्यस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रथम् प्रत्ययौ भवतः ॥

64. After a word ending in 'varga', but not meaning a 'letter or word', the affixes यत् and ख are optionally employed, in the sense of 'who stays there'.

As बासुरेववर्ग्यः (by यत्), बासुरेववर्गीणः, (by ख), and बासुरेववर्ग्यः (by छ) ॥
शृणिः वर्गीणः or वर्गीयः ॥

Of course, when the word means 'शब्दः' it takes one affix only i. e. छ ; as कवर्गीय वर्गः 'a letter belonging to क class'.

कर्णललाटकनलंकारे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ कर्ण-ललाटात्-कन् अलङ्कारे ॥
शृणिः ॥ कर्णललाटशब्दान्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिनिषयेऽलङ्कारेऽभिधेय ॥

65. The affix कन् comes in the sense of 'what occurs there', after 'karna' and 'lalāṭ', the word denoting an ornament.

This debars वर्त् (IV. 3. 55). Thus कर्णिका 'an ear-ring', ललाटिका ॥

Why do we say 'denoting an ornament'? Observe कर्णयम् 'what is in the ear', ललाटयम् ॥

तस्य व्याख्यानहृति च व्याख्यातव्यनामः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ तस्य-व्याख्याने-
हृति-च व्याख्यातव्यनामः ॥

शृणिः ॥ तस्येति वशीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनामः प्रतिपस्काव्याख्याने ऽभिधेये व्याख्याने भवति तत्र भव च ॥

66. After the name of a subject of commentary, an affix comes in the sense of 'its commentary', as well as, in the sense of 'what occurs there'.

That by which a thing is explained is called व्याख्यान 'commentary'. The name of a thing explainable is called व्याख्यातव्यनाम ॥ After such a name, being in the 6th case in construction, the affix is added. The affix means तस्यव्याख्यानं as well as तत्त्वभव, the latter being read into the sūtra by virtue of च ॥

Thus सुपां व्याख्यानः = सौपो धन्यः 'Saupa, a book on the explanation of case-affixes'. So also तैङ्गः 'Tainga--a Commentary on Verbal affixes' कार्तः 'Kārtā--a Commentary on kṛit affixes'. सौप &c. may also mean सुप्तु भव &c.

Why do we say व्याख्यातव्यनामः 'after the name of the thing explainable'? The thing to be explained must be a Book, therefore, the affix will not apply to the name of a city &c. For example, if a model be made to describe the city of Pāṭaliputra, such a model will not be named after Pāṭaliputra by the addition of affix. Thus सुकोशला is a modal giving a description of Pāṭaliputra. This will not be called Pāṭaliputram.

The anuvṛitti of भव and व्याख्यान runs simultaneously in all the subsequent apavāda sūtras, and hence we have read the anuvṛitti of भव into this sūtra also.

वहूचोन्तोदात्तादठभ् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वहूचः-अन्तोदात्तात् ठभ् ॥
वृणिः ॥ वहूचो व्याख्यातव्यनामः प्रातिपदिकादन्तोदात्तादव्याख्यानयोष्ठभ् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix ठभ् comes in the senses of 'staying' and 'a commentary', after a polysyllabic word having udātta on the final, (the word being the name of a thing to be explained).

This debars अण् ॥ Thus शास्त्रणात्विकभ् 'a commentary of the rules of changes of स and न into ष and ण' ॥ नातानविकम् 'a commentary on (अनत) udātta and anudātta (नत)' ॥ The radicals शत्रण्व and नतानत are acutely accented on the final by the rule of a compound having accent on the final (VI. 1. 169)

Why do we say वहूचः 'polysyllabic'? Observe सौप्तम्, तेष्ठम् &c. A word of two syllables will take ठक् (IV. 3. 72). So the counter example must be of words of one syllable.

Why do we say 'having acute accent on the final'? Observe संहितम् from संहिता ॥ This word has acute accent on the initial by the rule of Gati-accent (VI. 2. 49)

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ क्रतु-यज्ञेभ्यः, च (ठभ्) ॥
वृणिः ॥ क्रतु-यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामयः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोर्योष्ठभ् प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix ठभ् comes, in the senses of 'occurring', and 'a commentary', after the name of a work to be explained, provided that such work relates to a kratu or a yajna.

This debars अण् ॥ Kratu :—अग्निष्ठोमिकः 'a commentary on a work on Aginshṭoma sacrifices' वाजपेयिकः, राजसूयिकः ॥ yajñā :—पाकयज्ञिकः, नाशयज्ञिकः ॥

This sūtra refers to words which are not antodātta. The words 'vāja-peya' and 'rājasūya' are acute in the middle.

The words क्रतु and यज्ञ mean generally the same thing i. e. 'a sacrifice', but the separate mention of यज्ञ implies that the rule applies to yajñas other than Soma-yajñas because the word 'kratu' is technically applied to Soma-sacrifices only. Thus पारम्पौराणिकः, सार्वाशनिकः ॥

The sūtra is in the plural to prevent the application of the affix to the word-forms 'kratu' and 'yajña' (I. i. 68).

अद्यायेष्वेवर्णः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अध्यायेषु-एव-ऋषे, (ठज्ज) ॥

शृणिः ॥ ऋषिशब्दः प्रवरनामयेवानि तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोऽप्य प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix ठज्ज comes after the name of an explainable work called after a Rishi, in the senses of 'occurring therein' or 'a commentary thereon', when it refers to an Adhyāya only.

The word ऋषि is the name of प्रवर and those Rishis are only meant whose names are in the Pravara list. The word so formed means always an Adhyāya or Chapter of the work. The phrase व्याख्यानव्यनामः is understood in this sūtra, hence the word ऋषि means "a work the author of which is a Rishi".

Thus वसिष्ठस्य व्याख्यानसततं भवते वा = वासिष्ठिकोऽध्यायः "Vāsishṭhika—a chapter containing commentary on Vashishtha". वैश्वामित्रिकः 'a chapter of commentary on Viśvāmitra'.

Why do we say meaning 'chapter'? Observe वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् षष्ठ् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ पौरोडाश-पुरोडाशात्-षष्ठ् ॥

शृणिः ॥ पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाद्य भवव्याख्यानयोरर्थयोः षष्ठ् प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix षष्ठ् comes in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon', after the words 'pauroḍāśa' and 'puroḍāśa'.

The verses on the purification &c of Puroḍāśa 'a sacred cake', are called पौरोडाश, the commentary on such pauroḍāśa mantras will be called पौरोडाशिकः. Its feminine will be पौरोडाशिकी (IV. i. 41). A book on Puroḍāśa cake is called पुरोडाश; a commentary there on will be पुरोडाशिकः f. पुरोडाशिकी (IV. i. 41). The ष of the affix indicates that the feminine is formed by डीष् (IV. i. 41). The commentary here refers to the 'mantras' or verses relating to Puroḍāśa, and not to the sacrifice.

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ छन्दसः-यत्-अणौ ॥

शृणिः ॥ छन्दः शब्दशब्दव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययै भवतः ॥

71. The affixes यत् and अणौ come in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon', after the word Chhandas.

This debars ठक् of the following sūtra. As छन्दसः or छान्दसः ॥

द्वयजुद्ब्राह्मणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताद् ठक् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ द्वयच-
अहत-ब्राह्मण-ठक्-प्रथम-अध्वर-पुरश्चरण-नाम-आख्यातात्-ठक् ॥
वृत्तिः ॥ द्वयांसिद्ध्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातत्थ्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोररथयोष्टक् प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix ठक् comes in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon', after a word of two syllables, and a word ending in short अ, and the words 'brahma', 'rik', 'prathama', 'adhvara', 'purascharana', 'nama', 'akhyata' and 'namakhyata', being the names of explainable works.

This debars अ and अ ॥ 1. Dissyllabic :—ऐटिकः, पाशुकः ॥ 2. Ending in अ :—आतुहोत्कः, पांचहोत्कः ॥ So also ब्राह्मणिकः, आर्थिकः, प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरशरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥

अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ आण-ऋगयनादिभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ क्षयानसिद्ध्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोररथयोरेण प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix अण् comes in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon' after the words 'rigayana' &c.

This debars ठक्, ठक् and छ ॥ आर्गयनः, पाश्व्याख्यानः ॥

The repetition of अण् in the sūtra, though the annuvṛitti of this affix was coming from before, is for the sake of preventing the application of any subsequent apavāda rule to the words in this list. Thus वास्तुविद्यः ॥

१ ऋगयन, २ पश्व्याख्यान, ३ छन्दोमान, ४ छन्दोभाषा, ५ छन्दोविविति, ६ न्याय, ७ पुनरन्त, ८ निहन्त, ९ व्याकारण, १० निगम, ११ वास्तुविद्या, १२ क्षत्रविद्या, १३ अङ्गविद्या, १४ विचा, १५ उत्पात, १६ उत्पाद, १७ उद्याव, १८ संवत्सर, १९ मुहूर्त, २० उपनिषद्, २१ निमित्त, २२ शिक्षा, २३ भिक्षा, २४ छन्दोविजिनी २५ व्याय ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ततः, आगतः ॥
वृत्तिः ॥ तत इति पञ्चमीसमर्थाशागत इत्येतमिन्नये व्याख्याविहित प्रत्ययो भवति ॥

74. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word being in 5th case in construction, in the sense of 'what has come thence'.

Thus श्रुप्राशागतः = स्रोतः 'what has come from Srughna'. नाशुरः, रात्रियः ।

उगायंस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ ठक्-आयस्थानेभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ आय इति स्वामिमाश्यो भाग उच्यते स अस्मिन्नुत्पद्यते तस्यस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतमिन्निवये ॥

75. After a word denoting sources of revenue, there is the affix ठक् in the sense of 'come thence'.

The word आश्रि means what is the share appropriated by the lord. The source of आश्रि is called आश्रित्यान् ॥

This debars अण् and छ ॥ Thus शौलक्षालिकः 'what is derived from custom house'. आकरिकम् 'revenue derived from mines'.

The plural in the sūtra prevents Svarupavidhi (I. i. 68).

शुण्डिकादिभ्यो अण् ॥ ७६ ॥ शुण्डिकादिभ्यः-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो अण् प्रत्ययो भवति सत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

76. The affix अण् comes in the sense of 'thence come', after the words शुण्डिक &c.

This debars ठक् ॥ Thus शौण्डिकः 'excise-revenue'. कार्कणः ॥

The repetition of अण् serves the same purpose as in IV. 3. 73, वाधक-वाधनार्थम् ॥ As औैश्वानः ॥

१ शुण्डिक, २ फूकण, ३ स्थण्डिल, ४ उपपान, ५ उपल, ६ तीर्थ, ७ शूभ्रि, ८ शृण, ९ पर्ण ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो शुञ्च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ विद्या-योनि-संबन्धेभ्यः-शुञ्च ॥

वृत्तिः ॥ विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिसंबन्धाः ॥ तद्वाचिभ्यः शार्देश्यो दुर्भ प्रत्ययो भवति सत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

77. The affix शुञ्च comes, in the sense of 'thence come,' after a word denoting a person connected through the relationship of learning or family origin.

Persons related (sambandha) through learning (such as teacher and pupil), or through blood (yoni, e. g. father and son) are called विद्यायोनिसम्बन्धाः ॥ Words denoting such persons take the affix शुञ्च. This debars अण् and छ. Thus उपाध्यायाशागतम्=भौपाध्यायकम् 'knowledge derived from a spiritual teacher.' शैव्यकम्, भाष्यार्थकम् ॥ So also योनिसंबन्धः as मातामहकः 'wealth derived from a maternal grand-father.' पितामहकः, मातुलकः ॥

श्रुतशुञ्च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ श्रुतः-ठञ्च ॥

वृत्तिः ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव । इकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यष्टम् प्रत्ययो भवति सत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

78. The affix ठञ्च comes in the sense of 'come thence,' after a word ending in short श्च, and denoting a person related through learning or blood.

This debars शुञ्च ॥ Thus होतुरागतम्=होतृकम् 'derived from Hotri.' पैतृकम् ॥ So also of 'blood,' as :—भातृकम्, स्वासृकम्, मातृकम् ॥

The त् in श्रुतः is for the sake of facility of pronunciation, there being no such word ending in long श्च ॥

When the words do not denote relationship through learning or blood, this affix is not employed. As, साक्षिम् ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ पितुः-यत्-च ॥

वृशिः ॥ पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराइठच्च तत भागत इत्येतस्मिन्विषये ॥

79. The affix यत् as well as टच्च comes, in the sense of 'come thence,' after the word 'pitri.'

Thus पितुरागतं = पैतृकं or पित्र्यम् (VII. 4. 27. and VI. 4. 148) 'paternal—i.e. wealth inherited from father.'

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ गोत्रात्-अङ्कवत् ॥

वृशिः ॥ गोत्रप्रत्ययान्ताम्यातिपाक्षिकारङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत भागत इत्येतस्मिन्विषये ॥

80. After a word ending with a patronymic affix, the rule of affix in the sense of 'thence come,' is like that relating to the affix denoting 'its mark.'

The word गोत्र in the sūtra does not mean the technical Gotra of Grammar, but a descendant-denoting affix in general. The affixes denoting अङ्क are taught in IV. 3. 126 and 127. The affix वृश् of IV. 3. 126 which comes after Gotra words, in the sense of 'this is his,' is referred to in this sūtra, not merely the affix अण् of IV. 3. 127, denoting, 'this is his mark.'

Thus औपगवनामङ्कः = औपगवकः 'the mark belonging to the descendants of Upagu.' So also कापटवकः, नाडायनकः, धारायणकः ॥ The same words will also denote 'come there from' as आपगवेभ्य आगतम् = औपगवकम्, कापटवकम्, नाडायनकम्, आरायणकम् (formed by बुझ् IV. 3. 126).

Similarly वैदः, गार्गः, शकः formed by अण् of IV. 3. 127 mean not only 'the mark belonging to the Vaidas, the Gārgyas, the Dākshis,' but also that which comes from the Vaidas &c. The word वत् has the force of 'complete similarity,' as in कालभ्यो भववत् (IV. 2. 34), चरणेभ्यो धमवत् (IV. 2. 46).

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ हेतु-मनुष्येभ्यः, अन्यतरस्या-म-रूप्यः ॥

वृशिः ॥ हेतुभ्यो मनुष्येभ्यान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत भागत इत्येतस्मिन्विषये ॥

81. The affix रूप्य denotes that which from something has originated, when it is added to a word denoting 'cause,' or to the name of a man viewed as a cause.

The word मनुष्य is used meaning 'men as causes.' हेतु means cause or instrument. Thus समाशात् = समरूप्यम् or समीयम् by उ of IV. 2. 138 meaning 'what proceeds from a like cause.' So also विषमरूप्यम् or विषमीयम् ॥ So of men

also देवदत्तरूप्यम् or देवदत्तम् (IV. I. 83) 'what originates with देवदत्तः', यज्ञसत्तरूप्यम् or यज्ञसत्तम् ॥

The word हेतुमनुष्येभ्यः is in the plural in the sūtra, indicating that svārupavidhi (I. I. 68) does not apply here.

In denoting हेतु, there is employed the Instrumental case as taught in II. 3. 23 : and according to the jñāpaka in the present sūtra, the Ablative case may also be employed in denoting a हेतु. ॥ Or the use of the ablative case in the sense of हेतु, may be explained by II. 3. 25.

मयद् च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ मयद्-च ॥

वृत्तिः ॥ हेतुभ्यो मनुष्येभ्यम् मयद् प्रथयो भवति तत आगत इत्येतत्सिद्धिषये ॥

82. After a word denoting a cause or a man viewed as a cause, there is the affix 'maya' in the sense of 'come thence'.

Thus सममयम्, विषममयम्, देवदत्तमयम्, यज्ञसत्तमयम् ॥

The द् of मयद् indicates that the feminine of these words are formed by ढीए् (IV. I. 15), as, सममयी ॥ The separation of this sūtra from the last is for the sake of preventing the application of the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) which would have been the case had the rule stood as हेतुमनुष्येभ्योऽन्यसत्तरूप्यमयदौ ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रभवति ॥

वृत्तिः ॥ तत इत्येत । पञ्चमीसमर्थान् ऊप्रप्राप्तिपदिकात्यभवतीत्येतत्सिद्धिषये अथाविहितं प्रथयो भवति ॥

83. After a Nominal-stem which is in the 5th. case in construction, an affix (one of those already taught) comes in the sense of 'what appears for the first time'.

The word ततः is understood in the sūtra. The word प्रभवति means what manifests itself, or appears for the first time. Thus हिमवतः प्रभवति = हैमवती "The Haimavati", a name of the Ganges, meaning 'which manifests itself for the first time or appears in the Snowy Range, its source being unknown'. So also दारदी "The Dāradī" i. e. the Indus appearing for the first time in Dardistan. The word प्रभवति has not the sense of उत्पत्ति, because that is included in तत जातः; it therefore means प्रकाशते, प्रथमतः उपलभ्यते, the source or origin being unknown.

विदूराशङ्क्यः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ विदूरात्-शङ्क्यः ॥

वृत्तिः ॥ विदूरशब्दाभ्यः प्रथयो भवति ततः प्रभवतीत्येतत्सिद्धिषये ॥

Karika वालवाणी विदूरं च पक्षत्यन्तरमेव वा ।
न वै तवेति चेत्पूयाज्जित्वरीदुपाचरेत् ॥

84. The affix य comes, in the sense of 'what manifests itself there', after the words 'vidûra'.

This debars अण् ॥ Thus विदूरात् प्रभवति = वैदूरः: 'a kind of gem found at Vidûra'. The gem as a matter of fact is not found at Vidûra, but in a mountain called वालवाय ॥ Vidûra is the city where the rough stone is worked upon. In other words, it may be said that the affix is really added to वालवाय, when the latter word is replaced by विदूरः; such substitute being only shown in the sûtra, the appropriate sthâni (vâlavâya) being left to inference. Or the word Vidûra may denote both the city as well as a mountain. If it be said that there is no mountain known as Vidûra, then we say that the Grammarians call Vâlavâya by the name of Vidûra, as the merchants call Benares by the name of Jitvarî.

तद्-गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ तद्-गच्छति-पथि-दूतयोः ॥

वृणिः ॥ तरिति द्वितीयासमर्थाश्चतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ गच्छति पन्थाश्च चतुर्त स भवति दूतो वा ॥

85. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word, being in the 2nd case in construction, in the sense of 'what goes thereto', provided that, that which goes, is a road or a messenger.

Thus सुग्रंशगच्छति = श्रौषः: "a road or a messenger that goes to Srughna." So also माधुरः ॥ The road may either lead to Srughna, or being in Srughna, be used for going.

Why do we say पथिदूतयोः: "meaning a road or a messenger". Observe अयं गच्छति सार्थः: 'he goes to Srughna for his own sake'.

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ अभिनिष्कामति-द्वारम् ॥

वृणिः ॥ द्वितीयासमर्थाश्चभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् सहभिनिष्कामति द्वारं चेत् भवति ॥

86. An affix comes, after a word in the 2nd case in construction, in the sense of 'a door which looks towards that'.

Thus शैवः: 'a gate which looks towards Srughna',—as a gate of Kânyakubja. So also माधुरम्, राष्ट्रियम् ॥

Objection. The sûtra would have stood better as अभिनिष्कामति द्वार, for by using अभिनिष्कामति, you make the word द्वार as if it was a being endowed with sense.

Ans. This objection may be answered by saying that the 'gate' is the well-known instrument (करण) to the action of अभिनिष्कामति; and an instrument may be used as an agent to a verb: as साप्तसिंघनति 'the sword cuts nicely'.

Why do we say द्वारम् “when it is a gate”? Observe सुभ्रामधिकामति पुरुषः ‘a person faces towards Srughna’.

अधिकृत्य कृते भन्ये ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ अधिकृत्य-कृते-भन्ये ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिं द्वितीयासमर्थाधिकृत्य कृतद्वयेत्सिम्नर्थे यथाविहितं प्रथयो भवति यत्तस्मै ग्रन्थे-स्त भवाति ॥

वार्त्तिकम् ॥ लुब्धाख्यायिकार्यस्य प्रथयस्य बहुलम् ॥

87. An affix comes after a word in the 2nd case in construction, in the sense of ‘made in relation to any subject,’ when the thing made is a ‘book.’

The word अधिकृत्य means ‘aiming at’ ‘alluding to, referring to.’ Thus सुभ्रामधिकृत्य कृतोपन्थः = सौभ्रद्रः ‘Saubhadra or a book relating to the history of Subhadrā.’ So also गौरिमित्रः, यायातः, किराताजुनीयम् ॥

Why do we say भन्ये ‘when meaning a book’? Observe, सुभ्रामधिकृत्यकृतः प्रापादः ‘a palace built in memory of Subhadrā’; where there is no affix.

Vārt:—The affix is elided diversely when the book is a story. Thus वासवदत्तामधि कृत्य कृता ३५ खण्डिका = वासवदत्ता “Vāsavadattā, a story relating to Vāsavadattā.” सुमनोचरा, उर्वशी ॥ Sometimes the elision does not take place, as भेषरथी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ शिशु-कन्द-यमस-भ-द्वन्द्व-इन्द्र-जननादिभ्यः-श्छः ॥

वृत्तिः ॥ शिशुकन्दयमधिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः प्रथयो भवति अधिकृत्य कृते भन्ये ॥ अणोपवादः ॥ वार्त्तिकम् ॥ इन्द्रे देवासुरार्थिभ्यः प्रतिषेधः ॥

88. The affix श्छ comes in the sense of ‘a book made relating to a subject’, after the following words in the 2nd case in construction, viz ‘sisukranda,’ ‘yamasabha,’ the Dvandva-compounds, and the words ‘indra-janana’ &c.

The word इन्द्र (IV. 3. 85) and अधिकृत्य कृते भन्ये should be read into the sūtra. This debars अण् ॥ Thus शिशुकन्दीयः ‘a book treating of the crying of infants.’ अमसभः ‘a book relating to the court of Yama’. A Dvandva-Compound: as, अप्तिकादवीयः, इयेनकपोतीयः, शाहार्थसेवनधीयम् प्रकरणं, वाक्यपरीयम् ॥

There is no list of इन्द्रजननादि words. They are ākritigāna, and must be determined by usage. Thus इन्द्रजननीयम्, प्रयुग्मागमनीयम् &c.

Vart:—Prohibition should be stated in the case of the Dvanda-Compounds ऐवासुर &c. As ऐवासुरम् ‘the book of the wars of the Gods and Demons.’ राष्ट्रोसुरम् गौणसुरीवम् ॥

The words शिषुकन्त and अमसभ might have been included in the inchoate class हन्तजननादि ॥ The separate enumeration of these words in the sūtra, is merely for the sake of amplification.

सोस्य निवासः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ सः-अस्य-निवासः ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठये यथाविहितं प्रत्ययो भवति अप्यथमासमर्थं निवासशेषस भवति ॥

89. After a word in the 1st case in construction, an affix comes in the sense of 'this is his dwelling place'

The word स shows that the word to which the affix is to be added is in the nominative case. अस्य 'his' shows that the meaning of the affix is that of a genitive case. निवासः, shows that the first word in construction must signify a dwelling place. निवास means "a country i. e. where a person lives (nivasanti asmin)".

सुनो निवासोऽस्य = सौधनः 'a present dweller of Srughna', मायुरः, राष्ट्रियः &c.

आभिजनश्च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अभिजनः-च ॥

वृत्तिः ॥ सोस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठये यथाविहितं प्रत्ययो भवति अप्यथमासमर्थमभिजनशेषस भवति ॥

90. After a word in the 1st case in construction, an affix comes in the sense of 'this is his mother-land'.

The difference between निवासः and अभिजनः is this. Where a person lives himself for the present, that is his निवास or dwelling-place. Where his ancestors (अभिजनः) have lived, that is his अभिजन 'native country, home or ancestral abode'. Thus सौधनः 'a person whose ancestral home is in Srughna'. मायुरः, राष्ट्रियः ॥ The separation of this sūtra from the last is for the sake of the subsequent sūtra, in which the anuvṛitti of 'abhijana' only runs.

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ आयुधजीविभ्यः-छः-पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ सोस्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थे चतुर्थी, पर्वतइति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठये छः प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix छ comes after a word denoting mountain, in the sense of 'this is his mother-land', when it is a person who lives by arms.

The word आयुधजीवि means a person who earns his livelihood by arms. The phrase सोऽस्याभिजनः is to be read into the sūtra. Thus हृषगोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां = हृषोलीया: 'the mercenary soldiers whose ancestral abode is the Hṛidgola mountain'. So also अन्धकवर्तीयाः, रोहितगिरीयाः ॥

Why do we say आयुधजीविभ्यः? Observe आस्तोरेश ब्राह्मणाः "the Brahmanas whose native place is Rikshoda mountains". Why do we say 'mountains'? Observe. सांकाश्वका आयुधजीविनः ॥

शाण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ १२ ॥ शाण्डिकादिभ्यः, ज्यः ॥
इति; ॥ शाण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अ-
णासरपदाः ॥

92. The affix ज्य comes in the sense of ‘this is his native-land’, after the words शाण्डिक &c.

This debars अण &c. Thus शाण्डिकः, सार्वसेन्यः &c.

१ शाण्डिक, २ सर्वसेन ३ सर्वकेश, ४ शक, ५ शट, (सट), ६ रक, ७ शङ्ख, ८ शोध.

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो अणज्ञो ॥ १३ ॥ पदानि ॥ सिन्धु-तक्षशिलादिभ्यः, अण-
अण्जो ॥

इति; ॥ आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धते । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्य वथासंख्यमग्रै
प्रत्ययो भवतः सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये ॥

93. The affixes अण and अञ come respectively, after the words ‘Sindhu’ &c and ‘Takshasila’ &c in the sense of ‘this is his native-land’.

Thus सैन्धवः, वार्णवः ॥

Many of the words occurring in Sindhu-class, are found in Kachchh-
ādi class (IV. 2. 133) also. Those words would have taken अण by sūtra IV.
2. 133. The present sūtra prevents the affixing of हुण् (IV. 2. 134) to those
words under circumstances mentioned in sūtra IV. 2. 134, when the further
significance of अभिजनः is added to them.

So also ताक्षशिलः, वास्तोद्वारणः &c.

१ सिन्धु, २ वर्ण, ३ मधुमत्, ४ कम्भोज, ५ साल्व, ६ कश्मीर, ७ गन्धार, ८ क्रिष्णिन्धा, ९ उरसा
(उरस), १० रट् (इरट), ११ गान्दका (गढिका), १२ कुलून, १३ दिरसा ॥

१ तक्षशिला, २ वस्तोद्वारण, ३ कैमेनुर (कौमेनुर), ४ मामणी, ५ छगल*, ६ कोष्टकर्ण (कर्णकोष्ट),
७ सिंहकर्ण (सिंहकोष्ट), ८ संकुचित, ९ किनर, १० काण्डधार (काण्डवारण), ११ पर्वत*, १२ अवसान,
१३ बर्वर, १४ कंस, १५ सरालक.

तूदीशिलातुरवर्मतीकूचवारादृढक्षण्डज्यकः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ तूदी-शालातुर-
वर्मती-कूचवारात्, दृढ-छण्ड-दण्ड-यकः ॥

इति; ॥ तूदासिन्धश्चतुर्थः शब्देभ्यो वथासंख्यं वथार एव दृढ़ छण्ड दण्ड यक् इत्येत प्रत्ययो भवन्ति सो-
स्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणोपदाः ॥

94. After the words तूदी, शालातुर, वर्मती, and कूचवार, come respectively the affixes दृढ़, छण्ड, दण्ड, and यक् in the sense of ‘this is his native land’.

This debars अण ॥ Thus तौदेयः, शालातुरीयः, वर्मतेयः and कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ भक्तिः ॥

इति; ॥ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थानुवर्तते । अभिजन हति निवृत्तस् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति वहस-
ये वथाविहितं प्रत्ययो भवति, वथप्रथमासमर्थं भक्तिवेचत्तदवशति ॥

95. An affix (IV. 1. 83) comes after a word in the first case in construction, in the sense of 'this is his object of veneration or love'.

The word भक्ति in the sūtra means 'serving', 'worshipping' or 'loving'.

Thus बुद्धे भक्तिरस्य = जीवः: 'a person who is loyal to Srughna'. So also नाथः, राष्ट्रियः &c.

The anuvṛitti of the word भक्तिः ceases. The word सः and अस्य should be read into the sūtra.

अचिच्छाददेशकालादठक् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अचिच्छात्, अदेश-कालात्, ठक् ॥
त्रृप्तिः ॥ देशकालज्यतिरित्तावश्चित्तवाचिनः प्रातिपदिकाद्दक्षप्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये अणोपवादः ॥

96. After a word denoting a thing not having consciousness, but not being the name of a country or time, the affix ठक् is employed, in the sense of 'this is his object of devotion or love'.

This debars अज्, and त् also. Thus अपूराभक्तिरस्य = आपूरिकः: 'a person who loves cakes'. शास्त्रकुलिकः, पायसिकः: ॥

Why do we say 'not having consciousness'? Observe हैवहस्तः: ॥ Why do we say 'not being the name of a country'? Observe जीवः: ॥ Why do we say 'not denoting time'? Observe वैष्णवः: 'who loves Summer'.

महाराजादठञ्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ महाराजात्, ठञ्च् ॥
त्रृप्तिः ॥ महाराजशास्त्राद् ठम् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये अणोपवादः ॥

97. The affix ठञ्च् comes in the sense of 'this is his object of veneration', after the word महाराज ॥

This debars अज् ॥ As महाराजिकः: 'who loves or serves the Mahārāja'. The difference between this ठञ्च् and the ठक् of the last aphorism, is in accent only.

वासुदेवार्जुनाभ्यां बुद् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वासुदेव-अर्जुनाभ्याम्, बुद् ॥
त्रृप्तिः ॥ वासुदेवार्जुनशास्त्राभ्यां बुद् मत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये अणोपवादः ॥

98. The affix बुद् comes in the sense of 'this is his object of veneration', after the words 'Vāsudeva' and Arjuna.

This debars त् and अज् ॥ Thus वासुदेवकः, अर्जुनकः: ॥

Q. The word वासुदेव being the name of a Kshatriya would have taken बुद् by the next sūtra, and there is no difference here between बुद् and बुद्ध्, why then include the word वासुदेव in this sūtra?

A. The word वासुदेव here is the name of God (in which all dwell वसति अस्मिन्) and not the designation of a Kshatriya.

By the general rule of compounds (II. 2. 34) a word of fewer vowels is placed first, and so Arjuna ought to have been placed first. The not doing so in this sūtra indicates (jñāpaka) the existence of this rule 'that a word denoting an object of reverence is placed first.'

**गोप्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं बुझ् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ गोप्र-क्षत्रियाख्येभ्यः-बहुलम्-
बुझ् ॥**
बृत्तिः ॥ गोप्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्य प्रातिपादेकेभ्यो बहुलं बुझ् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्व-
पथः । अपोपवाहः ॥

99 The affix बुझ् comes diversely, in the sense of 'this is his object of veneration,' after a word denoting Gotra or a Kshatriya.

This debars अण् and छ. Thus: ग्लौघुकायनक 'who loves or serves &c Gluchukāyani.' So also शौपगवकः, कापटवकः ॥ Kshatriyas :—नाकुलकः, साहेवकः, साम्बकः ॥

The word आख्या in the sūtra indicates that the words should be the names of *well-known* or *famous* Kshatriyas, and not of any body who is a Kshatriya by profession.

The word बहुल shows the non-universality of this rule. Thus पाणिनो अक्षिरस्य = पाणिनीयः, पौरवीयः ॥

The word गोप्र does not mean here the Grammatical Gotra, but a word formed by a patronymic affix in general.

जनपदिनां जनपदवत्सर्वे जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥ पदानि ॥
जनपदिनाम्, जनपदवत्, सर्वम्, जनपदेन, समान, शब्दानाम्, बहुवचने ॥
बृत्तिः ॥ जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वे भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोस्य
भक्तिरित्येतस्मिन्वप्ये ॥

100. Of words denoting Princes (lit. who are lords of janapada) the base and affix meaning 'this is his object of veneration' are the same, in every respect, like those of a word denoting kingdom, provided that, the Prince-denoting words have, in the plural, the same form, as the kingdom-denoting words.

The words of this sūtra require a detailed analysis. जनपदिनाम् gen. plural of जनपदिन् meaning 'lord of an inhabited country' i. e. Kshatriyā-Princes, बहुवचने 'in the plural', जनपदेन समान शब्दानां 'the same form as the janapada denoting word', जनपदवत् सर्वम् 'every thing is like jana-pada'. In other words, 'after those bases denoting Kshatriya Princes which in the plural have

the same forms as the names of the countries, the affix in the sense of veneration will be the same as will come after a janapada word.' Now the affixes denoting भक्ति as regards जनपद words are given in Sûtras IV. 2. 124 &c. and those affixes will apply here. Thus अङ्गा जनपदे भक्तिरस्य = आङ्गकः formed by दुष्म् of Sûtra IV. 2. 125, meaning 'who loves the country of Aṅgās' Similarly वाङ्कः, सौवाङ्कः, पैतंकः, ॥

Similarly भास्त्रः क्षत्रिया, भक्तिरत्य = भास्त्रकः formed by the same affix बुप्र., with this difference of meaning ‘who loves the Kshatriyas called Āngās’. So वास्त्रकः, सौभास्त्रकः &c.

Why do we say 'of Kshatriyā Princes'; (janapadinām). Observe, पंचाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य = पंचालः ॥ Here the general affix अ॒ is employed.

The word सर्व is used in the sūtra to show that not only the affixes are the same, but the bases to which the affixes are added will be the same. In the plural, the Kshatriya and the Janapada bases have the same form, but in the singular and dual, the forms of Kshatrya-bases are different. Thus महस्यापत्थ = sing. माद्रः (IV. 1. 170) dual, माद्रौ pl. मद्राः. The form मद्राः denotes both 'the Kings or Kshatriyas of Madrás' as well as 'the country called Madrás'. Thus मद्रा भक्तिरस्य = मद्रकः ॥ So also in the singular and dual, मद्रः will be the base to which the affix will be added. Thus माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य = मद्रकः ॥ Similarly वाऽर्य (from वृजि IV. 1. 171), as, वाऽर्यो वा भक्तिरस्य वाऽर्यो वा भक्तिरस्य = वृजिकः ॥

Why do we say जनपदेन समान शब्दशानाम् ‘the word having the same sound as the janapada word’? Thus अनुष्ठाने जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य = पौरीबीजः ॥ Here Paurava and Anushaṅda have not the same sound.

The word वास्तुपत्रने is used in the sūtra, to indicate, that, though the सामान् वास्तुता or 'the similarity of word-form', occurs in the plural number only, yet this atideśa rule applies to the same words in the singular and dual also. For in the plural, the form will be same, because there the Tadrāja affix is elided; but in the singular and dual, the Tadrāja affix is not elided, and therefore, the word denoting a principality and the word denoting a prince will not have the same form; but this rule applies there also. As वास्तुः or वास्त्रौ भक्तिरस्य
वाक्यः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तेन प्रोक्तम् ॥

त्रुशिः ॥ ते नोति तृतीयासमर्थव्योक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रस्थयो भवति ॥

101. After a word in the 3rd case in construction, an affix (IV. 1. 83 &c). comes, in the sense of 'enounced by him'.

The word **प्रार्थना** means **प्रकर्षितोर्थन्** 'preeminently spoken'. It should be distinguished from the word **कृत** meaning 'done or made'. For the sense of **कृत**

has been already taught in the sūtra कृते ग्रन्थे (IV. 3. 16). Thus अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता = शासुरी वृत्तिः ॥ पाणिनीयम् 'the system of grammar enounced by Panini' भाषिष्ठलम्, काशकृस्तनम् ॥

Works like Chhandas which were made (कृतं) by nobody, but which were promulgated (प्रोक्तं) from time of time by inspired commentators, may be quoted as examples of the application of this sūtra. Or it may apply to the case of a book whose *author* is another, but whose promulgator or expounder is another. In short, speaking roughly, प्रोक्तं is a 'revelation', and कृतः is a 'composition', one a revealer or prophet, the other an author.

According to some, this sūtra is almost a superfluity. They argue thus: The word प्रोक्तं is formed by adding प्र to वच and means 'to lecture' 'to teach', and also the 'means of such teaching &c'. In the first sense of 'lecturing or teaching', the affix is not found. For in every village there are persons who teach or lecture upon Kāṭha, Kalāpa &c. For example सुशर्मन् may be such a lecturer, but we do not say सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं = सौशर्मणम् ॥ Moreover, where we find this affix employed, it is with regard to Books, for which the rule कृते ग्रन्थे is sufficient. If it be said that it should be taught for the Chhandas : that is also unnecessary, as the Vedas are not कृत but eternal, the agent only remembers them. If it be said, it refers to the sense of the Vedas, the same objection applies as to the first. But the letter of the Veda is not eternal, it is the sense that is eternal. Therefore the Rishis who revealed, for the first time, at the beginning of a Kalpa, the sense of the Veda, in appropriate language will be called its promulgators, and the works so revealed will be named after such Rishis, as काठकम्, कालापकम् and मौरकम् ॥ This sūtra, however, is confined to those cases where the author of the book is one person and its promulgator is another : as शासुरी वृत्तिः ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिक-उखात्-छण् ॥

वृत्तिः ॥ तित्तिर्यादिभ्यः शास्त्रेभ्यश्छण प्रस्त्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्यतस्मान्वयये । अणोपवादः ॥
वर्त्तिकम् ॥ शौमकादिभ्यश्छन्महस्तीत्यास्यानुवृत्तेश्छन्दोधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते ॥

102. The affix छण् comes in the sense of 'enounced by him', after the words 'tittiri', 'varatantu', 'khandika', and 'ukha'.

Thus तेत्तिरीदाः 'those who learn (IV. 2. 64) the Veda enounced by Tittiri'. वारतन्तव्रीदाः, खाण्डिकीदाः, भौखीदाः ॥

According to Kāśikā this is confined to the Chhandas only. Therefore it will not apply to secular ālokas, as तित्तिरिणा प्रोक्तं इतेकः ॥ The word Chhandas is drawn from sūtra IV. 3. 106. and तद्विषयता from IV 2 66.

काश्यपकौशिकाभ्यामुविभ्यां णिनि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ काश्यप-कौशिकाभ्याम्,
अष्टुषिभ्याम्,णिनिः ॥

वृत्तिः ॥ काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामुविभ्यां णिनिः प्रस्थयो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । छ-
स्वापदाः ॥

103.. The affix **णिनि** comes in the sense of 'enounced by him', after the words 'Kâsyapa' and 'Kausika' when denoting Vedic Seers.

This debars छ. The ज of **णिनि** is for the sake of Vriddhi (useful in the subsequent sūtra). This is confined, like the last, to the Vedic works. Thus काश्यापनः: 'those who study (IV. 2. 64) the Kalpa enounced by Kâsyapa', कौशिकिनः: ॥ Why do we say "Vedic Sages"? Observe इषानीन्तनेन गोत्रकाश्यपन प्रोक्तं = काश्यपीयम् "a work enounced by a modern Kâsyapa,—one belonging to the Gotra Kâsyapa : not a Rishi'.

कलापिवैशस्म्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ कलापि-वैशस्म्पायन-अ-
न्तिवासिभ्यः, च (णिनि) ॥

वृत्तिः ॥ कलाप्यन्तेवासिनां वैशस्म्पायनान्ते वासिनां च ये वाचकाः शब्दस्तेऽयो णिनिः प्रस्थयो भवति ते-
न प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अपोपादाः ॥

Kârika   हरिद्रुरेषां प्रथमस्तत्त्वागतिलितुमुख ।
उलपेन अतुर्येन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिकरकः प्राचां पलङ्ककमलावुभौ ।
इच्छाभारणिताण्डशाम् मद्गमीयाङ्गयो उपरे ॥
स्थामायन उर्वीच्छेषु उक्तः कडकलापिनोः ।

104. After words denoting the pupils of 'Kalâpi', and 'Vaisampâyana,' the affix **णिनि** is employed in the sense of 'enounced by him.'

This debars अण् and छ ॥ There are four words which express pupils of Kalâpi : as, हरिद्रु, छगली, तुम्बुक, उलपः ॥ There are nine words expressing pupils of Vaisampâyana : as, आलम्बिक, पलङ्क, कमल, इच्छाम, भारणि, साप्तहृष, स्थामायन, कठ, कलापी ॥

Thus हरिद्रविजः: 'those who study (IV. 2. 64) the works enounced by Haridru.' तम्बुरविजः, औलपिनः and छगली takes धिनुक IV. 3. 109 ॥ आलम्बिनः, पलङ्किनः, आरणिनः, आच्छामिनः, कामलिनः, साप्तहृजिनः, स्थामायनिनः ॥ The affix is elided after कठ (IV. 3. 107), and is replaced by अण् (IV. 3. 108) after कलापी ॥

The pupils must be direct ones, and not pupil of pupils. For had that been the meaning, Kalâpi being a pupil of Vaisampâyana, the words 'pupils of Vaisampâyana' would have included the 'pupils of Kalâpi.' But that is not so, the word Kalâpi being separately mentioned in the sūtra. So

also Kaṭha is a pupil of Vaiśampāyaṇa, and Khāḍayana is a pupil of Kaṭha and had the sūtra applied to pupil's pupil also, then the affix णिनि would have applied to खाडायन also. But that is not the case, Khāḍayana being mentioned in Śaunakādi class. (IV. 3. 106).

The word चरकः means वैशम्पायनः, hence चरकाः means pupils of वैशम्पायनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ पुराण-प्रोक्तेषु-ब्राह्मण-कल्पेषु (णिनिः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थप्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताभेदभाषणकल्पास्ते भवन्ति ॥

105. The affx. णिनि comes in the sense of 'enounced by him,' after a word in the 3rd case in construction, when it denotes a Brāhmaṇa or a Kalpa-work enounced by ancient sages.

This sūtra further gives the sense of the affx. पुराण means 'Ancient Sages.' equivalent to गुरातण. Of Brāhmaṇa literature, the examples are, शास्त्रायानिनः, एतरात्मणः ॥ Kalpa work : as पञ्चकल्पः, आरुणपराजी ॥

Why do we say पुराणप्रोक्तेषु 'announced by ancient sages'? Observe याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्मरथः कल्पः ॥ (VI. 4. 151) Yajñavalkya &c being sages of modern times. The तद् विषय affx (IV. 2. 66) will not also apply to these, because the word ब्राह्मण in IV. 2. 66 is restricted to पुराणप्रोक्त of the present sūtra.

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ शौनकादिभ्यः-छन्दसि-(णिनिः) ॥
वृत्तिः ॥ शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतासन्विषये छन्दस्यभिषेदे । छाणो-रपवाहः ॥

106. The affx णिनि comes in the sense of 'enounced by him', after the words शौनक &c, in denoting Chhandas.

This debars छ and अण् ॥ Thus शौनकेत प्रोक्तमधीयते = शौनकिन् 'who study (IV. 2. 64) the Chhandas enounced by Śaunaka.' बाजसनेनिनः &c.

Why do we say 'in denoting Chhandas'? Observe शौनकीया शिक्षा 'the orthography of Saunaka.'

The word कठशाठ occurs in this list. This must always be taken as a compound for affixing this affx. After the single word कठ the affx is elided (IV. 3. 107). Thus कठशाठाभ्यां प्रोक्तामधीयते = काठशाठिनः ॥

1 शौनक, 2 वाजसनेय, 3 शास्त्रित्व, 4 शापेय (सापेय), 5 शाष्ट्रिय (शास्त्रेय), 6 खाडायन, 7 स्तम्भ (स्तम्भ), 8 स्तम्भ, 9 देवदर्शन, 10 रज्जुभार, 11 रज्जुकण्ठ, 12 कठशाठ, 13 कषाय (कशाय) 14 तल*, 15 इण्ड*, 16 पुरुषांसक (पुरुषासक), 17 भशवेषज (भश्वेषज), 18 साक्षरत्व, 19 स्तम्भ, 20 देवदर्शन, 21 तलवकार.

कठचरकालुक् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कठ-चरकात्-सुक् ॥
वृनिः ॥ कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रथयस्य लुग् भवति । कठशब्दावैशम्पायनान्तवासिभ्य इति णिने अरकशब्दाव्ययः ॥

107. The affix denoting 'enounced by him' is elided, by luk-substitution, after the words Katha and Charaka.

The word कठ would have taken णिनि as it is a वैशम्पायनान्तवासी word and चरक would have taken the affix अण् ॥ Both are elided. Thus काठः 'who study the Chhandas enounced by Katha'. चरकः &c.

The word 'Chhandas' qualifies this sūtra. Observe काठः चारका श्लोका ॥

कलापिनो इण् ॥ < ॥ पदानि ॥ कलापिनः-अण् ॥

वृनिः ॥ कलापि शब्दारण् प्रथयो भवति तेन प्रोक्तमिथेतस्मिन्विषये । वैशम्पायनान्तेवासित्वापिणिनेरपवाद वार्तीकम् ॥ नान्तस्य विलोपे सब्रह्माचारिणीटसर्विकलापिन्कुमुमितैतलिजाज्ञालिजाज्ञालिलिशालालिशिख पिङ्गसूकरतस्थसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥

108. The affix अण् comes in the sense of 'enounced by him', after the word Kalāpi.

This debars णिनि of IV. 3. 104. Thus कलापा: 'who study the work enounced by Kalāpi'.

The word कलापा: is thus formed :—कलापिन्+अण् ॥ Here comes in force Sûtra VI. 4. 144 which declares that इन् of कलापिन् should be elided before the taddhita affix. This elision is, however, debarred by sûtra VI. 4. 164 which declares that words ending in the affix इन् retain their form when अण् not denoting a progeny follows. Therefore कलापिन् would have retained its इन् but for this Vârtika.

Vârtikâ :—The इ portion of the following words is elided when a Taddhita follows :—सब्रह्माचारिन्, वीडसर्विन्, कलापिन्, कुमुमिन्, तैतिलिन्, जाज्ञालिन्, ज्ञालिन्, लाङ्गलिन्, विलालिन्, विर्यापिंडन्, सूकरसपन्, सुपर्वण् ॥ Thus इन् being elided, we have कलापा: ॥

छगलिनो दिनुक् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ छगलिनः-दिनुक् ॥

वृनिः ॥ छगलिनशब्दाव दिनुक् प्रथयो भवति तेन प्रोक्तमिथेतस्मिन् विषये । कलाप्यन्तेवासित्वापिणिनेर पवादः ॥

109. The affix दिनुक् comes in the sense of 'enounced by him', after the word 'Chhagalin'.

The word छगलिन् being a word denoting the pupil of कलापी would have taken णिनि (IV. 3. 104). This debars that. Thus छगलिन्याः 'who study the Chhandas enounced by Chhagali'.

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिषुनदसूत्रयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ पाराशर्य-शिलालि-
भ्याम-भिषु-नद-सूत्रयोः (णिनि) ॥
वृच्चिः ॥ णिनिरिहानुवातं, न दिनक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येत्सि-
निषये ॥

110. The affix णिनि comes in the sense of 'enounced by him', after the words Pârâsarya and Silalin, the works enounced being Bhikshu-Sûtra and Nata-Sûtra respectively.

The affix णिनि is to be read into the sûtra and not दिनक् ॥ The भिषुनद and सूत्र are works treating of the duties of भिषुक 'religious mendicants' and नदः 'jugglers, dancers'.

Thus पाराशर्य + णिनि = पाराशर + णिनि · (VI. 4. 152) = पाराशरिन्, 'the treatise of Pârâsarya on the duties of Bhikshus'. Similarly शैलालिन् ॥ These words, of course, have the additional sense of 'he who studies the works so enounced by Pârâsarya and Sailâlin'. See IV. 2. 66. As पाराशरिनो विशेषः, वैलालिनो नदाः ॥ According to some, it always expresses this relation (तदिषयता IV. 2. 66) and never a प्रोक्तः alone. These are treated metaphorically as Chandas.

Why do we say 'denoting Bhikshu and Naṭa Sûtras'? Observe पाराशरम्, दैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ कर्मन्द-कृशाश्वात्-इनिः ॥
वृच्चिः ॥ भिषुनदसूत्रयोरिष्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दायामिनिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः ॥

111. The affix इनि comes, in the sense of 'enounced by him', the thing enounced being Bhikshu Sûtra and Nata-Sûtra, after the words 'Karmanda' and 'Krisâsva'.

Thus कर्मन्दिनो विशेषः, 'the mendicants who study the Bhikshu-sûtra of Karmandin'. कृशादिनो नदाः 'the actors who study the Naṭa Sûtra of Krisâśvin.' Otherwise कर्मन्दकृश and काशादिनम् ॥ See IV. 2. 66.

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ तेन-एकदिक् ॥
इच्छिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थादेकविगत्येत्सिनर्थे वथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

112. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word in the third case in construction, in the sense of 'in the same direction with that.'

The word एक दिक means तुल्य दिक i. e. a common direction. Thus सुशामा एकदिक = सौशामनी विद्युत् "a lightening, literally that which is in the same direction as the hill called the Sudâman." So हैमवती, वैकुण्ठी, पैलुमूली ॥

The repetition of तेन, though it could have been supplied by anuvṛitti from IV. 3. 101, is for the sake of indicating that the anuvṛitti of the छन्दस्

which regulated all the preceding ten sūtras, does not extend to this aphorism, and therefore the तदिष्यता of IV. 2. 66 which was applied in those sūtras does not apply here.

तसिष्व ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ तसिः, च ॥

वृत्तिः ॥ तसिष्व प्रत्ययो भवति तेनैकविशिष्यतेतस्मिन्विषये । पूर्वेण घासिषु अणादिषु च प्राप्तेष्वब्रह्मपरः प्रत्ययो विधीयते ॥

113. The affix तसि comes in the sense of 'in the same direction with that.'

This ordains another affix in addition to the previously taught अष्ट &c च &c. The words formed by this affix are Indeclinables (I. 1. 37). Thus इमवतः: 'in the same direction as Himavat.' पीलुमूलतः, सुवामतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ उरसो-यत्-च ॥

वृत्तिः ॥ उरः राष्ट्रवायत् प्रत्ययो भवति अकारार्थासञ्च, तेनैकविशिष्यतेतस्मिन् विषये ॥

114. The affix यत् as well as the affix तसि comes in the sense of 'in the same direction with that,' after the word उरस् ।

Thus उरसा एकविशिष्यते = उरस्य or उरस्तः ॥ The तसि is read into the sūtra by force of the word च ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ उपज्ञाते ॥

वृत्तिः ॥ तेनैवेव । तृतीयासमर्थात्पज्ञातइत्येतस्मिन्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

115. After a word in 3rd case in construction, an affix is employed in the sense of 'discovered by him'.

Knowledge acquired by oneself without being taught is called उपज्ञातः, i. e. an intuition or self taught knowledge. Thus पाणिनोपज्ञातं = पाणिनीयम् अकालकं व्याकरणं 'the law of Grammar discovered by Pāṇini'. So also काशकृत्स्नम् गुरुलाघवम् आपिशलम् दुष्करणम् ॥ Compare II. 4. 21. The Pāṇini's Grammar is called अकालकं as it does not define काल or tenses; गुरुलाघव is the name of the sciences of wealth (अत्रोपायाणां गौरवं लाघवं चिन्यते) ॥ The word Duskarāṇa is the name of a Grammar, so-called because of the technical term कृत् occurring in it. Some say it means कामशास्त्रः ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ कृते-ग्रन्थे ॥

वृत्तिः ॥ तेनैवेव तृतीयासमर्थात्कृतइत्येतस्मिन्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्कृतं ग्रन्थेष्व भवति ॥

116. An affix comes after a word in the 3rd case in construction, in the sense of 'made', the thing made being 'a book',

Thus वरुचिना कृतः = वारुच्चाः श्लोकाः ‘the verses composed by Vararuchi’. So also हैकुपाशे प्रन्थः, भैकुरादे प्रथः, जालूकः ॥

Why do we say ‘a book’? Observe तकृतः प्रासादः ‘the palace made by Takshā’.

That which one originates is called कृतः and is therefore an ‘art’, while knowledge of laws &c. that already exist, but are discovered for the first time by some one, is called उपज्ञातं ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयासमर्थाकृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथानिवित्प्रथयो भवति समुदायेन चेत्संज्ञायायते ॥

117. An affix comes after a word in the 3rd case in construction, in the sense of ‘made by him’, when the whole word is a Name.

Thus मशिकाभिः कृतम् = माशिकम्, कार्मुकम्, सारधम्, पौत्रिकम् ॥ All these are names of ‘honey’, literally ‘made by a bee’, मशिका, सारधा and पुत्रिका meaning ‘a bee’. मशिका + अभ् = माशिक (VI. 4. 148). The anuvṛitti of “प्रन्थ” does not, of course, apply here.

कुलालादिभ्यो बुद्ध् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ कुला-लादिभ्यः, बुद्ध् ॥

वृत्तिः ॥ तेन कृते संज्ञायानिति चैतत्सर्वमतुर्वत्तते । कुलालादिभ्यो बुद्ध् प्रथयो भवति तेन कृतमिवेतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् ॥

118. The affix बुद्ध् comes in the sense of ‘made by him’, after the words Kulāla &c. the whole word so formed being a Name.

Thus कौलालकम् ‘a porcelain’ lit. ‘made by a potter’. So also वाह-इकमम् ॥

* 1 कुलाल, 2 वरुद, 3 अण्डाल, 4 निवाद, 5 कर्मार, 6 सेना, 7 सिरिध (सिरिन्ध), 8 सैनिध (सेनिध), 9 हेवराज, 10 परिषद् (पर्वद्), 11 वधु, 12 मधु*, 13 हह, 14 हह, 15 अनुह, 16 ब्रह्मन् 17 कुम्भकार, 18 खपाक, 19 ध्रुव ॥

भुद्राभ्रमरवटरपादपादभ् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ भुद्रा-भ्रमर-वटर-पादपात्, अज् ॥
वृत्तिः ॥ तेन कृते संज्ञायानिति सर्वमतुर्वत्तते । भुद्रादिभ्यो ऽभ् प्रथयो भवति तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः ॥

119. The affix अभ् comes after the words ‘kshudrā’, ‘bhramara’, ‘vatara’, and ‘pâdapa’ in the sense of ‘made by him’, the whole word being a Name.

This debars अज्, there being difference in accent between अज् and अभ् ॥ Thus भुद्राभिः कृतम् = भैकुप्रम् ‘honey’ lit ‘made’ by a small bee’. So also भ्रामरम्, वैटरम् and पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ तस्यन्तदम् ॥

हृषिः ॥ सम्भवति षष्ठीसमर्थादिसमित्यतस्मिन् चये यथाविहितं प्रत्ययो भवत्यापादः । एवज्ञ नहोस्तस्मार्थः । आरथम् प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते ॥

वार्तिकम् ॥ वहेस्तुराणिदं च ॥ वा० अग्नीधः शाणे रण् भं च ॥ वा० ॥ समिधामाधानेष्येण्यत् ॥

120. After a word in the 6th case in construction, an affix (IV. 1. 13 &c) comes, in the sense of 'this is his'.

The five universals अण् &c. (IV, 1. 83) and the affixes च &c. (IV. 2. 93) come in this sense. Thus उपगोत्रिम्=आपगवम्, 'of Upagu'. कापटवम्, राष्ट्रियम्, अवारपाराणम् ॥ The affixes, however, do not come, when the word governed by the possessive case, is अनन्तर &c. Thus देवदत्तस्यानन्तरम् ॥ In short the thing possessed must be property, village, kingdom or men.

Vārt—The verb वहे takes तु (तृण् and तृश्च) and अण् preceded by an इत् As, संचोड़ु त्वं = सांवहित्रम् ॥

Vārt—The affix रम् comes after अग्नीधः, in the sense of 'house', and the base gets the designation of भ ॥ As अग्नीधम् ॥ The word अग्नीध being treated as a Bha and not as a Pada, the ध is not changed to त् (VIII. 2. 39).

Vārt—The affix 'shenyān' comes after सामाधा, in the sense of placing. Thus सामिधेन्यो मन्तः 'the verses (recited while) placing the fuel on fire', सामिधेनी (IV. 1. 41) चक्र ॥

रथायत् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ रथात्-यत् ॥

हृषिः ॥ रथसीतायत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्यतस्मिन्विषये । अपोपवादः ॥

वार्तिकम् ॥ रथसीताहलेयो यादेभाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥

121. The affix यत् comes after रथ, in the sense of 'this is his.'

This debars अण् ॥ Thus रथस्येऽरथम् 'belonging to the chariot—i.e. wheel or the axle.' The word रथ is confined to describe the parts of chariot. This rule applies also to compounds ending with रथ, as, परमरथम्, उत्तमरथम् because of the Vārtika रथसीताहलेयो यद्यौपौ, after रथ, सीता and हल in applying the affix यत् there is tadanta-vidhi.

पञ्चपूर्वादअज् ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पञ्चपूर्वात्-अज् ॥

हृषिः ॥ पञ्चपूर्वादरथशब्दादम् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्यतस्मान् विषये ॥

122. When preceded by a word denoting 'a draught animal', रथ takes the affix अज् in the sense of 'this is his.'

This debars यत् ॥ Thus आदरथं चक्र 'the wheel of a horse-cart.' औष्ट्ररथम् ॥ गार्भं रथं ॥

The word यत् means 'that by which any one goes' or a draught-animal, like camel. It is formed by the affix यत् (III. 2. 182).

पश्चाध्वर्युपरिषदभ्य ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ पश्च-अध्वर्यु-परिषदः, च ॥
वृत्तिः ॥ पश्च शाहनं तद्वाचिनः प्रातिपत्तिकाशभूष्युपरिषद्छार्यां शाखप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मि-
न्विषये, ऽणोपवादः ॥
वार्तिकम् ॥ पश्चाद्वाह्ये ॥

123. After a word denoting a draught-animal, and after the words 'adhvaryu' and 'parishad,' the affix अश् is added.

This debars अश् ॥ The पश्च means शाहन ॥ When the sense is that of a thing to be carried, then is अश् added to a word denoting 'a draught-animal.' Thus अहस्येदम् वहीनीयह = आद्वम् 'a load to be or suited for being, carried by horse.' So also औष्टुम्, गार्दम् ॥ So also भाष्वर्यवम् and पारिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ हल-सीरात्-ठक् ॥
वृत्तिः ॥ हलसीरात्तद्वार्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः ॥

124. The affix ठक् comes in the sense of 'this is his,' after the words 'hala' and 'sira.'

Thus हलसीराट्ठक् = हलिकम्, सीरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्वयुत् वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्-युत्-वैर-मैथुनिकयोः ॥
वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकात् युत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः ।
अणोपवादः ॥
वार्तिकम् ॥ वैरे देवासुराश्चयः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

125. The affix युत् comes in the sense of 'this is his', after Dvandva compounds of words denoting 'mutual enmity', or 'matrimonial relationship'

This debars अश् and छ ॥ Thus of 'enmity' बाध्यशालक्षायनिका, काकोल-
किका ॥ Similarly of married couples as, अश्विभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका ॥

The Dvandva compounds of words denoting natural enemies will be singular neuter by II. 4. 9. Their secondary derivatives, however, are feminine.

Vart :—Prohibition must be stated of the word देवासुर &c. As देवासुरम् ॥
राक्षोऽसुरम् वैरम् ॥

गोत्रेच्चरणाद्वयुत् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्-युत् ॥
वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्य प्रातिपत्तिकोयो वृश्चप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥

126. The affix युत् comes, in the sense of 'this is his', after the words denoting Family-names or names of Vedic Schools.

This debas अश् as well छ ॥ Thus gotra:—गौत्माकायनकम्, औपगवकम् ॥ According to Patanjali, the word चरण which ordinarily means Vedic School,

means here duties or doctrines (dharma), and traditions (Āmnaya). Thus कठानं धर्म आम्नायो वा = काठकम् 'the dharma-Sutras or the tradition belonging to the school of Kathas'. So also कालापकम्, मीदकम्, पैष्पलाइकम् ॥

संधाङ्कलक्षणेष्वज्यजिआमण् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ संघ-अङ्क-लक्षणेषु-अण्-यण्-इणां, अण् ॥

वृत्तिः ॥ संधाविषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वज्यन्तात् यमन्तात् इमन्ताच प्रातिपादिकास्त् प्रत्ययो भवति तस्मै नियेतस्मित् तिष्ये । पूर्वस्य दुग्धो उपवासः ॥

वार्त्तिकम् ॥ घोषमहणमत्र कर्तव्यम् ॥

127. The affix अण् comes in the sense of 'this is his', after a Patronymic word ending with the affix अण्, यण् or इण्, the words so formed expressing a multitude, a mark or a sign.

The word संघ means 'congregation'. The word लक्षण and अङ्क should be distinguished. लक्षण means a mark which is the property of that person and forms a *distinguishing* feature of that person, as विद्या 'learning' is a लक्षण of the clan of Bidas, the Bidas being famous for learning. The word अङ्क is a mark which shows that the thing so marked is the property of another : as a mark on a cow showing to what person or clan that cow belongs. The अङ्क though occurring in a person or thing does not *belong* to that person or thing, as the mark of a cow does not belong to the cow, but the लक्षण is a mark which belongs to the person or thing wherein it is found.

This sūtra debars दुभ् of the last aphorism.

Vārt :—The word घोष 'a cow-pen', should also be read along with संघ &c. Thus the words so formed denote *four* things (1) congregation, (2) mark (3) sign (4) a hamlet or cowpen. This being so, the rule of mutual correspondence according to order of enumeration (I. 3. 10) does not apply.

Thus अमन्तात् (IV. I. 104)—वैषः 'a congregation, or mark or sign or a hamlet of the Bidas'. यमन्तात् (IV. I. 105)—गार्ग्य+अण्=गार्गः (VI. 4. 148, 151) "a congregation, or a mark, or a sign or a hamlet belonging to the Gārgyās? इमन्तात् (IV. I. 95)—दाक्षि+अण्=दाक्षः (VI. 4. 148) 'a congregation &c of the Dākshis'.

The ण of अण् could not serve the purpose of Vṛiddhi here, for all the words to which this affix is added, have Vṛiddhi by virtue of the affixes अङ्क, यण् or इण् in which they end. The अ would have served the purpose as well, so far as Vṛiddhi is concerned, but अण् is used to show that the feminine is formed by डीप् (IV. I. 15), Thus वैसी ॥ It further prevents शुद्धात् in compounds (VI. 3. 39), as, वैसी विद्यास्त्वय=वैसीविद्यः i. e. विद्यानामसाधारणी वा विद्या सा वस्थास्ति त ॥

शाकलादा ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ शाकलात् वा ॥

वृत्तिः ॥ शाकलशब्दासंघारिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु शाश्वत्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । बुझो-पत्रादः ॥

128. The affix अण् optionally comes, in the sense of ‘this is his congregation, mark, sign or hamlet,’ after the word शाकल ॥

This debars बुझ् ॥ Thus शाकलेन प्रान्तमधीयते = शाकलः (IV. 3. 101 and IV. 2. 64), शाकलानाम् संघः = शाकलः or शाकलकः (IV. 3. 126) meaning ‘a congregation, &c of the students of the science revealed by Śākala.’

छन्दोगौकृथिक्याशिकवहवृच्चन्दाश्यः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ छन्दोग-औकृथिक-याशिक-वहवृच्च-नदात्, अथः ॥

वृत्तिः ॥ संघादयो निवृत्ताः, सामाज्येन विधानम् । छन्दोगादिष्यः शब्देभ्योऽथः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । बुझो-पत्रादः ॥

129. The affix अथ comes in the sense of ‘this is his Law or Tradition,’ after the words ‘chhândoga,’ ‘aukthika,’ ‘yâjuika,’ ‘bahvricha’ and ‘nâta.’

The anuvṛitti of संघ &c ceases. The अथ debars अण् and बुझ् ॥ The phrase चर्णाणाद्यमार्नाययोः from sūtra IV. 3. 126 is understood here and applies even to the word नटः ॥

Thus छन्दोगानां धर्मो वा ५५ म्नायो वा छान्दोग्यम् ‘the Law or Tradition peculiar to the Chhandoga.’ So also औकृथिक्यम्, याशिक्यम्, बाहवृच्च्यम् and नाश्यम् ॥

Not having this sense we have : छान्दोगं कुलम् ‘the family of Chhandoga.’

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥ पदानि ॥ न, दण्ड-माणव, अन्तेवासिषु ॥

वृत्तिः ॥ इण्डप्रधाना माणवा इण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्या, स्तेष्वभिधेयेषु बुझ् प्रत्ययो न भवति ॥

130. The affix बुझ् is not used after a Family-name, when it denotes a ‘beginner pupil’, and ‘a boarder pupil.’

The word इण्डमाणवः means a little naughty boy (माणव), the only means of instilling knowledge in whom is the rod (खण्ड), or whose principal sign of studentship is the ‘danda’ and nothing intrinsic i. e. a mere beginner. The न is changed to न in माणव by IV. 1. 161 kārikā. अन्तेवासिनः are pupils or boarders who live in their teacher’s house. The word ‘gotra’ is understood here. Thus सासा: ‘the junior or the senior pupils of Dâkshi.’ माहकाः ॥ So also गौकक्षी इण्डमाणवा अन्तेवासिनोवा ॥

रैचतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ रैचतिकादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ रैचतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ॥

131. The affix च comes in the sense of 'this is his', after the words रैवतिक &c.

All these words end with Gotra affixes, and require दुम् (IV. 3. 126), this ordains च instead. Thus रैवतिकीयः, स्वापिशीयः &c.

१ रैवतिक, २ स्वापिशि, ३ क्षैमदृद्धि, ४ गौरमीवि (गौरमीव), ५ धौशेषि (धौशेषि), ६ धौद-वापि (धौदवापि), ७ दैजवापि.

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ कौपिञ्जल-हास्तिपदात्-अण् ॥
वृत्तिः ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दान्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येत्त्वित्येत्तस्मिन्विषये । गोचवुञ्चापवादः ॥

132. The affix अण् comes in the sense of 'this is his', after the words 'kaupinjala' and 'hâstipada'.

This debars दुम् (IV. 3. 126). Thus कौपिञ्जलः, हास्तिपदः ॥ This sūtra is really a Vârtika.

आर्थर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥ आर्थर्वणिकस्य, इकलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ अणित्येव । आर्थर्वणिकशब्दाण् प्रत्ययो भंवति तस्यनियोगेन षेकलोपः, तस्येत्त्वित्येत्तस्मिन्विषये । चरणवुञ्चापवादः ॥

133. The affix अण् comes, in the sense of 'this is his', after the word 'âtharvanika', and the penultimate 'ika' is elided.

This debars दुम् (IV. 3. 126). Thus आर्थर्वणिकस्यायम्—आर्थणो धर्म आस्नायोदा "the Atharvana i. e. the Law or the Tradition of the Atharvanikas". The phrase चरणाद् धर्मास्नाययोः is understood here. This sūtra is also a vârtika.

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ तस्य, विकारः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्त पश्चीसमर्थाद्विकार इत्येत्तस्मिन्विषये व्याविहितं प्रत्ययो भवति ॥

134. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'a modification thereof'.

The word विकार means the change of condition of the original. The word तस्य, though its aunivṛtti could have been supplied from the previous sūtras, has been repeated here, in order to show that the governing force of शेषे (IV. 2. 92) does not extend further. The affixes taught, therefore, under शेषे (IV. 2. 92 &c), such as च, ख &c. have not the sense of तस्य विकार ॥

No affix has been taught here in this sūtra: the general affix अण् (IV. 1. 83) therefore will come in this sense, as well as the affixes to be taught hereafter. To give an example under this sūtra, we must take such a word which is not governed or provided for, by the subsequent sūtras. That is the

word must not denote a living animal for to it अश् (IV. 3. 154) applies; it must have udātta on the first syllable, for an anudāttādi will have अश् (IV. 3. 140); it must not have a Vṛiddhi vowel आ, ऐ, or औ in the first syllable, to which मयद् (IV. 3. 144) applies; and it must not be a word specifically mentioned in any one of the following aphorisms. Thus it applies to the words अशमन् and भस्मन् formed by मनिन् (Uṇ 146, 145) and to मृतिका formed by तिकन् (V. 4. 39) which are ādyudātta owing to नित् accent. Thus अशमनो विकारः = धाशमनः ॥ The वि is sometimes elided. (VI. 4. 144 Vārt) As आशमः ॥ So also भास्मनः and मार्तिकः ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ अवयवे, च, प्राणी-ओषधि-
वृक्षेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः वष्टिसमर्थेभ्यो उवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति चकारात्-
कारे च ॥

135. An affix comes after a word denoting an animal, a herb and a tree, in sixth case in construction, in the sense of ‘this is its part’, (as well as ‘this is its modification’).

By the word च in the sūtra, the phrase तस्य विकारः is also read into the sūtra.

Thus कपोतस्य विकारोऽवयवे वा = कापोतः (IV.3.154) ॥ So also माघूरः, तैनिरः ‘a modification, product or part of a peacock &c—viz a fan &c.’ So also ओषधिः as, मौर्वैश् ‘product of Murva i. e. ashes or the stalk of Murva’. So also वृक्षः as, कारीरं meaning “the stalk or the ashes of Kārlīra tree”.

In the subsequent sūtras, both the words विकार and अवयव have governing force. But after words which denote non-animals, non-plants or non-trees, the affixes have only the sense of विकार ॥ This is a rather unique case of double anuvṛitti, not co-extensive in every respect.

बिल्वादिभ्यो उण् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बिल्वादिभ्यः, अण् ॥

शृतिः ॥ बिल्व इत्येवमाविष्यो उण् प्रत्ययो भवति विकारावश्यवयोर्पर्ययोः । यथायोगमभ्रमयदोरपवाः ।

136. The affix अण् comes in the sense of ‘its modification or its part,’ after the words बिल्व &c.

This debars अश् and मयद् ॥ Thus बैल्वः ‘the modification or part of Bilwa.’ The word गोवधुकाः occurs in this list. It would have taken ‘an’ by the next sūtra also; its inclusion in the class of Bilwādi is for the sake of preventing the application of मयद् to this word.

1 बिल्व, 2 ग्रीहि, 3 काण्ड, 4 मुह, 5 मूसर, 6 गोधूम, 7 इक्षु, 8 वेणु, 9 गोवधुका, 10 कर्पासी 11 साटली, 12 कर्कन्धु, 13 कुटीर.

कोपधात् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ क, उपधात्-च (अण्) ॥
वृत्तिः ॥ ककारोपधात्यातिपविकाशं प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावश्यव्योरर्थयोः । अज्ञोपवासः ॥

137. After a word having क् as penultimate, the affix अण् comes, in the sense of modification or a part, or both, as appropriate.

This debars अञ्. Thus तर्कु तार्कवम्, तितिडीक, तैत्तिडीकं; माण्डूकम्, शार्दूलकम्, नाधूकम् ॥ The word तितिडीक &c have acute on the middle (Phit Su, II. 16).

प्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ प्रपु-जतुनोः-षुक् ॥
वृत्तिः ॥ प्रपुजतुशब्दान्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे तत्सन्नियोगेन तयोः षुगागमो भवति । ओरज्ञोपवासः ॥

138. The affix अण् with the augment षुक् comes in the sense of 'its modification,' after the words 'trapun' and 'jatun'.

This debars अञ् (IV. 3. 139). As, अनुजो विकारः = आपुषम्; आनुषम् "modification of tin and lac." In these words denoting non-organic beings, the sense of अवश्यव is not denoted by the affix.

ओरञ् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ ओः-अञ् ॥
वृत्तिः ॥ उवर्णान्ताव्यातिपविकाशं प्रत्ययो भवति विकारावश्यव्योरर्थयो, रणोपवासः ॥

139. The affix अञ् comes after a word ending in short उ, in the sense of 'modification or part,' (provided that the word has not grave accent on the first syllable).

Thus सेवारवम्, भाद्रशारवम् ॥ The words सेवारु and भाद्रशु are अद्य-उदात्ता owing to Phit Su. II. 14 (पीतद्रवर्धनाम्—the trees denoting soft timber trees have acute on the first).

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अनुदात्तादेः, च (अञ्) ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तादेः प्रातिपविकाशञ् प्रत्ययो भवति विकारावश्यव्योरर्थयो, रणोपवासः ॥

140. The affix अञ् comes in the sense of 'modification or part,' after a word having anudâtta accent on the first syllable.

This debars अण् ॥ Thus साधिस्थम्, कापिस्थम्, माहिस्थम् ॥ The word इधिस्थम् is an upapada-samâsa of श्वि + स्थ, the श being changed to त् ; and it is finally acute by कुत्तरपद प्रकृतिखर ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ पलाशादिभ्यः-वा (अञ्) ॥
वृत्तिः ॥ पलाशादिभ्यः प्रातिपविकेभ्यो वा अम् प्रत्ययो भवति विकारावश्यव्योरर्थयोः ॥

141. The affix अज् comes optionally in the sense of 'modification or part', after the words पलाश &c.

Thus पौलाशम् or पालाशम् so also खौदिरम् or खादिरम्, यौवासम् or यावासम् ॥

This sūtra is an example of prāpta and aprāpta vibhāshā. The words पलाश, खौदि, यौवा and स्त्यन्दन being gravely accented on the first syllable, the affix अज् was obligatory by the last aphorism. This makes it optional, and is prāpta-vibhāshā. In the case of others it is aprāpta-vibhāshā.

1 पलाश, 2 खौदि, 3 यौवा, 4 स्त्यन्दन (स्त्यन्दन), 5 पूलाक*, 6 करीर, 7 शारीष, 8 यवास, 9 विकृत.

शम्याष्टुलभ् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ शम्याः-दलभ् ॥

वृत्तिः ॥ शमीश्चादाद् दलभ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अग्नेऽपवादः ॥

142. The affix दलभ् comes in the sense of 'its modification or part', after the word शमी.

This debars भज् ॥ Thus शमीलं भस्म, शमीली भुक् (IV. 1. 60).

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादादनयोः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ मयद्वा-एतयोः, भाषायाम, अभक्ष्य-आच्छादादनयोः ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिमात्रादा मयद प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादादनवर्जितयोर्धिकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये व्याप्तयं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु ॥

143. The affix मयद् comes optionally after any base, in those two meanings of product and part, in secular language, when neither food nor clothing is spoken of.

Thus अइममयम् or आशमनम् (IV. 3. 134) मुर्वामय or मौर्वम् (IV. 3. 135).

Why do we say भाषायाम् 'in secular language'? Witness वैत्वः खादिरो वा सूपः स्त्यात् ॥

Why do we say 'when neither food nor clothing is spoken of'? Observe नौहः सूपः 'a soup made of kidney beans'. कार्पासम् आच्छादनम् ॥

Why the word एतयोः 'in those two meanings' is used in the sūtra, when by context, the words विकार and भवयत् were to be read into the sūtra? Its use indicates that the special affixes, such as taught in IV. 3. 135, 136 &c are replaced also by मयद् ॥ Thus कपोसमयम् or कपोतम् (IV. 3. 135), लोहमम् or लौहम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, वृद्ध-शरादिभ्यः (मयद्) ॥

वृत्तिः ॥ भाषायामभक्षाच्छादादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्राप्तिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादादनयोर्धिकारावयवयं भ्यर्भाषायां विषये नित्यं मयद् प्रत्ययो भवति ॥

144. The affix मयद् comes in the sense of its product or part, when neither food nor clothing is spoken of, invariably after Vriddha words, and after शर &c.

Thus after Vriddha—आप्नमयम्, शालमयम्, शाकमयम् ॥ After शरादि words :—
शरमयम्, हर्षमयम्, मून्मयम् ॥

Why do we use the word नित्यः 'invariably' in the sūtra, when by the mere fact of making a separate sūtra, the affix would be obligatory? The affix मयद्, according to Patanjali comes invariably after words of one syllable. That is done by using the word नित्य in the sūtra. Thus, स्वद् मयम्, ज्ञद् मयम्, वाङ् मयम् ॥

1 शर, 2 इर्ष, 3 सूरु, 4 कुटी, 5 तृण, 6 सोम, 7 बल्वज (बल्वज).

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ गोः, च-पुरीषे ॥

बृत्सिः ॥ गोशब्दान्तुरीषे भिर्भेदे मयद् प्रत्ययो भवति ॥

145. affix मयद् comes after the word गो in the sense of 'its dung.'

Thus गोमयम् 'cow dung'. Dung' is neither a modification nor a part of cow. Therefore this separate sūtra for गो ॥ Why do we say meaning 'its dung'? Observe गच्छ=milk. The affix यत् here comes in the sense of product or part. (IV. 3. 160), though strictly speaking 'milk' also is not an 'avayava' or a 'vikāra' of गो ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ पिष्टात्-च ॥

बृत्सिः ॥ पिष्टशब्दान्तर्यं मयद् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये, उणोपवादः ॥

146. The affix मयद् invariably comes in the sense of its product or part, after the word पिष्ट ॥

This debars अण् ॥ Thus पिष्टमयं भस्म ॥ Otherwise अण्, as पैटी तुरा in the sense of तस्येत्स्म ॥

संज्ञायां कर् ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायां-कर् ॥

बृत्सिः ॥ पिष्टशब्दालकर् प्रत्ययो भवति विकारं संज्ञायां विषये । मयदोपवादः ॥

147. The affix कर् comes in the sense of product, after the word पिष्ट, the whole word being a Name.

This debars मयद् ॥ As पिष्टकः ॥

वीहेः पुरोडाशो ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ वीहेः-पुरोडाशो (मयद्) ॥

बृत्सिः ॥ ब्राह्मशब्दान्मयद् प्रत्ययो भवति पुरोडाशो विकार । विस्वाद्याणोपवादः ॥

148. The affix मयद् comes after the word वीहि� in the sense of a 'Purodasa.'

This debars अण् (IV. 3. 136). Thus श्रीहिमयः उरोडाशः ‘a sacred cake made of barley.’ Otherwise ब्रैहम् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ असंज्ञायाम्, तिल-यवाभ्याम् ॥
वृत्तिः ॥ तिलयवशाभ्यामसंज्ञाविषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

149. The affix मयद् comes in the sense of ‘its product or part,’ after the words ‘tila’ and ‘yava’—the whole not being a name.

Thus तिलमयम्, यवमयम्, ॥ Why do we say असंज्ञायाम् “it not being a Name?” Observe तैलम् ‘oil,’ यावकः formed with कर्. (यावांदिःयः कर् V. 4. 29)

द्रुश्चच्छुन्दसि ॥ १५० ॥ पदानि ॥ द्रुच्चः-छुन्दसि (मयद्) ॥
वृत्तिः ॥ द्व्यच्चः प्रातिपदिकाच्च छुन्दसि विषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

150. In the Chhandas, after a dissyllabic word, the affix मयद् comes in the sense of ‘its product or part.’

This ordains मयद् in the sacred literature also, secular literature being dealt with in IV. 3 143. Thus पर्णमयः, इर्भमयः, शरमयः in the following यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, इर्भमयम् वासा भवति, शरमयम् बहिः भवति ॥

नोत्त्वद्वर्द्धेऽबिल्वात् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ न-उत्त्वत्-वर्द्धे-बिल्वात् (मयद्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्त्वतः प्रातिपदिकाद्वर्द्धेऽबिल्वशास्त्राभ्यां च मयद् प्रत्ययो न भवति ॥

151. The affix मयद् does not come in the Chhandas after the dissyllabic words, having a short vowel उ in them, nor after the words ‘vardhra’ and ‘bilwa.’

Thus मौञ्ज्ञि शिक्षम् from मुञ्ज by अण् ॥ गार्मुते चक्रम्, यार्मी वालप्रमथिता भवति; वैल्यो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः ॥

The word उत्त्वत् means ‘having उत् or short u (I. 1. 70)’ The rule does not apply to words containing long उ, as भूमयान्यभाणि ॥ The वत् in उत्त्वत् shows that the rule applies not only to words *ending* in उ, but also to words *having* उ. Had वत् not been used, the tadanta-vidhi would require the application of the rule to words *ending* in उ, but not to those which had उ in any other part of their form. So that the prohibition applies to वैल्यु also, as वैणवी यष्टिः (IV. 3. 136).

The word मुञ्ज is अद्य-उदात्ता by हृषीयान्यानां (Phiṭ II. 4): and therefore it takes the universal अण् (IV. 3. 134). The word गार्मुते is formed by the affix चक्र plus the augment मुर् (मूर्पाहोतः, मोमुट्च Uṇ I. 94 and 95), and is finally acute, and therefore it takes अण् by IV. 3. 140, and forms गार्मुते ॥ This word has

acute on the final also, as स्त्या एतं गार्मुते अरु निर्विधेत् ॥ The word शर्ष is अद्युत्ता by Phit II. 19, and therefore takes अण्, the feminine being formed by डीए (IV. 1. 15).

तालादिभ्योण् ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ तालादिभ्यः, अण् ॥

वृचि ॥ तालादिभ्यः प्रातिपक्षिकेभ्यो अण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडासीनामपवाऽः ॥

152. The affix अण् comes in the sense of 'its product or part', after the words 'ताल &c'.

This debars मयद् &c. Thus तालं धनुः, बार्हिणम्, ऐन्द्रालिङ्गम् ॥

1 तालाद्वनुषि, 2 बार्हिण, 3 ऐन्द्रालिङ्ग, 4 ऐन्द्रादृश, 5 ऐन्द्रायुध, 6 अय (आप, अर्ग), 7 इयामाक, 8 पीयूषा.

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ जातरूपेभ्यः-परिमाणे (अञ्ज) ॥

वृचि: ॥ जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे शृणुत्वे । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपक्षिकेभ्यो अण् प्रत्ययो भवति परिमाणं विकारे । मयडासीनामपवाऽः ॥

153. The affix अण् comes after a word denoting 'gold', when the sense is a weight or measure.

The word जातरूप means 'gold'. It is used in the plural in the sūtra, indicating that all words synonymous with gold are to be taken.

This debars मयद् &c. Thus हाटको निष्कः, हाटकं कार्षापणम्, जातरूपम्, तापनीयम् ॥

Why do we say 'meaning a measure'. Observe अटिरियं हाटकमस्ती ॥

प्राणिरजतादिभ्यो अञ्ज ॥ १५४ ॥ प्राणि-रजतादिभ्यः-अञ्ज ॥

वृचि: ॥ प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपक्षिकेभ्यो रजतादिभ्याम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणासीनामपवाऽः ॥

154. The affix अञ्ज comes in the sense of 'its product or part', after words expressing living beings, and after रजत &c.

This debars अण् &c. The affix अञ्ज has been ordained to come after those words that have anudātta in the beginning. This sūtra applies to words other than those having anudātta in the beginning.

Thus:—कापोतम्, मायूरम्, तैत्तिरम्; राजतम्, सैसम्; लौहम्, &c. In the class रजतादि those words like रजत, कण्ठकार &c, which have anudātta on the beginning and would have taken अञ्ज by IV. 3. 140, have been enumerated to prevent the application of मयद् to them.

1 रजत, 2 सीस, 3 लोह, 4 उद्धवर, 5 नीप (नीच, नील), 6 शह, 7 रोहिनक (रोहितक), 8 विभीतक, 9 पीतशह (कर्वत, शह), 10 सौत्रशह, 11 विकण्ठक, 12 कण्ठकार.

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ जितः-च-तत्-प्रत्ययात् ॥
 वृशिः ॥ अभिष्ठेद । तत्त्वे विकारावयवयोर्पर्योः प्रत्यवमर्शः । जितोविकारावयवप्रत्ययस्तत्त्वात्प्रातिप-
 शिकाद्भ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव । मयटोपवासः ॥

155. The affix अभ् comes in the sense of 'its product or part', after a word which ends with an affix having an indicatory अ such affix denoting 'its product or part'.

The affixes having indicatory अ denoting product or part, are अभ् (IV. 3. 139), अलभ् (IV. 3. 142), अभ् (IV. 3. 154) उभ् (IV. 3. 157), ठभ् (IV. 3. 159), अस्, अभ् (IV. 5. 168). When a tertiary derivative of a word ending with these affixes is to be made, the affix अभ् is used. Thus ईवशरवत्य विकारोऽवयवो वा = ईवशरवम्; so also शाखित्यम्, पालशम्, शामीलम्, कापोतम् औष्टुकम्, ऐणेयम्, कांत्यम्, पारशवम् ॥

Why do we say जितः? Witness बैत्यमयं. Here मयद् is used after बैत्य and the derivative is formed by अभ् of IV. 3. 136. So also बैत्यमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ क्रीतवत्-परिमाणात् ॥

वृशिः ॥ प्राग्वतेष्ठभित्य आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययोः परिमाणाद्विहितात्ते विकारोऽर्तिविद्यन्ते । परिमाणात्
 क्रीत इष प्रत्यया भवन्ति तत्य विकार इत्येतरिमन्त्रिषये । अणार्दीनामपवासः ॥

156. After a word denoting 'a measure', the affix expressing 'its product or part' is the same as the affix having the sense of purchased.

The affixes taught in V. I. 18 &c are the affixes that have the force of क्रीत (V. I. 37). These affixes come also after words denoting measure (V. I. 19). The same affixes are employed to denote विकार, after words denoting परिमाण ॥ This debars अण् &c. Thus निष्केन क्रीतम् = नैष्किकम् (V. I. 20); It will denote विकार also, निष्कस्य विकारः = नैष्किकः formed by ठक् (V. I. 20). As शतेष्ठकीतं = शत्य or शतिकम् (V. I. 21), so शतस्य विकारः = शत्यः or शतिकः by ठत् and अह् (V. I. 21), सहस्रेणकीतं = साहस्रम् (V. I. 27) so सहस्रस्य विकारः = साहस्रः (V. I. 27 by अभ्) ॥

The word वत् in क्रीतवत् indicates that the similarity is complete throughout. Thus Sûtra V. I. 28 also applies, by which the affix is elided. As द्विसहस्रः or द्विसाहस्रः (V. I. 29), द्विनिष्कः or द्विनैष्किकः ॥ The word परिमाण in this sôutra includes संख्या 'the numerals' also; while the technical word परिमाण does not include sankhyâ. See IV. I. 22 and V. I. 19 &c. The similarity extends even to the elision of affix (V. I. 28) as, द्विसहस्रः, द्विसाहस्रः &c.

उद्घादुभ्यः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ उद्घात, बुजा ॥

वृशिः ॥ उद्घादवद्वुभ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर्पर्योः । प्राण्यग्रोपवासः ॥

157. The affix लुक् comes in the sense of 'its product or part', after the word 'ushtra'.

Thus debars अभ् (IV. 3. 154). उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा = औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ उमा-ऊर्णयोः-वा (लुक्) ॥
हृत्तिः ॥ उमाशब्दाद्यूर्णशब्दाच वा उभ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।

158. The affix लुक् comes optionally in the sense of 'its product or part, after the words उमा and ऊर्णा.

Thus औमम् or औमकम्, और्णम् or और्णकम् ॥

एण्या दण् ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ एण्याः, दण् ॥
हृत्तिः ॥ एणीशब्दाद् दण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्योपवादः ॥

159. The affix दण् comes in the sense of 'its product or part,' after the feminine word एणी ॥

Thus ऐणेयं मांसम् 'the flesh of a female black deer.' But एणस्य मांसम् = ऐणम् 'the flesh of a male deer', formed by अभ् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥ पदानि ॥ गो-पयसोः, यत् ॥
हृत्तिः ॥ गोपयः शब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

160. The affix यत् comes in the sense of 'its product or part,' after the words गो and पयस् ॥

Thus गन्धम् (VI. 1. 79), पयस्यम् ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ द्रोः, च ॥
हृत्तिः ॥ द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओर्मोपवादः ॥

161. The affix यत् comes in the sense of 'its product or part' after the word 'dru.'

Thus debars अभ् (IV. 3. 139). Thus लु + यत् = ल्रुयम् (VI. 1. 79).

माने वयः ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ माने-वयः ॥
हृत्तिः ॥ द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । वयोपवादः ॥

162. The affix वय comes in the sense of 'its product,' after the word 'dru,' the word meaning 'a measure.'

This debars यत् ॥ As द्रुवयम् 'a measure.'

फले लुक् ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ फले, लुक् ॥
हृत्तिः ॥ विकारवयवयोरहत्पन्नस्य फले तत्त्वशेषे विवक्षिते लुक् भवति ॥

163. The affix denoting 'product or part' is elided by *luk*, when such product or part is 'a fruit.'

Thus आमलक्याः फलं = आमलकी + मयद् लुक् = आमलकं 'the fruit of Myrobolans.' So also बहरम् ॥ The fruit is a "product" as well as a "part" of a fruit-bearing tree.

पूर्णादिभ्योऽ ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ पूर्णादिभ्यः-अण् ॥

वृत्तिः ॥ फलाद्येव । प्रशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते अप्रत्ययो भवति । अ-ओपवादः ॥

164. The affix अण् comes in the sense of 'its product or part, it being a fruit,' after the word 'plaksha &c.'

This debars अभ् ॥ Thus प्लाक्षम्, नैयोधम् ॥

1 लुप्, 2 न्योध, 3 अभ्यस्थ, 4 हड्गुरी, 5 शिमु, 6 रु, 7 कक्षतु (कर्कन्धु, कर्कन्तु कक्षतु) 8 वृहती ॥

जम्बू वा ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ जम्बूः-वा (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ फलाद्येव । जम्बूसाक्षाले भित्येव वाऽण् प्रत्ययो भवति । अ-ओपवादः ॥

165. The affix अण् comes optionally in denoting a fruit, after the word 'jambū'.

This debars अभ् ॥ Thus जम्बु+अण् = जाम्बवं as जाम्बवानि फलानि ॥ But when the general affix अभ् is added, it is elided by IV. 3. 163. As जम्बू+अभ् (IV. 3. 139)= जम्बु, as जम्बूनि फलानि (VI. 4. 8) ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ लुप्-च ॥

वृत्तिः ॥ वेत्येव । जम्बूः फलेभित्येव प्रत्ययस्य वा लुप् भवति । युक्तवज्ञावे विशेषः ॥

वार्त्तिकम् ॥ लुप्पकरणे फलपाकशुषासुपसंख्यानम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ लुप्पमूलेषु बहुलम् ॥

166. The affix denoting fruit is optionally elided by *lup* after the word 'jambū'.

The word वा is understood here. The difference between 'luk' and 'lup' elision is that in the case of 'lup', there is concordance of gender and number. See sūtra I. 2. 51. Thus जम्बू+अभ्यलुप्=जम्बूः, as, जम्बूः फलः ॥ Optionally जम्बूः फलं=जम्बू फलं, or जाम्बवं ॥

Vṛtī—There is lup-elision of the affix denoting fruit, after the words expressing deciduous plants which wither away as soon as the fruit ripens: Thus ग्रीहिः—ग्रीहयः, यवाः, माषाः, मुषाः, तिलाः ॥

Vārtī—Diversely so when the affix denotes flowers and roots: as, गांडकायां पुष्पं—मणिकां, नदमणिका जातिः; so also विशयी मूलं=विशरी ॥ अग्रमसी वृहती ॥

In the above example there is concordance. By using 'diversely', this concordance does not sometime take place. As पाटलानि पुष्पाणि, शालूनि मूलानि ॥ So कश्म पुष्पं, अशोकम्, करवीरम्, वैद्युतानि फलानि &c.

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ हरीतक्यादिभ्यः-च ॥

वृत्तिः ॥ हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकिप्राप्ते लुपो विभने युक्तवद्वावै क्षीप्रत्ययभ्रवणे च विशेषः ॥

167. The affix denoting 'fruit' is elided by लुप, after the words 'Harītakī' &c.

Here also there is concordance (I. 2. 51), As हरीतक्याः फलं = हरीतकी instead of हरीतकं ॥ So also कोशातकी, नखरजनी ॥ According to Patanjali, the concordance is with regard to gender only, the number will be governed by the sense, as हरीतकी फलं, हरीतक्यः फलानि ॥

1 हरीतकी, 2 कोशातकी, 3 नखरजनी (नखरजनी) 4 शक्कण्डी (शाक्कण्डी) 5 शडी, 6 शोडी, 7 घेतपाकी, 8 अर्जुनपाकी, 9 द्राक्षा, 10 काला, 11 धाक्षा (धाइक्षा) 12 गभीका (गर्गिका) 13 कण्ठकारिका, 14 पिण्णी*, 15 चिञ्चा* (निम्बा), 16 शेकालिका, 17 दुजी ॥

कंसीयपरशब्दयोर्यज्ञौ लुक् च ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ कंसीय-परशब्दयोः, यज्ञ-अभ्रौ, लुक्-च ॥

वृत्तिः ॥ प्राकृतात्त्वेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशब्दः । कंसीयपरशब्दशब्दाभ्यां यथासंख्यं यज्ञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्य विकार इत्यतस्मिन्विषय, तस्मान्नियोगेन च कंसीयपरशब्दयोर्लुग् भवति ॥

168. The affixes यज्ञ् and अभ्रौ come respectively in the sense of 'its product', after the words 'kansīya' and 'parashavya', and there is luk-elision (of the छ and यत् affixes of those words).

The word कंसीयः is formed by छ (V. I. 1), and परशब्दः is formed by adding यत् (V. I. 2). These affixes छ and यत् are elided when the affixes यज्ञ् and अभ्रौ are added. Thus कंसीय + यज्ञ् = कंस + यज्ञ् = कांस्यः so also पारशब्द from परशब्द thus परशब्द + अभ्रौ = परशु + अभ्रौ = पारशब्दः ॥

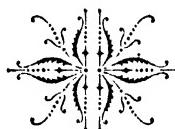
The words लुक् च mean 'there shall be elision'. Of what? Certainly not of the primitive, for लुक् is never applied to the elision of a base, but of an affix only (I. I. 61). It follows therefore that the elision is of the affixes of कंसीय and परशब्द ॥ Now these words have two affixes, thus. To the root कश्म is added first the Uṇādi affix स (Uṇ III. 62) and we get कंस ; next to कंस is added छ. So also to पर + शृ is added the affix उ (Uṇ I. 33) and we have परशु, to which is then added यत् and we have परशब्द ॥ The question arises, should these affixes स and उ be also elided. The answer is 'no'. The word प्रातिपदिकात् of IV. I. 1 is understood is this सूत्र ; so the elision will take place of those affixes only

which follow a prātipadika. But स and त are added to a Dhātu and not a prātipadika, hence those affixes are saved from the operation of लुक् ॥

The word परश्वव्य being gravely accented on the first (VI. 1. 185) would have taken अभ् by IV. 3. 140. The present sūtra teaches the elision only of its affix यत्, अभ् being already obtained.

Q. The final अ of कर्तीय and परश्वव्य will be elided by VI. 4. 148 before these taddhita affixes, and after such elision, the final य् will be elided by VI. 4. 150, where is then the necessity of this sūtra?

A. The final य् will not be elided, because VI. 4. 150 will apply only then, when an affix beginning with long ई follows, which is not the case here.

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER FOURTH.

प्राग्वहतेष्टुक् ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-वहते:, ठक् ॥
वृत्तिः ॥ तद्वहति रथयुग्मासङ्गमिति वक्षति । प्रागेतस्माद्वहति संशब्दनायानर्थाननुक्रमित्यामः, ठक् प्रस्त-
यस्तेषुधिकर्तो वेक्षितव्यः ॥
वाक्षिकम् ॥ डक्प्रकरणे तद्वहते माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ आहौप्रभूतादिभ्यः ॥ वा० ॥ पृच्छतां सुस्मातादिभ्यः ॥ वा० ॥ गच्छतौ परवारादिभ्यः ॥

1. The affix ठक् comes as a governing affix, in the senses enumerated hereafter up to sūtra IV. 4. 76.

This is an adhikāra sūtra. The affix ठक् bears rule from this one forward to the sūtra तद्वहति &c. Thus in the next sūtra it is said; "After a word in the third case in construction, in the sense of "who plays, digs, conquers, or is conquered." Now this sūtra is incomplete. We must read the word ठक् into it. Thus अक्षे रीच्यते = भाक्षिकः "who plays with aksha—a dicer." अक्ष + ठक् = भाक्षिकः (VII. 3. 50).

Vārt :—After the words माशब्द &c, the affix 'ṭhak' comes in the sense 'he said that.' Thus माशब्द इत्याह = माशट्टिकः who says 'don't make noise,' कार्य-कालिकः ॥ This is the case of an affix added to a sentence.

Vārt :—So also after प्रभूत &c in the sense 'he said': as प्रभूतमाह = प्राभूतिकः, पार्श्वाक्षिकः ॥ These are examples of affixes added to an adverb.

Vārt :—So also after सुस्मात् &c in the sense 'he asks' as, सुस्मात् पृच्छति = सैत्तानिकः "Who asks, have you bathed well". साक्षराजिकः, सौख्यायामिकः ॥

Vārt :—So also after परवार् &c in the sense of 'he goes to, or commits adultery with': as परवारान् गच्छति = पारवारिकः, गौरतलिपिक ॥ The word तल्प here refers to "wife".

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ तेन-दीव्यति-खनति-जयति
जितम् ॥ वृत्तिः ॥ तेनेति त्र्यायासमर्थात् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेषु ठक् प्रस्तयो भवति ॥

2. The affix ठक् comes after a word in the third case in construction, in the sense of, 'he plays', 'he digs', 'he conquers' or 'he is conquered'.

Thus अभैर्दीव्यति = आशिकः 'who plays with dice—a dicer'. शालाकिकः ॥ अग्न्या खनति = भासिकः, कौशलालिकः, अभैर्जयति = आशिकः, अभैर्जतं = आशिकम् ॥ शालाकिकम् ॥

Though the rule is couched in universal terms, yet the affix does not come after every instrumental case. Thus देवदत्तेन जितम् will not give rise to any affix, for the word देवदत्तिकः is not found in usage having this sense. So also अंगुस्त्या खनति gives rise to no affix. Though the verbs 'dīvayati' &c, are in the 3rd Person Present Tense, Singular number, the derivative is not limited by these conditions. Thus आशिकौ and आशिकाः are also valid, and so also अभैर्दीव्यत् will give also आशिकः; so also आशिकस्त्वम् आशकोऽहम् ॥ Though in a sentence the verb is generally the principal word (क्रियाप्रधान), here owing to the Taddhita affix, the instrument is taken as the principal.

संस्कृतम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ संस्कृतम् (ठक्) ॥
वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थसंस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ॥

3. The affix ठक् comes after a word in the third case in construction, in the sense of 'refined thereby'.

The word संस्कृतम् means 'refining or enhancing the quality of a thing'. Thus इधा संस्कृतं = शाधिकम् 'refined or made tasteful by curd'. So also शार्ङ्गवरिकम्, मारीचिकम् ॥

The separation of this sūtra from the last, is for sake of the next sūtra, in which the anuvṛtti of संस्कृतं only runs,

कुलथयकोपधादण् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ कुलत्थ-कोपधात्-अण् ॥
वृत्तिः ॥ कुलत्थशब्दास्ककारोपधाच्छब्दात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्नित्येऽपेक्षयाः ॥

4. After the word 'kulattha', and after words having a penultimate क, the affix अण् is added in the sense of 'refined or prepared therewith'.

This debars ठक् ॥ Thus कौलत्थम्, तैत्तिर्दीकम्, शर्वभक्तम्, the two latter being examples of words ending in क ॥

तरति ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तरति (ठक्) ॥
वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

5. The affix ठक् comes after a word in the third case in construction, in the sense of 'he crosses there by over the waters'.

Thus काण्डप्लवेनतरति = काण्डप्लविकः, औरुपिकः: 'who crosses with a raft'.

गोपुच्छादठञ् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ गोपुच्छादृ-ठञ् ॥
वृत्तिः ॥ गोपुच्छशब्दाद् उपस्थयो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोपशादः ॥

6. The affix ठञ् comes after the word 'gopuchchha', in the sense of 'he crosses thereby'.

The difference between ठक् and ठञ् is in the accent. Thus नौपुच्छिकः ॥

नौद्रथचष्टन् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ नौ-द्रथचः-ठन् ॥
वृत्तिः ॥ नौशब्दाद् द्वन्नम् प्रातिपदिकाद् ठन् प्रथयो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपशादः ॥
Kārika आकर्षात्पर्वदेभवादिभ्यः कुसीरसूक्ष्मा ।
अवासयाक्षिकाशारादः पितः पद्मे उगधिकारे ॥

7. The affix ठन् comes after the word नौ and after bases having two syllables, in the sense of 'he crosses there with'.

This debars ठक् ॥ Thus नाशा तरति = नाविकः: 'a sailor'. So also after dissyllabic words : as, घटिकः, प्लविकः, शाहुकः ॥

The ष in ठन् in the sūtra is not part of the affix, but comes through sandhi rules. The feminine of शाहुकः being शाहुका ॥ In fact the indicatory १ occurs in these sūtras only IV. 4, 9, 10, 18, 53 and 74, in this book.

चरति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ चरति (ठक्) ॥
वृत्तिः ॥ तनेति सृतीयासमर्थाचरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रथयो भवति ॥

8. After a word in the third case in construction, comes the affix ठक् in the sense of 'he goes on by means thereof'.

The word चरति means both to go on and to eat. Thus इधा चरति = शाधिकः 'who gets on, with being fed on curd, शीत्तकः: 'who travels by an elephant', शाकदिकः ॥

आकर्षान्त्युल् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आकर्षादृ-ष्टुल् ॥
वृत्तिः ॥ आकर्षशब्दात् उल् प्रथयो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपशादः ॥

9. The affix ष्टुल् comes in the sense of 'he goes on, by means there of' after the word 'ākarsha.'

This debars ठक् ॥ The ल् is for accept (VI. 1. 193). The ष of ष्टुल् here is a part of the affix, contrary to what it was in sūtra 7 ante. To remove the doubt where ष is the part of an affix, and where it is not, the following mnemonic verse has been composed : "आकर्षित् पर्वदेभवादिभ्यः कुसीरसूक्ष्मा अवासयात्

किंश्चरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ In the six Sūtras 9, 10, 16, 31, 74, and 53, the affixes have indicatory 'sh.' Here ष being इत्, the feminine is formed by डी॒॒ (IV. 1. 41). Thus आकर्षेण चरति = आकर्षिक f. आकर्षिकी ॥ आकर्ष is a touch-stone by which gold is tested.

पर्पादिभ्यः छन् ॥ १० ॥ पदानि ॥ पर्पादिभ्यः, छन् ॥

ृतिः ॥ पर्प इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवाहः ॥

10. The affix छन् comes, in the sense of 'he goes on, by means there of' after the words 'parpa' &c.

This debars ठक्; the क् of छन् is for accent (VI. 1. 197), and ष for डी॒॒ (IV. 1. 41). Thus पर्पिकः f. पर्पिकी, अंथिकः f. अंथिकी ॥ पैदिकः f. पैदिकी ॥ The पा॒॒ is changed to पू॒॒ before this affix (VI. 3. 52).

1 पर्प, 2 अभ्य, 3 अभ्यत्य, 4 रथ, 5 जाल, 6 न्यास, 7 व्याल, 8 पाद. पच ॥

श्वगणादुठम्बच ॥ ११ ॥ पदानि ॥ श्वगणात्, ठम्, च ॥

ृतिः ॥ श्वगणशब्दादुठम् प्रत्ययो भवति, श्वकारात् छन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोपवाहः ॥

11. The affix ठम् as well as the affix छन्, comes after the word श्वगण, in the sense of 'he goes on by means there of'

This debars ठक् ॥ Thus श्वगणेन चरति = श्वागणिकः 'who lives by dogs'. f. श्वागणिकी ॥ छन्, श्वागणिकः f. श्वागणिका ॥

The form श्वागणिकः is evolved by the breach of rule VII. 3. 4. Thus श्वगण + ठम् ॥ Here by VII. 2. 117, म् requires Vṛiddhi of अ of श् ॥ But rule VII. 3. 4 says that instead of Vṛiddhi, the letter शौ comes before त् in the case of श्वन् &c. The proper form, therefore, would have been शौव्यागणिकः ॥ The irregularity is, however, explained by saying that the prohibition contained in VII. 3. 8 which applies when श्वन् is followed by इम्, applies also to श्वन् followed by ठम् ॥ In fact, the rule VII. 3. 4 does not apply, whenever the word श्वन् is followed by an affix beginning with the letter इ ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥ पदानि ॥ वेतनादिभ्यः, जीवति ॥

ृतिः ॥ सेमेति तुसीत्यासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

12. The affix ठक् comes in the sense of 'he lives thereby', after the words 'vetana &c', being in the third case in construction.

Thus वेतनेत् जीवति = वैतनिकः 'who lives upon wages—a menial servant'. In the case of the word धार्मिङ्ग the affix applies to the compounds, as well as to the words forming the compound. Thus धार्मिङ्गकः, धार्मिङ्गः, शार्मिङ्गकः ॥

1 वेतन, 2 वाहन (वाह), 3 अर्धवाहन (अर्धवाह), 4 धुर्दण्डः 5 जाल, 6 वेश (वेस), 7 उपवेश (उपवेष, उपवेस), 8 प्रेषण, 9 उपवस्ति (उपस्ति), 10 सुख, 11 शाश्वा, 12 शक्ति, 13 उपनिषद्, 14 उपवेश, 15 स्फङ्गः* (स्फङ्ग), 16 पाद, 17 उपस्थ*, 18 उपस्थान, 19 उपहस्त*, 20 भृत् ॥

वस्त्रक्रयविक्रयादठन् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वस्त्र, क्रय, विक्रयात्, ठन् ॥
वृत्तिः ॥ वस्त्रक्रयविक्रयशब्दार्थां तृतीयासमर्थार्थां ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन्विषये । उकोपवादः

13. The affix ठन् comes in the sense of 'he lives thereby' after-the words 'vasna', 'kraya', and 'vikraya', being in the 3rd case in construction.

This debars ठक् ॥ Thus वस्त्रन् जीवति = वस्त्रिकः 'who lives by hire--hiring'. In the case of क्रय and विक्रय the affix is applied to the words separately, as well as to their compound. Thus क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः 'a trader'.

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥ पदानि ॥ आयुधात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकारादठं जीवतीत्येतस्मिन्विषये ॥

14. The affix छ as well as ठन् comes in the sense of 'he lives thereby', after the word 'âyudha'.

Thus आयुधेन जीवति = आयुधीयः (formed by छ), or आयुधिकः (by ठन्) 'mercenary soldier'.

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ हरति, उत्सङ्गादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थयो हरतीत्येतस्मिन्वर्णे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix ठक् comes in the sense of 'he conveys thereby', after the words utsanga &c. being in the third case in construction.

The word हरति means 'to take away to or cause to reach another place'. Thus भौत्साङ्गिकः 'borne upon the hip'. भौदुपिकः 'borne or transported on a raft'.

1 उत्सङ्ग, 2 उत्तुप्, 3 उत्पुत (उपत), 4 उत्पन्न*, 5 उत्पुट*, 6 पिटक, 7 पिटाक, 8 बडप.

भस्त्रादिभ्यः ष्ठूः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ भस्त्रादिभ्यः, ष्ठूः ॥

वृत्तिः ॥ भस्त्रस्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थयो हरतीत्येतस्मिन्वर्णे उत्प्रत्ययो भवति ॥

16. The affix ष्ठूः comes, in the sense of 'he conveys', after the words 'bhastra &c' being in the third case in construction,

Thus भस्त्रया हरति = भैषिकः "who conveys by means of a leatheren bag a carrier". The feminine will be भैषिकी (IV. I. 41). So भैरदिकः f. भैरदिकी ॥ Th-

word भङ्ग means a leathern bellows by which the iron is heated, or a leathern bag in which grain &c., is carried.

1 भङ्ग, 2 भरट, 3 भरण (भारण), 4 शीर्षभार, 5 शीर्षेभार, 6 अंसभार, 7 अंसेभार. ॥

विभाषा विवधीवधात् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, विवध, वीवधात् ॥

वृत्तिः ॥ हरतीत्येव । विवधीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा उक्त प्रथयो भवति ॥

17. The affix उक्त comes optionally in the sense of 'he conveys', after the words 'vivadha', and 'vīvadha', being in the third case in construction.

In the alternative, the general affix ठक् will apply. Thus विवधेन हरति = विवधिकः f. विवधिकी ; So also वीवधिकः f. वीवधिकी ॥ When the affix is ठक्, we have वैवधिकः in both cases, the feminine being वैवधिकी ॥

The word विवध and वीवध are synonyms both meaning 'a piece of wood carried on the shoulders to carry loads, on the road.' विवधिकः meaning 'a carrier of loads, a pedler'. The real sūtra is विभाषा विवधात्, the Kāsikā has added वीवध from a Vārtika.

अण्कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ अण्, कुटिलिकायाः ॥

वृत्तिः ॥ हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात् तृतीयासमर्थाद्युक्त प्रथयो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥

18. The affix अण् comes, in the sense of 'he conveys', after the word कुटिलिका in the third case in construction.

Thus कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं-कौटिलिको मृगः 'a deer which carries (or entices away) into crooked ways' or 'a hunter who hunts by coming stealthily on his prey'. कुटिलिकया हरति अङ्गारान्=कौटिलिकः कर्मारः 'a blacksmith,—who carries burning coals on an iron forge'.

The word कुटिलिका means 'crooked motion, and the iron-forge of the blacksmiths'.

निर्वृते अक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥ निर्वृते, अक्ष, द्यूतादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थयो निर्वृतादिभ्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रथयो भवति ॥

19. The affix ठक् comes, in the sense of 'completed thereby' after the words 'akshadyûta &c', being in the third case in construction.

Thus अक्षद्यूतेन निर्वृताद्=आक्षद्यूतिकं तैरस् 'enmity—which was growing but has been completed by gambling'. So जानुप्रहतिकम् ॥

1 अक्षद्यूत, 2 जानुप्रहत (प्रहूत), 3 जड्घाप्रहत (प्रहूत), 4 जड्घाप्रहत*, 5 पादस्वेदन, 6 कण्टकर्मद्वन, 7 गतानुगत*, 8 गतांगत, 9 आतोपवात, 10 अनुगत. ॥

प्रेर्मन्तियम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ त्रे; मप्, नित्यम् ॥
शृणुः ॥ निर्वृत्यात्येव, श्रुतः किंत्रित्यं चिह्नादो गृह्णते । अपन्तान्तियं मप् प्रत्ययो भवति ॥

20. The affix मप् comes always after the words ending in the affix त्रि, the in sense of 'completed-thereby'.

The त्रि here refers to the affix 'ktri' (III. 3. 88). Thus the root उपश takes त्रि and forms पक्त्र, which is not a complete word, but must take the augment मप्, to form a full word. Thus पश्च + पक्त्र + मप् = पक्त्रमप्, 'what is completed by being cooked'. So from उपश we have उपश + पक्त्र + मप् = उपशमप् (VI. 1. 15) : from उक्तश we have उक्तिमप् ॥

The word नित्य in the sūtra indicates that the affix किंत्र never comes singly by itself, all words ending in 'Ktri' are invariably followed by मप् also. In fact मप् may be regarded as an invariable augment of the affix 'Ktri'.

Vārt.—After a word ending in an affix denoting 'condition', the affix इमप् is added. Thus पाक्तन निर्वृत्य = पाक्तिमप् (पश्च + पक्त्र III. 3. 18 + इमप्), so स्थागिमप्, सेकिमप्, कुहिमप् ॥

अपमित्याचिताभ्यां कक्कन्तौ ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अपमित्य-याचिताभ्याम्, कक्कन्तौ ॥

शृणुः ॥ निर्वृत्यात्येव । अपमित्याचिताभ्यां वथासंख्यं कक्क कन् इत्यती प्रत्ययो भवती, निर्वृत्यात्येव-तस्मिन्नये ॥

21. The affixes 'kak' and 'kan' come respectively after the words 'apamitya' and 'yâchita', when the sense is that of completion.

Thus आपमित्यकम् 'debt', and याचितकम् 'a thing begged for use'. The word अपमित्य is formed from the root आ with the prefix अप, and the suffix त्या (III. 4. 19). The त्या is changed to ल्प्य, and इ substituted for आ (VI. 4. 70). The word is an Indeclinable, and therefore the anuvritti of तेन does not run here.

संसृष्टे ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संसृष्टे, ठक् ॥

शृणुः ॥ तेनस्येव । तुतीयासमर्थात्संसृष्ट्यतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

22. The affix ठक् comes, after a word in the third case in construction, when the sense is 'mixed therewith.'

The word तेन is understood here. The word संसृष्ट means unification, mixing &c. Thus दृष्टा संसृष्ट = दृष्टकम् 'smeared wth curds.' आरिचकम्, शास्त्रविरकम् वैष्णविकम् ॥ The word 'sanskr̄tam' (IV. 4. 3) and 'sansr̄shṭam' should be distinguished. The former refers to a case where by the combination of two things, a something better is produced ; no such idea of bettering is to be found in संसृष्ट ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ चूर्णात्, इनिः ॥
हृषिः ॥ चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संस्टै । उकोपवासः ॥

23. The affix इनि comes after the word 'chûrna' when the sense is 'mixed therewith.'

This debars उक् ॥ Thus चूर्णैः : संसृष्टा = चूर्णिनो S पूषा: 'cakes sprinkled with powder.' चूर्णिनो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ लवणात्, लुक् ॥
हृषिः ॥ संसृष्टीत्यनेनोत्पन्नस्य उको लवणशब्दाल्लुग् भवति ॥

24. The affix उक् meaning 'mixed therewith', is elided by luk, after the word lavana.'

Thus लवणेन संसृष्टः = लवणः 'mixed with salt.' as लवणः सूषः 'soup mixed with salt.' So लवणं शाकं, लवणा यवागः (I. I. 51). The लुक् elision takes place when the word लवण is used as a noun, and not as an adjective.

मुद्रगादण् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ मुद्रगात्, अण् ॥
हृषिः ॥ मुद्रशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्टीत्यतस्मिन्विषये । उकोपवासः ॥

25. The affix अण् comes after the word 'mudga,' when the sense is 'mixed therewith.'

This debars उक् ॥ Thus मौद्र ओशनः 'rice mixed with mudga-pulse.' मौद्रे यवागौः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥ पदानि ॥ व्यञ्जनैः, उपसिक्ते (उक्) ॥
हृषिः ॥ सेनेत्येव । व्यञ्जनशाखिःयः प्रातिपरिकेऽस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्तीत्यतस्मिन्नर्थे उक् प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix उक् comes, after a word denoting a condiment, being in the third case in construction, when the sense is 'sprinkled therewith.'

Thus उपसिक्तं = साधकम् 'sprinkled with curd,' सौषिकम्, खारिकम् ॥ Why do we say 'denoting a condiment'? Observe उपकेनेष्विक्तं ओशनः ॥

ओजः सहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ओजः, सहः, अम्भसा-वर्तते (उक्) ॥
हृषिः ॥ ओजस् सहस् अम्भस् इत्येत्यतस्तृतीयासमर्थेभ्य वर्ततात्यर्थे उक् प्रत्ययो भवति ॥

27. The affix उक् comes in the sense of 'it exists,' after the words 'ojas,' 'sahas,' and 'ambhas' being in the third case in construction.

Thus ओजसा वर्तते = औजसिकः शूरः 'a hero' lit. possessed with energy.
So also :—साहसिकः 'a thief.' भास्मसिकः 'a fish.'

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रति-अनु-पूर्वम्, ईप-लोम-
कूलम् ॥

वृत्तिः ॥ तसिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो व-
संसाधेत्यस्मिन्नर्थे इक् प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix इक् comes, in the sense of 'it exists,' after 'ipa,' 'loma,' and 'kúla,' preceded by 'anu' and 'prati,' the word being in the second case in construction.

The word तत् shows that the words must be in the second case in construction. The verb वर्तते is intransitive, how can it take an object, and how can it be in construction with an objective case? The words in the accusative after the verb वर्तते are not its objects, but are used as adverbs qualifying the sense of the verb, and adverbs are always put in the accusative case. Thus प्रतीपं वर्तते = प्रातीपिकः (प्रतिगता आपो ५ स्मिन्, the आ changed to ई V. 4. 74 and VI. 3. 97) retrograde i. e. 'which is unfavourable.' So आन्वीपिकः 'favorable.' प्रतिलोमिकः 'inverse' आनुलोमिकः 'direct.' प्रतिकूलिकः, आनुकूलिकः The two words प्रातीपिक and आन्वीपिक mean 'unfavourable' and 'favourable' respectively.

परिमुखं च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ परिमुखम्, च (ठक्) ॥
वृत्तिः ॥ परिमुखशब्दाऽद्वितीयासमर्थाद्वृत्यस्मिन्नर्थे इक् प्रत्ययो भवति ॥

29. The affix इक् comes in the sense of 'it exists,' after the word 'parimukha,' being in the second case in construction.

Thus परिमुखं वर्तते = परिमुखिकः 'being before the face,' 'being near or present.'

The word च in the sūtra implies that the affix applies to other words also not mentioned. As पारिपार्श्विकः ॥ The word परिमुख is an Avyayibhāva compound (II. 1. 12). If परि has the force of exclusion (I. 4. 88), then पारिमुखिकः will mean 'a servant who always avoids the face of his master स्वामिनो मुख दर्जित्वा यः सेवको वर्तते,' and if परि means 'all round,' then the word will mean 'a servant who is always in the presence of his master—यतः स्वामिनो मुखं तत्स्ततो वर्तते' ॥

प्रयच्छति गर्हम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ प्रयच्छति, गर्हम् ॥
वृत्तिः ॥ तसिति द्वितीयासमर्थाद्यच्छतीत्यस्मिन्नर्थे इक् प्रत्ययो भवति, वस्तुद्वितीयासमर्थं गर्हं चे-
राहत्वति ॥
वा० ॥ हृष्टेष्ठुषिभावो वक्तव्यः ॥

30. The affix इक् comes after a word in the second case in construction, when the sense is 'he gives', the motive being mean.

Thus द्विगुणं प्रयच्छति = द्विगुणिकः 'a usurer who gives for the sake of double' i. e. who charges cent per cent interest. The word द्विगुण means द्विगुणार्थ 'for the sake of double'. Similarly द्विगुणिकः ॥

Virt.—The word वृद्धि is changed to वृद्धिः before this affix. As, वृद्धिः प्रयच्छति = वार्धुषिकः 'a usurer' 'who gives for the sake of increase' Or the word वृद्धिः may be taken as a separate word synonymous with वृद्धिः ॥

Why do we say गर्हण् 'with a mean motive'? Observe द्विगुणं प्रयच्छति भधमणः 'the debtor gives double'.

कुसीददशैकादशात् छन्नष्ठचौ ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ कुसीद, दश, एकादशात्, छन्-
ष्ठचौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रयच्छति गर्हणमियेव । कुसीद वृद्धिः, स्तदर्थं इव्यं कुसीदश् । एकादशार्था दश, दशैकादशाश्चेदनो-
च्यन्ते । कुसीददशैकादशाश्चार्थां यथासंख्यं छन् छश् इत्येतो प्रत्ययो भवतः ॥

31. The affixes छन् and छश् come respectively after the words 'kusīda' and 'dasaikâdasa', when the sense is 'he gives for a mean motive'.

The word कुसीद means 'interest'. The lending of ten (दश) on a condition that the borrower will pay eleven (एकादश) after a month is called दशैकादश॥ This sūtra debars ठक् ॥ The difference between the two affixes छन् and छश् is in the accent (VI. I. 197 and 163). Thus कुसीद + छन् = कुसीदिकः fem, कुसीदिकी (VI. I. 41). So दशैकादशिकौः fem °की ॥

उज्ज्ञति ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ उज्ज्ञति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाऽज्ञतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix ठक् comes, after a word in the second case in construction, when the sense is 'who gleans that'.

Thus उद्दराण्युज्ञति = बासिकः 'who picks up jujubes'. इयामाकिकः, काणिकः ॥ To pick up every grain (कण) fallen on the ground is called उज्ज्ञति ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ रक्षति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाऽप्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix ठक् comes after a word in the second case in construction, when the sense is 'he aids or protects that'.

Thus समाजं रक्षति = सामाजिकः 'a spectator', lit. 'who aids an assembly by his presence'. So also सामिनिवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ शब्ददर्दुरम्, करोति ॥
शृणिः ॥ साक्षिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् comes after the words ‘Sabda’ and ‘dardura’, being in the second case in construction, when the sense is “who makes a sound or a croaking”.

Thus शब्दं करोति = शाब्दिकः: ‘who makes a sound’ i. e. a Grammian. So शर्वर्सिकः: ‘who makes a croaking noise like a frog (dardura)’ i. e. a potter.

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ पक्षि, मत्स्य, मृगान्, हन्ति (ठक्) ॥
वृृणिः ॥ तवित्येव । पक्ष्यांसभ्यो द्वितीयेतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after the words in the second case in construction denoting birds, fishes, or wild beasts, when the sense is ‘who kills that’.

Thus पक्षिणो हन्ति = पाक्षिकः: ‘a bird-killer’. The affix applies not only to the word-forms पक्षि &c, but to words denoting birds &c. (See I. 1. 68). Therefore, we have forms शाकुनिकः, मायूरिकः, तैत्तिकिः ॥ So also with मत्स्य, as, पास्त्यिकः, मैनिकः, शाफरिकः, शाकुलिकः ॥ So also with सृगः, as, मार्गिकः, हारिणिकः, सौकरिकः, सारंगिकः ॥

परिपन्थञ्च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ परिपन्थम्, च, तिष्ठति ॥
वृृणिः ॥ परिपन्थशब्दान्तशिति द्वितीयासमर्थान्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

36. The affix ठक् comes also in the sense of “who stays”, after the word ‘paripantham’, the word being in the second case in construction,

Thus परिपन्थं तिष्ठति = पारिपन्थिकः: यः पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति, यो वा पन्थानं व्यावर्त्तिष्ठति ‘a thief’ lit. “who stays at roads, a high way man”. The च in the sūtra indicates that the sense of हन्ति ‘who kills’ of the last, is to be connected with this sūtra by the conjunction ‘and’. Thus परिपन्थं हन्ति = पारिपन्थिकः ॥

The phrase ‘being in the second case in construction’ is understood in this sūtra, why has then the word परिपन्थम् been shown in the second case in the sūtra, for it is a mere superfluity? No, it shows the secular form of the word. The word परिपन्थ is synonymous with परिपन्थ, the latter, however, having other senses also.

माथोत्तरपदपद्व्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ माथ-उत्तरपद, पदवी, अनुपदम्, धावति ॥

वृत्तिः ॥ माथशब्देनारपशब्दांतिप्रिकात्पद्वी अनुपर इत्येताम्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix ठक् comes, in the sense of “who runs”, after a word having माथ as its second term, and after the words ‘padavī’ and ‘anupada’.

Thus इण्डमायं धावति=साण्डमायिकः ‘who runs on a high way’. So also शौल्कमायिकः ॥ Similarly पातविकः; आनुपविकः ॥ The word माथ means ‘a way’.

आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ आक्रन्दात्, ठञ्च, च ॥

वृत्तिः ॥ आक्रन्दित्येतस्मिन्नस्याक्रन्दे वेशः । अथवा ५५क्रयत्इत्याक्रन्द, आर्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् इत्योरपि प्रहणम् । आक्रन्दशब्दशास्त्रात् द्वितीयासमर्थाद्वावर्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्च प्रत्ययो भवति, चकाराद्ठक् ॥

38. The affix ठञ्च as well as ठक् comes after the word ‘âkranda’, being in the second case in construction, in the sense of ‘who runs’.

The word आक्रन्द means ‘a place where persons weep’ e. g. a battlefield. It also means ‘weeping’ ‘invoking’ &c. The difference between ठक् and ठञ्च is in the accent. Thus आक्रन्दं धावति=आक्रन्दिकः or आँक्रन्दिकः, f. आक्रन्दिकी ‘a person who runs to a place where cries of distress are heard’.

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ पदा नि ॥ पद, उत्तरपदम्, गृह्णाति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पश्चात्पश्चात् तर्वित द्वितीयासमर्थाद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix ठक् comes in the sense of ‘who takes’, after a word having ‘pada’ as its second member, the word being in the second case in construction.

Thus पूर्वपदं गृह्णाति=पौर्वपविकः, so also औत्तरपविकः ॥ The word उत्तरपद is used in order to prevent the application of the rule when पद is preceded by the affix बहु ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ प्रतिकण्ठ, अर्थ, ललामम्, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तस्तिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

40. The affix ठक् comes in the sense of ‘who takes’ after the words ‘pratikantha’, ‘artha’, and ‘lalâma’ being in the second-case in construction.

Thus प्रतिकण्ठं गृह्णाति=प्रतिकण्ठिकः ॥ So also आर्थिकः, लालामिकः ॥ The word प्रतिकण्ठ here is an Avyayi-bhâva meaning कण्ठं कण्ठं प्रति, and not प्रतिगतः कण्ठं=प्रतिकण्ठ, for to the latter no affix is added.

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ धर्मेभ-चरति (ठक्) ॥
 वृत्तिः ॥ धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्यरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥
 वार्षिकम् ॥ अधर्माद्येति वक्तव्यम् ॥

41. The affix ठक् comes after the word ‘dharma’, being in the second case in construction, in the sense of ‘who practices that’.

Thus धर्मेभ चरति = धार्मिकः “religious”. So also आधर्मिकः “irreligious, undutiful”, by a Vārtika.

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ प्रतिपथं, एति, ठन्-च ॥
 वृत्तिः ॥ प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थवृत्त एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकाराठक् च ॥

42. The affix ठन् as well as ठक् comes after the word ‘prati-patham’, in the second-case in construction, in the sense of ‘who goes’.

Thus प्रतिपथमेति = प्रतिपथिकः or प्रातिपथिकः “who goes along the road” the ठक् causes Vṛiddhi (VII. 2. 118) whilst ठन् does not.

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ समवायान्, समवैति (ठक्) ॥
 वृत्तिः ॥ समवायवाच्चभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix ठक् comes after words in the second case in construction, denoting combination, in the sense of ‘who assembles there’.

The word समवाय means ‘combination, collection &c’. The word समवायान् is in the plural number in the sūtra, indicating that the svarupa-vidhi (I. 1. 69) does not apply; the affix being applied not only to the word-form समवाय but to its synonyms also. समवैति means coming together. Thus समवायान् समवैति = सामवायिकः ‘who assembles in an assembly’. So also सामाजिकः, सामाजिकः, सामिनिवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ परिषदः, ण्यः ॥
 वृत्तिः ॥ परिषदो ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवासः ॥

44. The affix ण्य comes after the word ‘parishad’ in the sense of ‘who assembles there’.

This debars ठक् ॥ Thus परिषदं समवैति = परिषदः ‘one present in a council, an assessor, a councillor’.

सेनाया वा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सेनायाः, वा (ण्यः) ॥
 वृत्तिः ॥ सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोपवासः ॥

45. The affix एव comes optionally in the sense of 'who assembles there,' after the word senâ.

This debars ठक् which comes in the alternative. Thus सेनां समैति = सेन्यः or सेनिकः 'a soldier, a member of an army'.

संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, ललाट, कुकुट्यौ पश्यति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ ललाटकुकुटीशब्दायां तरिति हितीयासमर्थायां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥

46. The affix ठक् comes in the sense of 'who sees that,' after the words 'lalâta' and 'kukkutî', in second case in construction, the whole word being a Name.

Thus ललाटं पश्यति = ललाटिकः 'a non-attentive servant' lit. 'who always looks at the fore-head of his master from a distance, keeps himself aloof, does not come near to perform any work.' So also कौकुटिकः 'a religious mendicant, a Bhikshu.' The space of ground over which a hen can fly without falling, is to be understood here by the word कुकुटी ॥ In other words, a small space of ground, for hens cannot sustain their flight for a long distance. Therefore, owing to the smallness of space, the mendicant walks looking down over the ground, and hence he is called कौकुटिकः ॥ The word also means 'a hypocrite with down-cast eyes.'

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तस्य, धर्म्यं (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ सस्येति पशीसमर्थद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

47. The affix ठक् comes after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'its usage'.

The word धर्म्य means 'usual,' 'relating to custom'. The word तस्य shows the case of the word. Thus शौलकशालाया धर्म्ये = शौलकशालिकः 'the custom-house laws or usages.' So also आकर्तिकम्, आपणिकम्, गांग्लिकम् ॥

आण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अण्-महिष्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ महिषीत्येवमादिन्यो इत् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्नविषये । ठकोपचारः ॥

48. The affix आण् comes in the sense of 'its law,' after the word 'mahishî' &c.

This debars ठक. Thus महिष्या धर्म्ये = माहिषम् 'the usages of queens.' So प्राजावतम् ॥

1 महिषी, 3 प्रजापति^०, 3 प्रजावती, 4 प्रलेपिका, 5 विलेपिका, 6 अनुलेपिका, 7 पुरोहित,
8 मणिपाली, 9 असुधारक (अनुवारक), 10 होत्, 11 यजमान.

ऋतो अ ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ ऋतः, अ ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तात्मातिपाकिकावज् प्रत्ययो भवाति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिष्ये । उकोपवाहः ॥
वार्तिकम् ॥ नराद्येतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ विशासितुर्दिलोपम् ॥ वा० ॥ विभाजयितुर्जलोपम् ॥

49. The affix अ comes in the sense of 'its law,' after a nominal-stem ending in ऋ ॥

This debars ठक् ॥ Thus पातु धर्म्यम्=पौत्रम् 'the office of a Potṛi.' औद्गात्रम् = 'the office or duties of an Udgātṛi.' Padamanjari gives the example of हौत्रम्=होतु धर्म्यम् under this sūtra, though the word होतु occurs in the list given in the preceding sūtra. The Hotṛi of the preceding sūtra means a Ritvik, here it means an invoker.

Vārt :—So also after the word नरः As नरस्य धर्म्या = नारी ॥

Vārt :—So also after the word विशासितृ, the इ affix being elided. Thus विशासितृ + अ अ = वैशासितृ ॥

Vārt :—So also after the word विभाजयितृ, its ण affix also being elided. Thus विभाजयितृ + अ अ = वैभाजितृ ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अव क्रयः (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्यत्येत । परीक्षमर्थावक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवाति । अवक्रीणीत इनेत्यवक्रयः ॥

50. The affix ठक् comes in the sense of 'its tax,' after a word in the sixth case in construction.

The word अवक्रय means 'Government-tax,' 'price,' 'wages,' 'rent' &c, coming from the root अवक्री 'to purchase.' Thus शुल्कशालाया अवक्रयः = शौल्कशालिकः So also आपणिकः, गौलिमिकः, आक्रिकः ॥

Are not धर्म्य (IV. 4. 47) and अवक्रय the same? No. Dharmya is a legal due, and religious ; while an 'avakraya' may be a tax exacted from a people by oppression, and so transgressing dharma.

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, पण्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थास्योति पष्ठयर्थे ठक् प्रत्ययो भवाति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं स्तेनाद्वति ॥

51. The affix ठक् comes in the sense of 'this is whose saleable commodity,' after a word in the first case in construction denoting the thing to be sold.

Thus अपूपाः पण्यं अस्य=आपूपिकः 'a cake-vendor.' So also शाष्ट्रुलिकः, मौर्सकिकः &c.

लवणाद्वठम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ लवणात्, ठम् ॥

वृत्तिः ॥ लवणशाष्ट्राद्वठम् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । उकोपवाहः ॥

52. The affix ठज comes, in the sense of 'this is whose saleable commodity,' after the word 'lavana.'

This debars ठक्, the difference being in accent. Thus लवणं पण्यमस्य = लवणिकः 'a salt-vendor.'

किशरादिभ्य छन् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ किशरादिभ्यः, छन् ॥

वृत्तिः ॥ किशर इत्येवमार्हिण्यः छन् प्रत्ययो भवति तस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

53. The affix छन् comes in the sense of 'this is whose saleable commodity,' after the words 'kisara' &c.

This debars ठक् ॥ The word किशर &c all denote perfumes. Thus किशराः पण्यमस्य = किशरिकः f. किशरिकी (IV. I 41), नरसिकः f. नरसिकी ॥

1 किसर (किशर), 2 नरस, 3 नलस, 4 स्थागल*, 5 तगर, 6 गुम्बुलु, 7 उशरि, 8 हरिंग्रा, 9 हरिद्रु*, 10 पर्णी*, 11 सुमहल, 12 हरिद्राययी.

शलालुनो अन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ शलालुनः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शलालुशब्दाऽन्यतरस्यां छन् प्रत्ययो भवति तस्य पण्यमित्येतद्विषये । ठकोपवादः । पर्वेसोपि भवति ॥

54. The affix छन् comes optionally, in the sense of 'this is whose saleable commodity' 'after the word 'salâlum'.

This debars ठक् which comes in the alternative. शलालु is a kind of sweet scent. Thus शलालु पण्यमस्य = शैलालुकः f. शलालुकी ॥ In the alternative with ठक्, शलालुकः; f. शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ शिल्पम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तविति प्रथमासमर्थादस्येति बष्टुपर्ये ठक् प्रत्ययो भवति अत्तत्वधमासमर्थं शिल्पं चेचाद्वाति ॥

55. The affix ठक् comes in the sense of this is whose Art,' after a word denoting Art, in the first case in construction.

Thus मृदुकशर्वरादणन्यतरस्याम् = मार्दुकिकः "a drummer", "an expert in playing on mridanga drum". So also पाणविकः, वैणिकः ॥

मङ्गुकशर्वरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ मङ्गुक, शर्वरात्, अण्, अन्यत-रस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ मङ्गुकशर्वरादणन्यतरस्याम् प्रत्ययो भवति तस्य शिल्पमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

56. The affix अण् comes optionally in the sense of 'this is whose Art', after the words 'madduka', and 'jharjhara'.

This debars ठक् which comes in the alternative. Thus मङ्गुकवासनं शिल्पमस्य = माङ्गुकः or माङ्गुकाकः; so शार्वरः and शार्विकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ प्रहरणम् (ठक्)

वृत्तिः ॥ तद्यत्येव । तद्विति प्रथमासमर्थस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति अन्तर्व्यथमासमर्थं प्रहरणं चेच-
चक्रवति ॥

57. The affix ठक् comes in the sense of ‘this is whose weapon’, after a word denoting ‘a weapon’, and being in the 1st case in construction.

Thus असिः प्रहरणमस्य = आसिकः ‘a swordsman’. So प्रासिकः, चाक्रिकः, धानुष्कः ॥

परश्वधाद्यठञ्च च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ परश्वधात् ठञ्च च ॥

वृत्तिः ॥ परश्वधशब्दात् ठञ्च प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् ॥

58. The affix ठञ्च as well as ठक् comes in the sense of “this is whose weapon”, after the word परश्वघ ॥

This affix ठक् is added by च, the difference being in accent. Thus पारश्वयिकः or पारश्वर्यिकः ॥ परश्व च means ‘an axe’.

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ शक्ति-यष्ट्योः, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ शक्तियष्ट्याभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तद्यत्प्रहरणमित्येतस्मिन्बिषयं । ठकोपवारः ॥

59. The affix ईकक् comes in the sense of “this is whose weapon”, after the words ‘sakti’ and ‘yashsti’.

This debars ठक् ॥ Thus शक्तिः प्रहरणमस्य = शान्तीकः, So also आर्टीकः ॥

आस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ आस्तिनास्तिदिष्टम-मतिः (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तद्यत्येव । तद्विति प्रथमासमर्थेभ्यो इस्ति नास्ति इष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो इस्त्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति अन्तर्व्यथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति ॥

60. The affix ठक् comes in the sense of ‘this is whose belief’, after the words ‘asti’, nasti and ‘dishta’.

Thus अस्तिमतिरस्य = आस्तिकः ‘who believes that It is’ i. e. a heretic after. नास्तिकः ‘whose belief is that there is no Here after’, an atheist. ईष्टिकः ‘whose belief is that it is fate’, a fatalist, इष्ट = ईव ‘fate’.

The affix does not apply in the sense of belief in general, but to a particular sort of belief. Thus पलोकोअस्ति इति यस्य मतिरति स आस्तिकः, an Astika is he who believes that the Hereafter is. Contrary to him is a नास्तिकः who does not believe in a Hereafter. A person who believes what is demonstrated by proof, and nothing else, may also be called ईष्टिकः ‘a positivist’. These various other senses are to be found from dictionary and general literature.

शीलम् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ शीलम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्स्येत्येव । तविति प्रथमासमर्थाद्यत्येति षष्ठ्यं ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्वति ॥

61. The affix **ठक्** comes in the sense of ‘whose habit is this’, after a word in the first case in construction.

Thus अपूपभक्षणं शीलमस्य=आपूपिकः ‘one whose habit is to eat cakes’. Similarly शाष्कुलिकः, मौद्रकिकः ॥ The act of eating, and its habit are qualities understood in the sense of the affix.

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ छत्रादिभ्यः, णः ॥

वृत्तिः ॥ छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रतिपादकभ्यो णः प्रत्ययो भवति तत्स्य शीलमित्येतस्मिन्विषयोऽठकोपवादः ॥

62. The affix **ण** comes in the sense of ‘whose habit is this’, after the words ‘chhatra &c’.

This debars **ठक्** ॥ Thus छत्रं शीलमस्य=छात्रः ‘a pupil’, lit. ‘whose habit is to cover (chhadan) the defects of his master’. The word स्था occurs in the list. It must always be prefixed by some upasarga; thus आस्था, संस्था, अवस्था &c.

According to Patanjali छात्र means ‘a pupil, because, गुरुः छत्रवत् गुरुणा शिष्य-अच्छवत् छात्रः “a preceptor is like an Umbrella, the preceptor covers or protects the pupil like an umbrella”. Or शिष्येण च गुरुः छत्रवत् परिपाल्यः ‘a pupil ought to maintain or protect his Preceptor, as an Umbrella’.

1 छत्र, 2 शिक्षा 3 प्ररोह (पुरोह), 4 स्था (आस्था, संस्था, अवस्था), 5 दुशुक्षा, 6 चुरा, 7 तितिक्षा^०, 8 उदस्थान, 9 कृषि (कृषि), 10 कर्मन्, 11 विश्वधा, 12 तपस्, 13 सत्य, 14 अनृत, 15 विशिखा*, 16 विशिका (शिंबिका), 17 भक्षा*, 18 उदस्थान*, 19 पुरोडा (!)^०, 20 विक्षा^०, 21 चुक्षा*, 22 मन्त्र.

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ कर्म, अध्ययने, वृत्तम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्स्येत्येव । तविति प्रथमासमर्थाद्यत्येति षष्ठ्यं ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेद्यत्तमध्ययनविषयं भवति ॥

63. The affix **ठक्** comes, in the sense of “this is his act, occurring in study” after a word in the first case in construction, if such a word is an act (karma) which has occurred (vrittam) in study (adhyayana).

Thus एकमन्याद्ययने कर्मवृत्तमस्य=एकान्तिकः ‘a pupil who commits one (एक) error (अन्यत्) in reading’, &c. literal translation being something like “one errorist”. Similarly द्वयन्तिकः त्र्यन्तिकः &c. He whose, in recitation, at the time of examination, there is the occurrence of one mistake or false reading,

is called एकान्धिकः ॥ So who commits two mistakes is called द्विद्विकः ॥ In short, in giving explanatory analysis of taddhita words like एकान्धिकः &c, the whole phrase अन्धयने कर्मवृत्ताश् must be employed.

बहूच्चपूर्वपदादठच् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ बहूच्च, पूर्वं पदात्, ठच् ॥

वृत्तिः ॥ बहूच्च पूर्वपरं यस्य तस्मात् बहूच्चपूर्वपदात्तातिपार्थिकाऽठच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्मान्धयने वृत्तमित्येतमिन्नर्थे । ठकोपशासः ॥

64. The affix ठच् comes, in the sense of ‘this is whose act occurring in study’, after a compound having a polysyllabic word as a prior member.

This debars ठक् ॥ Thus:—द्वादशान्ध्यानि कर्मान्धयने वृत्तानि अस्य=द्वादशान्धिकः ‘an examinee who commits twelve mistakes in his reading’. So चत्वारिंशान्धिकः, चतुर्दशान्धिकः ॥ The word अन्धत् in these sūtras means the ‘error’, especially in accent, i. e. he who makes an accent अनुदाता which ought to be udatta, or vice versa.

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ हितम्-भक्षाः (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । तरिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तद्यथमासमर्थं हितं, चेत्तद्वाति तद्व भक्षाः ॥

65. The affix ठक् comes after a word expressing food, in the first case in construction, in the sense of “this is wholesome diet for whom”.

The words तद् and अस्य (IV. 4. 51) are understood. The word हितं governs dative (II. 3. 13, Vart). But the sūtra is तदस्य हितं भक्षाः, the word अस्य being in the genitive case, how is this? Here अस्य should be changed to dative viz. तदस्मै हितं भक्षाः: ‘this for whom is wholesome diet’. The best way however, to remove this objection is to read sūtras 65, and 66 in this wise: 65 हितं भक्षाः तदस्मै दीयते नियुक्तं ॥ Thus अपूर्णभक्षणं हितमस्मै=आपूर्णिकः ‘He for whom cake is good food’ i. e. who eats cakes with benefit, or who is fond of cakes. So also शास्त्रालिकः, मौद्रिकिकः ॥ In analysing these taddhitas, such as आपूर्णिकः &c, the word हितं or its synonym, and a verb denoting eating should be employed.

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मै-दीयते-नियुक्तम्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ सरिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादाति अतुर्ध्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तद्यथमासमर्थं तद्वीयते नियुक्तम् ॥

66. The affix ठक् comes in the sense of “to whom this is to be given right fully”, after a word expressing the thing to be given, in the first (tad) case in construction, the force of the affix being that of a dative (asmai).

The word शीयते नियुक्तं means नियोगेन i. e. अव्यभिचारेण शीयते 'to be given by appointment or rightfully'. Thus अत्र भोजनमस्मै नियुक्तं शीयते = आप्तभोजनिकः 'a Brāhmaṇa always entitled to occupy the foremost seat at dinner'. So also आपूर्पिकः 'entitled to get cakes', शाष्ट्रलिङ्गः || Some say that the word नियुक्तं means नित्यं 'always'. According to them आपूर्पिकः would mean अपूरा नित्यमस्मै शीयते 'to whom always cakes are given'.

आणामांसोदनाद्विठ्न् ॥ ६७ ॥ पदादि ॥ शाणा-मांस-ओदनात्, द्विठ्न् ॥
वृत्तिः ॥ शाणाभस्तीदनशब्दस्थां द्विठ्न् प्रत्ययी भवति तदस्मै शीयते नियुक्तमित्यतस्मिन्नर्थः । डकोपवादः ।

67. The affix द्विठ्न् comes in the sense of 'to whom this is to be given rightfully', after the words आणा and मांसोदन ॥

This द्विठ्न् debars डक् ॥ The इ of द्वि is for the sake of pronunciation, the द् indicates that the feminine is formed by ढीए (IV. 1. 15). Thus आणा नियुक्तमस्मै शीयते = आपिकः f. आपिकी 'who is entitled to get rice gruel'. So also मांसोदनिकः f. मांसोदनिकी ॥

The difference between डक् and द्विठ्न् is in accent, the former having udātta on the final (VI. 1. 165), the latter on the initial (VI. 1. 197). The feminine of डक् and द्विठ्न् will both be formed by ढीए (IV. 1. 15). Now the affix डम् resembles द्विठ्न् both in accent (VI. 1. 197) and in feminine (IV. 1. 15). Why was not डम् used instead of द्विठ्न्, for it would have produced exactly the same forms? True, as regards the words आणा and मांसोदन the affix डम् might have been employed instead of द्विठ्न् ॥ According to some, however, the affix द्विठ्न् applies to मांस and ओदन separately also. But डम् cannot be applied to ओदन as it would cause Vṛiddhi (VII. 2. 117) which द्विठ्न् does not. Thus ओदन् + द्विठ्न् = ओदनिकः, f. ओदनिकी ॥ With डम् the form would have been ओदनिकः which is not wanted.

The word आणा is a Past Participle (क्त) of आ 'to cook.' The आ is not changed to औ as required by VI. 1. 27. This is an anomaly. The nistha त is changed to ण (VIII. 2. 43). The form आता is also found, as in VI. 1. 36, and the regular form is शूतं = क्षीरम् (VI. 1. 27).

भक्तादवन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥ पदाति ॥ भक्ताद-अण्-अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै शीयते नियुक्तमित्यतस्मिन् विषये डकोपवादः ॥

68. The affix अण् comes optionally after the word bhakta, in the sense of 'to whom this is to be given rightfully.'

This debars डक् which comes in the alternative. Thus भक्तमस्मै शीयते नियुक्तं = भाक्तः ॥ In the alternative भाक्तिकः 'a regularly fed' i. e. a retainer.

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ तत्र-नियुक्तः(ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थनियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तो धिकृतो व्यापारित इत्यर्थः ॥

69. The affix **ठक्** comes, in the sense of ‘appointed there,’ after a word in the seventh case (tatra) in construction.

Thus शूल्कशालायां नियुक्तः = शौल्कशालिकः ‘a superintendent of custom-house.’ So also आकर्तिः, आपार्जिकः, गीत्यमिकः, वैवाहिकः ॥ The word तत्रनियुक्त is a Tat-purusha compound formed by II. i. 46. The word niyukta here has a different meaning from that in IV. i. 60, hence its repetition here.

अगारान्ताद्ठन् ॥ ७० ॥ . पदानि ॥ अगारान्तात् ठन् ॥

वृत्तिः ॥ अगाराद्वान्ताव्यातिपस्तिकाद्वन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतनिमिन्वये । ठकोपवादः ॥

70. The affix **ठन्** comes in the sense of “appointed there,” after a word ending with ‘agāra.’

This debars ठक् । The difference is in accent and want of Vriddhi. Thus देवगारं नियुक्तः = देवगारिकः, कोष्ठगारिकः, भाष्टगारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अध्यायिनि-अदेशकालात् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्यव । सप्तमीसमर्थदेशाच्चिनः प्रातिपदिकाद्वाच्चिनश्चाध्यायिन्यभिषेधे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

71. The affix **ठक्** comes in the sense of “who studies there,” after a word in the 7th case in construction, denoting an improper place or time.

The word अदेशकाल means the time or place of study, which is prohibited by sacred institutes. अध्यायिन् means one who studies. Thus अमशानेऽपीते = इमाशानिकः ‘who reads in a funeral ground.’ चतुष्पथिकः ‘who studies where four roads meet.’ So also चतुर्वश्यामर्थीते = चारुर्वशिकः, ‘who reads on the 14th lunar day.’ So also आमावस्यिकः ॥

Why do we say ‘improper time and place?’ Observe सुब्रेऽपीते, पूर्वाङ्गेऽपीते, पूर्वाङ्गेऽपीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥ वदानि ॥ कठिन-अन्त, प्रस्तार-संस्थानेषु, व्यवहरति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्यव । कठिनशब्दान्तासप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दायां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥

72. The affix. **ठक्** comes, in the sense of “who transacts business there in,” after compounds ending in ‘kathina

and after ‘prastâra’ and ‘sansthâna,’ being in seventh case in construction.

Thus वंशकठिने व्यवहरात् = वंशकठिनिकः ‘whose occupation is in a bamboo-thicket.’ or ‘who does what is proper to be done in such a place’ i. e. तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुषेया तां तथैवानुतिष्ठेति ॥ So also ग्राधिकठिनिकः ॥ So also प्रास्तारिकः, सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ निकटे-वसति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ निकटवशब्दात्समीकर्णद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix ठक् comes in the sense of ‘who dwells’, after the locative word ‘nikata.’

This rule applies in forming epithets, denoting such persons, who are allowed under the Sacred Institutes, to dwell near human habitations. Thus आरण्यकाः are those ascetics who are ordained to dwell in forests, at least two miles away from human habitations. नैकटिकाः are those ascetics who are allowed by the rule of their Order to live near human habitations. Thus निकटे वसात् = नैकटिकः ‘an ascetic.’

आवसथात् षुल् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ आवसथात्-षुल् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रत्येव । आवसथशब्दात्समीकर्णद्वृव् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे षुल् प्रत्ययो भवति ॥

74. The affix षुल् comes in the sense of ‘who dwells there,’ after the word ‘âvasatha’ in the seventh case in construction.

The ल् of षुल् is for accent (VI. I. 193), the ष् is for डीष् (IV. I. 41). Thus आवसथे वसति = आवसैथिकः ‘who dwells in a house’ i. e. a domestic person as opposed to an ascetic. The feminine will be आवसैथिकी ॥ So far was the scope of ठक् as ordained in IV. 4. I. Henceforward other affixes will be ordained.

प्राग्-घिताद्यत् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ प्राग्-हितात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ तस्मै हितामिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वितंसंशब्दनायानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्पत्यस्ते-धिकृतो वेतिष्यः ।

75. In each aphorism from this one forward to ‘tasmai hitam’ (V, 1. 5), the affix यत् bears rule.

Thus in the next sûtra तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् we must read the affix यत् ॥ रथः, युगः, प्रासङ्गः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ तद्-वहति-रथ-युग-प्रासङ्गम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तवस्ति हितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थ यत्पत्ययो भवति ॥

76. The affix यत् comes in the sense of 'what bears it', after the words 'ratha', 'yuga', and 'prâsanga', being in the second case in construction.

Thus रथं वहति = रैथः: 'what bears a car' a carriage-horse. Similarly युग्मः: 'a yoke-bearing ox', प्रासङ्गः: 'being trained in a break'. प्रासङ्गः is a piece of wood placed on the neck of colts, at the time of breaking. This rule applies to compounds ending with ratha, as, परमरथः ॥ See IV. 3. 121, 123 also. That which carries will be called 'carrier' or वोहृ therefore रथस्य वोहृ will get the affix यत् by IV. 2. 120. read with IV. 3. 121. Its special mention here indicates that the affix will come, even after Dvigu compounds and will not be elided by IV. 1. 88. Thus द्वौ रथौ वहति = द्विरथः ॥ The tadanta-vidhi applies to this word as we have shown under IV. 3. 121. The word युग्मः has been already formed by the कृत affix (III. 1. 121), that युग्मः differs from the present, in accent when the word takes the negative particle, for that was by न्यूप् and this is by यत्, and therefore by VI. 2. 156, अयुग्मेष् will be finally acute when formed by यत् ॥ The word युग्मः must mean 'the portion of a car' for the application of this rule, and not a cycle of time &c. Therefore not here युग्मं वहति राजा कलि द्वापरं वा ॥

धुरो यड्डकौ ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ धुरः-यत्-दक्कौ ॥

वृन्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्येऽयत् दक्कृइत्यैती प्रत्ययौ भवत ॥

77. The affix यत् and दक्कृ come in the sense of 'what bears it', after the word 'dhura' in the second case in construction,

Thus धुरं वहति = धुर्यः (formed by यत्) the lengthening ordained by VIII. 2. 77 is prevented by VII. 2. 79 because धुर is Bha-stem, or धौरेयः (formed by दक्कृ VII. 1. 2) 'a beast of burden'. This sûtra might have stood as धुरो दक्कृ च, for यत् would have been read into it from IV. 4. 75.

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ खः-सर्वधुरात् ॥

वृन्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्येऽयतः प्रत्ययौ भवति ॥

78. The affix 'kha' comes in the sense of 'what bears it', after the word 'sarva-dhurâ', being in accusative construction.

Thus सर्वधुरां वहति = सर्वधुरीणः (VII. 1. 2). The affix ख applies to other compounds also ending in धुर, e. g. उचरधुरीणः, उक्षिनधुरीणः ॥ The word सर्वधुर is a compound of सर्व + धुर् (II. 1. 49), the samâsânta अ being added by V. 4. 74. The word धुः being feminine, the whole compound would be feminine by II. 4. 26. The word सर्वधुरात् in the sûtra should not be taken, therefore, as regulat-

ing the gender, for though it is in the masculine gender, the affix comes after the feminine word. In fact सर्वपुरा in the sūtra should be taken as a nominal-stem or pratipadika equal to सर्वपुरा ॥

एकधुरालुक् च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ एक-धुरात्-लुक् च ॥
वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति तस्य लुक् भवति ॥

79. The affix 'kha' comes in the sense of 'what bears it', after the word 'eka-dhurā' in the second case in construction, and the affix is optionally elided also.

The elision is optional. Thus एकधुरां वहति = एकधुरीणः or एकधुरः ॥ The compounding is taddhitārtha (एकां धुरं वहति) to which is added the samāsānta अ, and then the affix य ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ शकटात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix अण् comes in the sense of 'what bears it,' after the word शकट in the second case in construction.

Thus शकटं वहति = शाकटः 'an ox' i. e. what bears a car. This could be evolved by तस्येतम् अण् as शाकटस्य वोऽः = शाकट ॥ The specification indicates that tadanta-vidhi applies here, as द्वे शकटं वहति = द्वैशकटः, and the affix is not elided (IV. 1. 88).

हलसीरादठक् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ हलसीरात्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ठक् comes in the sense of 'what bears it,' after the words 'hala' and 'sīra,' in the 2nd case in construction.

Thus हलं वहति = हालिकः a ploughman सैरिकः 'a plough ox.' The ठक् would have come by IV. 3. 124, the specification shows tadantavidhi and non-elision, as द्वैहालिकः, द्वैसैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्-जन्याः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदयेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥

82. The affix यत् comes in the sense of 'what bears it after the word 'janī,' being in the 2nd case in construction, the whole word being a Name.

Thus जनीं वहति = जन्यः 'a friend of a bridegroom,' fem. जन्या: 'a brides-maid.' The word जनी means 'bride.' जन्या lit. means 'what bears the bride' i. e. who carries the coy bride to the bride-groom at the time of play &c..

विष्ण्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ विष्ण्याति-अधनुषा (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्वतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेद्धनुष्करणं भवति ॥

83. The affix यत् comes in the sense of 'what pierces it,' after a word in the accusative case in construction, provided that, it is not a bow, with which anything is pierced.

Thus पासै विष्ण्यन्तं = पैद्याः (VI. 3. 53) शर्कराः, 'what pierce the feet' i. e. pebbles. ऊरव्याः कण्टकाः 'thorns' i. e. what pierce the thigh.

Why do we say "provided it is not a bow, अधनुषा"? Observe पासै विष्ण्यति धनुषा, no affix is added here. This exclusion of धनुष indicates that the act of piercing must be such as not to be done by a bow &c. Therefore the affix does not apply to cases like these चाँड विष्ण्याति, शार्ङ्गविष्ण्याति ॥

धनगणं लब्धा. ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ धन-गणम्-लब्धा (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ तदित्यव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix यत् comes in the sense of 'who obtains it,' after the words 'dhana,' and 'gana,' being in the second case in construction.

Thus धनं लब्धा = धन्यः, so also गण्यः ॥ लब्धृ is formed from लभ् by त्, hence it takes the accusative.

अन्नाणणः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अन्नात्-णः ॥
वृत्तिः ॥ अन्नशब्दाचाविति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix ण comes in the sense of 'who obtains it,' after the word अन्न, in the second case in construction.

Thus अन्नं लब्धा = आन्नः 'fed' 'who has obtained food.'

वशं गतः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ वशम्-गतः ॥
वृत्तिः ॥ वशशब्दाचाविति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

36. The affix यत् comes in the sense of 'gone,' after the word vasa, 'control' being in the second case in construction.

Thus वशगतः = वैश्यः 'come under control' i. e. subdued i. e. a dependant or servant. वशः = काम इच्छा तां प्राप्तः i. c. परेच्छानुगमी ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ पदम्-अस्मिन्-दृश्यम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ निरेशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकाश्मिन्नाति सप्तम्यर्थे थत्पत्त्ययो भवति ॥

87. The affix यत् comes in the sense of 'in it is visible,' after the word 'pada,' being in the first case in construction.

Thus पद दृश्यमस्मिन्=पदः कर्द्म 'mud' lit. soft mud in which foot-mark can be seen at every step. It describes mud which is neither very hard nor very fluid, but having sufficient consistency to take the impression of the foot. So पदः पासवः 'dust' for in it also the impression of the foot can be seen. It also means 'the foot-path.' The word दृश्यम् means शक्यते द्रष्टुम् this being the force of the kṛtya affix 'ya' in दृश् ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ मूलम्-अस्य-आवर्हि-(यत्) ॥

वृत्तिः ॥ मूलशब्दात्प्रथमासमर्थाशब्दात्येव मुपाधिकादस्येति पष्ठभर्थे थत्पत्त्ययो भवति । मूलमेषामावर्हि ॥

88. The affix यत् comes in the sense of 'whose root is eradicated,' after the word 'mūla,' being in the first case in construction.

The word आवर्हि from उड़ 'to up root,' means 'uprooting,' =उत्पादनं ॥ मूलमेषामावर्हि = हृत्याः 'a kind of pulse' e. g. मुखा । मशा ॥ These cereals cannot be harvested without uprooting the whole plant. According to Padamanjari the word should be आवर्हि and not आबर्हि, with a ा and not अ ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ संज्ञायां-धेनुष्या-यत् ॥

वृत्तिः ॥ धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाप्रहणमाभिधेयनियमार्थम् ॥

89. The word धेनुष्या is irregularly formed, being a Name.

This word is formed by adding शुक्र् and य to धेनु ॥ It has udatta on the final. धेनुष्या means that cow (धेनु) which is given to a creditor in discharge of a debt or as a pledge to satisfy the debt from her milk. It is also called पीतशुक्रा ॥ As धेनुष्या भवते इतानि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ गृहपतिना-संयुक्ते-ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ निरेशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तीयासमर्थात्संयुक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रस्य-यो भवति ॥

90. The affix ज्य comes in the sense of 'joined with,' after the word 'grahapati' in the third case in construction.

Thus गृहपतिना संयुक्तः = गार्हपत्यः 'the Gārhapatya Fire': i. e. a Fire particularly consecrated by the Householder. The word संज्ञाशे of the last sūtra should be read into it, thus गार्हपत्यः means a particular Fire, and not every thing relating to a गृहपति ॥ The Fire in which husband (gṛihapati), together with or joined with his wife, performs sacrifice is called Gārhapatya. That sacrifice cannot be performed in Dakshināgni. Or that fire in which Gṛihapati hymns are recited is called Gārhapatya.

नौवयोर्धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवद्धानाम्यसमसमिति सम्मितेषु ॥ १ ॥ पदानि ॥ नौ-वयो-धर्म-विष-मूल-मूल-सीता-तुलाभ्यः-तार्य-तुल्य-प्राप्य-वद्ध्य-अनाम्य-सम-समिति-सम्मितेषु ॥

वृत्तिः ॥ नावादियोऽन्यः शब्देभ्योऽदर्शवत् तार्यादिव्यर्थेषु यथासंख्य यत् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix यत् comes after the words नौ 'a boat', वयस् 'age', धर्म 'merit', विष 'poison', मूल 'a root', मूल 'capital', सीता 'a furrow', and तुला 'a balance', in the senses respectively, of "to be crossed", "like", "attainable", "to be put to death", "to be bent down", "equivalent to", "united with" and "equally measured".

The words in the above must be all in the Instrumental case in construction, for the sense of the affix shows that it should be so. Thus,

1. नावा भार्यम्=नाव्यम् 'water' 'a river', lit what can be crossed by a boat.
2. वयसा तुल्यः=वयस्यः 'a friend', lit. one alike in age.
3. धर्मेण प्राप्यम्=धर्म्यम् 'what is attainable through dharma'. Could not this form have been evolved by the next sūtra धर्माद्वन्द्वेते (IV. 4. 92)? No, धर्म्यम् formed by that aphorism means 'what is consistent with dharma' 'what is just'. The present धर्म्य refers to the 'fruit', the other to the 'act'.
4. विषेण वद्धः=विद्यः 'who deserves to be put to death by poison'.
5. मूलेनानाम्यम्=मूल्यम् 'price' lit. or to be overpowered or bent by the root". The word आनाम्य (which is formed from the root नम् 'to bow' by the affix एवत् contrary to rule III. 1. 98 which required यत्), means अभिभवनीयम् 'what ought to be overpowered': hence मूल्यम् means 'the price, worth, cost', because articles like 'cloth' &c are produced by the out-lay of stock or capital (मूल); 'price' being a thing which, because it is capital plus profit, is superior to capital, and thus by price or mūlyam, the capital or mūla is overpowered.
6. मूलेन समः=मूल्यः 'purchasable' lit. 'equivalent to capital' e. g. cloth एः i. e. equivalent acquisition resulting from the employment of capital.

7. सीतशा समिते = सीत्यं 'a field'. lit. 'measured out by furrows' according to Dr Ballantyne. The word समिते is equivalent to संगतं 'united with' according to Kāsika. सीत्यं therefore literally means 'a ploughed field' i. e. 'what is united with furrows'. The affix will apply also to words ending with सीता, e. g. परमसीत्य, उच्चमसीत्य, द्विसीत्य ॥
8. तुलया समिते = तुल्यम् "equal" lit. 'meted by the balance'. समिते means समानं, सदृशं ॥

Note :—The fruits of good deeds, like happiness &c, which are attainable or prāpya through 'dharma', may be said also dharmād anapetam because an effect must have a cause. Hence arises the doubt as to what is the difference between this and the next sūtra. The anapetam' in the next sūtra means the fulfilling or following the Law established by the shishthas, and has no reference to its fruits. Because the effect of dharma is to destroy dharma—i. e. the fruits in the shape of happiness &c lessen, and ultimately extinguish the dharma. Therefore, the fruit of dharma, which is to be taken in this sūtra, as referred to by the word prāpya, is diametrically opposed to the practising of dharma, referred to by the word anapeta of the next sūtra.

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ धर्म-पथि-अर्थ-न्यायात्-अनपेते(यत्) ॥
वृत्तिः ॥ निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेण्यो इनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्य-
या भवति ॥

92. The affix यत् comes in the sense of 'not deviating therefrom', after the word 'dharma,' 'pathin,' 'artha' and 'nyaya' being in the ablative case in construction.

The ablative construction is inferred from its employment in the sūtra itself. Thus धर्मादिनपेते = धर्म्यम् 'just' 'not deviating from merit.' Similarly पैथ्यम् ॥ शास्त्रीयात् पथो असनपेतं तत् पैथ्य, न तु तस्मादनपेतइच्छोर् 'wholesome diet,' अैथ्यम् 'fit,' नैथ्यम् 'just, suitable.' The word संज्ञायां (IV 4. 89) governs this sūtra also, and hence the derivatives must have the above meanings.

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ छन्दसः-निर्मिते (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रथ्यार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दः शब्दाल्पतीयासमर्थान्निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्र-
त्ययो भवति ॥

93. The affix यत् comes in the sense of 'made,' after the word 'chhandas,' being in the Instrumental case in construction.

Thus छन्दसो निर्मितः = छन्दस्यः 'made at will.' The word छन्दस् is here synonymous with इच्छा 'will, wish, desire, fancy' &c, and does not mean 'metre or Veda.'

उरसो इ च ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ उरसः, अण्, च ॥
वृत्तिः ॥ उरः शब्दात्मृतीयासमर्थान्वित इत्येतस्मिन्नर्थे इ प्रत्ययो भवति चकाराच्च ॥

94. The affix अण् as well as यत् comes after 'uras', in the 3rd case in construction, in the sense of 'made.'

The यत् is drawn into the sūtra by the particle च ॥ उरसा निर्मितः = औरस् 'own son not adopted, lit. produced through the loins.' With च the form will be उरस्यः ॥ These words denote son, and not anything produced from the loin, because the word संज्ञायां (IV. 4. 89) governs this sūtra also.

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ हृदयस्य-प्रियः (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्मृतीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

95. The affix यत् comes in the sense of 'loved,' after the word 'hridaya,' in the genitive case in construction.

The construction is shown by the aphorism itself. Thus हृदयस्य प्रियः = हृदयः 'pleasant to the heart.' e. g. हृदयो देशः; हृदयं वनम् ॥ But we cannot say हृदयः पुरुषः, the word संज्ञायां (IV. 4. 99) governs this sūtra also, and thus restricts the meaning of the word.

बन्धने चर्षी ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ बन्धने-च-ऋषौ (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ हृदयस्येत्यत्र । बन्धनं इति प्रत्ययार्थः । तदिशेषणागृषिमहणम् । बद्धते येन तद्बन्धनम् । इत्येत-
शब्दात्मृतीसमर्थात्मन्थने हृषिप्रभिषेद्य यत् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix यत् comes in the sense of a bond, after the word 'hridaya', being in the genitive construction, when the word denotes a 'hymn'.

The word हृदयस्य is understood in the sūtra. The word बन्धन gives the sense of the affix and is qualified by the word ऋषि ॥ That by which a thing is bound is called बन्धनं ॥ The word ऋषि means here the Veda or the Vedic hymn. Thus हृदयस्य बन्धनम् ऋषि = हृदयः 'the Mantra by which the heart of another can be brought under one's control', i. e. a वशीकरण मन्त्रः ॥

मतजनहलात् करणजलपकर्षेषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ मत-जन-हलात्, करण-जलप
कर्षेषु (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ मताविद्यमिभ्यः शब्देभ्यमिभ्येव करणातिषेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix यत् comes after words 'mata', 'jana', and 'hala', in the senses respectively of 'means', 'gossip', and 'drawing', the words being in the sixth case in construction.

Thus नतस्य करणं = मैत्यः 'the means of acquiring knowledge'. जनस्य जन्यः = जैन्यः 'a rumour'. हलस्य कर्षः = हैल्यः 'ploughed'. So also विहल्यः, चिहल्यः, the tadanta vidhi applies रपसीताहलेयो यदिधौ ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तत्र-साधुः ॥

वृत्तिः ॥ तज्जेति सप्तमीत्सर्वात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्पत्ययो भवति ॥

98. The affix यत् comes after a word in the locative construction, in the sense of 'excellent in regard thereto'.

Thus सामसु साधुः = सामन्यः (VI. 4. 168) conversant with the Sâma-Veda'. So also वैमन्यः, कर्मण्यः, शर्व्यः &c. The word साधु here means प्रशीण, or योग्य 'expert' and 'fit', and does not mean उपकारक 'a benefactor or a good person'. When the sense is that of 'good', the sûtra तस्मै हितम् (V. 1. 5) will apply.

प्रतिजनादिभ्यः खञ्च ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ प्रतिजनादिभ्यः-खञ्च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ्च प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोपवासः ॥

99. The affix खञ्च comes in the sense of 'excellent in regard thereto', after the word 'pratijana' &c.

This debars यत् ॥ Thus प्रतिजने साधुः = प्रातिजनीनः (VII. 1. 2) 'suitable against an adversary', or 'who is excellent for every person'. So also एवं शुभीनः, सांशुभीनः ॥

१ प्रतिजन, २ इर्षयुग, ३ संयुग, ४ समयुग, ५ परयुग, ६ परकुल, ७ परस्यकुल, ८ अमुष्यकुल, ९ सर्वजन, १० विष्वजन, ११ महाजन, १२ उद्घजन ॥

भक्तपाणः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ भक्तात्, णः ॥

वृत्तिः ॥ भक्तशब्दाण् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवासः ॥

100. The affix ण comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the word 'bhakta'.

This debars यत्; thus, भक्ते साधुः = मानकः शालिः 'rice' lit. suitable or excellent for food. भाक्ता स्त्रांडुलः ॥

परिषदोण्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ परिषदः, ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ परिषदुशब्दाण् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवासः ॥

101. The affix ण comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the word 'parishada'.

This debars यत् ॥ Thus परेषदि साधुः = पारिषदः ॥ The affix ण is also employed here. Thus परिषदि साधुः = पारिषदः 'one versed in the affairs of a council' 'a minister'.

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कथादिभ्यः, ठक् ॥
वृत्तिः ॥ कथाविभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

102. The affix ठक् comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the words 'kathâ' &c.

Thus कथायां साधुः=काथिकः (कथा+ठक्=कथ्+ठक् VI. 4. 148=काथ्+इक् VII. 2. 116) 'a narrator of stories'. So वैकथिकः &c.

1 कथा, 2 विकथा, 3 विभकथा*, 4 संकथा*, 5 वितण्डा, 6 कुष्ठविद् (कुष्ठ विद्, कुष्ठचित्) 7 जनवाद, 8 जनेवाद, 9 जानेवाद* (!) 10 वृत्ति, 11 संमह (सद्यम), 12 गुण, 13 गण, 14 मातुरेत् ॥

गुडादिभ्यष्टज् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ गुडादिभ्यः, ठभ् ॥

वृत्तिः ॥ गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टज् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

103. The affix ठभ् comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the words 'guda &c.'

This debars यत् ॥ Thus गुडे साधुः=गौडिकः 'sugar-cane' lit. 'excellent in making sugar'. So कौलमार्षिकः 'a kind of pulse' lit. 'excellent for making gruel'. सालुकः 'barley' lit. suitable for making saktu.

1 गुड, 2 कूलमास, 3 सक्तु, 4 अपूप, 5 मांसादून, 6 इक्षु, 7 वेणु, 8 संग्राम, 9 संघात, 10 संक्राम*, 11 संवाह, 12 प्रवास, 13 निवास, 14 उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेढभ् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ पथि-अतिथि-वसति-स्वपतेः ढभ् ॥

वृत्तिः ॥ पथ्याविभ्यः शब्देभ्यो ढभ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

104. The affix ढभ् comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the words 'pathi', 'atithi', 'vasati' and 'svapati'.

This debars यत् ॥ Thus पथि साधुः=पाथेयम् (VII. 1. 2) 'provision for journey'. आतिथेयम् 'hospitality', वासतेयं 'habitable' as वासतेयी रात्रिः, स्वापतेयम् 'wealth, property'.

सभाया यः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ सभायाः, यः ॥

वृत्तिः ॥ सभाशब्दायः प्रत्ययो भवति सत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः ॥

105. The affix यत् comes after the word 'sabhâ' when the sense is 'excellent with regard thereto'.

This debars यत् the difference being in accent (III. 1. 3, and VI. 1. 185) Thus सभायां साधुः=सम्भः 'refined' lit. fit for society.

द्वृछन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ ढः, छन्दसि ॥

शब्दिः ॥ सभाशब्दाइङ् ढः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि । यस्यापवादः ॥

106. The affix दृ comes in the chhandas after the word 'sabhā,' in the sense of 'excellent with regard thereto.'

This debars य ॥ Thus सभेऽस्य उवा यजमानस्य वीरो जायताम् 'let a refined, youthful hero be born to this sacrificer'.

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ समानतीर्थे, वासी (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः, समानतीर्थशब्दाचाचेति सप्तमीसमर्थाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे य-
त्यत्ययो भवति ॥

107. The affix यत् comes in the sense of 'resident, therein', after the word 'samāna-tīrtha', in the locative construction.

The anuvṛitti of साधुः now ceases. The word तीर्थ means here गुरु 'Preceptor'. Thus समाने तीर्थे वासी=सीर्थः (VI. 3. 87)—'a fellow-student', who both dwell under the same preceptor.

**समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ समान-उदरे-शयितः, ओ-
च-उदात्तः (यत्) ॥**

वृत्तिः ॥ समानोवशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्युति इत्येतस्मिन्नर्थे यत्यत्ययो भवति ओकारशोदात्तः ॥

108. The affix यत् comes in the sense of 'who sleeps,' after the word 'sāmānodara' in the locative construction, and the udātta falls on the letter ओ ॥

The word शयितः is equal to स्थितः 'remain'. Thus समानोदरे शयितः=स-
मानोऽर्थः 'uterine brother' i. e. who has slept in the same womb. See VI. 3. 88.

सोदराद्य ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ सोदरात्, यः ॥

वृत्तिः ॥ सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥

109. The affix य comes after the word 'sodara,' in the sense of 'who sleeps,' the word being in the 7th case in construction.

By sūtra VI. 3. 88 समान is optionally changed to स before the word उदर when यत् follows. Thus समानोदरे शयितः=सोदृयः ॥ Here ओ is not udātta, as it was in the last ; the udātta here falls on य ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ पदानि ॥ भवे-छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ तथेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्युव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्यत्ययो भवति । अणारीनां घासीनां
चापवाहः ॥

110. The affix यत् comes in the Chhandas, after a word in the locative case in construction, in the sense of 'what stays there.'

This debars अण्, घ &c (IV. 3, 53). Those affixes also are employed in the alternative, there being much latitude of grammatical rules in the Vedas. Thus the words फैस्तः and विशुद्धं in the following hymn of the Yajur Veda (16. V. 38) : नष्टं भेदवाय च विशुद्धाय च ॥ All the sūtras henceforward up to the end of the chapter, are Vedic sūtras, the word छन्नसि being understood in them all. The word भवे governs all the sūtras up to IV. 4. 118.

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥ पदानि ॥ पाथः-नदीभ्याम्-ड्यण् ॥
वृत्तिः ॥ पाथशब्दान्नदीशब्दाण्ण उपण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिन्प्रथे । यतोपवादः ॥

111. The affix ड्यण् comes in the Chhandas, in the sense of 'what stays there,' after the words 'pāthas' and 'nadi,' wherby the last vowel, with the consonant following, is elided.

This debars यत् ॥ Thus पाथसि भवः = पाथः; so also नाथः ॥ As in the following hymns : तमुत्ता पाथ्या वृषा, च नो रथीत नाथो गिरो मे ॥ पाथः means firmament.

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ वेशन्त-हिमवत् भ्याम, अण् ॥
वृत्तिः ॥ वेशन्तशब्दाद्विमवच्छब्दाण्ण प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिन्प्रथे । यतोपवादः ॥

112. The affix अण् comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there' after the words 'vesanta' and 'himavat.'

This debars यत् ॥ Thus वैशन्तीयः स्वाहा, हैमवतीयः स्वाहा ॥
स्नोतसो विभाषा ड्यड्यौ ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ स्नोतसः विभाषा, ड्यत्-ड्यौ ॥
वृत्तिः ॥ स्नोतशब्दाद्विभाषा उपत् उप इत्येती प्रत्ययो भवतत्तत्र भव इत्येतत्सिन्प्रथे । यतोपवादः ॥

113. The affixes ड्यत् and ड्य come optionally in the Chhandas in the sense of 'what stays there,' after the word 'srotas', and before these affixes the final syllable अस् of srotas is elided.

This debars यत् which comes in the alternative. As स्नोतसि भवः = स्नोत्यः or स्नोत्यौः the difference being in the accent (III. 1. 3 and VI. 1. 185). The anubandha उ causes the elision of अस् of स्नोतस् ॥ When यत् is added the form is स्नोतस्यः ॥

सर्गभेसयूथसनुतायन् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ सत्रभेस-सयूथ-सनुतात्, यन् ॥
वृत्तिः ॥ सर्गभेसयूथसनुतायेष्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतत्सिन्प्रथे । यतोपवादः ॥

114. The affix यन् comes in the sense of 'what stays there,' after the words 'sagarbha,' 'sayûtha' and sanuta.'

. This debars यत् the difference being in accent (VI. 1. 197). Thus अनुभाता सत्तम्यः 'a younger brother'. अनुसखासंगृहयः 'a younger friend'. So also योनः सनुत्यः उत वा जियन्तु thief lit. 'who stays in a concealed place', sanuta meaning 'concealed' (see Rig Veda II. 31. 9). The word समान् is always changed into स in the Chhandas (VI. 3. 84).

तुग्रात् धन् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तुग्रात्, धन् ॥

वृत्तिः ॥ अपशब्दात् धन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

115. The affix धन् comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there,' after the word, tugra.'

This debars धत् ॥ Thus तुग्रिंयः as त्वमस्मै तृष्णभस्तु तुग्रियाण् ॥ Which assumes the form तुग्र तुग्रya also. As आवः शमम् तृष्णभं तुग्रात्सु (Rig Veda I. 34. 15) Tugrya meaning 'sunk in the waters'. The word तुग्र means 'food, firmament, sacrifice and varishtha'.

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अग्रात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ अपशब्दात् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।

116. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there', after the word 'agra',

Thus अग्रे भवं = औग्र्यम् ॥ Why this separate rule, for यत् would have come after अग्र by the general rule IV. 4. 110? The repetition is to show that यत् is not debarred by घ and छ of the next sūtra, which would have been the case, had this sūtra not existed.

घच्छौ च ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ घच्छौ-च ॥

वृत्तिः ॥ अपशब्दात् घच्छौ प्रत्ययो भवत्सत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।

117. The affixes 'ghach' and 'chha' come in the Chhandas in the sense of 'what stays there', after the word 'agra.'

Thus औग्र्यम् (by यत्), अभीयम् (by छ) and अभियैम् (by घच्छ). And औभियम् (by घच्छ) from IV. 4. 115. See R. V. I. 13. 10 (Śāyana) इहत्वारमध्यियम् ॥

समुद्राभाद् घः ॥ ११८ ॥ पदादि ॥ समुद्र-अग्रात्-घः ॥

वृत्तिः ॥ समुद्रसज्जाद्ब्रह्माद्ब्रह्म घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

118. The affix 'gha' comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there', after the words 'samudra' and 'abhra'.

This debars यत् ॥ Thus समुद्रिः and अभ्रिः, as in समुद्रिया अप्सरसो मणीषि-
णम् and नानश्तो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ The word 'abhra' being a word of fewer
syllables than 'samudra' ought to have come first. Its coming as a second
member is an irregularity.

बर्हिषि दत्तम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ बहिषि-दत्तम् (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ भव इति निवृत्तन् । बर्हिः शशास्त्रासीमर्याद्वित्तमित्रर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

119. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'given', after the word 'barhis' in the 7th. case in construction.

The anuvṛitti of तत्र भवः ceases. Thus बर्हिष्येषु निषिषु मियेषु ॥ R. V. 10. 15 5
दूतस्य भागकर्मणी ॥ २० ॥ पदानि ॥ दूतस्य-भागकर्मणी(यत्) ॥
वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्याज्ञागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति ॥

120. The affix यत् comes in the Chhandas after the word 'dūta' in the genitive case in construction, in the sense of 'its share' or 'its duty.'

Thus दूत्यम् 'the share of a messenger or the work of a messenger'. As यते अग्ने दूत्यम् ॥ According to VI. 1. 213, the accent will be दूत्यम्, but the accented Text reads दूत्यम् ॥

रक्षोयातुनां हननी ॥ २१ ॥ पदानि ॥ रक्षः-यातुनाम-हननी (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाद्य षष्ठीसमर्याद्वित्तमित्रर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

121. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'killer', after the words 'raksha' and 'yātu' in the sixth case in construction.

That by which anything is killed is called हननी ॥ Thus रक्षये and यातव्य meaning 'that which kills the demons called Rakshas and Yātus'. As याते अग्ने रक्षस्या तनः i. e. रक्षां हननी 'O Agni thy bodies are killers of Rakshas'. So यातव्याः तनः ॥ The word is in the plural as a mark of respect.

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ २२ ॥ पदानि ॥ रेवती-जगती-हविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥
वृत्तिः ॥ रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्येभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति ॥

122. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'praising' after the words 'revatī', 'jagatī' and 'havishya' in the 6th case in construction.

The word प्रशस्य means प्रशंसन 'praising, extolling', formed by adding the Kṛit affix स्त्रप् to the root, with the force of भाव or 'condition'. Thus रवत्याम्, जगत्याम्

and हविष्यम् 'praising of Revati, Jagāti or Havishya'. The word हविष्यम् is thus formed हविषे हिता = हविष्या: 'things fit for offering' i. e. butter &c, (हविष + यत् V. I. 4) हविष्यानाम् प्रशंसनं = हविष्यम् (हविष्य + यत् IV. 4. 122 = हविष्य + यत् the final अ being elided by VI. 4. 148 = हविष् + यत् the श being elided by VIII. 4. 64).

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ असुरस्य, स्वम्
वृत्तिः ॥ असुरशब्दात्पूर्णीसमर्थस्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्पत्ययो भवति । अणोपवाहः ॥

123. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'property', after the word 'asura' in the 6th case in construction.

This debars अण् ॥ Thus असुरम् 'belonging to the Asuras'. As असुरं वा एतत् पात्रं यथाकृतं कुलालकृतम् 'this vessel made on a wheel by a potter belongs to the Asuras'. असुरं देवेभिर्धर्यि विश्वम् ॥ See Maitr S. I. 8. 3

मायायामण् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ मायायाम-अण् ॥

वृत्तिः ॥ असुरशब्दात्पूर्णीसमर्थन्मायायां स्वविशेषे इण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवाहः ॥

124. The affix अण् comes in the Chhandas in the sense of 'glamour', after the word 'asura' in the 6th case in construction.

This debars यत् ॥ असुरस्य माया = आसुरः feminine आसुरी ॥ As आसुरी माया स्थया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासुलुकं च मतोः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ तद्वान्-आसाम-उपधानः-मन्त्र-इति-इष्टकासु-लुक-च-मतोः ॥

वृत्तिः ॥ तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः मनुवन्ताप्यात्प्रतिपदिकात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्पत्ययो भवति । यत्पत्ययामासमर्थमुपधानोमन्त्रवधेत्स भवति । यत्पत्यासामिति निर्विष्टमिदिकाशेषां भवन्ति । लुकं च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्तत्त्वेत्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो व्यपविद्यते ॥

125. The affix यत् comes in the Chhandas, after a nominal stem, in the 1st case in construction, ending with the affix 'matup', when the sense is "this is their mantra of putting up", provided that, the things put up are bricks: And the affix matup is elided by luk.

This sūtra requires analysis. तद्वान् is formed by adding मन्त्र to तद् meaning 'having that', and refers to a noun formed by the affix मन्त्र ॥ The word आसाम् is genitive plural fem. of इण् meaning 'of them'; the pronoun refers to the word इष्टका ॥ The word उपधान means 'putting up', and technically means 'used as a Mantra in the putting up of sacrificial bricks, pots &c'. मन्त्र "sacred hymn" इष्टका 'bricks'. The whole sūtra means "the affix 'yat' is used with

the force of a genitive (āsām), after a word which ends with matup (tadvān), and denotes a mantra used in putting up of sacrificial objects; when such mantra refers to bricks: and when this affix *yat* is added, the affix matup is elided'. Thus वर्चस्वान् is a Mantra containing the word वर्चस् ॥ The bricks put up or collected (उपरीयते) with the recitation of वर्चस्वान् Mantra, will be called वर्चस्ता (वर्चस्वत् + यत् = वर्चस् + यत् the affix यत् (मतुप्) being elided=वर्चस्य, fem वर्चस्या) ॥ Thus वर्चस्या उपश्थाति 'he collects Varchasya bricks i. e. on which Varchasvān mantra has been pronounced'. So तेजस्या उपश्थाति ॥ So पयस्यां, रेतस्याः ॥

Why do we say तहान्? The affix is not to be added to the whole Mantra. Why do we say, उपधान 'putting up'? The affix is not to be added to other Mantras such as those used in praying etc. e. g. वर्चस्वानुपस्थान मन्त्र आसामिष्टकानाम्, here there will be no affix. Why do we say Mantra? Observe अंगुलिमानुपधानो हस्त आसाम् 'these bricks are collected with hand having fingers', here there will be no affix. Why do we say इष्टकासु? Observe वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानाम्, here there will be no affix, the thing collected being potsherds and not bricks.

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥ अश्विमान्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽप्स्ति सोभिष्मान् । अश्विमच्छब्दाशण प्रथयो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः ।

126. The affix अण् comes in the Chhandas, after the words asvīmān, to denote bricks put up with the Mantra containing the word Asvin, and the affix matup is elided.

Thus अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां = आश्विनः fem. गाश्विनीः ॥ The word is thus formed अश्विमान् + अण् = अश्वि + अण् the matup being elided IV. 4. 125 = अश्विन् + अण् VI. 4. 164 = आश्विनः ॥ Thus आश्विनैस्पृश्यति 'he collects Aśvin bricks i. e. bricks at the time of collecting which Mantras containing अश्विन् were uttered. See Yajur Veda Tait S. 5. 3. 1. 1.

वयस्यासु मूर्खो मतुप् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ वयस्यासु-मूर्खः-मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्त्वभिधेयासु मूर्खो मतुप् प्रथयो भवति ॥

127. The affix 'matup' is added in the Chhandas, to the word 'mūrdhanvat', in expressing bricks collected with the Mantra containing the word 'vayas'.

The word वयस्या means the bricks, the Upadhāna mantras of which contain the word वयस् ॥ The affix मतुप् debars यत् ॥ A mantra which contains both the word वयस् and मूर्खः, that Mantra is both वयस्वान् and मूर्खस्वान् ॥ Now in denoting sacrificial bricks put up with such a mantra, the affix यत् would have come by IV. 4. 125 after both these words वयस्वान् and मूर्खस्वान् ॥ The present

sūtra ordains मतुप् after मूर्धन्वात् ॥ Thus मूर्धन्वैस्पद्याति 'he collects Mūrdhanvatī bricks'. The words वयस्याः and मूर्धन्वत्यः denote the same object. See VI. i. 176.

Why do we say वयस्यासु? The affix 'matup' will not be added to 'mūrdhan', if the Mantra contains only the word 'mūrdhan' and not 'vayas' also. In that case मूर्धन्याः will be the form, meaning 'bricks collected with the Mantra containing the word मूर्धन्', while मूर्धन्वत्यः means 'bricks collected with the Mantra containing the words mūrdhan and vayas'.

The sūtra contains the word मूर्धेः ablative singular of मूर्धन् ॥ It ought to have been मूर्धन्वतः, for the affix matup is added to मूर्धन्वत्, the वत् being elided then by IV. 4. 125. The author has mentally elided the affix वत्, and shown in the aphorism the last stage of the word to which मतुप् is to be added.

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ मत्वर्थे-मास-तन्वोः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्मिन्नर्थे मतुब्रह्मितस्तस्मिन्मधुन्वसि विषये यथप्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्यार्थं विशेषणयोः । वार्तिकम् ॥ माससन्नारतन्तरार्थेवा ॥ वार्तिकम् ॥ दुग्धाकारकारेकाश वन्नज्याः ॥

128. The affix यत् comes in the Chhandas with the force of matup, after a word in the first case in construction, the word so formed meaning a month or a body.

This debars the affix मतुप् and those having the sense of मतुप् ॥ Thus नभासि विद्यन्ते यस्मिन् नासे = नभस्यः 'the month of clouds' i. e. Junc-July. So also राहस्यः, तपस्यः, मध्यस्यः, being the names of the months Pausha (Nov-Dec), Phalgun (Feb-March) and Vaisākha (April-May). The word मध्यस्यः is thus formed:—मधु + यत् = मधा + यत् (VI. 4. 146)= मध्यस्यः (VI. i. 79) 'the month of honey'. Similarly अोजस्या सत्: 'the bodies full of vigour'.

Why do we say "in denoting a month or a body"? Observe मधुमता पात्रेण भरति, here मतुप् is used.

Vart:—The affix यत् is optionally employed when the sense is 'immediately after'. As मध्यस्मिन्नति मध्यस्मिन्नतमिति दा = मध्यस्यः or माधवो मासः ॥

Vart:—Sometimes the affix is elided, and sometimes the letters अ, इ and ई serve the same purpose as this affix. Thus तपः or तपस्यः, नभस् or नभस्यः, सहस् or सहस्यः, all in the neuter gender in the Chhandas. Sometimes अ serves the same purpose, e. g. इषो मासः, ऊर्जो मासः ॥ Sometimes ई, as शुचिर्मासः. Sometimes ए, e. g. दुक्षो मासः ॥

मधोर्जे च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ मधोः-अ-च ॥
वृत्तिः ॥ मधुशाङ्कामध्यये अः प्रत्ययो भवति अकाराद्यः ॥

129. The affix अ as well as यत् comes with the force of matup, in the Chhandas, after the word मधु ॥

Thus माधवः or मध्वः ॥ Sometimes the affix is elided, as मधुः; all these mean the month of Vaisâkha. So also माधवाः, मध्वा and मधुः meaning तनूः or body.

ओजसो ऽहनि यत्क्षौ ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ओजसः-अहनि-यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ मत्सर्थइत्येव । ओजः शशान्मत्यर्थे यत्क्षौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये ॥

130. The affixes यत् and ख come with the force of matup, after the word 'ojas', when a day is meant.

Thus ओजस्यम् or ओजस्तीनं = अहः 'the day' lit. full of heat.

वेशोयशाआदेर्भगायल् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वेशः-यशः-आदे-भगात्-यल् ॥

वृत्तिः ॥ मत्सर्थइत्येव । वेशोयशासी आरै यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादेशोयशाआदेर्भगान्तायातिपदिकान्मत्यर्थे यल् प्रत्ययौ भवति ॥

131. The afffix यल् comes in the Chhandas, with the force of matup, after the word bhaga, having the words 'vesas' or 'yasas' in the beginning.

The ल् of यल् shows that the accent falls on the vowel preceding the affix (VI. I. 193). Thus वेशोभगे विद्यते यस्य स = वेशोभैःयः 'strong-fortune' so also वेशोभैःयः 'famous-fortune'. The word वेश means 'strength': भग means 'fortune, desire, effort, greatness, virility and fame.' The word वेशोभगः may be taken as a Dvandva compound of वेशस् 'force' and भगः 'fortune.' The word वेशोभैःयः would then mean 'possessed of power and fortune'.

ख च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ ख-च ॥

वृत्तिः ॥ वेशोयशाआदेर्भगान्तायातिपदिकान्मत्यर्थे खः प्रत्ययौ भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ उत्तरार्थम् । अकारायत् ॥

132. The afffix ख also comes after the words 'vesobhaga' and 'yasobhaga', in the Chhandas, with the force of matup.

Thus वेशोभगीनः and वेशोभगीनः ॥ This sūtra has been separated from last in order to prevent the application of the व्यपातंख rule (I. 3. 10). For had the sūtra been वेशोयश आदेर्भगाश् यल्खौ, as it occurs in Siddhanta Kaumudi, then the affix यल् would apply to वेशोभग, and the affix ख to वेशोभगः which is not what is intended. Another reason for making it a distinct aphorism is that the anuvṛtti of ख runs in the next sūtra, not so of यल् ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ पूर्वैः-कृत-इन-यौ-च ॥

वृत्तिः ॥ मत्सर्थ इति निवृत्तम् । निर्वेशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वोयशाश् तु सीयासमर्थाकृतमित्येतस्मिन्मत्ये इन च इत्येतो प्रत्ययौ भवतः । अकारारस च ॥

133. The affixes इन् and य as well as ख come in the sense of 'made by them', after the word 'purva' (fore-fathers) in the Instrumental case in construction.

The ख is read into the sūtra by force of the word च; the anuvṛitti of मत्वर्थ ceases. Thus पूर्वैः कृतं = पूर्विणः: 'made by the ancestors' i.e. a road. So also पूर्वैः and पूर्वीणः: || The word पूर्वैः in the plural means पूर्वपुरुषाः "past generations, ancestors". These words occur generally in the plural, and mean "roads widened by the forefathers". Thus गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः: || So also, वे ते पन्थाः सविसाः पूर्वासाः (Rig I. 35. 11) Another reading of this sūtra is युर्वैः कृतमिनियोचः; the affixes then will be इनि (इन्), and य; and ख will be drawn in by virtue of च || The examples then will be पूर्विन्; 3rd pl. पूर्विणः (with इन्), as पथिभिः पूर्विणिः, or पूर्वीणिः: (ख), or पूर्वैः (य) ||

अद्विः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ अद्विः-संस्कृतम् (यत्) ॥

वृत्तिः: || निर्देशादेव समर्थविभक्तिः: | अपश्चात्पूर्तीयासमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे व्यत्ययो भवति ||

134. The affix यत् comes in the Chandas in the sense of 'sanctified', after the word 'apas' in the 3rd case in construction.

Thus अप्यम् 'offering purified with water'. As यस्येदमप्यं हनिः: || The case of construction is indicated in the sūtra itself.

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ सहस्रेण-संमितौ-घ ॥

वृत्तिः: || निर्देशादेव समर्थविभक्तिः: | सहस्रशास्त्रपूर्तीयासमर्थात् संमिताइत्येतस्मिन्नर्थे घःप्रत्ययो भवति ||

135. The affix 'gha' comes in the Chandas, in the sense of 'like', after the word 'sahasra', in the 3rd case in construction.

The case of construction is indicated by the sūtra. Thus सहस्रेण संमितः: = सहस्रिष्ठः 'like unto thousand'. As in the following verse:—सहस्रिष्ठासोऽपां नोर्म-यः: || अप्यमधिः सहस्रिष्ठः The word संमित means तुल्य 'equal to'. Some read the word समित instead of संमित, but the meaning will be the same.

मतौ च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ मतौ-च ॥

वृत्तिः: || मत्वर्थे च सहस्रशास्त्रः घः प्रत्ययो भवति ||

136. The affix 'gha' comes in the Chandas with the force of matup, after the word 'sahasra'.

As सहस्रयत्यविद्यते = सहस्रिष्ठः: || This debars the मत्वर्थ affixes विनि and इनि and अभ् of V. 2. 102 and 103.

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ सोमम्-अर्हति-यः ॥

वृत्तिः: || निर्देशादेव समर्थविभक्तिः: | सोमशास्त्रावृहितीयासमर्थार्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ||

137. The affix य comes in the Chhandas, after the word 'Soma', in the second case in construction, when the sense is that of 'who deserves that'.

Thus सोमर्हन्ति = सौम्या ब्राह्मणः "The Brāhmaṇas who deserve Soma" i. e. honorable and learned, and worthy of performing sacrifices. The difference between यत् and य is in accent.

मये च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ मये-च (य) ॥

वृत्तिः ॥ सोमप्रहर्णं यशानुवर्तते । मय इति मथडयोः लक्ष्यते । सोमशब्दान्मथडये यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मथडर्था ॥

138. The affix य comes in the Chhandas, after the word 'Soma', with the force of the affix mayat.

The force of the affix मयद् is that of सतः आगतः (IV. 3. 74 and 82), वक्तारावयव (IV. 3. 134 and 143) and प्रकृत (V. 4. 21). The case in construction will vary according to the sense. Thus सोम्यं मधुः पिवन्ति = सोमसयः मधुः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ मधोः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ यशब्दे निवृत्तिः । मुशुशब्दान्मथडये यत् प्रत्ययो भवति ॥

139. The affix यत् comes in the Chhandas, after the word 'madhu', with the force of the affix mayat.

Thus मध्याद् स्तोकान् = मधुमयाद् ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ पदानि ॥ वसोः-समूहे, च ॥

वृत्तिः ॥ वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चक्राराम्यथडये च । यथायोगं समर्थविभक्तिः ॥ वार्तिकम् ॥ अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ वसुशब्दावपि यहस्त्वयः ॥

140. The affix यत् comes in the Chhandas after the word 'vasu', when a collection is meant, as well as with the force of mayat.

Thus वसव्यः = समूहः 'a collection'.

Vart.—The affix 'yat' comes without changing the sense, after the word छन्दस् when reference is made to the collection of letters. Thus the word छन्दस्य in the following sentence : "सप्ताद्वाभारम्भन्दस्य प्रजापतिथतो मन्त्रे विहिता". The 17 letters here referred to being ओ शाश्व, four; अर्तु शौषट्, four; यज, two; वे यजा-महे five; and वषट् two ॥

Vart.—The affix यत् comes after वसु without changing the sense. As इत्वौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः ॥ Here वसव्यैः is equal to वसुभिः ॥ Similarly अभिरीते वस-व्यस्य = वसोः ॥

नक्षत्राद् यः ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ नक्षत्रात्, यः ॥
वृत्तिः ॥ नक्षत्रशब्दात्प्रयः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥

141. The affix 'gha' comes in the Chhandas after the word 'nakshatra', without altering the meaning.

The anuvṛitti of समूह does not extend to this sūtra. Thus नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा = नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्मातिल् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ सर्वं, देवात्, तातिल् ॥

वृत्तिः ॥ सर्वदेवशब्दाणां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः ॥

142. The affix 'tātil' comes in the Chhandas after the words 'sarva' and 'deva', without altering the meaning.

As सर्वतातिः and देवतातिः in the following hymns : "सविता नः सुख्तु सर्वतातिष्य अप्सक्षिणिदेवतातिर्मुराणः ॥

शिवद्वाममरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ शिवं, शम्, अरिष्टस्य, करे (तातिल्) ॥
वृत्तिः ॥ करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्य षष्ठी समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थ्य-
भ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति ॥

143. The affix 'tātil' comes, in the Chhandas, after the word 'siva', 'sam', and 'arishta' in the sixth case in construction when the sense is 'he 'does'.

The word करः is equivalent to करोति formed by अच् (III. I. 134)

This shows that the construction must be genitive. With a kṛit-form word, it has accusative force, as, शिवस्य करः = शिवं करान्ति ॥

Thus शिवस्य करः = शिवतातिः, So शन्तातिः and अरिष्टतातिः ॥ As शान्तिः शन्ताती भवत्यो इद्युमुखे (Rig I. 112. 20) शन्ताती being dual of शन्तातिः, and meaning सुखस्य कर्तारौ; so also अथो अरिष्टतातये ॥

भावे च ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ भावे-च (तातिल्) ॥
वृत्तिः ॥ भावे आर्थे छन्दसि विषये शिवादिष्टस्तातिल् प्रत्ययो भवति ॥

144. The affix 'tātil' comes in the Chhandas, after the words 'siva', 'sam' and 'arishta', being in the 6th case in construction, the sense being that of condition.

Thus शिवस्य भावः = शिवतातिः 'the condition of blissfulness'. शन्तातिः 'the state of happiness or peace', अरिष्टतातिः ॥ Here these words have the force of Verbal nouns.

BOOK V.

THE

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH.

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Bengaluru.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

TO

Hon'ble Sir John Edge, Bt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

शृतिः ॥ तेन क्रीतयिति वक्ष्यति, प्राणेतस्मात्क्रीतसंशब्दनायानेत उर्वरमनुकमिष्यामः उप्रत्ययस्तेष्वापि
तो वेस्तव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-krītam' V. 1. 37, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sūtras 1. 1. 1. to 37. Thus in the Sūtra तस्मैहितं 'suitable for that', V. 1. 5. the word छ must be read to complete the sense. Thus वस्त्वोयैहितो = वस्त्वीयो गोधृक, करभीय रूपः, इकरभीयः, अवस्तीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sūtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the suffix. As an affix, छ has no force beyond Sūtra 17, the affix उच्च being the ruling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥
शृतिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उर्वर्णन्तास्यातिपविकार् गवादिभ्यश्च, यत्प्रत्ययो भवाते, प्राक् क्रीतीयेष्वर्येषु ।

2. The affix 'yat' comes after a prātipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sūtra V. 1. 37.

The senses of Prāk-krītiya affixes are three viz, those taught in sūtras 1. 1. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यत् debars छ ॥ Thus शङ्क्वे हिते = शङ्क्व + यत् = शङ्क्वय (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्क्वय शङ्क्, 'wood', 'fit for a stake' पित्तव्यः कार्यसः ॥ So also कमण्डलज्वा चूसिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गज्यम् 'suitable for cows', हविष्यम् 'suitable or offering'.

The words सन्तुः meaning 'a kind of leather', and चहः 'a kind of एषः offering', and सन्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sūtra,

in spite of V. I. 15 which applies especially to leathers, and V. I. 4 and its vārtika which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sūtra does not debar a prior sūtra (I. 4. 2). Thus सन्तु + यत् = सन्तुष्ट्यं चर्म, 'leather fit for making Sanangu', चर्म + यत् = चरव्या स्तण्डुलः 'rice fit for making charu', सन्तु + यत् = सन्तव्या धानः 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of गवादि given hereunder, occurs नाभि नभे च, which means that नाभि is replaced by नभ when the affix यत् is added. Thus नाभेहितः = नभः meaning अक्षः 'axis, axle' lit. 'fitted for the *nave* of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or अज्जनम् the grease. When the word नाभि means 'navel' of a living being, then it will not take this यत्, but it will take the यत् of V. I. 6. In that case, नभ will not replace नाभि; e. g. नाभि + यत् = नाभ्यम् 'suitable for navel' i. e. oil.

The word इवन् occurs in गवादि class. It takes samprasāraṇa, व being changed to उ, and optionally this उ is lengthened; and the udātta accent falls on the final. As इवन् + यत् = शुन् + यत् = शून्यम् or शुन् + यत् = शून्यम् 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the न् of इवन् is not elided before the taddhita affix यत् ॥

The word ऊर्धस् occurs in the गवादि class. Its final is replaced by अन्डः; e. g. ऊर्धस् + यत् = ऊर्ध + अन्ड + य = ऊर्धन्यं कूपः 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 अक्षरा, 4 विष, 5 बर्दिस्, 6 अटका, 7 स्वरा (स्वर), 8 युग, 9 मेघा, 10 मुच्छ (मुक्क), 11 नाभि नभे च, 12 त्रुनः संप्रसारणं वा च क्षीरव्यं तस्यानियोगेन आन्तोशानत्वम्, 13 ऊर्धसो अन्डः च, 14 कूपः*, 15 यदः*, 16 दर (उदर), 17 खर, 18 असुरः*, 19 अध्यन् (अध्यनः अध्वा) 20 क्षरः, 21 वैरः*, 22 बीजः*, 23 शीमः (सीम), 24 स्कन्दः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥
शृतिः ॥ कम्बलायाकृतीयेष्वर्येषु यत्पत्त्वयो भवति, छस्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix यत् comes in the Prāk-krītiya senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus कम्बल + यत् = कम्बल्यं 'A kambalya-measure of wool'= 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as कम्बल्यमूर्णा पलशतम् ॥

Why do we say संज्ञायां? Observe कम्बलीया ऊर्धं "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by ऊ ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपादिभ्यः (यत्) वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्यो अपूपादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यः प्राकृतीतीयेष्वर्येषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix यत् comes optionally after the words denoting 'offering,' and after apūpa &c, in the sense of Prak-krītiya.

Thus आमिश्यं शघि, "fit for making आमिशा" i. e. curd :—or आमिशीय with ऊ ॥ So also पुरोडाशया: or पुरोडाशीया स्तण्डुलः, 'suitable for making Puroḍāsa' i. e.

a kind of rice. The word हन्ति occurs in the गवाहि class (V. i. 2) and it necessarily takes यत्, there being no option. The हन्ति here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपूर्णादि, as, अपूर्णम् or अपूर्णीयं, तण्डुल्यम् or सण्डुलीयं ॥

1 अपूर्ण, 2 तण्डुल, 3 अभ्युष (अभुज), 4 अभ्याष, 5 अबोष, 6 अभेष, 7 पृथुक, 8 ओहन, 9 सूष, 10 पूष, 11 किष्व, 12 प्रसीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्पवेष्टक, 16 इर्गल*, 17 अगल, 18 अव्रविकारेभ्यष, 19 शूष*, 20 स्थूणा, 21 तीप (पीप), 22 अङ्ग, 23 पत्र, 24 कट, 25 अयः स्थूण,

Vart :—The affix यत् comes optionally after words denoting modifications of food: such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no of option is allowed. See V. i. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

शृतिः ॥ तस्माहति चतुर्थीसमर्याद्वितमित्येतस्मिन्निर्भेदे अथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus वस्तेऽयो हितो गोधुक् = वस्तियः 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So अवस्तीयः, पटच्यम्, गव्यम्, हविज्यम्, अपूर्णम्, अपूर्णीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

शृतिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयवाचिनः प्रातिपदिकाच्यत् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निष्ठ-ये । छस्यापवादः ॥

6. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars तु, thus, दैत्यम् 'good for the teeth.' कैण्ड्यम्, औषधम्, नीन्यम्, नैस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. i. 213.

खलयवमाषतिलवृपब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ खल-यव-माष-तिल-वृष, ब्रह्मणः, च, (यत्)

शृतिः ॥ खलादिऽयो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निष्ठये । छस्यापवादः ॥

7. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' māsha,' 'tila,' 'vṛiṣha' and 'brahmaṇ.'

This debars तु. Thus दैत्यम् "suitable for threshing floor." So also दैव्यम्, दीन्यम्, तिल्यम्, वृष्यम् and ब्राह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following वृष्णे हितम्, ब्राह्मणे-यो हितम्; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither तु nor यत् though वृष्ण is = वृष्ण्, and ब्राह्मण is = ब्राह्मण ॥

The word च in the sūtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रथाय हिता = रथ्य ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, ध्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

8 The affix ध्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus अजभ्या ग्राथः 'the yellow jasmine called yāthi.' अविभ्या शूथिः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विश्वजन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदात् प्रातिपदिकाखः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मि-निषये । छस्यापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ पञ्चजनातुपसंख्यानम् ॥ वार्तिकम् ॥ सर्वजनादठङ्ग खम् ।

वा० ॥ महाजनात्रित्य ठम्बन्तव्यः ॥ वा० ॥ राजाचार्याभ्यांतु नित्यम् ॥

वा० ॥ आचार्यादिष्ट्यं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'ātman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sūtra, the छ of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sūtra, that the word भोगोत्तरपद does not apply to the words आत्मन् and विश्वजन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीनम् 'suitable for ones self' the छ of ātman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विश्वजनीनम् 'suitable for all men.' The word विश्वजन must be a karmadhāraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpurusha or a Bahuvrīhi compound, it will take छ. As, विश्वजनाय हितं = विश्वजनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vārt—So also after Karmadhāraya Compound पञ्चजन, e. g. पञ्चजनीनम्, otherwise पञ्चजनीयम् ॥

Vārt—After the Karmadhāraya compound सर्वजन, there are the affixes दम् and ख, as, सर्वजनीनं, and सर्वजनिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vārt—The affix ठम् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhāraya or a Tatpurusha, but not so when it is a Bahuvrīhi Compound. As महाजनाय हितं = महाजनीकम् ॥ In a Bahuvrīhi it will be महाजनीदः with छ ॥

Compounds having भोग as their final term, also take the affix ख् as, आज्ञभोगीनः and विज्ञभोगीनः ॥ The word भोग means 'body.' But मात्रीयः and पित्रीयः with उ, when the word भोग does not follow.

Vart :—The words राजा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix ख्, as, राजभोगीनः and आचार्यभोगीनः ॥ In the case of आचार्यभोगीनः, the उ is not changed into ऊ (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix ख् when used singly. As, राजे हितम्, आचार्यय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णडओ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्वे-पुरुषाभ्याम्, ण-ढओ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णडओ प्रत्ययो भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापत्रादः ॥

वार्तिकम् ॥ सर्वाणित्य वा वचनम् ॥ वार्तिकम् ॥ पुरुषाइयविकारसमूहतेनक्तेच्चिति वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and ढञ् come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'purusha'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हितं = सार्वम्. So also पौरुषेयम् ॥

Vart :—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वीयम् or सार्वम् ॥

Vart :—The affix ढञ् comes after पुरुष when the word so formed means : 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पार्हवयो अन्यः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man'. e. g. पौरुषेयो अन्यः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव-चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकाशक्ताभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापत्रादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'mâñava', and 'charaka'.

This debars उ. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थे विकृते: प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृते:, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरूपावानकाराणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकायकृतावभिधयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product'. The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive' तदर्थे 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product'. The word तदर्थे shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तर्थ shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हिंतं also into this sūtra.

Thus अङ्गारेर्यो हितानि पदानि = अङ्गारीयाणि काषाणि ‘wood serviceable for making charcoal;’ so also प्राकारीया इष्टकाः ‘bricks serviceable for making a wall’. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, i. Similarly शङ्खव्यं शह ‘wood serviceable for a spear’, पिचब्दः कार्पासः ‘cotton plant serviceable for cotton’.

Why do we say तर्थम् ‘serviceable thereto’? Observe यवानां धानाः, धानानां सन्करः ॥ Here there is modification of primitive, but सन्करः is the product also of other things than धानाः such as लाजा &c.

Why do we say विकृतेः ‘after a product’? Observe उदकार्यः कूपः, there is no affix. For कूपः ‘a well’ and उदकः ‘water’ do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As ‘water’ is not the modification or product of ‘the well’, though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ ‘to denote a primitive’. Observe अस्त्वर्था कोशी ‘a sheath serviceable for a sword’. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakṛiti is liable to modification or vikāra.

छद्रिरुपधिवलेढभ् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छदि; उपाधि, बले: दृश् ॥

वृत्तिः ॥ छदिरादिभ्यः शब्देर्यो दृश् प्रत्ययोभवति तर्थे विकृतेः प्रकृताविवेतस्मिन्विषये । छस्यापनादः ॥

13. The affix दृश् (+/-एय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words ‘chhadis’, ‘upadhi’, and ‘bali’, denoting the product.

This debars छ. Thus छादिवेयाणि तृणाणि, औपथेयं शस्त्रं, बालेयास्त्वंडुलाः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = एर्यागद् ‘part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel itself’. The word औपथेय also means the same.

ऋषभोपानहोर्ज्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभम्, उपानहोः इयः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभम् उपानह इत्येतामां इयः प्रत्ययो भवति तर्थे विकृतेः प्रकृताविवेतस्मिन्विषये । छस्यापनादः ॥

14. The affix इय (+/-य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words ‘rishabha’ and ‘upānah’ denoting the products.

Thus आर्षंयो वस्तः, औपानह्योः मुञ्जः ॥ This 'ñya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'ñya' will come after उपानह् irregularly debarring अञ्ज of V. i. 15. Thus औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्मणः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति पष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तश्चिनः प्रातिपदिकाशङ् प्रत्ययो भवति तर्थे विकृतेः प्रकृताविद्येतस्मिन्विषये । छस्यापवाहः ॥

15. The affix अञ् (+/-अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चर्मणः in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वार्द्धे चर्म and वारचं चर्म a leather serviceable for making a 'vārdhra' and 'vārata' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य, तद्-अस्मिन्, स्यात् इति ॥

वृत्तिः ॥ तश्चिति प्रथमा समर्थविभन्निः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयपि वाक्ये । सम्मर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्पञ्चव्यर्थे सम्मर्थे च यथा-विहितं प्रत्ययो भवति । यत्तप्रथमासमर्थं स्यात्पञ्चव्यर्थं । इतिकरणस्तत्पञ्चव्यक्ता ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यात् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसामैष्टकानां स्यात् = प्राकारीया इष्टकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासारीयं शुभं ॥ Similarly प्राकारोऽस्मन्देशे स्यात् = प्राकारीयो देशः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासारीया शुभिः ॥

The word स्यात् being in the Potential Mood (विधि लिङ्) of अस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sūtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it *possible* to raise a wall, we say प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it *possible* to erect a palace therein, we say, प्रासादो त्विन्देशे स्यात् ॥

In the examples under this sūtra, there is no modification (विकार) of

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sūtra V. I. 12. The examples under this sūtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sūtra and the previous ones.

The repetition of the word तद् twice in this sūtra shows the existence of this Grammatical maxim: अनेकस्मिन् प्रस्थयार्थे प्रस्थेकं समर्थ विभक्तिः संबन्धनीयः 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: प्रासादे देवदत्तस्य स्यात्? The use of इति in the Sūtra would prevent this, the force of इति being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ठञ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ठञ् प्रस्थयो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादियेतस्मिन्तर्थे । छस्यापवादः ॥

17. The affix ठञ् (+/-ए) comes, after the word 'parikhâ' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars उ. Thus पारिखेयी भूमिः 'land sufficient to make a mot thereon'.

Up to this Sūtra was the governing force of the affixes उ and थत्। Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन सुल्यं क्रिया चेद्वातिरिति वश्यति । प्रागतस्माद्ब्रह्मनाद्यानितर्वर्धमनुकमिष्यामः ठञ् प्रस्थस्तेष्विक्रतोष्वितव्यः ॥

18. Upto Sūtra V. I. 115 (excluding that) the affix ठञ् (+/-इक or +/-क) bears rule.

The affix ठञ् governs all the succeeding sūtras upto तेन सुल्यं क्रिय चेद्वात and has the senses given to it in Sūtras V. I. 37 &c. Strictly speaking the affix ठञ् governs only upto V. I. 110 and not upto 115. Thus in Sūtra 7: the affix ठञ् must be read as पारायणिक, तौशयणिकः, चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाद्ठक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हात्-अ-गो-पुच्छ संख्या - परिमाणात् - ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहनीति वश्यति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामः ठक् प्रस्थयस्तेष्विक्र वेदिष्विक्रः गोपुच्छादीर्जयित्वा । अभिविद्यावयमाकारः तेमार्हस्यर्थेष्विक्र ठक् भवस्थेव ॥

Kārikā

ऊर्ध्वमानं किलोनानं परिमाणं हु सर्वतः ।

भावामस्तु प्रमाणं स्यासंख्या बाह्या हु सर्वतः ॥

19. Upto Sûtra V. 1. 63, inclusive, the affix ठक् ($\underline{+/-}$ इक् or $\underline{+/-}$ क्) bears rule, with the exception of the word 'gopuchchha'; or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking ठक् governs upto sutra V. 1. 65. The word आर्हात् is made up of आ + अर्हात्. The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sûtra तर्हाति (V. 1. 63) also, the ठक् will be employed. The affix ठक् debars ठम् ॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between ठक् and ठम् being in accent only. Thus निष्क्रय कीतं = नैष्क्रिकम्. So also पाणिकैम् ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम् = गौपुच्छिकम्, the accent falling on गौ; so also with words denoting Numbers and Measures, as शैटिकम्, मौस्थिकम्, कौडविकम् ॥

The word परिमाण in this sûtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pâṇini has used this word परिमाण in some sûtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sûtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sûtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मानं or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as प्रस्थः &c., i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वितस्त्य 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पल्, &c on the other side. In short उन्माण means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyond all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (ठक्) वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः चादेयोऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हायव्यर्थेषु । ठओपवासः ॥

20. The affix ठक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sûtras upto V. 1. 63.

The word आर्हात् is understood in this sûtra also. This ठक् debars ठम्. Thus नैष्क्रिकम्, पाणिकैम्, पारिकैम्, मार्षिकम् ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe वैरमनैकिकम् इत्तर्मनैष्क्रिकम् formed by ठम् (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Vṛiddhi of the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the word असमासे in the Sûtra redundant? For by the maxim वृहणवता प्रातिपरिकेन तश्चन्तरित्यनास्ति "that which cannot

possibly be anything but a prātipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself;" the prātipadika निष्क्र being especially mentioned in the sūtra, the rule will apply to the word निष्क्र and not to a word ending with निष्क्र ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sūtra, indicates by implication (jñāpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्ताविधि: I. 1. 72 applies in the previous sūtras, while in the subsequent sūtras its does not. As उगवादियो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गे &c but to words ending in गे &c. As गव्यम् and सुगव्यम्, आतिसुगव्यम् ॥ Not only अपूर्णम् अपूर्णिम् V. 1. 4, but also यवापूर्णम्, यवापूर्णीयम् ॥ Not only इन्त्यम् V. 1. 6, but also राजदन्त्यम् ॥

While in the sūtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyā and that also in Sūtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपारायणिकः and द्वैपारायणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वैर्यां शूर्णाभ्यां क्रीतं = द्वि शूर्ण + ठक् V. 1. 18 = द्विशूर्णम्, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशूर्णम्, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशूर्णेण क्रीतं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अभ् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix ठक् V. 1. 8 and have द्वैर्यापकम् ॥ Here the affix ठक् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following *ishti* प्राप्तते: संख्यापूर्वपदानां तदन्तमहणमलुकि ॥

The words 1. निष्क्र, 2. पण, 2. माष, 4. वाहद्वेष and 5. पष्टि belong to निष्क्रादि class.

शताच्च इन्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यतौ, अशते ॥ वृचिः ॥ आर्हात् इत्येव । शतशतात् इन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते भिन्नेये । आर्हीयेष्वर्येषु । कनोपयाः ।

21. The affixes ठन् (—/—इक) and यत् (—/—य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत्, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a 'hundred'.

The word आर्हात् V. 1. 19 is understood here also. These affixes ठन् and यत् debar the affix कन् V. 1. 22. Thus शतेन क्रीतम् = शत्यम् or शतिकम् 'purchased for a hundred gold coins'.

Why do we say अशते 'when not meaning merely a hundred'? Observe शतं परिमाणमस्य = शतकं नियानम् 'a band whose measure is hundred'. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत् as a base must always mean 'a hundred'. The following examples will illustrate the meaning; शतमध्यायाःपरिमाणमस्य अन्यस्य = शतकः 'a book con-

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayārtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred: while शत्यं 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतको गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संव्रते essentially consists of शत् and so there is the affix कन् and not उक् or यत् (V. i. 58). But not so in the case of शत्यं शाटकशतं, शतिकं शाटकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ।

The word च in the sūtra draws in the word असमासे from the previous sūtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन कीते = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. i. 22. So विशतकम् ॥ According to the Ishṭi given in the last Sūtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्याया: अतिशदन्तायाः कन् ॥
वृत्तिः ॥ आर्हादिव्ययेत् । संख्याया अत्यन्ताया अशब्दन्तायाश्च कन् प्रयत्ना भवति आर्हादेव्यवर्थेत् । उभोऽपवादः ।

22. The affix kan (—क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शत्, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. i. 63.

The word आर्हात् is to be read into this sūtra also. The word संख्या is defined in I. i. 23. This कन् debars उक् ॥ Thus पञ्चमः कीतः = पञ्चकः; बहुकः; गणकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शत्'? Observe साम्पत्तिकः, चौखारिशतकः formed by उक् ॥ But why कतिकः is formed by कन् and not by उक् or डक्, as the word कति also ends in ति? The word कति is formed by adding the affix उति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as सप्ततिः, अशत्तिः, विशतिः &c. Here apply the two maxims अर्थवृद्धणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning'; and निरनुबन्धक महणं न सानुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean उति ॥

वतोरिद् वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इट्, वा ॥

वृत्तिः ॥ वस्त्रवस्त्र संख्यावात् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडा-गमो भवति आर्हादेव्यवर्थेत् ।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

ing with वत्, takes optionally the augment इ॒र्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in वत् are संज्ञाय; see I. 1. 23 : and would consequently take कन् by V. 1. 22. The present sūtra ordains the optional affixing of इ॒र् to this कन् ॥ Thus तावल्कः or तावतिकः, यावतिकः or यावल्कः ॥

विशतित्रिंशद्भ्यां इ॒वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विशति-त्रिंशतभ्याम्-इ॒वुन-असंज्ञायाम् ॥

शृ॒तिः ॥ विशतित्रिंशद्भ्यां इ॒वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेव्यर्थेष ।

24. The affix इ॒वुन् (—अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Viñśati' and 'triñśat', when it does not denote a Name : the ति and अक of the base being dropped before this affix.

Thus विशति + इ॒वुन् = विश + भक (VI. 4. 142) = विशकः; विशद् + इ॒वुन् = विश + भक (VI. 4. 143) = विशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विशतिक, विशल्कः formed by affix कन् V. 1. 22. Q. Why do you affix कन्, when it is prohibited by the phrase अतिशैवन्तायाः; for विशति ends in ति and विशद् ends in शद्? The affix कन् will be added by dividing the sūtra into two: viz: (1) विशतित्रिंशद्भ्यां (2) इ॒वुनसंज्ञायाम्; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to viñśati and triñśat; (2) The affix इ॒वुन् is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाद्विठन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिठन् ॥

शृ॒तिः ॥ कंसाद्विठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेव्यर्थेषु । उभोपवादः ।

वार्तिकम् ॥ अद्वैति वन्तव्यम् ॥ वा० ॥ कार्षपणाद्विठनवन्तव्यः ॥

वा० ॥ प्रतिशब्दशास्त्रवेशो वा वन्तव्यः ॥

25 The affix टिठन् (—एक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debars एक; the anubandha टि of टिठन् shows that the feminine of the word will be formed by इ॒र् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the न् of टिठन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vārt:—So also it must be stated after the word अर्ध; e. g. अर्धिकः अर्धिकी ॥

Vārt:—So also after the word कार्षपण, e. g. कार्षपणिकः fem. कार्षपणि-णिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्षपण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

शूर्पदिव्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अह्, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ शूर्पशब्दान्यतरस्यामभ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेवर्थेषु । उभोपवादः ॥ पसे सेपि भवति ।

26. The affix अज् ($\pm$ —अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śūrpa'.

This debars उभ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शूर्पम् or शौर्पिकम् ॥

शतमानार्विशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-र्विशतिक-सहस्र-
वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादियः शब्देभ्यो ण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेवर्थेषु । उक्तउभ्यक्तनामपवादः ।

27. The affix अण् ($\pm$ —अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamāna', 'viñśati-ka', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars उभ्, उक्त् and कन् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शतमानं so also वैशतिकम् सहस्रम् and वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञा-
याम् ॥
वृत्तिः ॥ आर्हादिव्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्माइयर्द्धपूर्वश्चातिपविकार् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुग्
भवति, असंज्ञायां विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V.1.63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhy-ardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हात् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकसम्, द्विकंसम्, अध्य-र्द्धशूरपम्, द्विशूरपम्, विकंसम्, विशूरपम् ॥ Here the affixes द्वित् and उभ् are elided.

Though in the words द्विशूरपम् &c. the affix is elided, it is only so when the affixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in राघ्य-शूरप-यां क्रीतं = द्विशूरपम् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूरेण क्रीतं = द्विशौर्पिकम् ॥ Hence the following rule: द्विगोर्लुकि तत्रिमित्तमहम् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20. ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलोहितिकम् or पञ्चलोहितिकम् and पांचकलायिकम् being names of certain measures. The semi-nine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vārtika भस्यादेतदिति given under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध् is a Saṅkhyā (See I. 1. 23), and a word beginning with it will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sūtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñāpaka) that

this word is not always a Sankhyā. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वसूच् (V. 4. 17), this word is not a saṅkhyā.

विभाषा कार्षपणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षपण, सहस्राभ्याम्, (लुक) ॥

वृत्तिः ॥ अथर्द्वपूर्वाद् द्विगोभ कार्षपणसहस्रान्तादुचरस्याहीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।
वा० ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kārshāpana, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sūtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sūtra. Thus अथर्द्वकार्षपणम् or अथर्द्वकार्षपणिकं, द्विकार्षपणम् or द्विकार्षपणिकम्, here the affix दिठन् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षपण (V. 1. 25). अथर्द्वप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अथर्द्वसहस्रम् or अथर्द्वसहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛiddhi of the second stem, are evolved by sūtra VII. 3. 15.

Vart :—The words सुवर्ण and शतमान should also be enumerated. As, अथर्द्वसुवर्णम् or अथर्द्वसात्मानिकम्, द्विसुवर्णम्, अथर्द्वशतमानम्, अथर्द्वशतमानम्, द्विशतमान or द्विशतमानम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वानिष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगोरियेव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोनिष्कान्ताशहीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।
वा० ॥ बहुपूर्वाद्येति वक्तव्यम् ॥

30. The Ārhīya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगो: 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sūtra. Thus द्विनिष्ककम् or द्विनैष्किकम्, त्रिनिष्ककम् or त्रिनैष्किकम् (VII. 3. 17).

Vart :—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहुनिष्ककम् or बहुनैष्किकम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

विस्तात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ विस्तात्-च (लुक) ॥
वृत्तिः ॥ द्विविपूर्वानिष्टि चकारेणातुक्तव्यते, द्विविपूर्वाद्विस्तान्ताद्विगोः परस्याहीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

31. The ārhīya-affix (V. 1. 37-63) occasioning a

Dvigu compound, is optionally elided after the word *bista*, preceded by *dvi* or *tri*.

The word *च* in the sūtra draws in the words द्विविष्टपूर्वात् ॥ Thus द्विविष्टम् or द्विविष्टकम्, त्रिविष्टम् or त्रिविष्टकम्, बहुविष्टम्, बहुविष्टकम् ॥

The separation of this sūtra is for the sake of the subsequent sūtra.

विशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विशतिकात्-खः ॥

शृन्तः ॥ अध्यर्जपूर्वातिपदिकाद्विगोभ्यं विशतिकशब्दान्ताशार्हीयवर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix *kha* (इन) comes in the ārhīya senses (V. 1. 37-63) after the word *viñśatika*, when preceded by the word *adhyarddha* or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्जविशतिकीनम्, द्विविशतिकीनम् and त्रिविशतिकीनम् ॥ Being especially ordained, this affix खः is not elided by V. I. 28.

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ खर्य्याः, ईकन् ॥

शृन्तः ॥ अध्यर्जपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्जपूर्वातिपदिकाद् द्विगोभ्यं खारीशब्दान्ताशार्हीयवर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति ॥ वर्तिकम् ॥ केवलाद्यते वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याश्रोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश ॥

33. The affix *īkan* (—ईक) comes in the Ārhīya senses (V. 1. 37-63), after the word *khārī*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्जखारीकम्, द्विखारीकम् ॥

Vārt :—So also after the word खारी alone, as खारीकम् ॥

Vārt :—So also after the word काकिणी, as, अध्यर्जकाकिणीकम्; द्विकाकिणीकम्, त्रिकाकिणीकम् ॥ So also when the word is alone : as, काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद-माष-शतात्, यत् ॥

शृन्तः ॥ अध्यर्जपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्जपूर्वाद् द्विगोभ्यं पणपादमाषशताशार्हीयवर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति ।

34. The affix *yat* (य) comes in the ārhīya senses (V. 1. 37-63), after the words *pāṇa*, *pāda*, *māsha* and *śata*, when preceded by the word *adhyardha*, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्जपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् so also अध्यर्जपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥ Here पाद् is not changed into पद, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when पाद् means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also अध्यर्जमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम्, अध्यर्ज-पाष्यम्, द्विपाष्यम्, त्रिपाष्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शाणात्-धा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यर्जपूर्वाद्विगोरारित्येव । शाणशाहदास-अर्जपूर्वाई द्विगोरार्हीयेष्येषु वा अत् प्रत्ययो भवति । उग्रे-
पदातः । पक्षे सोपि भवति ।

वाचिकम् ॥ शताचेति वन्त्यम् ॥

35. The affix *yat* comes optionally after the word *sâna*, in the *ârhîya*-senses (V. 1. 63), when it is preceded by the word *adhyardha* or a Numeral occasioning a *Dvigu*.

This debars उग्र् which also comes in the alternative, and is then elided by V. i. 28. Thus अभ्यर्जशाण्यम् or अभ्यर्जशाणम्, द्विशाण्यम् or द्विशाणम्, विशाण्यम् or विशाणम् ॥

Vart :—So also optionally after the word शत, as, अभ्यर्जशत्यम् or °शतम्, द्विशत्यम् or °शतम्, विशत्यम् or °शतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादप्तम् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ द्वि-पूर्वात्, अण, च ॥

वृत्तिः ॥ शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तापातिपस्तिकाशर्हीयेष्येषु अण् प्रत्ययो भवति, अकारायष वा ।

36. The affix *ap* (+—अ) as well as '*yat*' optionally also comes after the word *sâna*, in the *ârhîya*-senses (V. 1. 37-63), when preceded by the words द्वि and त्रि.

The यत् comes optionally by the last sûtra and is also drawn into this by the word च. Thus we have three forms, द्विशाण्यम्, द्वेशाणम्, and द्विशाणम्, so also विशाण्यम्, वैशाणम् and विशाणम् ॥

The irregular *Vṛiddhi* of the second term in cases of compounds of numerals, taught in VII. 3. 15-17, does not however take place in the case of शाण, this word being especially excluded from the operation of those rules, see VII. 3. 17. The *Vṛiddhi* here is regular as taught by the general rule VII. 2. 117.

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तेन-क्रीतम् ॥

वृत्तिः ॥ उभादयस्त्वयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च शिर्विभ्यन्ते ॥ तेन-
ति हृतीयात्समर्थात् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथात्वहितं प्रत्ययो भवति ॥

37. The thirteen affixes taught in V. 1. 18-36, have the sense of “purchased with this price”, and are added to a word in the third case in construction.

The thirteen affixes उग्र्, उक्, उन्, यत्, कर्, इवन्, इटन्, अभ्, अण्, ख, ईकर्, यत् and अण् have already been taught. Now is taught their sense, and the case in construction of the word to which they should be added. The तेन shows that the word must be in the 3rd case in construction : and क्रीतम् shows that the sense is that of ‘purchased’. The illustrations have already been given in the previous sûtras. Some more may be mentioned here. Thus समस्तिक्रीतं = सामस्तिकम्, आशीतिकम्, नैषिककम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम्, शत्यम्, शतिकम्, द्विकम्, चिकम् &c.

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words देवदत्तं कीर्ते or पाणिना कीर्ते ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus प्रस्याभ्यां कीर्ते or प्रस्यैः कीर्ते, there is no affixing, as it is not the idiom. But शाभ्यां कीर्ते = दिक्ष, विक्ष, पृष्ठक्ष, मुद्रैः कीर्ते = मौद्रिक्ष, माषिक्ष. Here there is affixing after a dual and plural, for the words द्वि, चि are essentially dual or plural, and in the case of मुद्रः and माषः, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of मुद्र or माषः ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति वडीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे वथाविहितं प्रत्ययो भवति, अन्तश्चिन्तं संयोगभेत्स भवति उत्पातो वा ॥

वार्तिक्ष ॥ तस्थनिमित्तप्रकरणे वातपित्तमेलमध्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यामध्यः ॥
वा० ॥ सन्निपातात्येति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word तस्य shows that the word in construction must be in the 6th case, the word निमित्तं 'cause or occasion' gives the sense of the affix; संयोग means 'a connection, or relation'; उत्पातः means 'a portend indicative of good or bad luck.' Thus शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः = शत्यः 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also शतिकः, साहस्रः ॥ So also शतस्य निमित्तं शुत्यातो दक्षिणाक्षित्स्पद्दनम् = शत्यम्, शतिकम्, साहस्रम् "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vdrt :—The above affixes come after the words वात, वित्त, and इलम in the senses of allaying or vitiating. As वातिक्ष 'allaying or vitiation of windy humour.' So also वैतिक्ष, घैतिक्षम् ॥

Vdrt :—Also after the word सन्निपात, as, सान्निपातिकम् ॥

गोद्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्युचोः, अ-संख्या-परि-
माण-अभ्यादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोशसदृश्यक्ष प्रातिपदिकासंख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताप्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं
संयोगोत्पातात्येतस्मिन्नर्थे । डमारीनामपवादः ॥

वार्तिक्ष ॥ ब्रह्मवर्षसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word गो and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

capacity, or asva &c, the affix *yat* (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars ठश्. As गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा = गौव्यः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, धृन्यश्, हृष्णर्थम्, यक्षरथम्, आशुद्धरथम् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अवृत्त &c"? Observe पंचानं निमित्तं = पंचकश्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रास्थिकम्, खारकिम्, भास्त्रिकः formed by V. I. 22, 18, 19.

Vārt.—The word ब्रह्मवर्चर्चस् should be enumerated: e.g. ब्रह्मवर्चर्चसस्त्व निमित्तं गुहणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्त्वम् "relationship with a teacher in order to acquire Brahmanvachas."

1 अश्, 2 अश्मन्, 3 गण्, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 यज्ञा (भज्ञ भज्ञा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दाच्छुः प्रत्ययो भवति चकाराद्य तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये ॥

40. After the word *putra*, the affix *chha* (छ) also comes, as well as *yat* (य), in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word पुत्र being a dissyllabic word would always have taken अन् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा = पुत्रीयम् or पुत्रयम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण्डो ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्, अण्-अडो ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमण्डो प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादै ॥

41. The affixes *aṇ* (+—अ) and *añ* (+—अ) are respectively added to the words *sarvabhūmi* and *prithivī*, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars ठक. Thus सर्वभूमिनिमित्तं संयोग उत्पातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः ॥ In सार्वभौमः there is Vṛiddhi of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येवरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, हृस्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति वष्टीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामण्डो प्रत्ययौ भवते हृस्वर इत्येतस्मिन्विषये ।

42. To the same bases *sarvabhūmi* and *prithivī*, are added the same affixes *aṇ* and *añ* respectively, in the sense of 'lord thereof'.

Thus सर्वभूमीश्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sūtra, though its anuvṛitti was running into it from V. I. 38; in order to show that the senses given in V. I. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word इत्यरः would have been an attribute, like the words संयोग and उत्पात, of the word निर्वितः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञ्जी) ॥

शृन्तः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणज्ञौ प्रत्ययौ भवतः, विदित इत्येतमिन्द्रिये ।

43. To the same bases 'sarvabhūmi' and 'prithivī', being in the 7th case in construction, are added the same affixes अङ् and अङ् respectively, when the sense is that of "known therein".

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः = सार्वभौमः known in the whole world. So also पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाद्धर्म ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, ठज् ॥

शृन्तः ॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतमिन्द्रिये ठज् प्रत्ययो भवति ।

44. The affix ठाङ् (+/-इक) comes in the sense of 'known therein', after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोकै विदितः = लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛiddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-वापः ॥

शृन्तः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थावाप इत्येतमिन्द्रिये यथाविदितं प्रत्ययो भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. I. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'sown with so much'.

The word वापः means 'sown therewith' i. e. a field. Thus प्रथस्य वापः क्षेत्रं = प्रस्थिकम् 'sown with a Prastha', द्वौषिकम्, खारीकम्, i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Drona or a Khāri.

पात्रात्तुर् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-घन् ॥

शृन्तः ॥ पात्रशब्दात् घन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतमिन्द्रिये । ठबोपवापः ।

46. The affix shṭhan (-इक) comes in the sense of 'sown with so much', after the word pātra.

This debars ठज्. The त् of ठज् is for accent (VI. I. 197), the त् is for ठीष् (IV. I. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus प्रातस्यवापः = पौष्टिकं क्षेत्रम्, fem पात्रिकीं क्षेत्रभक्तिः ॥

तद्वस्मिन्दुष्टायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धि-
आय-लाभ-शुल्क-उपदा, दीयते ॥
वृत्तिः ॥ तस्मिं प्रथमासमर्थावसिन्निति सप्तम्येण व्याविहिते प्रत्ययो भवति अन्तर्यामासमर्थं वृद्धादि
अन्तर्यामे ।
वार्तिकम् ॥ चतुर्थर्येउपसंख्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of “an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that”.

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते ‘is given’ in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पञ्चकः ‘that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe’. Similarly सप्तमः, षष्ठः, षष्ठिकः, सातमः &c.

Vārtī—So also in the sense of a Dative. As पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पञ्चको ऐवदत्तः “Debadatta to whom five per cent is given as Interest &c”. This Vārtīka may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence सप्तमाद्यजे दानं ॥

पूरणार्द्धाद्यठन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अर्द्धात्, ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः शब्दार्द्धशब्दात् ठन् प्रत्ययो भवति तद्वस्मिन्दुष्टायलाभशुल्कोपदारीयतद्येतसिन्नित्येण । यथाथप्य ठक्टिडनोरपदादः ।

48. The affix than (—इक) comes in the same sense of “an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein”, after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars ठक्ट and ठिडन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्धारिस्मिन् दीयते = द्वितीयिकः, हृती-
विकः, पञ्चामिकः, सप्तमिकः, अर्द्धिकः ॥ The word अर्द्ध is technically the name of उपकारीं

भागाद्यक्ष ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागात्, यत्, अ ॥

वृत्तिः ॥ भागाद्यक्षायत् प्रत्ययो भवति । चक्काराद्यांश । तद्वस्मिन्दुष्टायलाभशुल्कोपदा दीयतद्येतसिन्नित्येण ।

49. The affix yat (अ) comes after the word bhāga in the sense of “an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein”.

By the word च in the sūtra ठन् also comes. This debars ठम् ॥ Thus मागो वृद्धादिरसिन् शीवते = भाग्यं or भागिकं शतम् ; भाग्या or भागिका विशतिः ॥ The word माग also denotes रुपकार्ध ॥

तद्दरति वहत्यावहति भाराद्वशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारात्, वशादिभ्यः ॥

शृणुः ॥ तस्मिति द्वितीयासमर्थाद्वरत्यादिष्वर्येषु वयाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of ‘who carries away, or conveys or brings that’.

The case in construction here is accusative (तद्). Thus वंशभारं हरति, वहति मावहति वा = वंशाभारिकः, कौटज्ञभारिकः, बाल्वज्ञभारिकः ॥

Why do we say “after भार”? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say “preceded by वंश &c”. Observe व्रीहिभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भाराद् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेष्व वंशादिभ्यः. Then the sūtra will mean “the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load”. Thus भारतान् वंशान् हरति = वंशिकः, कौटज्ञिकः, बाल्वज्ञिकः ॥ Why do we say “when denoting a load भार”? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् धूशीन् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, आवहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज्ञ, 3 बाल्वज्ञ, 4 मूल, 5 स्थुणा, (स्थुण), 6 अक्ष, 7 अद्वमन्, 8 अश्व, 9 लक्षण*, 10 उष्ण, 11 खदू ॥

घस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वस्न-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

शृणुः ॥ वस्नद्रव्यवहाशाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्य ठन् कर्त् इत्येतौ प्रत्ययौ मवतो वहत्यादिष्वर्येषु ।

51. The affixes ठन् (— इक) and कन् (— क) come respectively after the words वस्ना and द्रव्या, in the second case in construction, in the same sense of ‘who carries &c.’

Thus वस्ने हरति वहति वा = वस्निकः, द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

शृणुः ॥ तस्मिति द्वितीया समर्थविभक्तिरुपत्तेऽन्ते । तस्मिति द्वितीयासमर्थासंभवत्यादिष्वर्येषु वयाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्पात्रेष्व प्रमाणान्तिकेः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेशनं पाकः ।

वार्तिकम् ॥ संभवत्यसीति द्वोणाइष्ट ॥

52. The above-mentioned affixes have also the

sense of “what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that.”

The word तद् is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word संभव means the *capacity* to hold the exact quantity; भवहर means ‘taking away, or containing.’ Thus प्रस्थं संभवति=प्रास्थिकः ‘a vessel capable of holding a Prastha measure.’ So प्रस्थमवहरति or पचाति=प्रास्थिकः ‘a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.’ Similarly कैडविकः and स्वारीकः ॥ The word संभव does not govern the word पचाति, thus प्रस्थं पचति ब्राह्मणी=प्रास्थिकी ‘Brâhmanî who cooks a Prastha.’

Vārt—The affix अज् also comes after the word द्रोग in the sense of ‘who cooks that.’ e. g. द्रोगं पचाति ब्राह्मणी=ब्राह्मणी or द्रोगिकी ॥

आदकाचितपाचात्कान्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आदक, आचित, पाचात, खः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आदकाचितपाचशेषयो द्वितीयासमर्थयो इन्यतरस्यां संभवादिवयेषु खः प्रत्ययो भवति ।

53. The affix kha (ईन) may optionally be added in the above sense of ‘being capable of holding &c,’ after the words ाऽधका, ाँचिता, and पात्रा.

This ख debars उम् which comes in the alternative. Thus आदकं संभवति, भवहरति, पचाति वा = आदकीना or आदकिकी, आचितीना or आचितिकी, पाचीणा or पाचिकी ॥

द्विगोष्ठुंश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, उन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आदकाचितपाचावित्येव । आदकाचितपाचान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिवयेषु उन् प्रत्ययो भवति, चकारखः, अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix shthan (— इक) as well as the affix ख (ईन) may optionally come, after the same words ाऽधका, ाँचिता, and पात्रा, being final of a Dvigu compound, the sense being that of ‘what can hold, &c.’

The ख is read into the sūtra by the word च of the aphorism These two affixes ख and उम् being especially ordained, are not to be elided by V. I. 28. But when in the alternative, we add the general affix उम्, then it is elided by V. I. 28. The र् of उन् is for accent (VI. I. 19), and the इ for डीए ॥ Thus we have 3 forms:—आदकीकी, आदकीना, or आदकी; आचितीकी, आचितीना, आचिता. In this case of आचिता the feminine is not formed by डीए (IV. I. 21) because of the specific prohibition contained in IV. I. 22. So also द्विपाचिकी, द्विपाचीणा and द्विपाची ॥

कुलिजाललुकखौ च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खौ, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशाश्वान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिवयेषु लुकखौ भवतः । चकारखंश्च अन्यतरस्या प्रहणातुवृत्या लुगपि विकल्प्यते ॥

55. After the word *kulija*, being the final of a *Dvigu*, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (इन), in the sense of 'what can hold that &c'

By अ the affix भृत् is also added. The elision being optional, the affix इन् V. I. 18 may *optionally* be elided by V. I. 28. Thus we get *four* forms : द्विकुलिजीवी (भृत्), द्विकुलजीवा (ख), द्विकुलजी (ठम् लुक्), द्विकुलिजीवी (ठम्) ॥ In the last example, there is not *vṛiddhi* of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with शंका and शाण of VII. 3. 17.

सोऽस्यांशवज्ञभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वस्तु, भृतयः ॥
वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थास्थेति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थान्शवज्ञभृतयेभेत्ता भवति ॥

56. The affixes taught in V. I. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word भंश means 'share,' वस्तु means 'price,' शृति means 'wages.' Thus पञ्च अशो वस्तु या भृतिर्वस्थ = पञ्चकः 'whose portion, price or pay is five' So सप्तकः, साहत्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद, अस्य, परिमाणम् ॥
वृत्तिः ॥ तश्चित प्रथमासमर्थास्थेति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थे परमाणं चेत्तद्वति ।

57. The affixes V. I. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus प्रस्थः परिमाणमस्थ = प्राप्तिको रातिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, शात्यः, शतिकः, साहत्रः, द्वौणिकः, कौडविकः, वार्षशतिकः, वार्षसहस्रिकः ॥ So also षष्ठीजीवित परिमाणमस्थ = षष्ठीकः, द्विसाततिकः ॥

Why the words तदस्य have been repeated in this sūtra, when their anuvṛitti could have been drawn from the last aphorism, the word सोऽस्य and तदस्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. I. 28 does not apply. Thus द्वौ षष्ठी जीवित परिमाणमस्थ = द्विषाट्कः, द्विसाततिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. I. 28.

संख्यायाः संश्लासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संश्लासंघ-सूत्र-ध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थास्थेति

षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संख्लासंघसूत्राध्ययनेषु वित्तिं प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥

वार्षिकम् ॥ स्तोमे उविथः पञ्चदशाध्ययः ॥ शाश्वतोऽडिनिश्छन्दसि ॥

शाश्वतोऽडिनिश्छन्दसि ॥

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणे is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पञ्चकः = पञ्चः 'the Five' as पञ्चका शङ्कुनयः, चिरकः 'the Three' = शालग्रामनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पञ्चकः संघः, अष्टकः ॥ So also when it means a सूच 'a Book', as, अष्टावध्यायः परिमाण मस्य सूचस्य = अष्टकं पाणिनीयम् 'The Ashṭaka of Pāṇini viz, a Book comprising Eight Adhyāyas'. So also इष्टकं वैयाग्रपरीयम्, चिरकं काशङ्कलम् ॥ Is not a collection of Adhyāyas the same as संघः? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पञ्चकोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तकोऽधीतः so also अष्टकः or नवकः ॥

Vārt :—The affix वृ comes after the words पञ्चदशः &c, when the word means a Stoma. As, पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य = पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicator वृ causes the elision of final (टि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकाविंशः &c. In the case of पञ्चदशः the त् is elided by VI. 4. 144.

Vārt :—The affix दिनि comes in the Chandas after words ending in शत् and शन्, as, पञ्चदशनोद्धमासाः, चिरशनो मासाः ॥

Vārt :—So also after the word विशति, as विशनोऽद्विरसः ॥

पञ्चकिर्विशति विशाश्वारिंशत्पञ्चाशत्पृष्ठिसप्तस्यशीतिनवातिशतम् ॥ ५९ ॥
पदानि ॥ पञ्चकि, विशति, विशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्ठि, सप्तति, अशीति,
नवति शतम् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्तते । पञ्चत्यादयः शास्त्रा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपत्र तत्सर्वं निपात-
नालिङ्गम् ।

59. The following words are anomalous: pañkti 'a verse', viñśati 'twenty', triñśat 'thirty', chatvāriñśat 'forty', pañchāśat 'fifty', shashṭhi 'sixty', saptati 'seventy', aśiti 'eighty', navati 'ninty', and śata 'a hundred'.

The words तदस्य परिमाणम् are understood here also: पञ्चकि is formed by adding ति to पञ्च, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विशति is formed by adding शतिश्च to the word विश् which replaces the two word वृत्ति-

इशतः as द्वै इशतौ परिमाणमस्य संघर्ष्य=विश्वतिः ॥ So the affix शत् comes after विश्व, representing चतुर्षतः; so for चतुर्ग्री इशतौ we have चत्वारिंशत् and then add शत्, similarly with पञ्चाशत् ॥ Similarly with the rest.

Note :—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kāśikā-Kārttikeya, and hence it is omitted.

The word पञ्क्ति also means 'a line'. As ब्राह्मणपञ्क्तिः, पिपीलिका पञ्क्तिः ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चददशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चत्-दशतौ-वर्गे-वा ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चत् इत्यते निपात्यते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिर्भेदे ।

60. The words pañchat and dasat in combination with varga, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains उति instead of कन् V. I. 22, which also comes in the alternative. As पञ्चहर्षः, इशहर्षः or पञ्चकोवर्गः, इशकोवर्गः ॥ .

सप्तनोम् छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अज्, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ वर्गेभिर्भेदे । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तनशब्दाच्छन्दसि विषये उप्र प्रत्ययो भवति वर्गेभिर्भेदे ।

61. The affix añ (+/-अ) comes after the word saptan, in the Chhandas, when the meaning is that of a Varga.

As सप्त शास्त्राच्छब्दजन् ॥ The phrase तदस्य परिमाण is understood here.

श्रिशब्दत्वारिंशतोर्ग्राहणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ श्रिशत्-चत्वारिंशतोः,
श्राहणे, संज्ञायाम्, डण् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमित्यत । वर्गहति निवृत्तम् । श्रिशब्दत्वारिंशतोऽन्याभ्यां संज्ञायां विषये उप्र प्रत्ययो
भवति, तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये ब्राह्मणभिर्भेदे ॥

62. The affix dañ (+/-अ) comes after the words triñsat and chatvāriñsat, in the sense of 'this is its measure', when it is the Name denoting a Brāhmaṇa-book.

The word वर्ग does not govern this sūtra. The indicatory ए causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in ब्राह्मणे is that of भविष्यते and not विषय, i. e. when the word means a Brāhmaṇa itself. Had the force been that of विषय, it would have meant, 'in the Brāhmaṇa literature'. As श्रिशत्प्रथायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां = श्राहणे ब्राह्मणानि 'The Brāhmaṇa containing thirty Adhyāyas'. So शास्त्रारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ These being the names of certain Brāhmaṇas.

तदर्हति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हति ॥
वृत्तिः ॥ तात्पति द्वितीयासमर्थार्हति इत्यस्मिन्पर्ये यथाविहितं प्रस्तयो भवति ॥

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of 'who deserves that'.

The case in construction here is accusative. Thus श्रेतच्छुभर्हति = श्रैत-
च्छुभिकः "who deserves the White Umbrella". So also वाल्मयुमिकः, शत्यः, शतिकः
सादकः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमहंगं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो इतीयासमर्थेभ्यो नित्यमहतीत्यसिमित्रर्थे यथाक्षितं
प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of "who deserves that under all circumstances".

Thus छेदं नित्यमहति = छैतिकः, so also भैतिकः ॥

1 छेद, 2 भेद, 3 ग्रोह, 4 दोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 तीर्थ*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10
प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रभ, 14 विप्रभ*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विराग विरङ्गं च
(from विराग is formed वैरागिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यष्ट ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदाद्यष्ट इतीयासमर्थविशेषणमहतीत्यसिमित्रर्थे यत् प्रत्ययो भवति च नारायणाविशितम् ॥

65. The affix *yat* (यत्) as well as the above affixes come after the word शिरश्चहच्छेद in the accusative, in the sense of 'who deserves that under all circumstances'.

Thus शिरश्चेदं नित्यमहति = शीर्षच्छेदः, or शीर्षच्छेतिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यमहति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो इतीयासमर्थेभ्यो इतीत्यसिमित्रर्थे यः प्रत्ययो भवति । उक्तोपदासः ।

66. After the words *danda* &c in the accusative, the affix *ya* comes in the sense of 'who deserves that'.

The word नित्य does not govern this sūtra. This य debars दण्ड V. 1. 19. Thus एण्डमहति = एण्डः 'deserving to be killed'. मुसल्यः &c.

1 हण्ड, 2 दुसल, 3 मयुरक, 4 करा, 5 अर्ध, 6 मेय, 7 भेदा, 8 सुवर्जन, 9 उद्धक, 10 वध, 11
युग, 12 शुद्ध, 13 भाग, 14 इभ, 15 भङ्ग*, ॥

Note.—The Siddhanta-Kaumudi gives the sūtra as एण्डादिभ्यो यत्; another version gives the sūtra as एण्डादिन्यः only drawing the affix यत् from the last sūtra.

चन्दसि च ॥ ६७ ॥ पदानि । चन्दसि, च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकमात्राचन्दसि विषय तर्हतीत्यसिमित्रर्थे यत् प्रत्ययो भवति । उक्तावीनामपदासः ।

67. The affix *yat* (यत्) comes in the sense of 'deserving that', in the Chhandas, after every prātipadika.

This debars उभ्यं &c. Thus उदक्षया वृत्तयः, शून्यः पलाशः, गैर्यो देशः ॥ See VI. I. 213.

पात्रादृ धंश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात् घन् च ॥
वृत्तिः । पात्रादृ घन् प्रत्ययो भवति चकारायच्च, तर्हंतीत्यस्मिन्नर्थे । उक्तमोपवादः ।

68. The affix ghan (—इयं) together with yat (यं) comes in the sense of “deserving that”, after the word pâtra.

This debars उक्तं and उभ्यं ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पौष्ट्रः or पौष्ट्रियः ॥

कुडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कुडङ्कर-दक्षिणात् छ, च ॥

वृत्तिः । कुडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकारायच्च तर्हंतीत्यस्मिन्निविषये । उक्तोपवादः ।

69. The affix chha (ईय) as well as yat (यं) comes in the sense of ‘deserving that’, after the words kañkara and dakshipâ.

This debars उक्तं ॥ Thus कुडङ्करमर्हति = कुडङ्करीयः or कुडङ्कर्यः ‘one deserving straw’ such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः ‘a Brâhmaṇa deserving alms.’

स्थालीविलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीविलात्-(छ-यतौ)

वृत्तिः । छयतावतुर्भैते । स्थालीविलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययो भवतः तर्हंतीत्यस्मिन्नर्थे । उक्तोपवादौ ।

70. The affixes chha (ईय) and yat (यं) come in the sense of ‘deserving that,’ after the word sthâlibila.

This debars उक्तं ॥ Thus स्थालीविलीयास्तण्डुलः or स्थालीविल्यः ‘rice deserving the pot’ i. e. cookable rice.

यज्ञर्त्यव्यां घखझौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-उत्प्रतिवग्भयाम-घ-खझौ ॥
वृत्तिः । यज्ञादृष्ट्विक्शब्दाच्छयां यथासंखयं घखझौ प्रत्ययो भवतः तर्हंतीत्यस्मिन्निविषये । उक्तोपवादौ ।
वात्तंकम् ॥ यज्ञर्त्यव्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (ईय) and खभ् (±—ईन) come respectively after the words yajña and ritvija, in the sense of ‘deserving that.’

This debars उक्तं ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः ‘a Brâhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.’ आर्त्यजीनो ब्राह्मणः ॥

Vart :—After the words yajña and ritvija, these affixes have also the sense of “deserving the performance thereof”. Thus यज्ञकर्मार्हति = यज्ञियो देशः ‘a place fit for the performance of sacrifice.’ उत्प्रतिवक्तुं कर्मार्हति = आर्त्यजीन ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of उक्तं V. I. 19: hence forward is the government of उभ्यं V. I. 18.

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-तुरायण-चान्द्रा-यणम्, वर्तयति (ठञ्)

वृत्तिः । समर्थविभक्तिरुवर्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिश्च द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix *thañ* (+—इक् V. 1. 18) comes in the sense of ‘who performs this’, after the words *pârâyâna*, *turâyaña* and *chândrâyaña*, being in the 2nd case in construction.

The force of अर्हति ceases. Thus पारायणिक अलाच ‘a pupil, who reads under a teacher’: तौरायणिको यजमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्ती ॥ The word पारायण means a ‘teacher’ (परस्य करोति) ॥

संशयमापनः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपनः (ठञ्) ॥

वृत्तिः । संशयवाङ्माद द्वितीयासमर्थवापन इथेतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix *thañ* (+—इक) comes after the word *saiñsaya* in the accusative construction, the sense being “fallen into this, or thrown into it”.

Thus संशयमापनः प्राप्तः = संशयिकः स्थाणः “a doubtful pillar”, i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद द्वितीयासमर्थाद गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तकम् ॥ कोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततो उभिगमनमर्हतीति च कोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

74. The affix *thañ* comes in the sense of ‘who goes’, after the word *yojana* in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति = योजनिकः ॥

Vart—So also after the words कोशशत and योजनशत. As कोशशतिकः योजनशतिकः ॥

Vart—The affix after these two words means also “who is worthy to be approached from so far”. As कोशशताउभिगमनमर्हति = कोशशतिको भिषुः, योजनशतिक आचारः ॥

पथः एकन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः- एकन् ॥

वृत्तिः ॥ पथिनशब्दाद द्वितीयासमर्थाद गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे एकन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix *shkan* (-क) comes in the same sense of ‘who goes there’, after the word *patha*, being in the 2nd case in construction.

Of the affix एकन्, एक् is for उत्ति (IV. 1. 41), and एक् for accent (VI. 1. 197). As पन्धानं गच्छति = पैथिकः fem., पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो,ण,नित्यम् ॥
वृत्तिः ॥ नित्यमहं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्यबनादेशो भवति पन्थ प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये ॥

76. The affix *na* (+ अ) comes after the word *pantha*, which becomes the substitute of *pathin*, the sense of the affix being “who always goes”.

The word नित्य qualifies the sense of the affix. Thus पन्थानं नित्यं गच्छति = पान्थः as पान्थो मिकां वाचते ॥ Why नित्य? See पर्यकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहृतम-च (ठञ्) ॥
वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्पयिभवत्तिः । उत्तरपथशास्त्रतीयासमर्पाशहतमित्येतस्मिन्विषये ठम् प्रत्ययो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपशादुपसंख्यानम् ॥
शा० ॥ अजपथशङ्कुपथान्यां चोपसंख्यानम् ॥ शा० ॥ मयुक्मरिच्योरण स्थलात् ॥

77. The affix ठञ् comes, after the word ‘*uttarapatha*’ in the third case in construction, in the sense of ‘who passes by that way’ and ‘what is conveyed by that way’.

The construction of the sūtra shows that the base must be in the 3rd case. The word च shows that the word गच्छति ‘who passes by that way’ should also be read into the aphorism. Thus उत्तरपथेनाहृतं = औत्तरपथिकम् or उत्तरपथेन गच्छति = औत्तरपथिकः ॥

Vārt :—So also after the word पथ preceded by the words वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार the affix has the sense of ‘conveyed by that way’ or ‘passing by that way’. As वारिपथेनाहृतः = वारिपथिकम्, वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः, so also जङ्गलपथिक, स्थालपथिक, कान्तारपथिक, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vārt :—So also after the words अजपथ and शङ्कुपथ as, अजपथेनाहृतं गच्छति शा = आजपथिकः, शङ्कुपथिकः ॥

Vārt :—The affix अञ् comes after the word स्थलपथ when the thing conveyed or brought means honey’ or ‘pepper’. As स्थालपथं मधुकं, स्थालपथं मरिचम् ॥

कालाद् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्) ॥
वृत्तिः ॥ कालादिव्यधिकारः । वरित ऊर्ध्वमतुक्तमित्यामः कालादित्येवं तदेवित्यम् ॥

78. In the following sūtras, the phrase “after a word denoting time”, should be supplied to complete the sense.

The word कालात् bears rule in the following aphorisms upto V. I. 96 inclusive. Thus the next sūtra तेन निर्वृत्तम् means ‘accomplished by means thereof’. We must read the word काल into it. As मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम् &c.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥
वृत्तिः ॥ तेनेति ननीयासमर्थाल्कालवाचिनः प्रातिपश्चिकानिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे उच्च प्रस्त्रयो भवति ॥

79. The affix *than* (+/-इक) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of “to be accomplished by that time”.

Thus अद्वा निर्वृत्तं = आद्विकम् “to be accomplished in a day” i. e. a certain portion of reading &c, आर्थमासिकम्, सांतत्यस्त्रिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्टो, भूतः, भूतः, भावी ॥
वृत्तिः ॥ तमिति द्विनीयासमर्थाल्कालवाचिनः प्रातिपश्चिकादधीष्टो भूतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रस्त्रयो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of “solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long”.

The word अधीष्टः means “honorary office”, therefore ‘one solicited to teach, but who accepts no pay’ III. 3. 161, भूतः means “engaged on wages”, भूतः means ‘the time pervaded or occupied by its existence’, and भावी the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽयापकः; so also मासंभूतः = मासिकः कर्मकरः; मासंभूतः = मासिको व्याधिः; मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्येषण) and hiring (भरण) only take a short time, how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month, such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्क्षमौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयसि, यत्-खण्डौ ॥
वृत्तिः ॥ मासाद्वयस्यभिर्थेये यत्क्षमौ प्रत्ययौ भवतः । ठग्रोऽपवासै ॥

81. The affixes *yat* (-य) and *khañ* (+ईन) come after the word *māsa*, in denoting ‘age’.

This debars ठङ्ग ॥ The word भूतः of the previous sūtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः ‘a month old’.

Why do we say when denoting ‘age’? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रस्त्रयो भवति वयस्यभिर्थेये ।

82. The affix *yap* (य) comes after the word *māsa* when forming a Dvigu compound; and meaning ‘age’.

Thus ही मासौ भूतः = द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् प्यत् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, प्यत्-च ॥
वृत्तिः ॥ वयसीत्वेव । षण्मासशब्दाद्यस्यभिधे प्यत् प्रत्ययो भवति, अप्य च ॥

83. After the word shāpmâsa, come the affixes न्यत् ($\pm$ —प्य) as well as यप् and ठञ्, in the sense of 'age'.

Thus षाण्मास्यः, षण्मास्यः, and षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठन्, च ॥
वृत्तिः ॥ षण्मासशब्दाद्यस्यभिधे ठन् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix than ($\perp$ —इक) comes also after the word shāpmâsa, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix प्यत् also. Thus षण्मासिकः or षाण्मास्यो रोगः 'a disease lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

वृत्तिः ॥ अधीष्टाद्यप्रत्ययो इर्था अनुवर्त्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपाधाः ॥

85. The affix kha (ईन) comes in the fourfold senses of solicited, hired, lasted, and will last, after the word samâ.

This debars ठञ् ॥ Thus समाशीर्ण, ऐतो भूतो भार्ती वा -सर्वीनः ॥ Some say, the sense of the affix is तेन निर्वृत्तं V. 1. 79, as रामया निर्वृत्त = सर्वीनः ॥

द्विगोर्बां ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-दा (खः) ॥ .

वृत्तिः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चलु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix kha comes optionally in the senses taught in V. 1. 76, 80, after the word Samâ, forming a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also apply. The Vârtika taught in V. 1. 20 (प्राप्तते: रांख्यापूर्वपश्चनां तदन्तमहण मलुकिं) applies here also. Thus द्विमासीनः or द्वैमासिकः, त्रिमासीनः or त्रैमासिकः ॥

रात्रचहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-अहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । येन मुक्ते पक्षे ठ-भवि भवति ॥

87. The affix kha optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words râtri, ahan, and sam-vatsara, occasioning a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also come. Thus द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः, द्वैषहीनः VI. 4. 145 or द्वैयहीनः, द्विसंवत्सरीणः, द्विसंवत्सरिकः VII. 3. 15.

वर्षालुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात् लुक् च ॥
 वृत्तिः ॥ हिंगोरित्यव । वर्षान्ताद् हिंगोरिवृत्तादिष्यर्थेषु च एः प्रत्ययो भवति । पसे डम् । तयोष श
 लुभवति ॥

88. The above affixes kha and ठः न may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix च as well as डम् come in the five fold senses V. 1. 79, 80, after the word वर्षा forming a Dvigu; and these two affixes may also be elided optionally. Thus we have three forms; हिंगोरिवृत्तादिष्यर्थो or हिंगर्षो व्याधिः 'a disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16; but when the sense is that of भावी, the form will be हिंगर्षिकः ॥

विस्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ विस्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ विस्तवति प्रत्ययार्थे अभिधेये वर्षशब्दान्ताद् हिंगोरिवृत्तादिष्यर्थेषु लुभवति ॥

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsory and not optional as in the last. Thus हिंगर्षो शारकः 'a boy two years old'. Why do we say विस्तवति "when meaning endowed with reason"? Observe हिंगर्षो व्याधिः ॥

षष्ठिकाः षष्ठिराश्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्ठिकाः, षष्ठिराश्रेण, पच्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ षष्ठिकशब्दो निपात्यते बहुवचनमतन्वम् । षष्ठिराश्रात्तीयासमर्थात्कर्म प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्ते इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः ॥

90. The anomalously formed word shashṭikâḥ has the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्ठिकाः may be said to be formed by adding कर् to षष्ठिराश्रि in the 3rd case in construction, then eliding the word रात्रि, the force of the affix being 'matured'. Thus षष्ठिराश्रेण पच्यन्ते = षष्ठिकाः 'a kind of barley'. It is a name of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may also ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छङ्गन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात् छः, छङ्गसि ॥

वृत्तिः ॥ वत्सरान्ताआत्मातिपक्षिकात्रिवृत्तादिष्यर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठमोपवाशः ॥

91. The affix chha (ई) comes in the Chandas, in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars डम् ॥ Thus इत्सरीयः, इत्सरसीयः ॥

संपरिपूर्वात्व च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥

वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वात्सरान्ताआत्मातिपक्षिकात्त्रिवृत्तादिष्यर्थेषु एः प्रत्ययो भवति, अकाराच्छः ॥

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the Chhandas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after the word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संवत्सरीणः and संवत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिज्ययलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिज्यय, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(ठम्) ॥
वृत्तिः ॥ तेनोति द्वितीयासमर्थालकालशाचिनः प्रातिपदिकात्परिज्यय लभ्य कार्यं युक्तं इत्येष्वर्थेषु ठम् प्रथयो भवति ॥

93. The affix ठान् (+/-इक or क्ष) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the sense of “to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time”.

Thus मासेन्-परिज्ययः (शक्यते जेतुं)=मासिको ध्याधिः, संवत्सरिको ध्याधिः, मासेन लभ्यः=मासिकः पदः, मासेन कार्यं=मासिकं चान्तरायणं, मासेन युक्तो =मासिकः प्राप्तादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (ठम्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्यर्थम् ॥
वृत्तिः ॥ तविति प्रथमा समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठम् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेदभवति ॥
तासेन द्वितीयासमर्थालकालशाचिनः प्रातिपदिकात्परिज्यय षष्ठ्यर्थे ठम् प्रथयो भवति ब्रह्मचर्यं चेदगम्यते ॥
वांसिकम् । महानाम्यादिभ्यः पटीसमर्थेण उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तद्यरत्नाति च ॥
वा० ॥ अधान्तरवैक्षणीयो डिनिर्वन्धवः ॥ वा० ॥ अशाचत्वारिंशतो छुंश डिनिश वन्धवः ॥
वा० ॥ चतुर्मास्यानं यलोपश्च इवुंश डिनिश वन्धवः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण् एषो यज्ञे ॥
वा० ॥ संज्ञायामप्यवन्धवः ॥

94. The affix ठान् comes after a word of time in the sense of “an abstinence that lasts so long” or “who practises abstinence so long”.

The word तद् shows that the word must be in the accusative case : अस्य shows the force of the affix, ब्रह्मचर्यः joins both. Thus मासं ब्रह्मचर्यस्य=मासिको ब्रह्मचारी “who practises abstinence for a month”. So also आर्थमासिकः, संवत्सरिकः ॥

Another explanation is, the affix ठान् comes after a word in the first case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for such a period. As मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य=मासिकं ब्रह्मचर्यम् “an abstinence lasting for a month”. आर्थमासिकं, संवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the vow itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vart :—So also after the words महानावी &c in the genitive construction.
As महानामिकम्, गात्रानिकम्, आदित्य प्रतिकम् ॥

Vārt :—After those words, the affix means also ‘who practises that’. As महानामीश्चरति = महानामिकः, आदित्यत्रिकः, गौदिनिकः ॥ महानामी + ठङ् = महानामेन + ठङ् (VI. 3. 35 *Vārt*) = महानामिकः (VI. 4. 144). महानाम्य चक्षः, तत् सहचरितं ब्रतं ॥

Vārt :—The affix दिनि comes after the words अवान्तरीक्षा &c, in the sense of ‘who practices’. As अवान्तरीक्षांचरति = अवान्तरीक्षी, तिलत्रित् ॥

Vārt :—The affixes इवुन् and दिनि come after the word अष्टचत्वारिंशत्र्यणि ब्रतंचरति = अष्टचत्वारिंशकः or अष्टचत्वारिंशन् ॥

Vārt :—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final य being elided. As चातुर्मास्यानि चरति = चातुर्मासकः or चातुर्मासिन् ॥

Vārt :—The affix प्य comes after चतुर्मास, in the sense of ‘produced there’. As चतुर्मुख मासेषु भवानि = चातुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vārt :—The affix अण comes, when it is a Name, as, अनुरुद्ध मासेषु भवा = चातुर्मासी पार्जनासी ॥ So also आशाढी, कार्तिकी, फाल्गुनी ॥

(ठङ्) तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः वृत्तिः । तस्येति पष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणत्वेतस्मिन्नर्थे ठङ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix ठानि, comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of “the fee thereof”.

As अग्निदोमस्य दक्षिणा = आग्निदोमिकी, वाजपेयिकी, राजसूयिकी ॥

The word आख्या in the sūtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. I. 78); had it not been used, the sūtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वादशाह, which are time-denoting words as well. The *Vartika* in V. I. 20 would apply to द्वादशाह &c. Some texts do not read च in the sūtra

तज्ञ च दीयते कार्यं भवत् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तज्ञ, च, दीयते, कार्यं, भवत् (ठङ्) ॥

वृत्तिः ॥ तदैति सप्तमसमर्थालक्ष्माचितः प्रातिपविकारीयते कार्यमित्येतत्योरर्थवोर्भवप्रस्तुयो भवति ।

96. The affixes having the sense of भव (IV. 3. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense of “what is given in that, and what is done in that”.

As मादे भवम् = मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे शीथते and मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृष्टेण (IV. 3. 17), वासन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन् (IV. 3. 16), हैमन्तम् (IV. 3. 22), हैमन्तम् (IV. 3. 16), हैमन्तिकम् (IV. 3. 21), रारम्भ (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those seasons. The word वत् in भवत् means that all the rules of तत्त्वभवः (IV. 3. 53) apply here.

This sūtra should be divided into two parts, one joining with the previous sūtra, as तज्ञ च शीथते, यज्ञाख्येभ्यः, as आग्निदोमिक भक्त, राजसूयिकम्, वाजपेयिकम्

So far does the word काल V. i. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो इण् ॥ ९७ ॥ पदादि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीसमर्थ्यो व्युष्टादिभ्यो शीघ्रते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति ।
शार्तकम् ॥ अण्प्रकरणे अग्निपत्तिं उपसंख्यानम् ।

97. The affix अ (—अ) comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of “being given therein or done therein”.

Thus व्युष्टे शीघ्रते कार्यं वा = वैयुष्टम्, नैत्यम् ॥

Vārtīt :—So also after the words अग्निपत्त &c. As, अग्निपत्तम्, पैलमूलम् ॥ This Vārtīka can be dispensed with, as the word अग्निपत्त &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

१ व्युष्ट, २ नित्य, ३ निष्कमण, ४ प्रवेशन, ५ उपसंकमण, ६ तीर्थ, ७ अस्तरण (आस्तरण), ८ सं-मास, ९ संधात, १० अग्निपत्त, ११ पीलमूल (पील, मूल), १२ प्रवास, १३ उपशास, १४ संध्रम, १५ शीर्ष ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन, यथा, कथाच, हस्ताभ्याम्, णयतौ ॥

वृत्तिः । शीघ्रते कार्यमिति वर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्ताभ्यां णयते यथासंख्यं जदत्वै प्रत्ययै भवतः ।

98. The affix ण (—अ) and यत् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is “ given or is done in this way or with this ”.

The words शीघ्रते and कार्य apply to both; the rule of यथासंख्यः (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच शीघ्रते कार्यं वा = यथाकथाचम्; हस्तेन शीघ्रते कार्यं वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ इपदानि ॥ संपादिनि (उञ्ज) ॥
वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थासंपादिन्यभिधेये ठञ्च प्रत्ययै भवति ।

99. The affix ठानि (—इक) comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of “ fitted for that ”.

The word संपत्तिः means ‘ suitable, proper, fit ’. The word संपादिन् is formed by adding निनि to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णविद्यकाभ्यां संपादि चुलं = कार्णविद्यकिं चुलं ‘ a face fit for earings ’. शार्करायुगिकम् शारीरम् i. e. वस्त्रयुगोन् विशेषतः शारभते ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म-वेषात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषाद्यत्यां हृतीयासमर्थाभ्यां वत्प्रथयो भवति संपादितीत्यत्मनिष्ठये । उभोपचारः ॥

100. The affix *yat* (य) comes in the sense of “being fitted with that”, after the words *karma* and *vesha*, in the third-case in construction.

This debars ठानि. कर्मणा संपदते = कर्मण्यं शारारम्, वेषेण संपदते = वेष्यो नटः ॥ For accent see VI. I. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, सन्तापादिभ्य (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्माइति अतुर्धीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यसिग्निष्ठये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix *thañ* (+/-इक) comes after the word *santâpa* &c in the dative construction, in the sense of “what is able to effect that”.

The word *प्रभवति* means ‘able, capable’. The dative here has the force of अलम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = संतापिकः, सात्राहिकः ॥

1 संताप, 2 संनाह, 3 संमान, 4 संयोग, 5 संपराय, 6 संवेशन, 7 संवेष, 8 निष्पवेष, 9 सर्ग, 10 निसर्ग, 11 विसर्ग, 12 उपसर्ग, 13 प्रवास, 14 उपवास, 15 संधात, 16 संवेष*, 17 संवास*, 18 संमोक्षन, 19 सरु, 20 मांसौदनादिगृहीतातपि, 21 असर्ग ॥

योगाद्यश्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगशब्दाद्यत्प्रथयो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यसिग्निष्ठये ।

102. The affix *yat* (य) is also added in this sense of ‘able to effect that’, after the word *yoga*.

Thus योगात् प्रभवति = योग्यः or शैलिकः ॥

कर्मण उक्तं ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्मणः, उक्तं ॥

वृत्तिः । कर्मशब्दादुक्तं प्रत्ययो भवति तस्य प्रभवतीत्यत्मनिष्ठये । उभो उपवाशः ।

103. The affix *ukañ* (+/-उक) comes after the word *Karman*, in the same sense of ‘able to effect that’.

This debars ठञ्. As कर्मणे प्रभवति = कार्षुकं धनुः ॥ This word कार्षुकम् means always a ‘bow’, and is never employed to designate anything else.

समयस्तदस्य प्रातम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्रातम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः । समयशब्दात् तात्त्विति प्रथमासामर्थाद् अस्येति उष्ण्येऽपि ठञ् प्रत्ययो भवते यत्त्वप्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत् भवति ॥

104. The affix *thañ* (+/-इक) comes after the word *samaya* in the first case in construction, in the sense of “that has arrived for it”.

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दगतार्थिति प्रथमा सप्तर्थाद्, अस्येति बृज्यथे उप्रत्ययो भवति, तस्य प्राप्तमित्यतस्मिन् विषये ।

वार्त्तिकम् । तस्य प्रकरणं उपवस्थाश्चियं उपरांख्यानम् ॥

105. The affix *añ* (+—अ) comes after the word *ritu*, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्राप्तेऽस्य = आर्त्तवं पुष्टम् (Guṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Vārti :—So also after the words उपवस्थ &c. As औपवस्थम्, प्राप्तिकम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घस् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।

106. In the Chandas, the affix *ghas* (इय) comes after the word *ऋतु* in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अवेते येनिर्वलियः ॥ Here there is no Guṇa by VI. 4. 146, because by sūtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घस् gets the designation of पर, hence the guṇa rule which applies to भ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ कालशब्दाद्यप्रत्ययो भवति तस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये ।

107. The affix *yat* (य) comes after the word *Kāla*, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्तापः, काल्यं शीतं ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे टञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे टञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालाद्येव, तस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकृष्टेण काले विशेष्यते प्रकृष्टे वर्तमानात्कालान्तर्यामासपर्याप्त्येति बृज्यथे उप्रत्ययो भवति ।

108. The affix *ṭhañ* (+—इक) comes after the word *Kāla* in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टे कालोऽस्व = कालिकमुण्डम् "long-standing debt". कालिकम् वैरम् "long-standing enmity".

In this sūtra काल and तस्य are understood, but not so the word प्राप्तम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम्(टञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिति प्रथमासपर्याप्त्येति बृज्यथे उप्रत्ययो भवति, यत्प्रत्ययमासपर्याप्त्येति प्रयोजनं चेत्तद्वति ॥

109. The affix *ṭhañ* (+—इक) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य = ऐन्द्रमहिकम्, गाङ्गामहिकम् ॥
 विशाखागढादण्डन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अशाढात्, अण्,
 मन्थ-दण्डयोः ॥
 वृत्तिः ॥ विशाखालाषादाशडत्तम्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्निष्ठये यथासंख्यं मन्थदण्डयोः
 भिर्धेययोः ।
 वार्त्तिकम् । चूडाविभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix *an* (+—अ) comes in the sense of ‘that whose purpose is this’, after the words *viśākhā*, and *ashāḍhā*, when the derivative of the first is combined with *मन्थ* and that of the second with *दण्ड* ॥

As विशाखो मन्थः, आशाढो इडः ॥
Vārt :—So also after the words चडा &c. As चडा प्रयोजनमस्य = चौडम्,
 श्रद्धा प्रयोजनमस्य = आश्रदम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥
 वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकंभ्यम्भः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्निष्ठये । ठओपवाः ।
 वार्त्तिकम् ॥ विशिष्टप्रिपतिर्हाहप्रकृते लात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वाविभ्यो यहन्तर्वर्णः ॥
 वा० ॥ पुण्याहवाचनादियो लग्नवक्त्रव्यः ॥

111. The affix *Chha* (ईय) comes in the same sense of ‘that whose purpose is this’, after the words अनुप्रवचन &c.
 This debars ठच् ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य = अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vārt :—So also after the derivatives formed by the affix अन् (यु) from the radicals विश्, ‘to enter’, फूर्, ‘to fill’, पत् ‘to fall’, and रुह ‘to mount’, when preceded by a word. As शृष्टप्रवेशनीयम्, प्रपापूर्णीयम्, अध्यप्रपतनीयम्, प्रासादारोहणीयम् ॥

Vārt :—The affix वत् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गं प्रयोजनमस्य = स्वर्यम्, वशाल्यम्, आयुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vārt :—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य = पुण्याहवाचनं, स्वस्तिशाचनं, शान्तिशाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेशन, 5 प्रवेशन, 6 अनुप्रवेशन, 7 अनुवासन, 8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारंहण, 11 प्रारम्भन, 12 आरम्भन, 13 आरोहण, 14 अनुवेशन, 15 अनुवासन, 16 प्रोत्तेजन ॥

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशाइश्यपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्निष्ठये । ठओपवाः ।

112. The affix *Chha* comes in the same sense of “that whose purpose is this”, after the word *samāpana*, when it has a word in composition preceding it.

This debars ठङ् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनमस्य = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word पद in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samāpana.

ऐकागारिकद् चौरे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ऐकागारिकद्, चौरे ॥
वृत्तिः ॥ ऐकागारिकद् इति निपात्यते चौरेभिधेये ।

113. The word ऐकागारिकद् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in डीए. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य = ऐकागारिकः fem. की ॥ This word can be regularly formed by ठङ्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षा:, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in डीए ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकद् with the irregular Vṛiddhi of the first syllable.

आकालिकडायन्तवच्चने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक द्, आयन्तव वने ॥
वृत्तिः ॥ आकालिकद् इति निपात्यते आयन्तवच्चने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आऽशः । आयन्तवो-
दैत्यतद्विशेषणम् । इकद् प्रथयद्वच निपात्यते ।
वाच्चिकम् । आकालाद् ठङ्गच ॥

114. The word आकालिकात् is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयित्युः 'a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विद्युत् "a lightening lasting a twinkle". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vart:—The affixes ठन् and ठङ् also come after आकाल; as आकालिका विद्युत् ॥

So far is the governing power of the affix ठङ् V. I. 18.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥
वृत्तिः ॥ तेनेति मृत्युयासमर्थालुत्यामत्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुत्यं क्रिया चत्त्वा भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत् राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेणतव रूपः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र, तस्य, इव (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदेति सप्तीसमर्थान्तस्येति बष्टीसमर्थाद्य इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of “like what is therein or thereof”.

As मथुरायानि॒व = मथुरावत् ‘like that in Mathura’. as मथुरावत् लुप्ते प्राकारः, पादाणे-
पुत्रवत् साकेते परिषाः, देवदत्तस्यद् देवदत्तवद् यज्ञस्यास्य गावः &c.

तदैर्हम् ॥ ११७ ॥ पदानि॑ ॥ तद्-अर्हम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदेति द्वितीयासमर्थार्हस्मित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of “befitting that or suited to that”.

As राजानमर्हते॑ = राजवत् पालनम् “the protection as befits a king i.e. as a king should protect”. आद्याणवत्, क्षिप्रवत्, क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि॑ धात्वर्थे॑ ॥ ११८ ॥ पदानि॑ ॥ उपसर्गात्-छन्दसि॑-धात्वर्थे॑(वति) ॥
वृत्ति॑ ॥ उपसर्गात्साधनं धात्वर्थे॑ वर्तमानास्यार्थे॑ वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि॑ विशेषे॑ ॥

118. In the Chandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्गतः and निश्चतः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्गते॑ निश्चते॑ याग्नि॑ वस्तु॑ पृथगेवि॑ प्रगृथिनोऽवृ॑ सेना॑ ॥ “When thou O Fire ! goest
burning high (उद्गतः = उद्गतान्) and low (निश्चतः = निश्चतान्) trees &c.

तस्य भावस्वतलौ॑ ॥ ११९ ॥ पदानि॑ ॥ तस्य-भावः॑ त्वतलौ॑ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति॑ बष्टीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे॑ त्वतलौ॑ प्रत्ययो भवतः॑ ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— — / त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of “the nature thereof”.

As अभृत्य॑ भावः॑ = अभृत्यम् or अभृत्या॑, गोत्वम् or गोत्ता॑ ॥

आ॑ च॑ त्वात्॑ ॥ १२० ॥ पदानि॑ ॥ आ॑-च॑-त्वात्॑ (त्व-तलौ॑) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणस्त्व इति॑ वश्यति॑ । आ॑ एतस्मात्त्वयंतशशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम, स्तत्र॑ त्वतलौ॑ प्र-
त्यावधिकृतौ॑ वेदितव्ययो॑ ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. 1. 122, त्व and तल् are read, giving the forms पृथुत्वम् and पृथुता॑ &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. 1. 124. The word त्व in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes नञ्च and रञ्च (VI. 1. 87). Thus लिया॑ भावः॑ = लियम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता॑ ‘the nature of a female’. पुस्तम्, पुस्ता॑, पैद्वम् ॥

न नज्जूर्वात्तुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥
ननज्जूर्वात्, तत्पुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ इत उत्तरे वे भावप्रथयासे नज्जूर्वात्तुरुषात्र भवति चतुरशीन्वर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught hereafter, do not come after a Tatpurusha compound formed by the negative particle नज्ज्, with the exception of the following:—chatura, saṅgata, lavaṇa, vāṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपति, अपटु and अरमणीय will have two forms only i. e. अपतित्वम् or अपतिता, अपटुत्वम् or अपटुता, अरमणीयत्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. i. 128, other compounds will have एक् also, as सैनापत्वम् ॥ An exception to this is आविर्यू (VII. 2. 25), as used by the author himself. Why do we say नज्ज् पूर्वात् "a Tatpurusha whose first member is नज्ज्"? Observe वार्षिकत्वम्, प्राजापत्वम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha'? Observe, when the word अपटु is a Bahuvrīhi compound meaning नास्य पटवः सन्ति, its derivative will be आपटवम्. So also, आलघवम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नज्ज्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, आलवण्यम्, आवट्यम्, आबूध्यम्, आकल्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is युध instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्ञा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच, वा ॥
वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमास्मिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्छत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतस्मिन्वर्ते ॥

122. The affix imanich (इमन्) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पौरोभवः=प्रथिमन् nom. प्रथिमा (पृथु+इमन्=पृथु+इमन् VI. 4. 155=प्रथु+इमन् VI. 4. 161=प्रथिमा), or पार्थवम् by V. i. 131. So also प्रहिमा or माइवम् ॥ The उ of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and ए is substituted for एक् by VI. 4. 161. Of course, the affixes त्व and तल् come here also as, पृथुत्वम्, दृढत्वम्, पृथुता, मृदुता ॥

1 पृथु, 2 चृदु, 3 महत्, 4 पटु, 5 तत्, 6 लत्, 7 वह्, 8 साख्, 9 आशु (आशु!), 10 उह (ऊरु), 11 एह, 12 बहुल, 13 खण्ड, 14 इण्ड, 15 अण्ड, 16 अक्रिच्चन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वस्त, 21 मन्द, 22 स्वादु, 23 ल्लस्व, 24 शीर्घ, 25 प्रिय, 26 वृष, 27 एजु, 28 किप्र, 29 द्विष, 30 अखु*, 31 वेण (!).

वर्णहट्टादिभ्यः प्यञ्च च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-हट्टादिभ्यः प्यञ्च च ॥
वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो हट्टादिभ्यम् प्यञ्च प्रत्ययो भवति, चकारास्मिन्विद्य, तस्य भाव
इत्येतस्मिन्विद्य ॥

123. The affix shyañ ($\pm$ —च) also comes, as well as imanich, after a word denoting colour, and after the words dridha &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्रलत्य भावः = शौक्रलत्यम्, शुक्रिलमन्, शुक्रलत्य, शुक्रलता, कार्यश्चम्, कृष्णिलमन्, कृष्णलत्यम्, कृष्णता; दाढ्येम्, द्रविलमन् (nom. ^०मा), द्रव्यम्, द्रव्यता ॥

The च of पञ्चम् shows that the feminine is formed by ढीच् (III. I. 41). As औचित्यः fem. औचिती (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ़, 2 वृढ़*, 3 परिवृढ़, 4 भृशा, 5 कृशा, 6 वक्र (चक्र), 7 शुक्र*, 8 चुक्र*, 9 आम्र 10 कृष्ण, (आकृष्ण), 11 लवण, 12 साम्र, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 जड़, 16 बधिर; 17 पर्णित 18 नमुर, 19 मूर्ख, 20 मूक, 21 वैर्यातलातमतिमनःशारसानाम् (लाभ is also read. The affix shyañ is added to compounds ending in yāta &c preceded by vi, as, विवातस्यम्, वियायात्यता, वियातिमा, वौयात्यं; विलाभत्यं, विलाभता, विलाभिमा, वौलाभ्यं, विमतिस्यं, विमतिता, विमतिमा, वैमत्यं and वैमतं (V. 1. 131); विमनस्यं, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यं and विशारद्यं, विशारदता, विशारदिमा, वैशारदम्) ॥ 22 समो, मतिमनसोः; (The words mati and manas preceded by sam take shyañ, as संमतिता, संमतिमा, &c). 23 जवत्. 24 अम्ल, 25 बाल, 26 तृष्ण, 27 मन्त्र, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 हर्षिणी ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः, कर्मणे, च (पञ्चम्) ॥

बृन्तः ॥ गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसर्वेभ्यः कर्मण्यभिघेये यम् प्रत्ययो भवति । अकाराद् भवेत् च ।

वार्त्तिकम् ॥ आतुर्वर्ण्यसीनं स्वार्थउपसंख्यानम् ॥

124. The same affix shyan has after a word expressive of quality, and after Brāhmaṇa &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाडप्रयम्^{so} also ब्राह्मणम्, माणव्यम् ॥

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is akṛītigāna i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vidit :—The affix does not change the sense in आतुर्वर्ण्य &c, as आतुर्वर्ण्य च च, as आतुर्वर्ण्यम् ॥ आतुराभ्यम्, बैलोक्यम्, वैस्वर्यम्, शाद्युग्यम्, सैन्यम्, सान्निध्यम्, सामी-व्यय, भौपम्यम्, सौख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाडब, 3 माणव, 4 अर्हतो तुम् च, as आर्हन्यम् 5 चोर, 6 धूते 7 भारातय, 8 त्रिपथ, 9 अपराधय, 10 उपराधय, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 असेवक, 16 संवादित्, 17 संवेशित्, 18 संभाषित्, 19 बहुभाषित्, 20 शीर्षधातित् (शीर्षपातित्), 21 विधातित्, 22 समस्य, 23 विषमस्य, 24 परमस्य, 25 मध्यमस्य, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 चपल, 29 निपुज, 30 पिशुन, 31 कुतूहल*, 32 क्षेत्रज्ञ, 33 निन्दन*, 34 बालिश, 35 अलस, 36 दुष्पुरुष,

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गड्डन्, 42 दाशाद्, 43 विशास्ति*, 44 विषम*,
 45 विषात*, 36 निषात*, 46 सर्ववेदारिम्भः स्वार्थे, सार्ववेदः = सर्ववेदः ॥ 48 चतुर्वेदस्योभ्यपदवृद्धिश्च, as
 चातुर्वेद्यम् 49 शौडीर 50 मूक, 51 कृषि, 52 विशासि, 53 पिशाच्च, 54 विशाल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57
 निव 58 निधान 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निर्घातन्, 62 राजपुरुष, 63 विशाय 64 विशात्, 65 विजात्, 66
 नव्यात्, 67 सुखित्, 68 दीन, 69 विरक्षय, 70 उचित्, 71 सम्ब, 72 शील, 73 तत्पर, 74 इंद्रप, 75 यथा
 तथा, 76 पुरुष, 77 उनः उनः; 78 अभाष्ण, 79 तरतम्, 80 प्रकाम, 81 वयाकाम, 82 निष्कृल,
 83 स्वराज, 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सप्त्राज, 87 अविदूर, 88 अपिशुन, 89 अनुशंस, 90 अवया-
 तथ, 91 अवयापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकूल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 कृत्विज्, 97 उदासीन,
 98 ईश्वर, 99 प्रतिभृ, 100 साक्षिन्), 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 बुगपद,
 105 पूर्वाश्र, 106 उत्तराधर ॥ बाढ़तिगण ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥
 शृणिः ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च भवति भावकर्मणोर्थयोः भवति; नशदस्य लोपश्च मवति ॥

125. The affix *yat* (य) comes in the sense of “nature thereof or action thereof”, after the word *stena*, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः क्रम वा = स्तेनम् ॥ Some divide the sūtra into two स्तेनात्-
 यत् भवति (2) ततो यत्र लोपश्च as स्तेनम् and स्तेनम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥
 शृणिः ॥ साख्यशब्दाद् वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः ॥
 वार्त्तिकम् ॥ दूतवणिगम्यां ज्ञेति वन्नव्यम् ॥

126. The affix य comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the word साख्य ॥

As सख्यम् ‘friendship’.

VArti—So also after the words दूत and ज्ञेति, as, दूत्यम् and ज्ञेतिज्यम् ॥
 The word ज्ञेतिज्यम् is formed by V. I. 124, ज्ञेति belonging to ब्राह्मणादि class.

कपिज्ञात्योर्धक् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि ज्ञात्योः, धक् ॥
 शृणिः ॥ कपिज्ञातिशब्दाद्यां धक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः ॥

127. The affix धक् (+—य) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the words *kapi* and *jñāti*.

Thus कपे भावः कर्म वा = क्रांपदम्, ज्ञातेऽप्यम् ॥ The rule of अथसंख्य (I. 3. 10)
 does not apply anywhere under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्योर्यक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥
 शृणिः ॥ पत्यन्ताद्यातिपद्विकालुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः ॥

128. The affix *yak* (+—य) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after a compound ending with *pati*, and after *purohita* &c.

Thus सेनापते भावः कर्म वा = सैनापत्यम्, गाहपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहित्यम्, राज्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् असे), 3 मामिक (संग्रामिक), 4 खण्डिक, 5 प्रुहित*, 6 आल, 7 मन्द, 8 खण्डिक, 9 शण्डिक, 10 धर्मिक (धर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक*, 13 शिलिक (शीलिक), 14 चूतिक, 15 सूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 अज्जलिक 18 अज्जनिक, (अज्जतिका), 19 छविक, 20 शुचिक (पुत्रक), 21 अविक*, 22 शत्तिक, 23 पर्विक*, 24 पथिक (पथिका), 25 चमिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक*, 29 सूचिक, 30 संस्क*, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नार्स्तिक*, 33 अज्ञानिक, 34 शाक्वर (एक्वर), 35 नागर*, 36 चूडिक, 37 एषिक, 38 मिलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 छविक, 42 पूतिक, 43 पविक, 44 सलनिक, 45 पक्षिक, 46 जलिक, 47 शर्मिक, 48 तिथिक, 49 प्रचिक, 50 प्रविक, 51 परिक, 52 पूजनिक, 53 मूचिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृज्ञातिवयोवच्चनोदगात्रादिभ्योऽभ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-
ययो वच्चन-उद्गात्रादिभ्यः, अभ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृज्ञातिवयाच्चिभ्यः प्रातिपदिकोऽयो वयोवच्चनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यशाश्च प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोर्थयोः ॥

129. The affix *añ* ($\pm$ —अ) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after class names of animals, and words expressing age, as well as after *udgâtpi* &c.

Thus अश्वस्य भावः कर्म वा = आश्वम्, औष्ट्रम्, कौमारम्, कैशोरम्, औत्रेवम् ॥

1 उहात्, 2 उत्रेत्, 3 प्रतिहत्, 4 प्रशस्त्, 5 होत्, 6 पोत्, 7 हर्त् (कर्तु), 8 रथगणक
9 पञ्चगणक (पञ्चगणक पञ्चगणक), 10 सुषु, ॥ दुषु, 12 अश्रु, 13 वधु, 14 शुभग मन्त्रे ॥ In
the Mantra literature subhaga takes अभ्, as महते सैभगाय; sometimes there is no अस्,
as सौभाग्य मर्त्यै इत्याय ॥

हायनान्तयुवादिभ्योण् ॥ १३० ॥ हायतान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकोऽयो युवादिभ्यशाश्च प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः ॥
वासिंकम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix *aŋ* ($\pm$ —अ) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after compounds ending in *hâyan*, and after *yuvana* &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा = द्वैहायनम्, द्वैहायनम् ; योहायनम्, स्थाविरम् ॥

Vṛt :—The य of श्रोत्रिय is elided, as श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा = श्रोत्रम् ॥

1 युवन्, 2 स्थाविर, 3 होत्, 4 यजमान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 आत् (भात्), 7 छु-
तुक (कतुक), 8 श्रमण (श्रणम), 9 कटुक*, 10 कम्पाडलु, 11 कुर्की, 12 कुर्की, 13 हुःस्त्री, 14 सुहस्त्र
15 दुर्दृश्य, 16 सुदृद, 17 दुर्दृद, 18 सुआत्, 19 दुर्वात्, 20 वृश्न, 21 परित्राजक, 22 सब्दाचारिच, 23
अनृशंस, 24 हस्तासे (हस्य असमासे), 25 कुशल, 26 चपल, 27 नियुण, 28 विशुत, 29 कुहूल, 30 से-
चन्त, 31 श्रोत्रियस्य यलोपश्च, 32 यात्, 33 कृतक, 34 कुचुक, 35 कन्दुक, 36 मियुन, 37 कुलली, 38 म-
हस्, 39 कितव, 40 पोत. ॥

इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अण्) ॥
वृत्तिः ॥ इगन्ताश्च लघुपूर्वाश्च प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix *an* (+—अ) comes in the sense of ‘nature or action there of’, after a stem ending in इक् (इ, है, उ, ऊ or औ) or ल्क्, when the preceding syllable is prosodically light.

Thus शुचे र्भावः कर्म वा = शौचय, मौनम् (मुनि), नागरम् (नगर), हारितकम् (हरीतकी) पादवम् (पद), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् ‘the preceding syllable being light’? Observe कांडूत्वम्, पाण्डुत्वम् ॥ Why काव्यम् from कावि? The word कावि takes व्यञ्ज as belonging to Brāhmaṇādi class V. i. 124.

N. B. The word *anta* in the Sūtra may will be dispensed with. The aphorism *laghu-pūrvād ikali* will give the same meaning.

योपधाद्गुरुपोत्तमातुभ् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-तुभ् ॥
वृत्तिः ॥ विप्रभूतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधात्गुरुपोत्तमा-
तुभ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥ वार्तिकम् ॥ सहायादेवति वक्तव्यम् ॥

132. The affix *vun* (+/-अक) comes in the sense of ‘nature or action there of’, after a polysyllabic stem whose penultimate letter is श्, and whose penultimate syllable is prosodically heavy.

The word उपोत्तम् means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is शुरु ‘heavy’, is called गुरुपोत्तमम्: the योपथा means ‘having penultimate श्’.

Thus रामणीयकम् from रामणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say “the penultimate letter being श्”? Observe विमानत्वं from विमान ॥

Why do say शुरुपात्तम् “the penultimate syllable being heavy”? Witness सहायत्वम् ॥

Vart:—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम् and उपथा should be distinguished: the first means penultimate syllable (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate letter.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः; च (बुझ्) ॥
वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुझ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix *vun* comes in the sense of ‘nature or action there of’, after a dyandva compound and after the words *manojña* &c.

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा = गोपालपशुपालिका, शैव्योपाध्याचिका, कौस्तकुञ्जिकिका, मानोज्ञकम्, काल्याणकम् ॥

1 मनोज्ञ, 2 प्रियरूप, 3 अभिरूप, 4 कल्याण, 5 मेपाविन्, 6 भास्य, 7 कुलपुत्र, 8 छान्दस, 9 छात्र, 10 शोत्रिय, 11 चोर, 12 धूरे, 13 विश्वेष (विश्वेषित), 14 उवर, 15 कुपुत्र*, 16 प्रामपुत्रा, 17 शामकुञ्जः*, 18 प्रामषण्ड (प्रामषण्ड), 19 प्रामकुमार, 20 सुकुमार, 21 बहुल, 22 अवश्यपुत्र (अवश्य), 23 अमुदपुत्रा, 24 अवश्यकुल, 25 सारपत्र, 26 शतपुत्र, 27 कुशल, 28 अहंपुरुष ॥

गोत्रचरणाच्छाल्यात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-
अत्याकार-तद्-अवेतेषु (बुञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनश्वरणवाचिनश्व प्रातिपश्चिकाद् दुम् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघा-
रिषु विषयभूतेषु ॥

134. The affix vuñ comes in the sense of ‘nature or action thereof’ after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof).

The word श्लाघा means boasting; अत्याकार means ‘contempt’, तद् अवेतः means तद्वाप्तः: ‘who has gained that’, or तज्ज्ञः: ‘who inquires that’. The word सत् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तश्वेतः means “who has obtained that or who has known that”.

To take first श्लाघा as गार्गिकथा श्लाघते or काटिकथा श्लाघते “boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Kaṭha”. To take अत्याकारः, as, गार्गी-कथात्याकुरुते, काटिकथात्यकुरुते “he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Kaṭha”. To take तश्वेता as, गार्गी-कामवेतः, काटिकामवेतः = प्राप्तः or अवश्यतावात् ॥

Why do we say “when it means boasting &c” Observe गर्थस्यम्, कठत्वम्! The य of गार्थ is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्राश्च ऋत्विग्विश्ववचनः ऋत्विग्विश्ववचनः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix chha (ईय) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after words expressing Hotrā priests.

Thus आच्छादाकीयम्, मैत्रावर्णायिम्, द्वार्याणाच्छंसीयम्, आशीशीयम् प्रतिप्रस्थाशीयम् नेष्टी-
यम् पोत्रीयम् ॥ होत्रभ्यः is plural to prevent application of I. 1. 68. therefore the rule does not apply to the word-form ‘hotriā’ derived from हु + स्वन meaning a ṛitor.

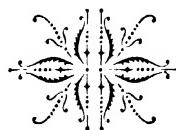
ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-त्व ॥
वृत्तिः ॥ होशाभ्य इत्यनुवर्तते । ब्रह्मनशब्दाद्वैतावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः; छस्थापवादः ॥

136. The affix *tva* (*त्व*) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word *Brahmaṇ*, denoting a kind of Hotrâ priest.

This debars ल. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म ला = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars सङ् ॥

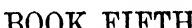
When ब्रह्मण् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मसा ॥

So much for the province of the affixes नम् and स्तम् (IV. i. 87).

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खज् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम्-भवने-क्षेत्रे-खज् ॥
वृत्तिः ॥ निरेशोश्व समर्थविभन्तिः । धान्यविशेषवाचिन्यः वटीसमर्थेभ्यो भवनेभिर्भये खज् प्रस्त्ययो भवीत,
सच्चरनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix khañ (त-ईन) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Böhtlingk, the Sūtra should be thus translated, “To a corn-name is added ईन, to express the fields in which the corn grows”. According to Ballantyne, it is translated “when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix khañ”.

The word धान्यानां ‘of grains’, shows that the word in construction should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form धान्य, but to words which denote various kinds of dhanya (I. 1. 63). भवन means ‘the place where a thing is produced or grows (भवन्ति जायन्ते)’ ॥

Thus शुग्नानां भवने क्षेत्रं = मौसीनम्, कौद्रवीणम्, कौलस्थीनम् ॥

Why do we say “of grains”? There will be no affixing in a case like this शृणानां भवने क्षेत्रं ॥

Why do we say “when it is a field”? Observe शुग्नानां भवने कुशूलं ‘a granary where kidney-beans grow’.

ब्रीहिशाल्योदक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ ब्रीहि-शाल्योः-दक् ॥
वृत्तिः ॥ ब्रीहिशालिशाल्यां दक् प्रस्त्ययो भवति भवने क्षेत्रे इभिर्भये खभोपवासः ॥

2. The affix dhabak (त-एर्य) comes in the above sense of ‘a place of growing, when it is a field’, after the words ब्रीहि and शालि ॥

Thus श्रीहिनां भवने क्षेत्रे = व्रहेयम्, शोलयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-षष्टिकात्, यत् ॥
वृत्तिः ॥ यवादित्यः शष्टेभ्यो यवप्रत्यये भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये यजोपवादः ॥

3. The affix *yat* (य or य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words *yava*, *yavaka*, and *shashṭika*.

This debars खञ् ॥ Thus यवानां भवने क्षेत्रं = यैव्यम्, यवव्यम्, षष्टिक्यम् ॥ See VI. I. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-भङ्ग-अणुभ्यः(यत्) ॥
वृत्तिः ॥ तिल माष उमा भङ्ग अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यवप्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix *yat* comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words *tila*, *māṣa*, *umā*, *bhaṅgā* and *aṇu*.

The affix *khañ* will come in the alternative. Thus तिलस्यम् or तैलीनम् 'a field for growing sesamum', मौष्यम् or माषीनम् 'a field for growing beans', डेम्यम् or औमीनम् 'a field of linseed', झैङ्ग्यम् or भाङ्गीनम् 'a field of hemp', धणव्यम् or धाणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खवप्रौ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खवप्रौ ॥
वृत्तिः ॥ सर्वचर्मनश्चानृतीयासपर्याकृत इत्यस्मिन्नर्थे खवप्रौ प्रत्ययो भवतः ॥

5. The affix *kha* (ईन) and *khañ* (उ—ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word *sarvacharman*.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मणः. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वचर्मणकृतः = सर्वचर्मणः or सार्वचर्मणः: "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-सम्मुखस्य, दर्शनः, खः ॥
वृत्तिः ॥ यथामुखशब्दात्म्यशब्दात्मीत्यसपर्याकृत इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवतः ॥

6. The affix *kha* (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words *yathāmukha*, and *sanmukha* being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an *Avyayibhāva* compound, the meaning of यथा being that of likeness II. I. 6. Thus यथामुख दर्शनः =

यथामुखीनः—‘showing or reflecting the likeness of the face’—a mirror. सर्वस्य मुखस्य दर्शनः—सम्मुखीनः—‘showing or reflecting the whole face’—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्ग कर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिगिष्ठः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्रं पात्रं इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाङ्गामोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pātra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन) comes in the sense of “what pervades or fills the whole of that”.

Thus सर्वपथं व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथः; सर्वाङ्गीणस्तापः; सर्वकर्मीणः पुरुषः; सर्वपत्रीणः सारथिः; सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्थाप्रमुच्यते । आङ्गमर्थाशयां तयोरब्ययीभावः । आप्रपदशब्दान्तविति द्वितीयासमर्थाङ्गामोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) comes after the word āprapada, in the sense of “reaching thereto”.

The word प्रपद means the ‘top of the foot’. आ means “upto”. आप्रपद is an Avyayibhāva compound meaning ‘to the top of the foot’. Thus आप्रपदं प्राप्नोति = आप्रपदीनः पटः ‘cloth reaching to the end of the feet’, i. e. showing the width of the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वाङ्ग-अयानयं, बद्धाभक्षयति नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदशब्दिन्यः शब्दैऽस्तविति द्वितीयासमर्थेण्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेयं इत्येवत्पर्येषु खः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupada, sarvānna, and ayānaya, being in the second case in construction, in the senses of ‘so bound’, ‘eating that’, and ‘to carry thereto’ respectively.

Thus अनुपदं बद्धा = अनुपशीना ‘a kind of shoe’; this word is always feminine. The force of अनु here is that of ‘length’ or ‘likeness’. That is ‘a shoe of the measure of a foot’. So सर्वान्नानि भक्षयति = सर्वान्नामोर्भिषुः ‘a mendicant who eats the whole food’. So also अयानयीनः शारः ‘a chessman or piece that is taken to the position on the chess called ayānaya’. The word अयानय is compounded of two words अय, meaning ‘going from right to left’, and अनय ‘from left to right’;

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अभानयति is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अय or अनय, but not both. Kaiyyaṭa : यस्तु शार एक पाइर्य एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्षदात् पार्षदान्तरमानीयते, स एव भयानयं नीयते, अन्यात्तु अयमेव नीयते, अनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तस्मिन्ति द्वितीयासमर्थेभ्यो अनुभवतीत्यस्मिन्तर्येखः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of “who witnesses or experiences that”, after the words parovara, parampara and putraputra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in रा being irregular, the compounding being caused by the affix. परांश्चरांश्च अनुभवति = परोवरीणः “who lives to see high and low”. The word परम्पर is compounded of पर and परत, the compounding being caused by the affix. As, परंश्च परतरांश्चानुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly उत्तरपौत्रीणः ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting this affix. As मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिन्निः ॥

आवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकामं, गामी (खः) ॥
वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्तर्येखः प्रत्ययो भवति ॥ वात्तिकम् ॥ विपरीताच ॥

11. The affix kha comes in the sense of “who purposes to go”, after the words avārapāra, atyanta, and anukāma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means ‘गमिष्यति’, see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70: the word गामी governing the accusative. Thus अवारपार गामी = अवारपारीणः ॥

Vārt—So also when the words are reversed. As पारावारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारीणः and पारीणः ॥

So also अलन्तं गामी = अलन्तीनः = भृशं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥
वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्लायां छुबन्तसङ्गुशयः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्यार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्तवशाति अलन्तसंयोगे द्वितीया ॥

वात्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपो इलुग्वक्तव्यः ॥ १३ ॥ अनुपत्तानुत्तरपरस्य च वा यतोपो वक्तव्यः ॥

12. The affix kha comes after the word samâmsamâm in the sense of ' who bears in the womb '.

The word विजायते means गर्भं धारयति 'who bears in the womb'. This verb governs the accusative of time समांसमां by II. I. 29. Thus समांसमां विजायते = समांसमीना गौः, समांसमीना वडवा ॥

Vart :—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young'. i. e. विजायते = गर्भमोषनं ॥ According to them, the verb governs the locative : समायो समायो विजायते = समांसमीना, the य् of the first समायो being elided, the rest of the vibhakti (आय) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vart :—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the य् only of both members is to be elided and a sentence formed. As समां समां विजायते or समयो समयो विजायते ॥

अद्यश्वीनावष्टव्ये ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यश्वीन-अवष्टव्ये ॥

वृत्तिः ॥ विजायतइति दर्जते । अद्यश्वीन इति निपास्यते अवष्टव्ये विजने । आसन्ने प्रसवे । आविष्ट्ये हि मूर्खन्यो विधीयते, अवाचालम्बनाविष्ट्ययोर्पित ॥

13. The word adyaśvînâ is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word विजायते is understood here. The word अवष्टव्य means 'imminent, near'. It is formed by अव + संभ + त्व, the स् being changed to य् by VIII. 3. 68. Thus अय वा श्वो वा विजायते = अद्यश्वीना गौः: "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also अद्यश्वीना वडवा ॥

Some do not read विजायते into the sûtra, which then means "The word adyaśvîna is irregularly formed meaning imminent". As अद्यश्वीनं मरणं 'imminent death'. अद्यश्वीनो वियोगः 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपास्यते । आङ्गपूर्वाद आ तत्य गोः प्रतिपासनात् कर्मकारिणि खः प्रस्ययो निपास्यते ॥

14. The word âgavîna is irregularly formed.

This word is formed by adding ख् to the word गो preceded by the preposition आ, as आगो + ख् = आगवीनः ॥ The force of the affix is that of 'a servant'. A person who is engaged in business till the return of the cows, i. e. a day-labourer.

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥ पनानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गोः पश्चाद् अनुगु । अनुग्वलशङ्गामीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रस्ययो भवति ॥

15. The affix kha comes after the word anugu in the sense of ' who is fit to follow '.

Thus the word अनुगु means गोः पश्चाद् ॥ Thus अनुगु पर्यामं गच्छति = अनुगीनः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनोऽयत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्मि द्वितीया समर्थविभक्तिरुपर्ते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वनशब्दाद् द्वितीयासम-याइलंगामीत्येतासन्नर्थे यत्खौप्रत्ययौ भवतः ॥

16. The affixes *yat* (य) and *kha* (ईन) come after the word *adhvan*, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अध्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्रात्तच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत्-खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकारायत्खौ च ।

17. The affix *Chha* (ईय) also as well as *yat* and *kha*, comes after the word *abhyamitra*, in the sense of 'who is able to go'.

The च draws in यत् and ख. Thus अभ्यमित्रं अलंगामी = अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = अमित्राभिषुलं भुष्ट गच्छति ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सत्रिहितगोस्तूहो देश उच्यते । भूतपूर्वमहणं तस्येव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वपार्थिकास्त्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix *khañ* (±—ईन) comes after the word *goshtha* in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठ भूतपूर्वः = गोष्ठीनो देशः 'a place which was formerly a Goshtha'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्वेशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्पृष्ठीसमर्थादेकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix *khañ* comes after the word *asva*, in the genitive case in construction, the sense being 'what is travelled over or traversed in one day'.

The word अश्वस्य being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The एकाहगमः means एकाहेन गम्यते i. e. what is or can be gone over in one day. Thus अश्वस्यैकाहगमोऽवा = आशीनः, as आशीनानि शतं पतिस्वा -- यावन्ति योजनान्येकाहेनाखेन गम्यते तासां शतं गत्वा ॥ सहस्राशीने वा इतः स्वर्गे लोकः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे उक्तार्थे अभिधेये अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणां ह विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो यथाकर्यं चिद्रुप्याशयितव्यै ॥

20. The word *sâlinâ* and *kaupîna* are anomalous, when meaning ‘modest’ and ‘a shameful action’ respectively

The word अधृष्ट means ‘not proud’, अकार्यम् means ‘unfit to be done’ i. e. an infamous act. The words come from शाला “a hall” and कूप ‘a well’. It is not easy to trace any connection between ‘modesty’ and ‘a hall’, or between ‘shameful’ and ‘a well’. However some say शालाप्रवेशनमर्हति ‘who deserves to enter a hall’= शालीनः, कूपावतारमर्हति ‘who deserves to be thrown into a well’= कौपीनः; hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As शालीनो जडः, कौपीनं पापं ॥

आतेन जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रातेन, जीवति (स्वभ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशात् त्रृतीया समर्थविभन्निः । व्रातशब्दश्च त्रृतीयात्मर्याज्जीवतीत्यास्मन्त्रे खम् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेपजीविनः संया व्राताः ॥

21. The affix *khañ* comes after the word *vrâta* in the third case in construction, the sense being “ who leads this life, or who lives by this ”.

The word व्रात means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor. व्रातेन जीवति = ब्रातीनः ‘a person who lives by the labour of his body, not of his brain’.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ साप्तपशीनमिति निपात्यते सख्ये अभिधेये ॥

22. The word *sâptapadîna* is anomalous, when meaning ‘friendship’.

The word साप्तपशीन comes from सप्तपश् but the connection of senses is not very clear. It is said सप्तमिः पैरेवायते = साप्तपशीनम् “formed by walking together seven steps or by talking together seven words”. The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the mar-

age irrevocable. सासपशीन seems to have some connection with that. The word सासपशीनः or °न् means 'a friend' also; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गविनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गविनम्, संज्ञायाम् (खञ्)॥
वृत्तिः ॥ हैयङ्गविनं निपात्यते संज्ञायां विषये । होगांशोहस्य लियङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavīna is anomalous, when it is a Name.

The word हैयङ्गविनम् means 'fresh butter'. The word comes from हा 'yesterday' and गो 'cow'. हो गोंशोहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i.e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकार in general. There is no affixing in हो गोंशोहस्य विकार when it means उद्धित् or 'whey'.

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणव्जाहचौ ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाक-
मूले, पील्वादि, कर्णादिभ्यः, कुणप्-जाहचौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति वष्टीसर्वेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च वथासंखयं पाकमूलयोरर्थयोः कुणप् जाहज इत्येती प्रत्ययो भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण्) and jāhach (जाहे) come after the words pilu &c and karṇa &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणप् comes after पील्वादि words, signifying 'ripening', and the affix जाहच् comes after कर्णादि words signifying 'the root'.

Thus पीडुनां पाकः = पीलुकुणः, कर्कन्तुकुणः, so also कर्णस्य मूलः = कर्णजाहम्, अभिजाहम् ॥

1 कर्ण, 2 अभिः, 3 नख, 4 मुख, 5 केश, 6 पाद, 7 गुच्छ, 8 भू, 9 शूद्र (भूमङ्गः भृशङ्गः), 10 सूत, 11 ओष्ठ, 12 पृष्ठ, 13 मख, 14 अङ्गगुष्ठः ॥

1 पीलु, 2 कर्कन्तु ("न्तु"), 3 शर्मी, 4 करीर, 5 कुवल, 6 बदर, 7 अश्वस्थ, 8 खदिर ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति वष्टीसमर्थात्पक्षशब्दान् मूलभिर्भये तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sūtra is drawn into this aphorism; and not the word पाकः as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim वरचि-

हेक्षेशोऽप्यनुवते “ Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid ”.

Thus पक्षस्थ मूल = पक्षतिः i. e. प्रतिपक्ष ‘ the root or the first day of a Paksha or a fortnight ’.

तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुञ्चुप-चणपौ ॥
वृत्तिः ॥ तेनति तृतीयासमर्थाद्विन्न इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप चणप इत्यौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes chuñchup (चुञ्चु) and chaṇap (चण) come after a word in the third case in construction, in the sense of ‘ celebrated through this ’.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्यया वित्तः = विद्याचुञ्चु, विद्याचणः, कंशचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (I. 3. 7).

विनभ्यां नानाज्ञौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ विनभ्याम, ना-नाज्ञौ, नसह ॥
वृत्तिः ॥ नि नभ् इत्येताणां यथासंख्य ना नाभ् इत्यौ भवतः । नसहेति प्रकृतिविदेशणम् । असहार्थे पृथ्वीमावे वर्त्तमानाभ्यां विनभ्यां स्वार्थे नानाज्ञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes ना and नभ् come respectively after the words वि and नभ्, in the sense of ‘ not being together ’.

Thus वि + ना = विना ‘ without ’; नभ् + नाज्ञौ = नाना ‘ several ’.

वे: शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वे:, शालच्, शङ्कटचौ ॥
वृत्तिः ॥ विश्वालच् शालच् शङ्कटज् इत्यौ भवतः । सापनकियावच्चनादुपर्गास्त्वार्थे प्रत्ययौ भवतः ॥

28. The affixes sālach (शाल) and saṅkaṭach (शंकट) come after the preposition वि, without changing the sense.

Thus विगते शृङ्गे = विशाले, विशंकटे ॥ Thus these words may apply to a cow, as विशालः, विशंकटः ॥ According to some these words are adjectives meaning ‘ great, large ’ &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम-प्र-उदः, च, कटच् ॥
वृत्तिः ॥ सम प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकारादेष्व ॥
वार्तिकम् ॥ कटप्रकरणे लाङ्गूलिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ संधाते कटच् वन्त्वयः ॥ वा० ॥ विस्तारे पटच् वन्त्वयः ॥ वा० ॥ हिले गोयुगम् ॥
वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य घटले बड्गवच् ॥ वा० ॥ विकारे स्नेहने तैलच् ॥
वा० ॥ भवनेसेवे इक्षवाकिभ्यः शाकदशाकिनी ॥

29. The affix kaṭach (कट) comes after the words sam, pra, ud, (and vi).

The वि is read into the sūtra by virtue of the word च ॥ Thus संकटम्, प्रकटम्, उल्कटम्, विकटम् ॥

Vārt :—The affix कटच् comes after अलादु, तिल, उमा, and भङ्ग in denoting dust thereof. As अलादुनां रजः = अलादूकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भंगाकटम् ॥

Vārt :—The affix गोष्टच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गांधं स्थानं = गांगांधं, महिरीगांधं, &c.

Vārt :—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अविकटम् ॥

Vārt :—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and अविपटः ॥

Vārt :—When a couple is denoted, the affix is गोयुगच्, as, अश्वगोयुगम्, उद्गोयुगम् ॥

Vārt :—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्व-षड्गवम् ॥

Vārt :—The affix तैलच् comes when it means the oil of it. As एण्ड-तैलम्, इंगरीतैलम्, तिलतैलम् ॥

Vārt :—The affixes शाक्षर and शाकिन denote 'a field where it grows'; after the words इशु &c. As इशुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्य ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्, कुटारच्, च ॥

वृत्तिः ॥ अवशासन्, कुटारच् प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् ॥

30. The affix कुटारच् as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुटारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटभ्रनादज् भ्रदचः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, टीटच्च-नादच्च-भ्रदचः ॥

वृत्तिः ॥ अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नादच् भ्रदच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes टीटच्, नादच् and भ्रदच् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकाया नतम् = अवटीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रदम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवरीटा नासिका, अवरीटः पुरुषः ॥

नोर्धिङ्गिरीसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, विडच्च-विरीसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्युवर्तते, संज्ञायामिति च । निशाङ्गानासिकाया नते ऽभिधेये विडच् विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥

32. The affixes विडच् and विरीसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

Thus निविडम् and निविरीसम् ॥ How do you say निविडाक्षेशः or निविडं वस्त्रम् It is by analogy.

इनच् पिट्चिक चि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेत्रित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतोभिपेते इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत्सत्सांत्रियोगेन च निशाद्दिस्य यथासंख्य चिक चि इत्येतावरिशी भवतः ॥

वार्निकम् ॥ कक्षारः प्रत्ययो वन्त्कव्याधिकच प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ छिन्नस्य चिलु पिङ्गाशास्य चाक्षुषी ॥ वा० ॥ चुलादेशो वन्त्कव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक् and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिक् + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vārt—So also comes क, and चिक् replacing नि, as नि + क = चिक् + क = चिकः ॥

Vārt—The affix ल comes after the word छिन्न in the sense of 'its eyes'; and चिलु and पिलु are substitutes of छिन्नः as, छिन्ने अस्य अक्षुषी = चिह्नः, पिङ्गः 'blear-eyed'

Vārt—चुल is also the substitute. As, चुलः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिलु, पिलु, चुलु "sore-eyes." They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यक्षासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-अधिभ्याम्, त्यक्त, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासीनारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थेत्यकन्त्रस्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (-त्यक) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively ; the words so formed being Names.

Thus उपत्यका = पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain', अधित्यका = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपत्यका or अधित्यका ॥

कर्मणि घटो अठच् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्मणि, घटः, अठच् ॥

वृत्तिः ॥ निर्वेशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्समीक्षमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थे अठच् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix athach (अठँ) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटते = कर्मणः पुरुषः 'a clever, proficient person'.

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, संजातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थे व्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठपर्ये इतच्च प्रत्ययो भवति ॥ संजातप्रहरणं प्रकृतिप्रियोषणम् ।

36. The affix itach (इत) comes after the words तारकां &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संजाता अस्य नभसः = तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 कट्टीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मत्र, 9 निष्कमण, 10 पुरीष, 11 उचार, 12 प्रचार, 13 विचार 14 कुडमल, 15 कण्टक, 16 मुसल*, 17 मुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तवक, 21 किसलय, 22 पल्लव, 23 खण्ड, 24 वैग, 25 निद्रा 26 मुद्रा, 27 दुमुक्ता, 28 धेनुज्या, 29 पिपासा, 30 श्रद्धा, 31 अन्न, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 द्रेह, 36 शैह, 37 सुख, 38 दुख, 39 उरकाया (उरकाण), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वर्मन्*, 43 ब्रान*, 44 गौ-रव*, 45 शास्त्र, 46 संरंग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुर, 52 हर्ष, 53 उरकर्ष, 54 रण*, 55 कुबलय, 56 गर्भ, 57 क्षुध (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 ऊर, 60 गर*, 61 रोग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कज्जल, 65 तृष्ण*, 66 कोरक, 67 क्षोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्खर*, 72 अङ्गुर, 73 शैवल, 74 बकुल*, 75 अश्रु*, 76 आराम*, 77 कलङ्क, 78 वर्षम, 79 कन्तल, 80 शूल*, 81 अङ्गूर, 82 इतक (इत), 83 प्रतिविश्व*, 84 विघ्नतन्त्र (विघ्न, तन्त्र)*, 85 प्रत्यय*, 86 शी-क्षा*, 87 गर्ज, 88 गर्भाद्विग्राणिनि. (गर्भिताः शालयः but गर्भिणी गोः) 89 तन्द्रा, 90 स्वक, 91 कर, 92 आङ्गोल, 93 गोर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्जद्घम्मातृचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्च-दघ्मच्च-मातृचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यतुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थदस्येति षष्ठपर्ये द्वयसच्च दघ्मच्च मातृच्च इत्येते प्रत्यया भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेन्द्रवति ॥

वार्तिकम् ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हिरोनित्यम् ॥ वा० ॥ डद्स्तोमे वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शनशतोऽनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विशतेऽन्ति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्याया आपि संख्ये मात्रज्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ वस्त्रन्तास्त्वार्थे द्वयसमात्रचौ बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasaach (द्वयसँ), daghnach (दघ्मँ) and mātrach (मात्रँ), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरः प्रमाणमस्य = ऊरद्वयसम्, उरुद्व-प्रम्, कर्मात्रम् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रम्, जानुद्वयसम् and जानुदघ्मम् ॥ As ऊरद्वयसपुरकम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix भात्रच्च comes in a general sense also. As प्रस्थमात्रम् 'a cubit long'.

Vart—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure. Thus शमः प्रमाणमस्य

= शमः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly विट्ठिः, वितस्तिः ॥ The affix mātra only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vārt :—The elision is invariable after a Dvigu. As हौ शमै प्रमाणमस्य = हिशमः, विवितर्स्तः ॥ Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. हौ विद्यी स्थातां वा न वा = हिशिदिः ॥

Vārt :—The affix इट comes after a word, when it denotes a stoma; as, पंचशशस्तोमः, पंचदशी रात्रिः ॥ The इ causes डीप् (IV. I. 15).

Vārt :—The affix विनि comes after words ending in शम् or शत्, as पंचशशिनोर्धमाताः, विशिनो माताः ॥

Vārt :—So also after the word विशति, as विशिनोऽङ्गिरः ॥

Vārt :—The affix मात्रच् comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As शमात्रम्, = शमः प्रमाणमस्य स्थात्र वा, विद्यिमात्रम्, प्रस्थमात्रम्, कुडवमात्रम्, पंचमात्रम्, इशमात्रा गातः ॥ An exception to this is contained in the 2nd Vārtika, where mātra is elided in Dvigu compounds, owing to the word नित्य being used there.

Vārt :—The affixes हृयसच् and मात्रच् come without changing the sense, diversely after a word ending in वतु ; as तावहृयसम्, = तत् परिमाणमस्य धान्याविस्ताशत् तावन्मात्रम्, एतावहृयसम्, एतावन्मात्रम् &c.

पुरुषहस्तिभ्यामन्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हस्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तद्द्वेष्येव, प्रमाणहति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थेभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति पष्ठधर्थे ऽण् प्रस्थयो भवति, चकाराद् हृयसजावयभ्य ॥

38. The affix aṇ (±—अ) also, as well as dvaya-sach &c, comes after the words purusha and hasti, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase तदस्य प्रमाणं is understood here. By च the affixes हृयसच् &c are drawn in. Thus पुरुषः प्रमाणमस्य = पौरुषम्, पुरुषहृयसम्, पुरुषप्रस्थम्, पुरुषमात्रम्, हस्तिहृयसम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिनम् ॥

Vārt :—The affix is always elided after a Dvigu. As हिपुरुषप्रस्थकम्, विपुरुषम्, हिहस्ति, विहस्ति, हिपुरुषी, विपुरुषी, हिहस्तिनी विहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुप् ॥ वृत्तिः ॥ तद्द्वेष्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकोभ्योस्येति पष्ठधर्थे वतुप् प्रस्थयो भवति ॥

Kārikā डावतावर्धयैषाज्ञिरेषाः पृथुगुच्छते ।

मात्राच्यप्रतिधाताय भावः सिद्धम् डावतोः ॥

पार्श्विकम् ॥ वतुप्रकरणे युधमरसम्-भ्यां छम्भसि साहश्यरपसंख्यानम् ॥

39. The affix vatup (वतुप्) comes after the words yad, tad, and etad, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase तस्य is understood here. As यत् परिमाणमत्य = यावत्, This form is thus evolved; यत् + वतुप् = यावत् (the ति अत् being replaced by आ by VI. 3. 91) = यावन्त् (the तुष्टि being added by VII. 1. 70) = यावान्त् (the अ being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti सु being elided by VI. 1. 68, and त् being elided by VIII. 2. 23 we get finally यावान्, यावान्, एतावान् ॥ The परिमाण is used in this sūtra, in order to distinguish it from the word प्रमाण used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore यत्, तद् & एतद् take the affixes 'mātra' &c also in the sense of प्रमाण, which would not have been the case, had परिमाण not been used in the sūtra, for then the special affix वतुप् would have debarred matrach &c in the case of यत् &c. The word दावत् in the kārikā is the name given to this affix वतुप् by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace दि of यत् &c, by आ; thus यत् + दावत् = यावत् ॥

Moreover the affix वतुप् being added in the sense of परिमाण, (capacity) only after यत् &c, it follows that the words so formed, may take the further affix मात्रच् &c in the additional sense of प्रमाण (length); which would not have been the case had the word परिमाण not been used in the sūtra. Thus तत् परिमाण मत्य = तावद् as धान्यं राशीकृतं । From this तावत् we have तावत् प्रमाणमत्य कुडधारेः = ताव-मात्रम् meaning यावद् राशीकृतस्य धान्यस्य रैर्यें, तादृशं भवति ॥

Vārtā:—The affix वतुप् comes in the sense of 'like this', after the words उभद् and अभसद् in the Chhandas. As व्यावतः पुरुषो यत्तं विप्रस्य मावतः ॥

किमिदंभयां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम-इदमभयाम्, वः, घः ॥
शृण्िः ॥ किमिवभ्यामुनरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ॥

40. After the words kim and idam, घ (स्य) is substituted for the च of vatup.

Thus किम् + वतुप् = की + वतुप् (VI. 3. 90) = कु + घतुप् (VI. 4. 148) = कियत् nom. कियान्. Similarly इयत् nom. इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ किमः, संख्यापरिमाणे, डति, च ॥
शृण्िः ॥ संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेदे हृत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानान् किमः प्रथमासमर्थादस्ये-ति वज्ज्ञर्थेऽडति: प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घावेशो भवति ॥

41. The affix डति (अति with the elision of इम्) as well as the affix vatup comes after the word किम्, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

The च introduces the affix चतुष् which is changed into चतुप् (इयक्) ॥

The word संख्यापरिमाण means संख्यायाः परिमाण i. e. संख्यापरिच्छेदः ‘making estimate by numbers’. As का संख्या परिमाण मेषां ब्राह्मणानां = कति ब्राह्मणाः or किमन्तो ब्राह्मणाः ‘how many Brahmanas in number do you estimate these’. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (saṅkhyā-parimāṇa) of any thing. But the word saṅkhyā-parimāṇa may be explained also as a Karmadhāraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean “quantitative number”. The sūtra will be rendered thus: “kim takes धृति, when it means a quantitative number”. It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimāṇa is redundant in the aphorism. For sometimes numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following :—

अब्रतानामगत्वाणं जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्राः समेतानां पारश्वत्वं न विद्यते ॥ Here the word सहस्रः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where किम् is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as केयमेषां संख्या इषानाम् ॥ The word parimāṇa in this sūtra is not used in its technical sense; as in Sūtra 39 ante: for its very repetition here shows that it is used here to denote ‘quantity’ in general, and not ‘capacity’, for a number cannot mean ‘capacity’.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥ वृत्तिः ॥ तदस्येदेव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix tayap (तयु) comes after a numeral, in the sense of “that whereof the parts are so many”.

The word तदस्य is understood here. Thus पञ्च अवयवा अस्य = पञ्चतयम् ‘having five parts’. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also दशतयम्, चतुष्टयम्, चतुष्यां (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15).

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥ वृत्तिः ॥ पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा उयजासेषो भवति ॥

43. The affix ayach (अय) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वावयवावस्य = इयम् or द्वितयम्, चयम् or त्रितयम् ‘a couple’ ‘a triad’ (VI. 4. 148).

The word तय is used in the sūtra to indicate the sthānin or thing to be replaced. Had it not been used, the sūtra would have run thus द्वित्रिभ्यामयः वा “ayach optionally comes after dvi and tri”. Here ayach would have be-

some a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word अय् or इय् will not form their feminine in ईएः; but अय् being taken as sthānivat to तय् (I. I. 56), the affix ईएः which by IV. I. 15, applies to तय्, applies to अय् also. Thus we have अयी
गतिः ॥ Moreover by I. I. 33, words ending in तय् are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of sthanivat इदेशा (I. I. 56), the words ending in अय् will also be Pronouns. As इय् or इयाः,
प्रये or अयाः ॥ The इ in अयच् is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the sthānī taya.

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उभात् उदात्तः, नित्यम् ॥
वृत्तिः ॥ "उभशब्दात्परस्य तयोर्नित्यजारेऽसो भवति स चोरात्तः ॥

43. After the word ubha, ayach is always the substitute for tayap, having the acute (udātta) accent on its first syllable.

The affix अयच् having indicatory इ takes the acute accent on the final syllable (VI. I. 163), i. e. on अ, the special mention of the udātta in the sūtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. अ; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word udātta in the sūtra.

If उभ is a Sankhyā word (I. I. 23) in the secular sense, it would have taken तयए, the present sūtra ordains अय् instead as a substitute always. If it is not a Sankhyā, then we should first ordain तयए after it, by the process of splitting the sūtra 42 ante into two, thus संख्यायाः तयए, अवयवं तयए and then replace तयए by अय् ॥

Thus उभौ पीतलोहितो अवयवो यस्य = उभयः ॥ उभैये देवमनुष्याः ; उभयोः मणिः ॥

तदस्मिग्रथिकमिति दशान्ताङ्गः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मिन्-अधिकम्-इति-
दशान्तात् डः ॥
वृत्तिः ॥ तस्मिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिशिकाङ्गः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थ-
भूषिकं चेणाङ्गवति । इतिकरणस्तथैष्विक्षा ॥

Kārikā अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तत्प्रथिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

45. The affix डा (अ with the elision of अर् of the base), comes after a Numeral ending in dasan, being in the first case in construction, in the sense of "this is surplus in it".

Thus एकावश्य अधिका-अस्मिन् शते = एकावश्यं शतं "hundred + eleven". So also एकावश्यं सहस्रं ॥

Why do we say ending in शत् ? Observe पंचाधिका अस्मिन् शते ॥

Why do we say "ending"? Observe इशाधिका अस्मिन् शते ॥

Ishti :—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्यपण अधिका अस्मिन् कार्यपण शते = एकादश कार्यपणशते ॥ But not here :—एकादश मात्रा अधिका अस्मिन् कार्यपणशते ॥

Ishti :—This applies only after शत् and सहज्, therefore it does not apply here :—एकादशाधिका भस्यां विशति ॥

The word इति in the sūtra is for clearness. The rule applies to शतसहज् also, as एकादशं शतसहजं which may mean either (1) एकादश शतान्यपिकान्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्रान्यपिकान्यस्मिन् ॥

शदन्तविशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्तविशतेः च (ऽः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्नाधिकमित्यनुवर्तते, ड इति च । शदन्तात्मातिपदिकाहिंशतेश्च डः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नाधिकमित्यतस्मिन्पद्ये ॥

वासिन्कम् ॥ तदन्तासपीति वन्नब्यम् ॥

46. The affix da comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत् and after विशति ; with the elision of अत् and अति ॥

The indicatory ड causes elision of वि portion VI. 4. 142 &c. Thus विशाधिका अस्मिन्ते = विशं शतं, एकविशं शतं, एकविश्वारिशं शतं ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोविशाधिका अस्मिन् गोशते ॥

So also after विशति ; as विशं शतं ॥

Vart—So also after compounds ending in विशति, as, एकविशं शतं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विशतिराधिका अस्मिन् गो शतं ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्याबाः, गुणस्य, निमाने,

मयद् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्तते तदस्य संजातमित्यतः । तश्चिति प्रथमासमर्थासंख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पद्धते मयद् प्रत्ययो भवति यत्तद्यथमासमर्थं गुणस्य विनिमाने वर्तते ॥

47. The affix mayat् (मय with feminine in डीए) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange ; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयद्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गुण means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus गुणानां द्वारा भागो निमान-

मत्योषभिद्यागस्य = ह्रिमयुद्यधिद्यवानाम् “two parts of Yava is the price of one part Udaśvit”. Similarly विमयम्, चतुर्मयम्, lit. “Udasvit is ह्रिमय or ‘two-times’ the value of yava”.

The word शुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be $x: 1$, but never $x: 2$, or $x: 3$ &c. Therefore the rule does not apply here, द्वा भागौ यवानां श्रव उद्धितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागे निमानमस्य ॥

The word शुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागौ यवानामधर्द्धं उद्धितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange.(निमेय) As उद्धितो द्वौ भागौ निमेयस्य यवभागस्य = ह्रिमया:, as ह्रिमया यवा उद्धितः = “उद्धितो द्वौ शुणा निमेयै अपोमकशुणानां यवानां “the exchange value of Udaśvita is twice as much as that of a Yava”. The word निमान means the thing *given* in exchange ; and निमेय the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of barter or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say शुणस्य ‘of a portion’? Observe द्वौ त्रीविद्यौ निमानमस्योद्धितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने “In denoting the thing given in exchange”? Observe, द्वौ शुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य = ह्रिमयं पच्यते तैलं क्षीरेण “one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk”. Here the sense is that of ‘cooking’ and not of purchasing.

In short मय् has the meaning of ‘time or fold’. As ह्रिमय “two time”, the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेय; e. g. ह्रिमयुद्यधिद्यवानाम् “Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value”; or द्वौमया यवा उद्धितः “two-times Yava are equal to one Udasvit”.

तस्य पूरणे उदृ ॥ ४८ ॥ पदाति ॥ तस्य, पूरणे, उदृ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वति पठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपश्काश्चूर्जात्यास्मन्त्रये उदृ प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix दाति (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a Numeral in the sixth case in construction, when the sense is “making full this number”.

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानं पूरणः = एकादशः the “eleventh” (i. e. the one which, added to ten, completes the eleven). Similarly अद्योदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this:—पञ्चानां शुष्टिकानां पूरणे घटः ॥

नान्तादसंख्यादेमेद ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात् असंख्यादेः मेद ॥

वृत्तिः ॥ उद्दिति वर्तते । नकारान्तासंख्यावाचिनः प्रातिपश्काश्चूर्जात्यादेः परस्य उदृ मदागमो भवति ॥

49. The augment *maṭ* (म) comes before उट्, in the above sense, after a Numeral which ends in क् when no other Numeral precedes it.

Thus पञ्चमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in क्'? Observe विंशते: पूर्णो = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानं पूर्णं = एकादशः ॥

थट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ थट्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तारासंख्यादेः परत्य उट् छन्दसि विषय यदागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The थट् is the augment of उट्, in the Chandas, after a Numeral ending in क् and not preceded by another numeral : as well as the augment भट् ॥

Thus पञ्चयः, सप्तयः or पञ्चमः, सप्तमः ॥ As पर्णमयानि पञ्चयानि भवन्ति and पञ्चमामेन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥ See V. 2. 56.

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ षट्-कति-कतिपय-चतुराम, थुक् ॥
वृत्तिः ॥ उद्दिश्यतुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुराम्यते उटि परतस्युगागमो भवति ॥
वाचिकम् ॥ चतुर्भुव्यतानामधक्षरलंपद्य ॥

51. When *daṭ* follows, थुक् is the augment of the words *shat*, *kati*, *katipaya* and *chatur*.

The उट् is to be read into this sūtra, and it should be changed into locative, as उटि 'when *daṭ* follows'. The word कतिपय is not a Numeral, it takes उट् by force of this sūtra. Thus षण्णां पूर्णो = षटः 'sixth'. कतिथः 'the which in order?' कतिपयः 'the one in order after several'; चतुर्थः 'the fourth'.

Vart :—The affixes छ (ईय) and थट् come after चतुर् and there is elision of the first letter. As तुरीयः or तुर्यः ॥

In this and the two following sūtras, the action of the उट् of उट् vanishes when an augment is added.

बहुपूर्णगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूर्ण-गण-संघस्य, तिथुक् ॥

वृत्तिः ॥ उद्दिश्येव । बहु पूर्ण गण संघ इयतेषां उटि परतस्तिथुगागमो भवति ॥

52. When *daṭ* follows, तिथुक् is the augment of the words *bahu*, *pūga*, *ganya*, and *sāṅgha*.

The word उटि is understood here also. The words पूर्ण and संघ are not Numerals ; they take the affix उट् by virtue of this sūtra. Thus बहुपूर्णो = बहुतियः, पूर्णतियः, गणतियः, and संघतियः ॥

बतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ बतोः, इथुक् ॥

वृत्तिः ॥ उद्दिश्येव । बतेर्डउ परत इथुगागमो भवति । वसन्तस्य संख्यात्पास्यैरेण उद्दिश्यस्तस्मिन्द्रवमागमो विभीतते ॥

53. When दात follows, इथुक् is the augment of a stem ending in वातु.

The word उटि is understood here also. The words ending in वातु are Numerals (I. 1. 23) : and they will take इट् by V. 2. 48 ; the present sūtra declares the augment. Thus यावतां पूरणो = यावतियः, तावतियः, एतावतियः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥
वृत्तिः ॥ दिशाङ्गातीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । उद्देपवाऽः ।

54. The affix तीय comes in the sense of 'completer thereof', after the word dvi.

This debars इट् ॥ Thus इयोः पूरणो=द्वितीयः 'the second'—that which completes the two.

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ त्रेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥
वृत्तिः ॥ विशब्दातीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यत्रिविषये । उद्देपवाऽः । तस्मिन्विषये त्रेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix तीया comes in the sense of 'completer thereof', after the word tri ; and there is samprasāraṇa (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is samprasāraṇa (I. 1. 45). Thus त्रि+सीय = तृ+इ+सीय = तृतीयः (VI. 1. 108, the इ of त्रि assumes the form of the prior letter अ् which is substituted for इ). In तृतीयः the अ् is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the अ् letters only, this word being read into VI. 4. 2, by anuvṛitti from VI. 3. 111. The pratyāhara अ् is formed by the first अ्, and means the letters अ्, इ and उ ॥

विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विशत्यादिभ्यः, तमह्, अन्यतरस्यां ॥
वृत्तिः ॥ विशत्यादिभ्यः परस्य उद्दस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words viñśati &c, tamaṭ (तम् fem. in डीप्) is optionally the augment of dat.

This rule falling under the jurisdiction of पूरण, we must read the word उट् into this sūtra, as the affix to which the augment तमद् is added. Thus विशतः-पूरणः = विशतिमः or विशः 'twentieth'. एकविशतिमः or एकविशः, विविशतिमः or वि-विशः, विशत्तमः or विशः, एकविशत्तमः or एकविशः ॥

There is no विशत्यादि class given in Gaṇapāṭha. These are ordinary words like विशति, विशत् &c. The words विशति, विशत् &c of V. 1. 59, should not be taken as the विशत्यादि alluded to by this sūtra. For had it been so, we

could not have formed the words like एकविशतितमः ; because the rule applying to विशति specifically mentioned, will not apply to विशति as the end of a compound. As this maxim declares, प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तिधिर्वर्तित “that which cannot possibly be anything but a Pratipadika, does, contrary to I. 1. 72 ; not denote that which ends with it, but it denotes only itself”. This being the case, the word विशति &c must be taken in their popular signification, and not as particular prātipadikas ; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of षट् &c when preceded by another numeral. For the very prohibition असंख्यतः in that rule, shows, that with the exception of षट् &c, the present rule applies to other संख्याति words, as, एकविशति &c.

Böhtlingk takes मद्, यद् and तमद् as separate affixes and not as augment. He says “The commentators take तमद् here and in the following Sūtras as an Augment of उट् (V. 2. 48), because विशति &c with the affix तमद् would yield विशतितम् by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as विशतितमै ॥ According to this interpretation मद् V. 2. 49 and यद् V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pāṇini by forms मद्, यद् and तमद् so much resembling उट्, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that म, य and तम should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile क् (i. e. मुक्, युक् and तमुक्), as he does in the case of the augments युक् V. 2. 51, तियुक् V. 2. 52 and इयुक् V. 2. 53. I also think this, that Pāṇini, when he designated this affix तमद्, did not think of the accent.”

In the case of मद् and यद् there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus पञ्चन् + मद् = पञ्च + मद् (VI. 4. 144) = पञ्चम् ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराश्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मासार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमद्) ॥
वृत्तिः ॥ शताश्यः संख्याशब्दा लैकिका गृह्णन्ते । शताक्षिंयो मासार्द्धमाससंवत्सराश्चेऽयथ परस्य इदो नित्यं तमदागमो भवति ॥

57. Always after the words शता &c, and after मास, अर्द्धमास, and संवत्सर, तमद् is the augment of दात्.

The words शताश्य are numerals. The words मास &c, are not numerals; they would not have taken उट्, but by the implication of this sūtra. Thus शतस्य पूर्णः = शततमः ‘hundredth’; सहस्रतमः, लक्षतमः ॥ Similarly मासस्य पूर्णः = मासतमः विशतः ‘the last day of the month’. अर्द्धमासतमः, संवत्सरतमः ॥

By the next Sûtra V. 2. 58, the words शत &c, would also have taken तमद्; but the scope of that sûtra is confined to numerals not preceded by another numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकशत-तमः, द्विशत्तमः ॥

परस्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ परस्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमद्) ॥
वृत्तिः ॥ पष्ठश्चेः संख्याशब्दासंख्यादेः परस्य उदये नित्यं तमडागमो भवति ॥

58. After the words shashṭi &c, when no other Numeral precedes them ; tamaṭ is always the augment of dat.

By sûtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsory. Thus पदितमः, समतितमः ॥

Why do we say "when not preceded by a Numeral"? Observe, एकषट्टः एकषट्टितमः, एकसप्तमः or एकसप्ततितमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाप्तोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः सूक्त, साप्तोः ॥
वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपद्धिकान्मवर्थं छः प्रत्ययो भवति सूक्ते साप्तनि चाभिधेये ॥

59. When a Sûkta or a Sâman is to be expressed, the affix Chha (ईय) comes after a prâtipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means 'in the sense of मतुप् affix'. The sense of मतुप् is "whose is it or in whom it is". Thus अच्छावाक् शब्दोऽस्मिन् = अच्छावाकीयम् सूक्तम् ॥ मित्रावहणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्याशमिति 'the Sûkta containing the words अस्य वाम' c. g. Rig Veda Maṇḍala I. sûkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कशायुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥
वृत्तिः ॥ मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

60. When an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the above sense of matup.

This sûtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyâya or an Anuvâka. According to Patanjali the elision is optional. Thus गर्दभाण्ड शब्दोऽस्मिन्नस्ति = गर्दभाण्डोऽयाः, अनु-वाको वा ॥ In the alternative, गर्दभाण्डीयः; so also शीर्षजीवितः or शीर्षजीवतीयः, पलित-स्तम्भः or पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो इण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥
वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपद्धिकैयो इण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे,
अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

61. The affix *añ* (+—अ) comes in the sense of matup, when an *Adhyâya* or an *Anuvâka* is to be expressed, after the words *vimuktâ* &c.

Thus निषुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = वैषुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also देवासुरः &c.

1 विषुक्त, 2 देवासुर, 3 रक्षोऽसुर, 4 उपसद्, 5 सुवर्ण (सुपर्ण), 6 परिसारक (परिषाशः) 7 सवसत्, 8 वस्तु, 9 महत् (महत्वत्), 10 पलीवत्, 11 वसुमन्, 12 महीयत्व (महीयतः), 13 सत्त्व, 14 वर्षवत्*, 15 इशार्ण, 16 इशार्ह, 17 वयस् (इशार्हपयस्), 18 हविर्धन, 19 पतञ्जिन् (पतञ्जि), 20 महि-ची, 21 अस्यहय, 22 सोमापूषन्, 23 इडा, 24 अग्राविष्णु (विष्णु), 25 उर्वशी, 26 वृत्तहन् (वृत्तहसि), 27 मित्री, 28 सोम, 29 हतु ॥

गोषदादिभ्यो बुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोषदादिभ्यः, बुन् ॥

वृत्तिः ॥ मताविलेच, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिक्यो बुन्नत्ययो भवति समर्थे ऽग्रायानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems *goshada* &c, there is the affix *vun* (-अक), in the sense of matup, when an *Adhyâya* or an *Anuvâka* is to be expressed.

Thus गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्वकः, मातरिष्वकः &c. Another reading is गोषद् the final consonant being mute.

1 गोषद् (गोषद), 2 इषे स्वा (स्व), 3 मातरिष्वन्, 4 इवस्य स्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णो इस्या, खरेष्ट, 7 देवीं (दैवीं) धियं धिया (धियम्), 8 रक्षोहण, 9 युज्जान, 10 अज्जन, 11 प्रभूत, 12 प्रहूत, 13 कृशानु (हान). 14 सहन्नशीर्षा, 15 वातस्य ते, 16 कृशाश्व, 17 स्वाहाप्राण, 18 प्रसप (!). ॥

तत् कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तत्, कुशलः, पथः, (बुन्), ॥

वृत्तिः ॥ बुनियेव । तत्वंति सप्तमी समर्थत्पथिन् शङ्खालकुशल इत्यस्मिन्नर्थे बुन्नत्ययो भवति ॥

63. The affix *vun* comes, after the word *pathin*, being in the seventh case in construction, when the sense is “versed therein or skilled therein”.

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + बुन् = पथ + बुन् VI.4.144 = पथ + अक् VII.1.1).

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिक्योः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे क-मत्ययो भवति ॥

64. The affix *kan* (-क) comes in the sense of ‘versed therein, skilled therein’, after the nominal stems *âkarsha* &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, स्त्रकः. Another reading has आकर्ष (Böhtlingk).

1 आकर्ष (आकर्ष), 2 स्त्रह, 3 पिपासा (पिपासा), 4 पिष्ठण्ड, 5 अशग्नि, 6 अशमद्, 7 वि-चय (विचय), 8 चय, 9 विजय*, 10 जय, 11 आचय, 12 नय, 13 पाइ (पिपाइ), 14 शीप, 15 शृण, 16 हाव, 17 हृत, 18 गहन, 19 शक्तान्, 20 अय ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन्, हिरण्यात्, कामे (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दसाम्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाम्यां कामहन्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो
भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiranya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कामः = धनको देवदण्डस्य,
हिरण्यको देवदण्डस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवार्ताम्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थाम्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्य-
यो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting a part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तत्र and कन् are understood in this sūtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केशेषु प्रसितः = केशकः i. e. केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svāṅga terms. Thus दन्तौष्ठकः, केशनखकः ॥ See II. 3. 44.

उदरादठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, ठक् आद्यूने ॥
वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दसप्तमीसमर्थाव्यसितइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix ṭhak ($\pm$ —इक्के) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Bohtlingk. According to the Kāśikā, the ānuvṛitti of प्रसित is also read into this sūtra. The meaning then would be "ṭhak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so formed means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called ; उदरेऽविजग्निपुर्मण्यते ॥ Thus उदरे प्रसितः = औज्ञिक (i. e. आद्यूनः).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उदकः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दानुतीयासमर्थात्-
रिजात् इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix kan ($\perp$ —क) comes after the word sasya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

The anuvṛitti of कन्, not of एक, is to be read here. The word सत्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is शस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिजात) good qualities (सत्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सत्येन परिजातः = सत्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सत्यकः साधुः 'a good man, not equalled by any'. सत्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ अंशशास्त्रान्विदेशादेव इतीयासमर्थादारीवेतास्मिन्नर्थे कन्पत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṅśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिनि to the root ह, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a शायासः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्नादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्नात, अचिर, अपहृते, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ तन्नशास्त्रान्विदेशादेव पञ्चमसमर्थाद चिरापहृतइत्येत्स्मिन्नर्थे कन्पत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्न must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sūtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्नादचिरापहृतः = तन्नकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्नकः पटः, तन्नकः प्रावारः 'a new mantle' = प्रस्यः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्ठिकेसंज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्ठिके, संज्ञायाम(कन्) ॥
वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्ठिक इत्येतो जग्नौ निपात्येते कन्पत्ययान्ती संज्ञायां विषये ॥

71. The words Brāhmaṇaka and ushnika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको देशः, उष्ठिका यथागूः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brāhmaṇas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्ठिक means अस्पान्नाः ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥ वृत्तिः ॥ शीतोष्णाभ्याम् कारिण्यभिषेदे कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words *sita* and *ushna*, in the sense of ‘who goes to work thus’.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति ‘who goes to work coldly’ i. e. a lazy man = शीतः = अलसः; जडः. Similarly उष्णकः = शीघ्रकारी, दृशः ‘who goes to work hotly’.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अथारुदस्योन्नरपलोपः कन्प्रत्ययः ॥

73. The word *adhika* is anomalous.

The word अधिकः meaning ‘more’, is formed by adding कन् to the word अथारुदः; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको द्रोणः खार्याम् “a Droṇa is superior to Khārī” अधिका खारी द्रोणेन “a Khārī is inferior to Droṇa”. The word अध्यारुदः governs nominative or accusative indifferently.

अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कमिता ॥ वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे ॥

74. The words *anuka*, *abhika* and *abhika* are anomalous, meaning ‘being at liberty to do or being fond of’.

Thus अनुकामयते = अनुकः ‘desirous, libidinous’. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः ‘a lover, voluptuous person’.

पार्श्वेनान्विच्छाति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छाति, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ पार्श्वेनाभ्यासृतीयासमर्थान्विच्छातीतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan(—क) comes after the word *pârśva*, in the third-case in construction, signifying “who strives to gain something by that”.

The word पार्श्वः means ‘a fraudulent or crooked expedient’. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः ‘a cheat, a juggler, a partisan’. पार्श्व = a rib, a crooked thing; as पार्श्वकः = मायाविन्, कौश्लिक, जालिकः &c.

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्टज्ञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिनाभ्याम्, उक्, उज्जौ ॥

वृत्तिः ॥ अनिवच्छातीत्येव । अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छातीत्यस्मिन्नर्थे ठक्टज्ञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

76. The affixes ठक (उ—इक) and ठहा (उ—इक) come respectively after *ayaḥsula* and *dandajina*, in the same sense of “who strives to gain something by that”.

The word भविष्यति is understood here also. The word मद्याशूलम् means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called आशःशुलिकः = साहस्रिकः ॥ The word इण्डाजिन means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and 'deceit' is called शाण्डाजिनिकः = शास्त्रिकः ॥

तावतिथं प्रहणमिति लुभा ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतिथम्, प्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूर्णे तावतिथम् । गृह्यते इनेनेति प्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूर्णप्रत्यवान्त्सामा-
तिपदिकाद् प्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्त्रप्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् । तावतिथेन शूलातीति कन्त्रक्षयः, पूर्णप्रत्यवस्थ च नित्यं लुक् ॥

77. The affix kan (_ — क) is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word तावतिथं (V. 2. 53) stands here as a type of all words ending in affixes denoting पूर्ण i. e. ordinals. The word प्रहण means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus हितीयेन रूपेण भन्यं शूलाति = हितं
भहणम् or हितीयकं भहणम् 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e., "successful mastery by the second time". So also चिकं or चितीयकम्,
चतुर्कम् or चतुर्पर्कम् ॥

Vārti:—When the word, formed by the affix kan, means the person who acquires after so many times then the elision of the पूर्ण affix is compulsory and not optional. Thus षष्ठेन रूपेण भन्यं शूलाति = पदको देवदत्तः 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly पंचकः, चतुर्कः ॥ The word भहण here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थैश्चातिति षष्ठपर्ये कन्त्रप्रत्ययो भवति, यत्त्वप्रथमासमर्थे ग्रामणीभेदस्तु भवति ॥

78. The affix kan comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader'.

The word ग्रामणी means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus देवदत्तो
ग्रामणीरेषां = देवदत्तका, यज्ञदत्तका ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness देवदत्तः शुद्धेरेषाद् ॥ Here there is no affixing.

शुद्धलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शुद्धलम्, अस्य, बन्धनम्, करमे ॥

वृत्तिः ॥ शुद्धखलशास्त्रप्रथमासमर्थारस्त्रेति षष्ठपर्ये कन्त्रप्रत्ययी भवति, यत्त्वप्रथमासमर्थे बन्धनं अत्यर्थति, यत्त्वप्रत्ययी भवति ॥

79. The affix kan comes after the word श्रीङ्खला 'a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus श्रृंखले बन्धनमस्य करमस्य = श्रृंखलकः ॥. The young ones of camel are called करम ॥. The wooden clogs put on their feet to prevent them from straying are called श्रृंखल ॥. Though the ropes &c are also used along with the clog, yet श्रीङ्खला being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥८०॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाशेषं भवति । उद्गतं मनो यस्य सउन्मनाः ।

80. The word utka is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥. The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उत्को उद्विषः, उत्कः प्रवासी = उत्कुषुकः; or उत्किणिठः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥८१॥ पदानि ॥ काल, प्रयोजनात्, रोगे, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ अर्धांश्च समर्थविभक्तिः । कालप्रयोजनाश यथाद्योगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्पत्यवै भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयद्विभवः = द्वितीयको उवरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पर्जनितः = विषपुष्पको उवरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also काशपुष्पकः ॥. So also उष्णं कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतिको उवरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीयो द्विवसो-स्य ॥. The word संज्ञा is to be read into this sūtra from the next sūtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names.

तदस्मिन्द्वां प्राये संज्ञायाम् ॥८२॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञा-याम्, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ सदिति प्रथमासमर्थास्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रथयो भवति, यत्तप्रथमासमर्थमत्र चेत्प्रायविषयं दृढं भवति ॥
वाचिकम् ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

is the principal food on this particular occasion ", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूरा: प्रायेणान्नमस्या पौर्णमास्यां = गुडापूरिका पौर्णमासी "The Guḍāpūrikā —Paurṇmāsi" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलापूरिका, कुलापूरिका, चिपुरिका &c.

Vart :—The affix इनि comes after वटक in the same sense. As वटकी पौर्णमासी ॥

कुल्मापादञ्ज् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्मापात्, अञ्ज् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्माषशब्दादञ्ज् प्रत्ययो भवति, तरस्मिन्नां प्राये संज्ञायामित्येतत्स्मिन्नर्थे ॥

83. The affix añ (+—अ) comes after kulmāsha, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The अः of अञ्ज is for the sake of causing Vṛiddhi and accent. Thus कुल्मापाः प्रायेणान्नमस्यां = कौल्माशी पौर्णमासी ॥

ओत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ ओत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ ओत्रियान्निति निपातते छन्दोऽपीतहस्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyan is irregularly formed meaning 'who has studied the Chandas'.

The ए in ओत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियोऽब्राह्मणः "a Brāhmaṇa learned in the Vedas". The word ओत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no particular base or affix. Or the word छन्दस् is replaced by ओत्र, and then is added the affix अञ् ॥ But how do you form then छान्दसः, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix अञ् by IV. 2. 59? The present sūtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form ओत्रियः also. Some say that ओत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्दस applies to a student in general, so one sūtra does not debar the other, as they apply to different objects.

आद्वमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ आद्वम्, अनेन, भुक्तम्, इनि, ठनौ ॥
वृत्तिः ॥ आद्वमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविद्येषणम् । आद्वमस्तु स्तोपाधिका इनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भवतः ॥

85. The affixes ini (इनि) and than (—/—इक) come after the word srāddha, in the sense of "this is eaten by him".

Thus आद्वं भुक्तमनेन = आद्वी or आद्विकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Srāddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of srāddha. अ

भुक्ते आद्ये श्वः श्राद्धिक इति माष्टम् ॥ The word भाद्रा originally means a certain ceremony, and is derived from the word भद्रा with the affix ण V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनैति प्रत्ययार्थः कर्त्तानुवर्तते न च कियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्कियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादिनैत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इनि) comes after the word pūrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sūtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The भुक्त does not come to be read into this sūtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्वं गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्वं भुक्तं पीतं &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्विनौ d. पूर्विणः pl. In fact पूर्विन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वात् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मातिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तस्त्विधिः । सपूर्वात्मातिपदिका-पूर्वशब्दान्तास्तेनैत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pūrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वी कर्त्तम् = पूर्वं कृतमनेन 'who formerly made'. भुक्तपूर्वी ओहनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. I. 4; and then the affix is added. These two sūtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims महनवता प्रातिपदिकेन तस्त्विधिनास्ति "that which cannot possibly be anything but a Prātipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. I. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशवद्वावेऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhāva does not apply to a prātipadika". That rule is embodied in the following paribhāshā—व्यपदेशवद्वक्त्वमिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनि) ॥
वृत्तिः ॥ अनेनैत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकोऽयो इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after ishṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यस्ते; पूर्वीभाद्ये &c. "who wished", "who performed a charitable act". The words इष्टिन्, पूर्विन् &c. formed by इत् will govern locative instead of accusative. See vārtika under II. 3. 36.

१ इ॒, २ पूर्ते, ३ उपासाहित (उपसाहित), ४ निगहित, ५ परिगहित*, ६ परिवाहित, ७ निकायि-
त, ८ निचावित*, ९ निपटित, १० संकलित, ११ परिकलित, १२ संरक्षित, १३ परिरक्षित, १४ अर्थित, १५
गणित*, १६ अवकीर्ण, १७ भायुन्त, १८ गृहीत, १९ भास्त्रात, २० श्रुत (भास्त्रातश्रुत), २१ अभीत, २२ अ-
वधान (!)*, २३ आसेवित, २४ अवधारित, २५ अवकल्पित, २६ निराकृत, २७ उपकृत, २८ उपाकृत, २९ अ-
बुयुन्त, ३० अनुगणित, ३१ अनुपठित, ३२ अ्याकुलित, ३३ परिकथित, ३४ संकलित, ३५ विकलित, ३६
निपतित, ३७ पठित, ३८ पूजित, ३९ परिगणित, ४० उपगणित, ४१ परित (!), ४२ अपवाहित, ४३ उपनत,
४४ निगृहीत, ४५ अपचित ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि,
परिपारणौ, पर्यवस्थातरि ॥

बृत्तिः ॥ परिपन्थिव् परिपरिन् इत्येतता शब्दौ छन्दसि विषये निपात्यते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थाता
पतिपक्षः संपत्रादृच्यते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थात् means 'an adversary, an antagonist'. Thus मा स्वा पतिपरिणै विद्वद् मा स्वा पतिपन्थिनो विद्वद् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in secular literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेषा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेषा ॥

बृत्तिः ॥ अनुपसीति निपात्यते उन्वेषा चेत्स भवति ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपसी गवाम्, अनुपसी उष्ट्राणाम्, "going after or searching the cows and camels".

साक्षाद् द्रष्टरि संक्षायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संक्षायाम् (इनि) ॥
बृत्तिः ॥ साक्षात्तद्द्वयम् । तस्मासिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संक्षा भवणमभिधेयनियमार्थम् ॥

91. The affix ini comes after the word sâkshât, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षात् is an Indeclinable. The word संक्षा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा - साक्षी, d. साक्षिणौ, pl. साक्षिणि. 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three person directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संक्षा, the word साक्षिण् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः
बृत्तिः ॥ क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे परवचनम् । परक्षेत्राहा तर्वा
सप्तपीसमर्थान् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्मर्थे घन् प्रस्वदः परराज्ञलोपश्च निपात्यते ॥

92. The word kshetriyach (क्षेत्रिय) is anomalous, meaning “curable in another body” i. e. “not curable in this life”.

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix चत् to the word परसेन्, the force of the affix being ‘curable therein’ and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः ‘incurable disease’. क्षेत्रियं कुष्ठम् ‘incurable leprosy’: i. e.—organic disease. The word परसेन् means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रिय means ‘poison’ also—यत् पछेचे परसारेसंकमय्य चिकित्यते ॥ ‘that which is to be removed from another’s body where it has entered’. Or क्षेत्रिय means ‘rank growth or grass’, i. e. आनि सस्थर्पे क्षेत्रे जातानि चिकित्सानि भाशयितव्यानि ॥ “that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another’s field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)” Or क्षेत्रिय is an ‘adulterer’, i. e. परसारः परसेन्, तत् चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रस्थमिन्द्रज्ञमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि ॥
इन्द्रियम्, इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रदृष्टम्, इन्द्रस्थम्, इन्द्रज्ञम्, इति, वा, (धत्) ॥
शृणुः ॥ इन्द्रियमित्यन्तोशानं शब्दरूपं निपात्यते । रुढिरेषा चक्षुरादीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनिवासं रूपायति । इन्द्रियादृष्ट्यादीसमर्थालिङ्गमित्यतस्मिन्नर्थे व्युत्पत्ययो भवति ॥ इन्द्रियं लिङ्गमित्यम् । इन्द्र आत्मा सचक्षुरादीना करणेनात्मीयते । नाकटकं करणमस्ति । इन्द्रेण हृष्टम् । तुलीयासमर्थात्प्रतयः । आत्मना हृष्ट-मित्ययः । इन्द्रेण छटम् । आत्मना सृष्टम् । तत्क्षेत्रेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पत्तमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udatta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is “the characteristic from which the existence of Indra is inferred”, or ‘it is seen by Indra’, or ‘it is created by Indra’, or ‘it is wished for by Indra’, or ‘it is given by Indra’.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix चत् added after इन्द्र, in the sense of either ‘a mark thereof’. As इन्द्रियं लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (indriyas) are so called because, Indra is Atma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the ‘marks’ or signs or linga of Indra : because they being an instrument presuppose an agent, there being no instrument without an agent.

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण दृष्टं=जातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम पश्यदित्यमर्द्धमितीं "He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed—'I have seen this'. Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण शुचे सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण इन्नं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word वा 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also: As, इन्द्रेण दुर्जयम् = इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्तिन्, इति
मतुप् ॥

भृष्णः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविदोषणम् । इतिकरणो
विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थविभक्तिं विवर्येऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासम-
र्थमस्ति चेत्तद्वति ॥

Kārikā भूमनिन्दाप्रसंसारु नित्ययोगे इतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबास्यः ॥

वार्त्तिकम् ॥ गुणवधेनस्यो मतुपो लग्नवक्तव्यः ॥

94. The affix matup (मत्, मन्त् f. ई) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is,' or 'in whom it is'.

Thus गावोऽस्य सन्ति = गोमत् nom. गोमात् 'having cows', as गोमात् देवदतः ॥
वृक्षा अस्तिन् सन्ति = वृक्षवत् (व being substituted for म by VIII. 2. 9), as वृक्षवात् पवतः ॥
Similarly यत्प्राप्तान्, वृक्षवात् ॥ The word इति shows that the use of मतुप् and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यत्प्राप्तः ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमात् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुशवर्ती, संखादकी, (3) when praise (पश्यसा) is meant, as रूपवती कन्या, (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (निष्ठ्यवोग) as, सीरिणी वृक्षः ॥ (5) When excellence (अस्तिशाश्वन) is meant, as, उत्तरिणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (संसर्ग) is meant, as रुषी, छन्नी ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted, as अस्तिशाश्वन ॥

Vārt :—The affix मतुप् is elided after words of quality (गुणवत्तन), as शुद्धं गुणोऽस्यास्ति = शुद्धः॒पदः ॥ शुद्धं, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिम्यः, च ॥
वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्यये भवति, तदस्यास्त्वस्मिन्निवृत्येतस्मिन्निवृत्ये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems rasa &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sūtra with regard to रसादि words, when they would have taken मतुप् by the last sūtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मतुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको शरकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sūtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceptible by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको तटः = भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sūtra, and form their derivative in मतुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्णः, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 शब्द, 7 लेह, 8 भावः, 9 गुणात् (गुणमहर्ण रसार्थानां विशेषणम्), 10 एकाचः (स्ववद्) ॥

प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्थात्, आतः लच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दाशकारान्ताङ्गच्च प्रत्यये भवत्यन्यतरस्यां मत्वये ॥
वार्तिकम् ॥ प्राण्यङ्गसिति वन्तव्यम् ॥

96. The affix lach (ळ) comes optionally, in the sense of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः or कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe विलाशान् परीपः: 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe इस्तवान्, पावान् ॥

Vārt :—It should be stated that the affix लच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no affixing of लच् here: विकीर्षाऽस्यास्ति = विकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udātta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लच् would have been udātta by III. 1. 3, even without the indicatory च (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

indicates that this udātta will never be changed into svarita, as other udāttas are by rule VIII. 2. 6, as चूडोलैऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लज्जन्तरस्यामिति वर्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपरिकेऽयो लच् प्रत्ययो भवत्यन्तरस्थां मतुष्टे ॥
वार्तिकम् ॥ पार्णिगमन्योर्दीर्घम् ॥ वा० ॥ वातदन्तबललाटगलानामृद् च ॥ वा० ॥ जटापटाकलाः क्षेपे ॥
वार्तिकम् ॥ क्षुद्रजन्तुपतापाद्यव्यते ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मः or सिध्मान्, गड़ुः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याच् understood in this sūtra, causes the employment of the affix मतुष् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and इन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मादि class which end in अ. But that is not the case.

Vart:—The words पार्णिं and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्णीलः, धमनीलः ॥

Vart:—The words वास, इन्त, बल, ललाट and गल take the augment रुद् before लच्, as वासुः, इन्तुः, बलूः, ललाटूः, गलूः ॥

Vart:—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant, as जटालः, घटालः, कटालः and कलालः; but जटासंसापसः when no censure is meant.

Vart:—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease : as शूकालः, मक्षिकालः, विषधिकालः, शिपादिकालः, मूर्छालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 माझे, 4 माखि, 5 बीज (झीव), 6 दीणा*, 7 इच्छण*, 8 निष्पाव, 9 पांसु, 10 पार्ण्व, 11 पर्शु (परशु), 12 हनु, 13 सन्तु, 14 सांस, 15 पार्णिगमन्योर्दीर्घम् 16 वातदन्तबललाटानामृद् च 17 जटापटाकलाः (कटा) क्षेपे, 18 पर्ण, 19 उरक, 20 पत्ता, 21 सच्चिक, (सच्चिय) 22 कर्ण, 23 क्षेत्र, 24 शीत, 25 इथाम, 26 पिङ्ग, 27 पित्त, 28 पुञ्ज (शुञ्ज), 29 पृथु, 30 मुदु, 31 मञ्जु, 32 मण्ड, 33 पञ्च, 34 चटु, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 मन्धि, 38 शी*, 39 कुशा, 40 धारा*, 41 वर्षन्*, 42 पक्षमन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेश*, 45 निष्पाव*, 46 कुण्ड*, 47 क्षुद्रजन्तुपतापयोश्च 48 गण्ड, 49 संजा ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सांसाभ्याम्यां लच्यत्ययो भवति यथासंख्यं कामबलि बलवति चार्ये ॥

98. The affix lach comes after the words vatsa and ansa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वस्तलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वस्त means 'calf'; in वस्तल there is no trace of its origin, for it is applied to father, master &c, as वस्तलः स्वामी, वस्तलः पिता &c. The word अंस means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases is not optional, but necessary and debars मतुष् ॥ In other senses, the matup only is added as अंसवस्ती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ फेनात्, इलच्, च ॥
 वृत्तिः । फेनादिलच् प्रत्ययो भवति मत्यर्थे । चकारालच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुःसमुद्यार्थं सर्वत्रैवामुखस्ते ।

99. The affix ilach (इल) as well as lach, comes after the word phena, in the sense of matup : and optionally the affix matup also.

The word च draws in लच् ; and the word अन्यतरस्याम् understood in the sūtra adds मतुः in the alternative. As फेनिलः, फेनतः and फेनशान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः, श-न-इलचः ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यः विभ्यो गणेभ्यो यथासंख्या श न इलच् इत्येते प्रत्ययो भवति मत्यर्थे मतुः च ॥

100. The three affixes sa (श), na (न), and इलच् (इल) come in the sense of matup, respectively after the words of these three classes i.e. lomādi, pāmādi, and pichchhādi : and the affix matup also comes in the alternative.

The affix श comes after लोमादि words as, लोमशः or लौमवान् 'hairy'. The affix न comes after पामादि words, as, पामनः or पामवान् 'scabby'. The affix इलच् comes after पिच्छादि words, as, पिच्छिलः or पिच्छिवान् 'broth'.

Vārt:—The affix न comes after the word अङ्ग in the sense of beautiful, as अङ्गना 'the fair one' i.e. a woman.

Vārt:—The words शाकी, पलानी and दहू shorten their final vowel before न, as शाकिनम् 'a field', पलानिनम्, दहुणम् ॥

Vārt:—The word विष्वक् (विषु+अंश्) loses its second member, before न, and the change caused by sandhi (उ in उ त्रिवट्) is undone. Otherwise the form would be विष्वजः (वक् being elided), as विष्वज्जतानि सत्ति अस्य=विषुणम् 'moving variously'.

Vārt:—The affix न comes after लक्ष्मी, before which ई is changed to अ, as लक्ष्मीरस्यास्ति = लक्ष्मणः ॥

Vārt:—The affix ilach comes after jaṭā, ghaṭā, and kala, when censure is meant, as जाटिलः, घटिलः कलिलः but जटावान् when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बधु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 क्रक्क*, 7 कपि, 8 मुनि, 9 तरु ॥
 1 पामन्, 2 यामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 मेष्यमन्, 6 कद्र (कहु), 7 वाल, 8 सामन्, 9 ऊमन्,
 10 कृष्ण*, 11 अङ्गात् कल्याण, 12 शाकीपलालीदहूणं (शाकीपलालीदहूणं), इस्वर्वं च, 13 विष्वगिस्यु-
 नारपलोपशाकुलसंघेः (विषुण), 14 लक्ष्म्या अष्ट (लक्ष्मणः), 15 ऐष्ट, 16 पलल ॥
 1 पिच्छा (पिच्छु), 2 उरस्, 3 धुवक (धुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटाकलाः (जटाघटा-
 कलान्), खेपे, 6 वर्ज, 7 उरक, 8 पङ्क, 9 प्रज्ञा ॥

प्रश्नाभद्राचीभ्यो णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रश्ना-भद्रा-भर्चाभ्यः, णः ॥
वृत्तिः । प्रश्ना भद्रा इच्छा इसेतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुर्वर्थे ।

101. The affix *na* (±अ) comes in the sense of matup after the words *prajñā*, *sraddhā* and *archā* : as well as the affix matup.

As प्राज्ञः or प्रज्ञावान्, श्राद्धः or श्रद्धावान्, आर्चः or अर्चावान् ॥ The Kāśika has introduced the word वृत्ति into the sūtra from the vārtika वृत्तेभ्यः ॥

Vārt̄a :—So also after वृत्ति, as वार्तः or वृत्तिमात्र ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥
वृत्तिः । तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥

102. The affixes *vini* (विन्) and *ini* (इन्) come, with the force of matup, after the words *tapas* and *sahara* respectively.

The word तपस् ends in अस्, and therefore by V. 2. 121, it would have taken विनि ; similarly सहस्र ends in अ, and by V. 2. 115, it would have taken इनि ; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present sūtra ? To this it is replied, that by the next sūtra, these words take the affix अण् also ; so that, had there not been this present sūtra, the अण् would have debarred the application of इनि and विनि of V. 2. 115 and 121. The affix इन् (V. 1. 115) is also debarred after the word सहस्र, though it ends in अ ॥

Thus तपोऽस्यास्मिन् वा वियते = तपस्विन् nom. तपस्वी ॥ Similarly सहस्रिन् nom. सहस्री ॥

अण्-च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्-च ॥

वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण्व प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणं उत्तोर्त्त्वादित्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also *aṇ* (±अ) comes after *tapas* and *sahasra*.

Thus तपसः, साहसः ॥ The separation of this sūtra from the last is for two purposes, 1st the anuvṛitti of अण् runs in the subsequent sūtras, which could not have been done had it been included in the last sūtra, 2nd the rule of *yathāsaṅkhya* (I. 3. 10) would not have applied in the last sūtra, had अण् been read along with विनि and इनि ॥

Vārt̄a :—The words उत्तोर्त्त्वा &c, are governed by this rule and take अण्. As उत्तोर्त्त्वा वियते ऽस्मिन् पते = उत्तोर्त्त्वाः पतः ॥ Similarly सामित्रः (a kind of hell) काषडलः, कौतपः, वैसर्यः, and ऐपादिकः ॥

सिकताशकराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शकराभ्याम्-च-(अण्) ॥
वृत्तिः ॥ सिकताशकराभ्यामप्यत्ययो भवति मत्वर्थे ।

104. The affix *añ* comes, in the sense of matup, after *sikatâ* and *sarkarâ*.

Thus सैकटो घटः, शार्करं मधुः ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take इल् and लुप् of the next sūtra.

देशे लुबिलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे उभयेष्ये लुबिलचौ भवतः एकारादण् च, मतुप् च ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the lup-elision of the affixes denotng matup (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix *ilach* (इल्), as well as *añ* and matup, after the words *sikatâ* and *sarkarâ*.

By च in the sūtra, अण् and मतुप् are introduced. The लुप् refers to मतुप् and every affix in general. Thus सिकता अस्मिन् विद्यन्ते = सिकता देशः or सिकतिलः; सिकतः; or सिकतावान् 'a sandy country'. So also शर्करा देशः or शार्करिलः or शार्करः or शर्करावान् 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe सैकनः 'a vessel of sand', शार्करे "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

इन्ता उम्रत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ इन्ते उम्रते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उम्रत इति प्रकृति वशेषणम् । इन्तशब्दशद्गतोपार्थिकादुरच् प्रवयो भवति मत्वर्थे ।

106. The affix *urach* (उर्) comes after *danta*, denoting 'having projecting teeth'.

Thus इन्ता उम्रता भस्य सन्ति = इन्तुरः ॥ The words in the sūtra are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe इन्ताव् 'having teeth'.

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊष, सुषि, मुष्क, मधोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊष सुषि मधु इत्येत्येष्यो रः प्रवयो भवति मत्वर्थे ।

यापत्तिकर् ॥ रपकरणे खडुखुञ्जेय उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगापांसुपाण्डुमधोति वन्नव्यम् ॥

वा० ॥ काञ्छु इस्वस्त्वं च ॥

107. The affix *r* comes, after the words *úsha*, *sushi*, *mushka* and *madhu*, with the force of matup.

Thus ऊषरं क्षेत्रम् 'a barren soil, impregnated with úsha or salt'. सुषिरं काञ्छं 'a perforated wood i. e. containing सुषि or hole'. मुष्करः पशुः 'a beast having testicles or mushka'. मधुरो गुडः 'sweet sugar'. The word इति shows that the words formed with *r* are names of certain things. Therefore it will not apply

here असोऽस्मिन् पटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say ऊरये पटः; nor मधुरे पटः for मध्वस्मिन् पटे विद्यते ॥

Vārt:—The affix ए comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्डविवरं महत् = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुंखमस्यास्ति हति सर्वस्मिन् वन्तव्ये = मुखः 'talkative', कुञ्जावस्य त्वः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्ज is a common name for all elephants.

Vārt:—The affix ए comes after नग, पांचु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांचुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vārt:—So also after कच्छु, the vowel being shortened: as कच्छुरम् ॥

युद्धभ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ शु-युद्धाम् मः ॥

युतिः । युद्धशास्यां वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dyu and dru, in the sense of matup.

Thus शुः and युः: ॥ These are primitive words, and therefore do not take मतुप् in the alternative.

केशाद्वो अन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

शृतिः ॥ केशशब्दाहः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अन्यतरस्याम् ।

शार्तिकम् ॥ वप्रकाणे अन्येष्योषि हृष्टवैति वन्तप्यम् ॥ वा० ॥ अर्णसो लोपम् ॥

वा० ॥ छन्दसीवनिपौ च वन्तप्यौ ॥ वा० ॥ मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वत्प्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम was understood here from V. 2. 96 (see sūtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मतुप् but the affixes हनि and ठन् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms : केशवः, केशी, कोशिकः and केशान् ॥

Vārt:—The affix व is seen after other words also. As मणिवः 'a kind of serpent', हिण्यवः 'a kind of gem', कारावः, कुमारवः, राजीववः, कुञ्जावः, इटकावः: ॥

Vārt:—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः: ॥

Vārt:—In the Chhandas, the affixes ई, वनिप्, व and मतुप् come in the sense of मतुप् ॥ Thus ईः—रथीरथू उमलानी गविद्वौ (रथी), उमलालीरिं वधूः; वनिप्—मध्यामीमहः, व and मतुप्, as उद्धा or उद्धती ॥

Vārt:—The affixes इरन् and इरच् come respectively after मेधा and रथः as, 'मेधवः, रथवः: ॥

गाण्डवजगास्तंजायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संजायाम् (वः) ॥ युतिः ॥ गाण्डी अजग इत्यताम्यां वः प्रत्ययो भवति संजायां विषये मत्वर्थे ।

110. The affix व comes after gāndī and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

As गाण्डीवं 'the bow Gāndiva of Arjuna' अजगवं 'the bow Ajagava of Siva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sūtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीर्घीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात, ईर्दन्तरचौ ॥
वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्यताभ्यां वयासंखयमीम्रीत्यौ प्रत्ययौ भवते भवते ।

111. The affixes īran (—ईर) and īrach (ईर) come in the sense of matup, after the words kāṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus काण्डीरः and अण्डीरः ॥ Another reading has आण्ड and आण्डीरः ॥
रजः-कृष्णासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषदः, वलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजः-प्रशतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवते मत्वये ।
वार्तिकम् ॥ वलच्चप्रकरणे उत्यभ्योपि इत्यताति वत्त्वयम् ॥

112. The affix valach (बल) comes, in the sense of matup, after rajas, krishi, āsuti, and parishad.

As रजस्त्वा र्जी, कृषीवलः कुट्टमी, आसुतीवलः शौण्डिकः, परिषद्वलो राजा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix वलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् भासि विद्यते, there is no affixing.

Vart.—The affix valach is seen after other words also. As भासृवलः, उत्तवलः, पितुवलः, उत्साहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात, संज्ञायाम् (वलच्) ॥
वृत्तिः ॥ इत्याशिखात्संज्ञायाम् वलच् प्रत्ययो भवते मत्वये संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and sikhâ, when a Name is formed.

Thus इत्यावलः सैवः, इत्यावलो गजः, शिखावलं नगरम्, शिखावलो स्थूपा ॥ The final vowel of इत्या is lengthened before वल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्त्राघृत्स्त्रिणोर्जस्त्विन्नजूस्त्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥
ज्योत्स्ना-तमिस्त्रा-घृत्स्त्रिण-उर्जास्त्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नावद्यः शब्दा मत्वये निषादत्वे मत्वये संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnâ, tamisrâ, śringîna, urjasvin, urjasvala, gomin, malina, and malimasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष्ठ+न=ज्योत्स्ना 'moon-light' (the न being elided), तमस्+त=तमिस्त्रा 'night'. (त being added): it has other genders than, feminine as तमिस्त्रा नमः 'dark sky'. घृत्+इन्न=घृत्स्त्रिणः ॥ The augment

असुक् is added to ऊर्ज्, and then the affix विनि and वलच्; as ऊर्ज्+असु+विनि=ऊर्ज्-विनि; ऊर्जस्वलः ॥ गो+मिनि=गोमिन्; मल+इनच्=मलिनः; मल+ईमसच्=मलीमिसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥
वृत्तिः ॥ अकारानन्ताप्राप्तिपदिकाशिनिठनौ प्रत्ययो भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and than (—इक्) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus इण्डिन्, इण्डिकः, छविन् nom. छवी, छविकः ॥ The word अन्यतरस्याम् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मतुष्, as इण्डशान्, छववान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खट्टवान्. Here there is neither इन् nor इन् ॥

These two affixes इनि and इन् do not come after words of one syllable, after words ending in कृपि-affixes, after words denoting genus (जाति), and when the construction is that of locative. As एव and एव form only स्वावान्, खवान् ॥ कृपि: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याप्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as इण्डा अस्यां सन्ति = इण्ड-वती शाला ॥ There are, however, some exceptions to this, as कृपि:—कार्विन्, कार्विकः हार्यिन्, हार्यिकः ॥ Genus (जाति):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ ब्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ ॥
वृत्तिः ॥ ब्रीह्यादिक्यः प्रतिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययो भवते मत्स्ये ॥

116. The affixes ini and than come in the sense of matup, after the words vr̥lhi &c; as well as the affix matup.

Thus ब्रीहिन् (nom. ब्रीही), ब्रीहिकः, ब्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all ब्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इक् after यवस्थादि sub-division, after the remaining words, both इनि and इन् (=इक्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—१ शिखा, २ मेलला, ३ संसा, ४ बलाका, ५ माला ६ शीणा, ७ बृद्धा, ८ अट्का, ९ पताका, १० कर्मन्, ११ चर्मन्, १२ हंसा, ॥ The यवस्था &c. are the following १ यवस्था, २ कुमारी, ३ नौ; they take इक् only. The rest take both. The word ब्रीहि will get these affixes by the next sūtra also, why is it then read in this class? The word ब्रीहि in the Tundādi class V. 2. 117, does not mean the word-form ब्रीहि, but words synonym with it. Thus शालयोऽस्य सन्ति = शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् ॥ The word शीर्ष preceded by the negative particle, takes these affixes, as अशीर्षी and अशीर्षिकः ॥ The remaining words are ब्रीहि, माया, शाला, केका, वर्मन्, संद्रा, संसा ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥
वृत्तिः ॥ तुन्दादिक्यः प्रतिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्स्ये । अकाराप्रिनिठनौ मतुष् च ।

117. The affix ilach (इल) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

The force of अ is that इनि, उन् and मतुष् also come. As तुन्दिलः, तुन्ही, तुन्दिकः, तुन्दवान्. Similarly उदलिः, उदी, उदरिकैः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्दादि words १ तुन्, २ उदर, ३ पिचण्ड, ४ घट, ५ यव, ६ श्रीहि, ७ स्वाङ्गदिवृद्धौ अ ॥ That is to say, the affix इल्ल comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied : as विवृद्धौ कर्णो यस्य स = कार्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाद्भूत्तम् नित्यम् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ एकगोपूर्वात् ठम्, नित्यम् ॥ वृत्तिः ॥ एकपूर्वाद्भूत्तम् प्रातिपदिकान्तिर्यं ठम् प्रत्ययो भवति मत्वये ।

118. The affix ठान् ($\pm$ -एक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्थास्ति = एकशतिकः; गौशतिकः, गौसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also ; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकविशतिरस्यास्ति, no affixing. The word एकगार्दिकः is an apparent exception, it being formed by adding ठम् to the samāsānta word एकगार्व (V. 4. 92). How do you explain गौशकटिकः formed by ठम् from गौशकटी ? Here शकट is taken for शकाटी both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kāsika-author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛitti of अतः into this sūtrā. According to him गौशकटिकः is formed from गौशकटी ; and एकविशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kāsika says—अव्ययं चात इत्युत्तर्म; इन्द्रापतेष-गणात् इत्येवमार्यथू—the anuvṛitti of अतः must surely be read, for the sake of sūtras like V. 2. 128, though in the sūtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvṛitti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sūtra to indicate that मतुष् does not come in the alternative. In all the previous sūtras मतुष् came in the alternative. How do you form एकद्व्यवृद्धैर् in एकद्व्यवृद्धाद् ? This is not a correct form ; or it may be said to be a compound of एक and द्व्यवृद्धाद् ॥

शतसहस्रान्तात् निष्कात् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥ वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्तात् प्रातिपदिकाद् ठम् प्रत्ययो भवति मत्वये । तौ चेच्छतसहस्रान्तौ निष्कात्-रौ भवतः ।

119. The affix ठान् comes in the sense of matup, after the words sata and sahasra, when they follow after nishka.

Thus निष्काशतमस्यास्ति = नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्ण-निष्कशत, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रश्नसयोर्येष् ॥ २० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रश्नसयोः, येष् ॥

शृनिः ॥ आहतप्रसंसे प्रक्षुपुराथी, आहतप्रसंसाविशिदार्थ वर्तमानाहूपशब्दायप् प्रत्ययो भवति मत्वये ॥
वार्त्तिकम् ॥ अप्रकरणे इन्द्रेभ्योपि दृष्टतद्विति वक्तव्यम् ॥

120. The affix *yap* (य) comes in the sense of matup, after the words *rûpa*, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहतं रूपमत्य—रूप्यो सीनारः “a Dinâra having stamped on it the form of some king &c’. रूप्यः केसारः; रूप्यं कार्षण्यम्. Similarly प्रशस्तं रूपमत्यास्ति = रूप्यः पुरुषः ‘a lovely person’. The form impressed on a dinâr &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say ‘when stamping or praise is denoted?’ Observe रूप्यान् ‘having form’.

Vārt—The affix यप् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वताः, गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधान्नजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्रजः, विनिः ॥
वृन्तिः ॥ असन्तायापतिपक्षिकान्याया मेधा सूक्ष्म इत्येत्यश्च विनिः प्रथयो भवति मत्वये ॥

121. After a stem ending in अस्, and after *mâyâ*, *medhâ* and *sraj*, comes the affix *vini* (विन्) in the sense of matup.

Thus एयस्—पयस्तिवन्, यशस्—यशस्तिवन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, लक्ष्मिवन् ॥ The word माया being included in श्रीशार्दूलि class, will take इनि, and इन् also V. 2. 116. As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥
शृनिः ॥ छन्दसि विनिये बहुलं विनिः प्रथयो भवति मत्वये ।
वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे उष्मेयलालौड्योभयहजाहृदयानां शीर्षवं वेति वक्तव्यम् ॥
वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयत्येपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शृङ्गवृन्दाम्यामारकवक्तव्यः ॥
वा० ॥ फलबहुग्यामिनउवक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयालालुरन्यतरस्याम् ॥
वा० ॥ शीतोष्णतृप्रेयस्तन्न सहतहलालुज्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ तत्र सहतराति विमाष्ठेषुः ॥
वा० ॥ बलांचालचू ॥ वा० ॥ वाताल्संसूहै च ॥ वा० ॥ तत्र पर्वमहृषां वक्तव्यः ॥
वा० ॥ अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix *vini* is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने तजस्तिवन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्षस्त्वान् ॥

Vārt—In the Chhandas, the final अ of हृदय, उभय and हृदय is lengthened optionally before विनिः; and it comes after अष्ट्रा, मेषला and हृजा also: as अष्ट्रावी, मेषलावी, हृजावी, उभयावी, हृजावी, हृदयावी ॥

Vārt—So also after मर्म, as मर्मवी ॥

Vārt—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature.
As आमयावी ॥

Vārt :—The affix आरक् comes after शुक्र and दृश्य; as शुक्रारकः, दृश्यारकः ॥

Vārt :—The affix इनश् comes after फल and बहं; as फलिनः and बहिनः ॥

Vārt :—So also after हृदय; the affix आलु comes optionally: as, हृदयालुः, हृष्टी, हृषयिकः, हृषयवान् ॥ The च् is इत् by I. 3. 7.

Vārt :—The affix आलुच् comes after शीत, उण्ण, and तृप्, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते = शीतालः ‘shivering from cold’.

उण्णालुः, तृपालुः ॥

Vārt :—So also after हिम comes the affix एल् in the above sense: as हिमं न सहते = हिमेलुः ॥

Vārt :—The affix ऊलुच् in the same sense after बल; as बंलं न सहते = बलूलुः ॥

Vārt :—So also after वात; as वातानं समृहः, or वातं न सहते = वातूलः ॥

Vārt :—The affix तन् comes after पर्व and मरुत्. As पैर्वतः and मैरुतः ॥

Vārt :—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of ‘not having that’, as अर्थी ‘a beggar, who has not artha or wealth’. Otherwise अर्थवात् ‘rich’. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णावास्त्रायुस् प्रत्ययो भवति मत्वये ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The च् of युस् makes the word ऊर्णा a पञ् (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to च् Bha do not apply; e. g. VI. 1. 148, by which the final इ or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णयुः ॥ According to some; छन्नासि is to be read in this sūtra. The author of Siddhānta Kaumudi says that this is reasonable; for if yus is added to ऊर्णा in secular literature also, then there was no necessity of this sūtra. The word ऊर्णा could have been read along with aham and subham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वये ।

124. The affix gmini (ग्मिन) comes after the word वाच, in the sense of matup.

Thus वाची, वाचिनी, वाचिनः. The affix is not ग्मिन्, for had it been so, the form would have been वाचग्मिन् by VIII. 4. 45 Vārt.

आलज्ञाटचौ वहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, वहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवते मत्वये वहुभाषिण्यभिधेये ॥

वार्तेकम् ॥ कुस्तितइति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes ालach (आल) and ाटach (आट) come in the sense of matup, after वाच, the word denoting ‘a talkative’.

This debars गिन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vārti:—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose, He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिनैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, पेश्वर्ये ॥

वृत्तिः । स्वामिन्निति निपात्यं एश्वर्ये गम्यमाने । स्वशस्त्रैश्वर्यशाचिनो मत्यर्थे आमिन्नितयो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word svâmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमत्यास्ति = एश्वर्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शाआदिभ्यो अच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शाआदिभ्यः, अच् ॥
वृत्तिः ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो उच्चत्ययो भवति मत्यर्थे ॥

127. The affix ach (अ) comes in the sense of matup after the words arsa &c.

Thus अर्शांसि अस्य विद्यन्ते = अर्शसः उरसः &c. ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खज्जः पादोस्यास्ति = खज्जः काणः ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस्, 2 उरस्, 3 तुन्, 4 अतुर्, 5 पलित, 6 अटा, 7 घटा, 8 घाटा*, 9 अष (अभ्र), 10 कर्दम, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाहाहृदीनात्, 14 वर्णात्. आकृतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्हात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समातः । उपतापो रेतः । गद्ये निन्यं, तदिष्येत्यः शुद्धेत्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्यर्थे । वा० ॥ प्राणिस्थात् ॥

128. The affix ini (इन) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवलयनी 'a woman having a bracelet and a zone'. शङ्खनूपुरिणी 'a woman having śankha and nûpur ornaments'. So after diseases:—कुडी 'a leper', किलसी 'a white leper'. So after names of faults:—ककुशवर्ती, काकतालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe उष्पफलवान् वृक्षः ॥ The affix, according to a Vārtika, does not come after words denoting members of a living body: as, पाणिपादवर्ती ॥ The word अहः V. 2. 115, is understood in this sūtra, so that the affix does not come after words not

nding in अ ; as चित्रकलादिकान्ती ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इनि by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sūtra shows that Dvandva compounds &c, take only इनि, and not इन् &c.

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ वात-अतिसाराभ्याम् कुक्, च ॥
वृत्तिः ॥ वातातिसाराद्वाद्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तस्मनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥
प्राचीकर्त्ता ॥ पिशाचाद्येति वन्नव्यप्त ॥

120. The augment kuk (कु) comes before इनि, after the words vāta and atisāra.

The words वात and अतिसार being names of diseases, will take इनि by the fore-going sūtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus वातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vārt—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्वरणः ‘the Kubera’.

This is when the words वात and अतिसार denote diseases. Otherwise, वातवती शुहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ इनिरुदर्तते । पूर्णप्रत्ययान्तात्पातिपदिकाविनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि योग्ये ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरे वा = पञ्चमित्र ‘five months or years old’, as पञ्चमी हृष्टः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sūtra is a restrictive rule teaching that इन् does not come in this sense.

Why do we say वयसि ‘when age is denoted’? Observe, पञ्चमशत् आमराणः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other affixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखी; दुखिन् &c. When censure is implied, then इन् comes after माला, to the exclusion of मतुण्, as माली ॥

The following is the list of सुखादि word :—

1 सुख, 2 दुख, 3 हृष्ट, 4 कृच्छ, 5 आश्र (आग्र), 6 अस्त*, 7 अलीक, 8 करुण (करुणा),
9 सोढ, 10 प्रतीप (प्रतीप), 11 शील, 12 हृल, 13 माला क्षेपे, 14 कृपण, 15 प्रणव (प्रणाय) 16 इल*,
17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्तशास्तः प्रत्येकत्रभिसंबधते, धर्माधन्तात्पातिपदिकाविनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, sīla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्म, सोऽस्यास्ति = ब्राह्मणपर्मी ॥ ब्राह्मणीलिङ्, ब्राह्मणवर्णिङ् ॥

हस्ताज्ञातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तशब्दार्थान्विनः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं समुदायेन चेऽज्ञातिरभीष्मीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्यास्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवाच् पुरुषः ॥

वर्णाद्भ्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दार्थान्विनः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं समुदायेन चेऽब्रह्मचारी भाष्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachārī.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachārī'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahman-student are so called. When the meaning is not of Brahmachārī we have वर्णवाच् ॥

पुष्करादिभ्यो देशो ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशो, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमार्थः प्रातिपदिकेभ्यः इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदेशोऽभिष्मीयते ॥

वर्णकर्म ॥ इनिप्रकारे बलाद्यादूर्ध्वादुपर्यांख्यानन् ॥ वा० ॥ सर्वदेवेति वन्नव्ययम् ॥

वा० ॥ अर्थादासामिहिते ॥ वा० ॥ तदन्तादेति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus गुप्तरणी 'a tank', पश्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवाच् हस्ती ॥

Vārt—The affix इन् comes after बल preceded by बाहु or करु, as बहुवलिन् ऊरुवलिन् ॥

Vārt—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्ववीजिन्, सर्वक्रीडी नटः ॥

Vārt—So also after अर्थ when meaning 'not near'; as अर्थिन् meaning अर्थोऽसंनिर्हतोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise अर्थवाच् 'having wealth'.

Vārt—So also after a compound ending in अर्थ, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पश्म, 3 दस्तल, 4 तमाल, 5 कुमुक, 6 मह, 7 कापिस्थ, 8 विस, 9 घृणाल, 10 कर्म

11 शास्त्र, 12 विग्रह, 13 करीप, 14 शिरीष, 15 यदास, 16 प्रवाह (प्रवास), 17 हिरण्य, 18 कैतव, 19 कोल, 20 तट*, 21 संरंग, 22 पङ्कज*, 23 सरोज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोहस*, 27 पुदक, 28 अरविन्द*, 29 अमोज़*, 30 अडज*, 31 कमल*, 32 पयस*, 33 बसु. ॥

बलादिभ्यो मतुबन्धतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मतुप, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । वलादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो मतुप्रस्थयो भवति । अन्यतरस्यांप्रहणनं प्रकृतं वृत्तिः समुद्धीयते ।

136. After the nominal-stems *bula* &c, comes the affix *matup* optionally, as well as *ini*.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बलवान् or बली (v. शत्रुघ्नः); उत्साहवान् or उत्साही (v. उत्साहितः)॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्दास (उद्दाव), 4 उद्दास*, 5 उद्दास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 चूडा*, 9 मुल*, 10 कूल*, 11 आयाम, 12 व्यायाम, 13 उपयाम, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणाह, 17 युद्ध, 18 उदाम, 19 शिखाबल, 20 ब्रह्मग्रन्थ, 21 दंश। ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मनु-माभ्याम्(इनिः) ॥

त्रितीया विपर्यासान्वितान्वाच् इनि प्रथमे भवति मत्वर्थे, समवायेन चेत्संज्ञा गम्यते।

137. After a nominal-stem ending in म् or ए, comes the affix ini, in the sense of matup, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन्+इनि=प्रथिम+इन् (VI. 4. 144)=प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also शामिनी ॥ Similarly होम, होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवारू, होमवारू ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शम्भ्याम्, व-भ-युस्-ति-तु-
त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशभिति मकारान्ताद्विदकपुरुषयोर्वीचकौ, ताभ्यां व भ युक्तिं तु त यस्मात्सेवे सम प्रत्यया भवति मस्तुर्ये ।

138. The seven affixes ba, bha, yus, ti, tu, ta and yas, come in the sense of matup, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कर्मः; कर्मः; कर्युः; कर्त्ति; कर्त्तुः; कैन्तः; कर्यः; शर्मः; शर्मः; शंतुः; शन्तिः; शन्तुः; शन्तः; शन्तः; ॥

The श् in युश् and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that श् of कश् and शम् is changed into Anusvāva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the forms will be कश्वः and शम्वः. //

तुन्दि-वलि-वदेर्भः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-वलि-वदे:, भः ॥

४८:॥ त्रान्दि गालि बुदि इत्येतेभ्यो भः प्रस्थयो भवाति मस्वर्थे ॥

139. The affix *bha* (भ) comes in the sense of matup, after *tundi*, *vali* and *vati*.

Thus तुम्भिः 'having a protuberent belly'. वलिः and वाटिः ॥ Another form is वलिः, because वलि is included in the Pāmādi class V. 2. 100. The forms तुम्भः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदनि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहमिति शहेशन्तरमहकारे वर्तते, शुभमित्यज्यं शुभपर्याय, स्त्रान्यां युस्प्रत्ययो भवति प्रत्यर्थे ॥

140. The affix *yus* (यु) comes in the sense of matup, after the word *aham* 'I', and the indeclinable *śubham* 'good'.

Thus अहंयुः = अहकारवान्, 'selfish haughty', शुभयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious'. The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्. Padas; and म् is changed into Anusvāra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्निदशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-दिशः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ इक्षशब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वश्यति, प्रागेतसादिक् संशब्दनायान्नित ऊर्ध्मतुकमि-
ष्यामे विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule IV. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किम् in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, ततः यतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to debar the elision of final म् and म् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix शनीम् V. 3. 18, म् is not इत्, had it been so, rule I. 1. 47 would have applied: (b) to regulate the accent of इम्, thus इम्+तसिल्=इत्तः here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes उदात्ता by virtue of its being Vibhakti, otherwise the accent would have been regulated by the indicatory ल् (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of व्यादि, that is, the rules given in the Sūtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus व्यद्+तसिल्=त्यतः, the व् being replaced by अ by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिकः, the anuvṛitti of समर्थनाम् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word शा of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कुतः or केसात्, कुष or कसिल् ॥

किसर्वनामबहुभ्यो इद्धथादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः; अद्वय-
दिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्निशा इत्येव । किम् सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्निशा प्रत्यया वेरितव्याः ।
वार्तिकम् । बहुप्रहणे संख्याप्रहणम् ॥

2. These Prâgdiśiya affixes come after the word kim, and after a stem called sarvanâma, and after bahu ; but not after dvi &c.

The words द्वि &c, though सर्वनाम are exempted. Thus कुत्र, कुतः, यतः,
यत्रः, बहुतः, बहुत्रः ॥

Why do we say अद्व्यादि 'not dvi &c'. Observe द्वायाम्, द्वयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृत्तात्, वृत्ते &c. The word किम् is a सर्वनाम्, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vart:—The word बहु here is a Sankhya. Therefore, the affix does not apply here, चक्षोः सूतात्, चक्षोः सूते ॥

इदम् इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदम्, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्निशा इत्येव । इदम् इत्ययमादेशो भवति प्राग्निशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For idam, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśiya affix follows.

The word प्राग्निशा is understood here also. The श् of इश् is indicatory of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम्+ह V. 3. 11, =इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेक्षयकारांशं प्राग्निशीय प्रत्ययं परत इदम् एतेतौयादैर्णी भवतः । इशोपवादः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of idam, when a Prâgdiśiya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debars इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम्+हिंहि=एतहिं (V. 3. 16); इदम्+थषु=इत्थम् (V. 3. 24).

एतदोश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्निशा इत्येव । एतदः प्राग्निशीये परतो इशात्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतद् when a Prâgdiśiya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अश् and not अश् ॥ Thus एतद्+तसिल्=अतः V. 3. 7; अत्र V. 3. 10.

Vart:—This sûtra must be divided into two एतदः, and अश्, the mean-

ing being. (1) The substitutes एत् and इत् come in the place of एतद् when affixes beginning with इ and य respectively follow, as एतद् + र्हिल् = एतर्हिल् (V. 3. 21) एतद् + यषु = इत्यम् ॥ The य must be the य of यषु which comes after idam (V. 3. 24) for the application of this rule (1), and not the य of थाल् (V. 3. 23) before which the substitute will be अश् ॥ The word एतद् will take यषु by the implication of his rule. (2) The substitute अश् replaces एतद् before other Prâgdiśiya affixes.

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥
वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दीशीये इकारार्द्धे प्रत्ययं परतो ऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted optionally for सर्व before a Prâgdiśiya vibhakti beginning with द ॥

Thus सर्वस्य or ससा ॥ When the affix is not Prâgdiśya, there is no substitution : as, सर्वे ददाति = सर्वसा ब्राह्मणी 'a Brâhmaṇî who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (—/_तस्) comes after the word kim, a sarvanâma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम् + तसिल् = कु + तस् (VII. 2. 104) = कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतियोग पञ्चम्यास्तसिः, अपासाने चाहीयस्तेवरिति वश्यति । तस्य तसेः किसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलोदशोभवति ।

8. The affix tasil (—/_तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanâma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत आगतः ॥ This substitution is for the sake of accent ; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिश्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिश्यां, च (तसिल्) ॥
वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ।

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all'; and अभि means 'both'. Thus परितः = सर्वतः; 'all round'; अभितः, अभयतः, 'on both sides'.

सप्तम्यात्क्ल ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, त्वल् ॥
वृत्तिः ॥ किसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्वल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (—/_त्र) comes after kim, a sarvanâma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in many places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥
वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्क्लःप्रत्ययो भवति । अलो ऽपवाहः ॥

11. The affix ह comes after इत्यम् ending in the locative.

This debars चल् ॥ Thus इह (V. 3. 3.) 'here'.

किमो इत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताश्वय्याऽभवति । अलोऽपवादः ।

12. The affix अत् (अ) comes after kim ending in the locative.

This debars चल् ॥ Thus क्रिम्+धर्=कु+अ (VII. 2. 105) as कु भोक्षयसे 'where will you eat'. कुभोक्षयसे । According to some चल् also comes, as कुच ॥ This is done by drawing the word वा 'optionally' from the next sūtra. So that this sūtra becomes an optional one.

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताश्वा हः यथ्याऽभवति छन्दसि विर्यं । यथापास च ।

13. Optionally the affix ह also comes in the Chandas, after the word kim in the locative : as well as the other affixes.

Thus कुह (VII. 2. 104), कु, कुच. As in Rig Veda VIII. 62. 4 : कुहस्यः
कुहजग्मथुः कुहै इश्वरेष्वपेत्युः ॥ 'Where are ye two? Where are you (or did you)
going? Where do you fall like eagles?'.

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, दृश्यन्ते ॥
वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेभमितरख्य । इतराभ्य विभक्तिःयस्तसिलाश्यो दृश्यन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after kim, a sarvanama and bahu, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes नसिल्, चल्, ह &c come after kim &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as भवत् 'Your Honor', शीर्घातुः 'long-lived', आयुष्मान् 'having long-life', and देवानांसिधः 'the beloved of the Gods'. Thus :

- Nom. ततो भवान् or तत्र भवान् = स भवान् ॥
- Acc. तत्र भवन्तम् or ततो भवन्तम् = तं भवन्तम् ॥
- Ins. तत्र भवता or ततो भवता = तेन भवता ॥
- Dat. ततो भवते or तत्र भवते = तमैः भवते ॥
- Abt. ततो भवतः or तत्र भवतः = तस्माद् भवतः ॥
- Gen. ततो भवतः or तत्र भवतः = तस्य भवतः ॥
- Loc. ततो भवति or तत्र भवति = तस्मिन् भवति ॥

Similarly with the words सीघांसुः, आयुष्मान् and देवानां मियः ॥

सर्वैकान्यकियतदः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्वं, एकं, अन्यं, किम्, यत्, तदः, काले, दा ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्तते, न वितराभ्य इति । सर्वादिः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । वलोपवासः ।

15. After sarva 'all', eka 'one', anya 'other', kim 'what', yad 'which', and tad 'that', when time is denoted, comes the affix दा, the words being in the locative case.

The word सप्तम्या: V. 2. 10 is understood here and not the word इतराभ्यां of the last. This debars चतुः ॥ Thus सर्वदा or सदा (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', एकदा 'once', अन्यदा 'at another time', कदा (VII. 2. 103) 'when', यदा 'when', तदा 'then'.

Why do we say काल 'when time is denoted'? Observe सर्ववदेशे (where although the case is the 7th, the affix is not दा, because the sense is) 'in every place' or 'every where'.

इदमो हिंल ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदम्, हिंल ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येवं काल इति च । इदम्: सप्तम्यन्ताल्काले वर्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । इत्यापवाहः ।

16. After idam 'this', ending in the locative case, comes the affix rhil (—हि), when time is denoted.

The words सप्तम्या: and काले are understood. This rhil debars ha. The ल of हिंल् is for accent. Thus अस्मिन् काले=एतहि (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, इह 'in this place', as इह देशः ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनेति निपात्यते । इदमेऽशभावो धुना च प्रत्ययः ।

17. The word adhunā is anomalous, having the same sense.

As अस्मिन् काले=अधुना 'at this time'. अश् is substituted for इदम् and, धुन् affix is added.

दार्ती च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दार्तीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदम्: सप्तम्यन्ताल्काले वर्तमानादार्ती प्रत्ययो भवति ।

18. The affix dārīm also comes after idam, ending in the locative, and denoting time.

Thus अस्मिन् काले=इदारीम् (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तदः, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदःसप्तम्यन्ताल्काले वर्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति चकारादार्ती च ।

19. After tad, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix दा, and also dārīm.

The शानीम् is read into the sūtra by force of the word च 'also'. Thus तस्मिन् काले = तदा or तदानीम् 'at that time'. This sūtra, so far as it ordains शा after the word तद् is useless, because the word तद् already takes शा by V. 3. 15.

तयोर्द्वार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ पदानि ॥ तयोः, शा, हिंलौ, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ तयोरिति प्रतिपदिकानर्देशः । तयोरितमः तदश्च यथासंख्यं शार्हिलौ प्रत्ययौ भवत भुन्नसि विषये ।
चकारायथाप्राप्तं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dā and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix शा comes after इदम् and हि after तद् ॥ Thus इशा (V. 3. 3), तहिं (VII. 2. 102). So also इशानीम् and तशानीम् ॥ As इशा हि उपुष्टपूतिमिशा श्रामस्य भूकंश्य (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनयतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनयतने, हिंल, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः । छन्दसीति न सर्वते । सामायनं विधानम् । किंतव्यामवहुभ्यः सप्तम्यत्तेभ्यो ऽनयतने कालविशेषं वर्तमानेभ्यो हिंल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (—_हि) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanāma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛitti of छन्नसि is not read into this sūtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कशा (VII. 2. 103), शार्हि or यशा, तहिं or तदा ॥

सद्यःपूर्वपरार्थ्यमःपरेद्यव्ययपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुहभयेद्युरु-
चरेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, पस्त्व, परारि, ऐपमः, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः, अन्येद्युः,
इतरेद्युः, अपरेद्युः, अघरेद्युः, उभयेद्युः, उत्तरेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्याः कालहिति वर्तत । सद्यःप्रभृतयःशब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय भावेशः कालविशेषपूति
संवर्तमानविपातनाल्पयत ।

वर्ततकम् । शुर्षोभयाद्वक्तव्यः ॥

22. The following words are anomalous: sadyah, parut, parāri, aishamas, paredyavi, adya, pūrvvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayedyus, and uttaredyus.

The words सप्तम्याः and काल are understood here. The base, the substitute, the affix, the particular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यस्; in the sense of 'a day'. समानेऽशनि=सद्यः 'the same day'. The पूर्व and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उत् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वास्मर् संवर्तस्तरे=परत् 'last year'. पूर्वतर संवर्तस्तर=परार 'the year before last'. The इशा replaces इदम्, and affix समत्तण् is added, in the

sense of 'year'. Thus अस्मिन् सत्रस्ते = ऐषमः 'during this year'. To पर is added एवादि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि = पेरयावि 'the other day'. The अश replaces इतम् and the affix यस is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि = अय 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय and उत्तर is added the affix एवास, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वेवास 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि = अन्येवास 'on the following day'. अन्यतरस्मिन्नहनि = अन्यतरेवास 'on either of two days'. इतरस्मिन्नहनि = इतरेवास 'on another day', अपरस्मिन्नहनि = अपरेवास 'on the following day', अपरस्मिन्नहनि = अपरेवास 'on a previous day'. उभयोरहनीः = उभयेवास 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किंसर्वनामबहुभ्यो इत्याश्रिय इति गत्तेते । सप्तम्याः कालहनि निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदः । प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारव्युत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वायेऽथाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix थाल् (—थ) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sūtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛitti of सप्तम्याः and काल ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण = तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वया ॥ The affix जातीयर् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that जातीयर् applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवान्), while थाल् denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, थमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः ।

24. After idam comes the affix thamu (थम्) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debars थाल्; thus: अनेन प्रकारेण = इत्यम् V. 3. 4, 'in this manner'. The उ in थमुः protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4.)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, थमुः ॥

वृत्तिः । किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण = कथम् 'how?'.

या हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ या, हेतौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः । किंशब्दात्प्रकारवचने यथा प्रत्ययो भवति, यक्षाराध्यकारवचने । छन्दसि विषये ।

26. The affix था comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chandas, after the word किम्.

The word प्रकार वचने is read into the sūtra by force of था ॥ Thus कथा wherfore? why? for what reason?, कथा 'how'. The former is an example of हेतु 'reason or cause', the second of प्रकार 'manner'. As in the following sentences : कथा भासं न पृच्छति = केन हेतुना भासं न पृच्छति ॥ कथा देवा आसन् पुरावदः ॥

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥
दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः, दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमान्तेभ्यो इत्याति प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix astāti (अस्तात्), without change of sense.

The word दिक्शब्दाः means 'words denoting directions'. Thus पुरस्तात् has all these three significations in the following sentences, पुरस्तात्प्रसाति 'he lives eastward', पुरस्तात्प्रागतः 'he came from east' पुरस्तात् रमणीयम् 'It was delightful previously'. Similarly with अभस्तात् ॥

Why do we say 'after words of direction'? Observe ऐन्यां दिशि वसाति ॥ Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe पूर्वां भासं गतः ॥ Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'time'? Observe पूर्वांसन् गुरुं वसाति 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a स्वार्थिक affix, like the affixes taught previously. The words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like ऐन्त्री &c. which also denote direction. The rule of व्याप्तिः does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम, अतसुच् ॥
वृत्तिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे इत्युच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरपशादः ।

28. After dakshinā and uttara, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix atasuch (अतँस) ॥

This debars अस्ताति ॥ The word दक्षिणा can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus दक्षिणोत्तराभ्याम, दक्षिणो वसाति, दक्षिणो आगतः, दक्षिणोत्तराभ्याम ॥ उत्तरोत्तराभ्याम, उत्तरोत्तराभ्याम ॥ The अ of अतँस is for the sake of differentiating this affix from तस् in sūtras like II: 3. 30.

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥
वृत्तिः । परावरशब्दाभ्यां विभाषा इत्सुच्यत्ययो भवनि अस्तातर्थे ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astāti.

Thus परः or अवरस्तेत् or अवरतो वसति, आगतः or रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्जः, लुक् ॥

वृत्तिः । अञ्जस्यन्तेष्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग्न भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-clision of the affix astāti.

Thus प्राङ् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्राग्रमणीयम् ॥ The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्टात् ॥

वृत्तिः । उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः रिल् रिष्टातिलौ च प्रत्ययै निपात्येते ।

31. The word upari and uparishṭāt are anomalous in the sense of astāti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रिल् and रिष्टातिलौ ॥ Thus ऊर्ध्वां दिशि वसति = उपरि अस्ति. So also उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् ॥ उपरिष्टात्सति, उपरिष्टावागतः, उपरिष्ट्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादिव्ययं शब्दौ निपात्येते इत्ततोत्तर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ।

पश्चिमक् ॥ दिक्पूर्वपश्चापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥

वा० ॥ अद्वौंतरपश्चस्य दिक्पूर्वपश्चस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विनापि पूर्वपश्चेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paśchāt is anomalous, in the sense of astāti.

The word is formed by changing अपर into पश्च, and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चाद्वसति, आगतः, रमणीयम् &c.

Vart—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścha and ाति is added. As इक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vart—So also when अर्थ follows such a compound, apara is changed into paścha ; as, संस्कारपश्चार्थः, उत्तरपश्चार्थः ॥

Vart—Apara is changed into paścha, when followed by ardhā, and not preceded by any other word. As, पश्चार्थः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ पश्चपश्चाद्वौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पूर्व-
भावा उकाराकारी च प्रत्ययौ निपात्येते ॥

33. The words paścha and paśchâ are anomalous in the Chhandas, having the force of astâti.

By च, the word पश्चात् is also included. As पुरा व्याप्रो जायते, पश्च, पश्च or पश्चात् सिहः ॥ As पश्चात् पुरस्ताश्चरदुर्दक्षात् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चेष्टम्यैष्वद्यजंग् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादाति: ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, आति ॥ वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आति: प्रत्ययो भवति अस्तातेरथे ।

34. To the words uttara, adhara and dakṣiṇā is added the affix āti, in the sense of astâti.

Thus उत्तरस्यां विश्व वसति = उत्तराद्वसति ; उत्तराशगतः, उत्तराद्वमणीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे अपञ्चम्याः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ एनप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

वृत्तिः । उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यान्यतरस्यामस्तातेरथे । अवूर्ध चेद्वप्तिमानवधेर्भवति ।

35. The affix enap (एन) comes optionally, (after the words uttara, adhara and dakṣiṇā, in the sense of astâti,) when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix अस्ताति and the other affixes taught above come with the force of locative, ablative and nominative. The एनप् comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरात् or उत्तरतो वसति or एनीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरात्, अधस्तात् वसति &c, so also दक्षिणेण, दक्षिणात्, दक्षिणतः, वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तराद्वसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तराशगतः 'come from the north'.

The word अपञ्चम्याः governs all the succeeding sūtras upto V. 3. 39, exclusive. Some do not read उत्तर &c into this sūtra: according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As पूर्वेण प्रामद्, अपेण प्रामद् (II. 3. 31). The ए in enap is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच् ॥

वृत्तिः ॥ अदूराद्विनि न स्वर्थते । अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दाशच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरथे ।

36. The affix āch (आँ) comes after the word dakṣiṇā, in the sense of astâti, but not as a substitute of the ablative case-affix.

The word अहैर् of the last sūtra is not read into this : though the word अपञ्चम्यः governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in भाच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udātta by the general rule III 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sūtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणशब्दशास्त्राहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेर्थे, चकाराच् । दूरे चेदविमानवधेर्भवति ।

37. The affix ाहि (आहि) comes after the word dakshīna, in the sense of astāti, as well as ाच्, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहि रमनायम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरे 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्यः governs this also : as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच् ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आही) ॥

वृत्तिः । उत्तरशब्दशास्त्राही प्रत्ययो भवतः, अस्तातेर्थे, दूरे चेदविमानवधेर्भवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after uttara in the sense of astāti ; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तरा or उत्तराहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north : or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्यः governs this also : as उत्तराशागतः ॥

पूर्वाधरावराणामासि पुरध्रवश्चैपाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम्-आसि, पुर-अध-अवः च, एपाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिन्न ग्रहणम् ॥ पूर्वाधरावराणामासि प्रत्ययो भवति अस्तातेर्थे । तत्सत्रियोगेन चैषां वथासंख्य पुर अध अव इत्येते आदेशा भवान्ति ।

39. After pūrva, adhara and avara comes the affix asi (अस्) in the sense of astāti ; and pur, adh, and av are their respective substitutes before this affix.

The word अपञ्चम्यः does not govern this sūtra. Thus पुरे वसति, पुर आगतः, पुरो रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As अधेवसति अध-आगतः, अधोरमणीयम्, अवेवसति, अवभागतः and अवारमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वातीनां यथासंख्यं पुराश्य आदेशा भवान्ति ।

40. The same substitution takes place when the affix astāti (अस्तात्) follows.

That is पुर् for पूर्व, अश् for अभर and अव् for अवर ॥ This sūtra indicates by implication that the affix अस्ताति V. 3. 27 is not debarred by अस् after these words. Thus पुरस्तात् or अप्स्तात् or अवस्तात् वसति or आगतः or समीयम् ॥

विभाषा अवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परते विभाषा अव् इत्यमोहशो भवति ॥

41. The substitution of अव् for अवर is optional when astāti follows.

This declares option when by last it was compulsory. As अवरस्तात् or अवस्तात् वसति आगतः, or समीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधार्थे, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाचियः प्रतिपादकाया विधार्थे वर्तमानम्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वे क्रियाविषय एव गृहाते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix dhā (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word विधा and प्रकार have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus एकधा भुइन्ते 'he eats once'. द्विधा गच्छति 'he goes twice'. Similarly त्रिधा, चतुर्था, पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्यव । अधिकरणे द्वयं, तत्य विचालः संख्यान्तरापाइन्तम् । एकस्यानीकरणमनेकत्वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix dhā comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word संख्यायाः is understood here. The word अधिकरण means 'matter, stuff, substance'. विचालः 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus एक राशि पञ्चधा कुरु 'divide one heap into five'. अष्टधा कुरु अवेक्षकधा कुरु ॥

एकाद्वयो ध्यमुन्नयतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकात्-धः, ध्यमुन्न-अन्नयतर-स्याम् ।

वृत्तिः । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुन्नादेषां भवत्यन्नयतरस्याम् ।

44. After the word eka the substitute dhyamuñ (+/- ध्यम्) comes optionally instead of dhā.

Thus एकधा राशि कुरु or एकात् कुरु; एकधा मुद्दन्ते or एकात् भुइन्ते ॥ The repetition of धा in the sūtra shows that the substitution takes place when the sense is that of विधा, as well as when it is that of अधिकरण विचाल ॥ Had धा not been repeated, the substitution would have come in the sense of अधिकरण विचाल only, as immediately preceding this sūtra.

द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्रयोः, च, धमुञ् ॥
 युक्तिः । धा इत्यनुर्वन्ते । द्वित्रयोः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विभार्येऽधिकरणवचाले च विहितस्य धमुञ्चादेशो
 भवत्यन्यतरस्याम् ।
 वार्तिकम् । धमुञ्चन्तात्स्वार्थे उदर्शनम् ॥

45. The substitute dhamuñ (±—धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधार्य and अधिकरण विचाल senses. By च, the word 'optionally' is drawn into the sūtra. Thus द्विधा or द्वैधम्, विधा, or द्वैधम् ॥

Vidit :—The affix दा (da, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वैध, द्वैध, in पथि द्वैधानि संश्यवन्ते, मति द्वैधानि संश्यवन्ते ॥

पृथाच्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पृथात्, च ॥

युक्तिः । द्वित्रयोः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edbhâch (एधाँ) comes optionally in the place of dhâ, after dvi and tri.

Thus द्वैधा (VI. 4. 148) or द्वैधम् or द्विधा, द्वैधम् or विधा ॥

यात्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ यात्ये-पाशप् ॥

युक्तिः । आप्यः कुस्तित उच्यते । यात्य वर्तमानात्मातिपक्षिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pâśap (प्राश) denotes something as insignificant.

The word आप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus यात्ये वैयाकरणः = यैयाक्त्रीरणपाशः: 'a very bad Grammarian'. So also यात्किपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणादभागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

युक्तिः । पूरणप्रत्ययो यंस्तीयसंस्तनात्मातिपक्षिकाद्वागे वर्तमानात्स्वार्थे अन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tîya, comes the affix अन् (—अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sūtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 2. 54) has udâtta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls on द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the one-third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change in accent. The affix तीय always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीय in words like मुखतीय is not significant as it is not an

affix. The employment of the word पूर्ण in the aphorism is useless for the purposes of this sūtra. Its anuvṛitti, however, runs in the other sūtras, and that is the only purpose that it serves here.

प्रागेकादशश्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ प्राक् एकादशश्यः; अछन्दसिश्च(अन्)॥
वृत्तिः । पूरणाद्वाग्इत्येव । प्रागेकादशश्यः संख्यावाच्चिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्या भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अछन्दसिश्च विषये ।

49. After an ordinal numeral upto eleven exclusive, comes the affix अन्, the word retaining its denotation, when a ‘part’ is meant : but not so in the Chhandas.

This is for accent also. Thus चैतुर्थः, षड्चमः, तेसमः, द्वेशमः ॥ Why do we say प्रागेकादशः: ‘before eleven’? Observe एकादशः, द्वादशः: no change of accent (VI 1. 223). Why do we say ‘not in the Chhandas’? Observe, पञ्चममिन्दियस्थापाकामत (पञ्चम has acute on the final being formed by ड्ड preceded by मद् V. 2. 48, 49).

षष्ठाष्टमाश्यां अ च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ षष्ठ-अष्टमाश्याम्, अ, च ॥
वृत्तिः ॥ भागद्वयेव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाश्यां भागे ऽनिर्विधे ऽच्छन्दसि विषये अः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix ना (±—अ) also comes as well as अन्, after shashtha and ashtama, when a ‘part’ is meant, but not in the Chhandas.

The words भाग and अछन्दसि are understood here. By च, the affix अन् is included. Thus षष्ठः or षष्ठौः or षष्ठमः or षष्ठमः ॥

मानपश्वङ्ग्योः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ मान-पशु-अङ्ग्योः; कन्लुकौ, च ॥
वृत्तिः ॥ भागद्वयेव । षष्ठाष्टमाश्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवते मानपश्वङ्ग्योर्भाग्योर्भिर्ययोः । षष्ठ-को भागो मानं वेच्छवति । अष्टमो भागः पशुङ्गं वेच्छवति । कस्य लुक् । यस्य लुक् अनो वा । चकार-यापाशांसं च ॥

51. After the words shashtha and ashtama there may come respectively कन् (—क) and लुक् elision of the affix, when the meaning is a division of a measure called māna or grain, or the part of the body of a beast respectively.

The word मान means a grain weight (ग्रीहि परिमितं सुशर्णु). That is to say, कन् comes after षष्ठ when a division of मान ‘measure’ is expressed ; and लुक् comes after अष्ट when a part of पशुङ्ग is denoted. Thus षष्ठको भागः ‘a sixth of a grain measure’. अष्टमौ भागः ‘an-eighth part of the body of a beast’. The लुक् here takes the place of the affix अ as well as अन् ॥ By च, the affixes above mentioned are also employed : as षष्ठः or षष्ठौः, अष्टमः or अष्टमौः ॥ When a measure or the body of an animal is not denoted, this rule (though optional) will not apply.

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥
 वृत्तिः ॥ एकशब्दासहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । घकाराल्कन्तुकां च । आकिनिचः कनो वालुग्निज्ञायते ।

52. After the word **eka**, comes also the affix **ākinich** (**आकिन्**), (the word retaining its denotation), when the sense is ‘without a companion’.

By the word **च**, the affix **कन्** and the elision **लुक्** also take effect: the elision being of **कन्** or **आकिनिच्**. Thus **एकाकिन्** (nom. **एकाकी**), **एकक्**; or **एकः** ॥ By using **असहाय**, it is indicated that the word **एक** here is not a numeral meaning ‘one’, but a noun meaning ‘alone’. **एकोऽन्यार्थं प्रभावं च, प्रथमे, कवलं तथा ॥ साप्तारणे, समाने इत्येष, सख्यार्थं च प्रयुज्यते ॥** So that this word will have dual **एकाकिनौ**, and the plural **एकाकिनः** ॥

भूतपूर्वे चरद् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वे, चरद् ॥
 वृत्तिः ॥ पूर्वे भूत इति विगृह्य सुप्तुपेति समाप्तः । भूतपूर्वशब्दवैतिकान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेभ्ये वर्तमानात्मातिपिदिकात्मवार्थं चरद् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix **चर** (with the feminine in **डीप**) comes, after a nominal stem, the word retaining its denotation, when the meaning is ‘this had been before’.

The word **भूतपूर्वे** is a compound of **पूर्वे** and **भूतः** the compounding being by **सुप्तुपा**, and denotes something done in a past time. Thus **आज्ञो भूतपूर्वे = आज्ञचरः**: ‘once opulent’. **सुकुमारचरः** ॥ The **इ** indicates that the feminine will be in **डीप**, as, **आज्ञचरी** ॥ The **च** is not **इत** in **चरद्** though required by I. 3. 7. This proves that **चुटु** rule is anitya. The **sūtra** V. 2. 18 might have been read after this, with the saving of the word **भूतपूर्वे**, but then **खच्** would have debarred **चरद्** which is, however, not intended.

पष्ठचारूप्यं च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ पष्ठचाः, रूप्यः, च ॥
 वृत्तिः ॥ पष्ठपन्तात्मातिपिदिकात्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराचरद् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-case, comes the affix **रूप्य**, and also **चरद्**, in the sense of ‘having belonged formerly to somebody’.

The word **भूतपूर्वे** here qualifies the sense of the affix, and not the sense of the base, as it was in the last **sūtra**. Thus **देवदत्तस्य भूतपूर्वे गाँ = देवदत्तरूप्यः** ‘the cow that formerly belonged to Devadatta’. Similarly **देवदत्तचरः** ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप, इष्टनौ ॥
 वृत्तिः ॥ अतिशायनमसिशायनं, प्रकर्षः । निपातनादीर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषिष्टेभ्ये वर्तमानात्मातिपिदिकात्मवार्थं तमविष्टनौ प्रत्ययी भवतः ॥

55. When the sense is that of surpassing, there come the affixes तमप् (तम्) and इष्टन् (=—ईष्ट), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयन, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्थिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आव्यतमः = सर्व इमे आङ्ग्वाः, अयमेषामतिशयनाऽऽः ‘the richest’ i. e. ‘these are all rich, but he surpasses them all in riches’. Similarly दर्शनीयतमः ‘most handsome’. सुकुमारतमः &c. Similarly पट्ट—पटिष्ठः, गुरु—गरिष्ठः, लघु—लघिष्ठः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes : as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As इतो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिडश्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिडः; च ॥

वृत्तिः ॥ तिडन्ताशातिशायने धैर्ये तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when ‘surpassing’ is meant.

By द्विप्रातिपश्चिकात् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sūtra. Thus पचतिसाम्, (the आम् is added by V. 4. 11) = सर्व इमे पचन्तीति, अयमेषामतिशयनं पंचति, ‘he cooks surprisingly’. जलपतिसाम् &c. The affix इष्टन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ इयोरथर्योवधनं हित्वचनम् । विभक्तव्यो विभज्यः । निपातनांयत् । इयर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपश्चिकातिडन्ताशातिशयने तरवीयसुनौ प्रत्ययो भवतः । तमपित्तोरपवाही ॥

57. The affixes tarap (तर्) and fyasun (=—ईयस्) come in the sense of ‘surpassing’, after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparision between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word हित्वचन does not mean ‘dual’, but means an expression for two. विभज्य is irregularly formed by धैर्, and means ‘that which is to be distinguished or differentiated’. This debars तमप् and इष्टन् ॥ The rule of व्याप्तसख्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of हित्वचन or when comparison is between two things : thus: इविमावाङ्गी, अयमनयोरतिशयेन = आङ्गतरः ‘both are rich but he is richer amongst the two’. Similarly सुकुमारतरः, पचतिसाम्,

ज्ञप्तितराम् (V. 4. 11): or with ईयसुन्: as, द्वाविमौ पद्, अयमनयोरातिशयेन पदः - पटीयाम् 'more skillful of the two', लघीयाम् ॥ Secondly to take an example of विभज्य चोपः पदः i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आव्यतराः 'The men of Mathurâ are richer than those of Pâtaliputra'. Here there are more than two things, but as the words are expressed in the sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly दर्शनीयतराः, पटीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer to more than two persons.

अजादौ गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादौ, गुणवचनात्, एव, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टनीयसुनावजासी सामान्येन विवितौ तयोरयं विद्यनियमः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नाम्यसारिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ट) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्टन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sūtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयात्, लघिष्टः, पटीयात्, पटिष्टः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतमः ॥ The word एव 'only' restricts the scope of the *affixes*, and not of the *primitives*. Thus पदुतरः, पदुतमः are also valid forms.

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दसि, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति तृन्तुष्टोः सामान्येन भ्रहणम् । अन्ताच्छुलन्दसि विषये अजासी प्रत्ययो भवतः ॥

59. These affixes ishtan and iyasun come in the Chhandas after a nominal stem ending in तु ॥

The तुः is ablative of तु which includes both तृन् and तृच् ॥ This extends the application of these affixes to words other than attributes. Thus अतिशयेन कर्ता = करिष्टः (कर्तृ + इष्टन् = कर् + इष्ट by VI. 4. 154, तु is elided). As आसुति करिष्टः, शोहीयसी घेन्तुः ॥ By Vārtika under VI. 3. 35, शोहिन्ती is changed into masculine शोहित् and then ईयस् is added, when तु is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य थः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, थः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य अ दृश्यमादेशो भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

60. For प्रशस्य is substituted थ, when these affixes ishtam and iyasun follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the application of this rule. The anuvṛtti of अजासी runs here, but the word must be changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read thus प्रशस्यस्य ओऽजायोः ॥ Thus सर्व इमे प्रशस्य अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः = शेषः, उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरातिशयेन प्रशस्यः = शेषाम् ॥ Rule VI. 4. 163 prevents the elision of the

भ of भ, which otherwise would have been elided by VI. 4. 148 and 155). These words are equal to प्रशस्यतः and प्रशस्यनः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशङ्कस्य ज्य इत्यमादेशो भवति भजायोः प्रत्ययोः परतः ॥

61. For praśasya, ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्यष्ट, ज्यायान् (ज्य is substituted for the ई of ईष्ट by VI. 4. 160).

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्यमादेशो भवत्यजायोः प्रत्ययोः परतः ।

62. ज्य is also substituted for वृद्ध, when ishtan and iyas follow.

Thus उच्चेष्टः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्षि is also substituted for वृद्ध; and we have वर्षीः and वर्षीयान् also. The word वृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sūtra.

अन्तिकवाढयोनेदसाधौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, वाढयो, नेद, साधौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकवाढयोर्थपासंख्य नेद साध इत्यैतावैदेशो भवतो भजायोः परतः ॥

63. For आन्तिक is substituted नेद, and for वाढ is साध, when these affixes follow.

Thus नेत्रिष्टम्, नेत्रीयः, सापिष्टः and सापायान् ॥ सर्वाणीमान्यान्तिकानि इत्येषामनिशयेन, नेत्रिष्टम् । उभे इमे अन्तिक इत्यमन्योरातिशयेन नेत्रीयः । इत्यस्मानेदेशः । सर्वैः स्मानेत्रीयते । अथमस्मात्सा-धीयातीते ॥

युवालपयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अलपयोः, कन्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ युवालपयोः कनियमादेशो भवत्यन्यरस्यमजायोः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अलप ॥

Thus कनिष्ठः, कनीयान् or युविष्ठः, यवीयान् ; similarly अलिष्ठ, अल्पीयान्, or कनिष्ठः, कनीयान् ॥ सर्वैः सुवानः, अथमेषामनिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविर्मुयानै अयमनयोरातिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वैः स्मिष्ठः । अयमेषामनिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरातिशयेन कनीयान् । अलिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतोः, लक् ॥

वृत्तिः ॥ विनो मतुपश्च लुण् भवति भजायोः प्रत्ययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मत् are luk-elided, when ishtan and iyasun follow.

Thus अविन्-भजिष्ठः, भजीयान् ; स्ववन्-स्विष्ठः, स्वचीयान् ॥ सर्वैः स्मिष्ठः, अय-भेषामनिशयेन, स्मिष्ठः । उभाविमां भग्निष्ठाणो, अयमनयोरातिशयेन, भजीयान् । अयमस्मात् भजीयान् । सर्वैः स्ववन्-भवत्येषामनिशयेन, स्विष्ठः । उभाविमां स्ववन्नो, अयमनयोरातिशयेन, स्वचीयान् अयमस्मात् भचीयान् ॥ This sūtra is a jñāpaka or indicator that words ending in विन् and मत् or वत् form their comparative and superlative degrees by adding ईष्ट्र and ईषुष् ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ परशंसायाम्, रूपप् ॥
वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थवर्तमानात् प्रातिप्रिकात् स्वार्थे
रूपप् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix **रूपप्** (**रूप**) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word **प्रशंसा** means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then **रूपप्** is added. As a general rule the **स्वार्थिक** affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus **प्रशंसा वैयाकरणः** = **वैयाकरणरूपः**: 'a celebrated Grammarian'. So also **आज्ञिकरूपः** ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus **घोररूपः**: 'a celebrated thief', **स्फुररूपः**: 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these words being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in **तिङ्**, for the word **तिङ्डश** V. 3. 56 is understood here also. Thus **पचतिरूपम्**, **पचतोरूपम्** or **पचन्तिरूपम्**, 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words **पचतिरूपम्** &c cannot take dual or plural; because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमासौ कल्पपदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमासौ, कल्पप, देश्य, देशीयरः ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पशार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषस-
माप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिप्रिकात् कल्पप देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes **कल्पप** (**कल्पप**), **देश्य**, and **देशीयर** (**देशीय**) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word **समाप्ति** means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called **ईषसमाप्ति** ॥ Thus **पडकल्पः**, **पडेश्यः** or **पडेशीयः**: 'clever but slightly incomplete' i. e. 'toberably clever'. **मृदुकल्पः**, **मृदुश्यः**, **मृदुशीयः** ॥ So also after verbs, as **पचतिरूपम्**, **जल्पतिरूपम्** ॥ &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुपः, बहुच्, पुर-
स्तात्, तु ॥

वृत्तिः ॥ ईषसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् सुबन्तादिभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तेव भवति,
न परतः ॥

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच् (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added after a word. The affix बहुच् however is added before the word. The च् of बहुच् indicates that the udātta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपदः: 'a tolerably skillful person'. बहुमुदुः, बहुयुडौ दाक्षाः ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुपः 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिडन्त) ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जातीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचनं प्रकृत्यर्थावशेषणं चेतत् । सुबन्नात्प्रकारविशेषे इथे वर्त्तमानात् प्रातिपक्षिकान् स्वार्थजातीयर् प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix जातीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जातीय and the affix धात् V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जातीय denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमात्र i. e. merely प्रकार ॥

Thus पदुजातीय 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मृदुजातीय, इश्वर्जातीयः ॥

The above Sūtra may, therefore, be translated in these words also, "the affix जातीय has the sense of "belonging to the class of", "being of the nature of".

ग्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवात्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इव प्रतिकृतार्वित वश्यति । प्रागत्समाविवंशब्दनायानित ऋर्वमनुकमित्यामः कप्रथयस्तेष्यपि कृतो वेदित्यः ॥

70. The affix ka (क) governs all the sūtras, as far as five pratikritan (V. 3. 96).

Properly speaking क extends only upto V. 3. 86. Thus in the sūtra अज्ञाते V. 3. 73, the word क must be supplied to complete the sense. As अशक् गत्तमकः ॥ This affix क does not come after finite verbs (तिडन्त), but the affix अक्षर् (V. 3. 71) comes after such verbs. In other words, the phrase तिडन्त V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sūtra, and not with this.

अध्ययसर्वनामनामकच्चाकृदेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अध्यय, सर्वनामाम, अक्षर्, प्राक्, देः ॥

वृत्तिः ॥ तिडन्तेष्येव । अव्ययानां सर्वनामानां च प्रातिवीदेवर्थेष्वकल्पस्ययो भवति, सत्र प्राक् दे:, न परः । क्रस्यापादः ॥

वार्तिकम् ॥ अक्षरप्रकारणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वस्तुत्य ॥ वा० ॥ शीले को बलोपद वस्तुत्य ॥

71. The affix akach (अक्ष) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of Prāgivīya affixes.

The ए shows that the acute accent falls on the final (VI. I. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase तिडश्च V. 3. 56 is understood here also. This भक्ष debars क ॥ Thus उच्चः + अक्ष = उच्च + एः = उच्चकैः; similarly नीच्यकैः, शनैकैः from नीचैः and शनैः ॥ So also after Pronominals, as सर्वके, विद्यके, and उभयके from सर्वे, विद्ये and उभये ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to मुबन्त words i. e. to declined nouns, and not to प्रातिपदिक or crude-noun: as was required by IV. I. I. Sometimes, however, the affix is added after a Prātipadika also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (Prātipadika) and when to a Subanta word. Thus in युज्मकामि, अस्मकामिः, युज्मकामु, अस्मकामु, युज्मक्योः, आवक्योः, the affix is added to prātipadika viz to युज्मद्, अस्मद्, giving युज्मकद्, अस्मकद् which are then declined as Pronominals. But in the examples य क ।, मथका त्वयकि, मयकि, the affix अक्ष is added to the त्वया, मया (the Instrumental case of युज्मद् and अस्मद्), and त्वयि and मयि the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix अक्ष is added to the Prātipadika, when case-affixes beginning with ओ, स or भ follows; and the affix is added to the declined pronoun, in the remaining cases.

Vart:—The affix काम् is added to the Indeclinable तूष्णीम् ॥ The ए is indicatory, therefore, का comes before the final vowel (I. I. 47). As तूष्णीम् + का = तूष्णीकाम्, as सूष्णीकामास्तं, तूष्णीकां तिव्रति 'he remained silent'. When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix क is added, and the ए of तूष्णीम् is elided. As तूष्णिकः 'a taciturn'.

The phrase तिडश्च (V. 3. 56) being understood here, the affix अक्ष comes after finite verbs also. As पचति—पचातकं जल्पति – जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्ष) ॥

शृणुः ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्थाकस्त्रियोगेन इकारादेशो भवति । चकारः सत्रियोगार्थः ॥

72. The letter द is the substitute of the final क of an Indeclinable, when the affix akach is added.

The word अद्यय is to be read into this sūtra and not सर्वनाम, because no Pronomial ends in क ॥ Thus धक्षित्, हित्कृत् and पृथक्त् from धिक्, हित्कृ and पृथक् ॥ Thus हित्कृ + अक्ष = हित् + अक्ष + उक्ष = हित्कृक्, now comes the present rule and the final क is changed into द, as हित्कृद् or त् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

शृणुः ॥ अज्ञातस्विदो ऽज्ञातः । अज्ञातस्योपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्मात्प्रातिपदिकात्तिडश्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix क (V. 3. 70) and अक् (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This अज्ञात् or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अश्वकः 'whose horse?' गैषभकः 'the ass' (of whom is this)? उष्ट्रकः &c. Similarly in उच्चकैः 'high' (is it so?) नीचकैः 'Is it low?' सर्वके 'was this agreed to by all'? So also विश्वके ॥ Similarly पचतकि 'He cooks, is it?' जल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृतरथविशेषणं चैसत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तनानामातिपदिकात्त्वायाम्यात्त्वायाम् ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अश्वकः 'a sorry horse'. उष्ट्रकः, गैषभकः, उच्चकैः, नीचकैः; सर्वके, विश्वकः ॥ पचतकि 'he cooks contemptibly'. जल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संश्लायां कर् ॥ ७५ ॥ संश्लायाम्, कर् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितहत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे पर्त्तनानात् प्रातिपदिकात् कनपत्रयो भवति । कस्यायामः ॥

75. The affix kan (-क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last, sūtra is understood here also. This कर debars क ॥ शुद्रकः, धारकः, चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पायाम् ॥

वृत्तिः । कारुण्येनानुपात्तः परस्यानुकम्पा । सत्यां गम्यमानायां सुबन्नान्तिडन्ताच यथार्थविहितं प्रस्यये भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus उत्रक 'the little child', 'poor child'. वस्त्रकः, दुर्बलकः, दुरुक्षिकः, विश्वसितकि 'fie! he trusts'. स्वपितकि 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतौ, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामरगानांशूषण्यो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तारनुकम्पायुक्तायथाविहितं प्रस्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with gift'

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, हन्ते धानका: 'alas! here are barley for you'. इत्ते तिलका: 'alas! here are sesamun for you'. एहकि अज्जकि 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Iyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sûtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sûtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word एहकि is from एहि the Imperative second person Singular of इ 'to go' with the upasarga आ ॥

बहूचो मनुष्यनाम्नपृज्वा ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ बहूचः, मनुष्यनाम्नः, ठच्, आ ॥
वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीतौ च तसुक्तादिति वर्तते । बहूचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नपृज्वा ठच्चत्ययो
भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।

78. The affix ठach (इक) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have कन् also. As अनुकम्पितो देवदत्तः = सेविकः (सेवदत्त
+ इक = सेव + इक V. 3. 83). When कन् is added there is no shortening of the base, as देवदत्तकः ॥ Similarly यज्ञिकः or यज्ञदत्तकः ॥

Why do we say बहूचः 'after a polysyllable?' Observe इत्तकः, शुष्कः ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe मद्रवाहुकः, भद्रवाहुकः which are epithets and not Proper Nouns (मद्रौ बाहू यथ्य); or these are names of quadrupeds.

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घन्, इलचौ, च ॥
शृणुः ॥ अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ति वचनम् । बहूचो मनुष्यनाम्नो घन्
इलचौ इत्यैतौ प्रतयौ भवतः ।

79. Also the affixes ghan (-इय) and ilach (इलै) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of च is that the other affix कन् also comes, as well as ठच् ॥ Thus from देवदत्त we have: सेवियः, सेविलः, सेविकः, देवदत्तकः ॥ So from यज्ञदत्तः: -यज्ञियः, यज्ञिलः, यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरडज्युचौ च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम, उपादेः, अडन्, युचौ च ॥
शृणुः । पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशङ्क आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बहूचो मनुष्यनाम्नोऽडच् युच्
प्रतयौ भवतः । अकाशाद् घनिलचौ प्रतयौ भवतः । ठच् वा ।

80. According to the opinion of Eastern Grammarians, the affixes *adach* (अडँ) and *vuch* (अकै) also come after a human-name beginning with the word उप ॥

The उ shows that the former affixes also come. The sense of the affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the word उपेन्द्रतत्त्व, we have, 1. उपेन्द्रतत्त्वकः (kan), 2. उपिकः (ṭhach), 3. उपिलः (ilach), 4. उपि (ghan), 5. उपकः (vuch), 6. उपः (adach). The shortened forms are by V. 3. 83. In diminutives, the forms are generally shortened. The word प्रार्थना is used as a sign of respect (pujārtha), for the word वा was understood in the aphorism by anuvṛitti from V. 3. 78.

जातिनामः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनामः कन् ।

वृत्तिः । बहुच इति नामुवर्त्तते । सामान्यं विभानं, जातिशब्दो यौ मनुष्यनामधेयी ध्याप्र सिंह इत्येवमार्ति, समावतुकम्पायां नीतौ च कन्पयथो भवति ।

81. The affix *kan* (—क) is added to a Name of a human being, which expresses a special idea : when compassion or courtesy is meant.

The जातिनामः are words like ध्याप्र &c which are well-known names of particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by way of metaphor. The anuvṛitti of बहुचः does not extend to it. This is a general rule. Thus ध्याप्रकः, सिंहकः, शरभकः ॥ The word वा being understood in the sūtra, the previous affixes also come, as ध्याप्रिलः, सिंहिलः ॥ The word नामः is used along with जाति, to prevent the affix being added to the word-form जाति (I. I. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः; वा वृत्तिः । कनिष्ठानुवर्त्तते, मनुष्यनाम इति च । अजिनशब्दान्तात्पातिकान्मनुष्यनामो भुकम्पायां कन्पयथो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix *kan* (—क) comes in the sense of compassion, after a man-name ending in अजिन, and this second member is elided before the affix.

The words कन् and मनुष्यनामः are understood in this sūtra. Thus वा प्रकः from ध्याप्राजिनः, and सिंहकः from सिंहाजिनः ॥ Vyāghrājina and Sinhājina are names of men.

टाजाद्वार्घ्यं द्वितीयाद्वचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ड, अजादी, ऊर्ध्वम, द्वितीयात, अचः ॥ वृत्तिः ॥ लोप इत्यानुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकारे यद्योऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्प्रतः प्रकृते द्वितीयाद्वच ऊर्ध्वं वृत्तम् इत्युपर्याप्तं लोपं भवति । ऊर्ध्वं प्रत्ययं सर्वलोपार्थम् ॥ वात्तिकम् ॥ चतुर्थाद्वच ऊर्ध्वस्थ लोपं वक्तव्यः ॥ वा० । अनजादी विभाषा लोपं वक्तव्यः ॥ वा० । लोपः पूर्वपदस्य च टाजाद्वारनजादी च वक्तव्यः ॥ वा० । विना इपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदश्च विभाषा लोपं वक्तव्यः ॥ वा० । उपर्याप्त इत्युपर्याप्तम् ॥

Kārikā अतुर्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाङ्गं इलस्य च ॥
वार्त्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुच्चरपदलोपो वक्तव्यः ॥

83. When था (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sūtra. The word अन्तर्धम् indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. i. 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इकः; here all the letters after the अ of देव should be elided : as देविकः; so also देवियः, देविलः ॥

The affix त is replaced by इक् or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sūtra. For had it not been used, the sūtra would have run thus. ‘When an affix beginning with a vowel follows &c’. This rule would have applied to इक् substitute of त, but not to क substitute of त which comes after words ending in त, अ्, त्, इस् and उस् ॥ But it is intended that क (and not इक्) substitute of त should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or अ) vowels. If it be said that इक् substitute of त would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक्, which we can do by the rule of sthanivat; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक् in the following: मथित + इक् (VI. 4. 51) – मथित + इक् (VI. 4. 148), because, after elision, मथित ends with त् ॥ But we know that क is not added but क, and we have मथितिकः ॥ Hence the empliment if त in the sūtra is proper to वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vārt :—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकामितोऽहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

Vārt :—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यज्ञदत्तकः or यज्ञकः ॥

Vārt :—There is elision of the first term, when these affixes उक् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus अतिकः, इसिलः, इसियः, इत्तकः from देवदत्त or यज्ञदत्त or वायुदत्त &c.

Vārt :—The diminutive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus इसः or इत् from देवदत्तः, सत्यभासा—भासा or सत्या ॥

Vārt :—The affix इत् is replaced by इ after a word ending in इ as, भातुलः from भातुरत्तः, वसुलः—वसुरत्तः ॥ So also after a word ending in एत् as सावतूलः ॥

Vārt :—When the second vowel is ओ, औ, ए or ऐ, then this is also elided. As लहिकः from लहोडः, कहिकः from कहोडः ॥

Vārt :—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member : as वाचिकः from वाचीशः (the ग् changed back to च् because the stem is now भ and not पद्, and rule VIII. 2. 39 does not apply.) So also; मुचिकः, स्वचिकः ॥ The form वाडिकः (and not वषिकः from वष्) is an exception. It is dimunitive of वड़इयुलिद्धः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्थमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्तिः ॥ शेवलाशीनां मनुष्यनामां डाजारै प्रत्यये परतः तृतीयादृष्ट ऊर्ध्वस्थ लोपो भवति । पूर्वस्थायमपवाहः । वार्तासंकेतः । शेवलाशीनां तृतीयादृष्टो लोपः स आकृतसन्धीनार्थाति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śevala, Supari, Viśāla, Varuna, and Aryaman, when the above affixes था or those having initial vowel follow.

This debars the previous sūtra. Thus अनुकम्पितः = शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः; सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः from सुपरिद्धतः; so also विशालिकः, विशालियः; वरणिकः, वरणियः, वरणिलः; अर्थमिकः, अर्थमियः, and अर्थमिलः ॥

Vārt :—The *third* vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रित्तः and सुपार्यशीर्द्धतः; though the apparent third vowels are ए and आ, but they being the result of compounding between शेवल + इन्द्र and सुपारि + आशीर्; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रित्तः; and सुपरिकः from सुपार्यशीर्द्धतः; and not शेवलेयिकः and सुपरिकः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अल्पे ॥

वृत्तिः । परमाणापथ्ये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पस्थविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाप्रातिपदिकायथा-विहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं तैलं = तैलकं ‘a little oil’. सर्वकम्, घृतकम्, विश्वकम्, उचकैः, नीषकैः ‘a somewhat high, a somewhat low &c’. पचतकि ‘he cooks a little’. जल्पतकि ‘he speaks somewhat’.

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वस्थविशिष्टे अर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

86. The above mentioned-affixes (V.3.70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The इस्त्र here is opposed to लीर्ध or 'long'. Thus इस्त्रोवृक्षः = वृक्षकः 'a small tree'. इक्षकः, स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः । इस्त्रात्येव । इस्त्रव्यहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्थायमपवादः ॥

87. The affix kan (क) comes when the short thing is a Name.

Thus वंशकः, वणुकः, इण्डकः ॥ This debars क ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः ॥

वृत्तिः । इस्त्रात्येव । संज्ञायां नातुवन्ते, सामान्यं विधानम् । कुटीशमीशुण्डायो इस्त्रार्थे योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्थापवादः ।

88. The affix र comes after the words कुटी, शमी, and शुण्डा, when shortness of length is meant.

The word इस्त्र is understood here, but not संज्ञा ॥ This debars क V. 3.70. Thus इस्त्रा कुटी = कुटीरः, शमीरः and शुण्डारः ॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुत्वा:, दुपच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ कुत्वा:, दुपच् ॥

वृत्तिः । इस्त्रात्येव । कुत्वा दुपच्चाद्वत्स्वे योत्ये दुपच्चप्रत्ययो भवति । कस्थापवादः ।

89. The affix दुपच (उप) comes, in expressing diminution, after the word कुत्वा 'a jar'.

This debars क ॥ Thus कुत्वः, from कुत्र the long ऊ being elided owing to इ ॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुत्रपम् ॥

कासुगोणीश्यां द्वरच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ कासु, गोणीश्याम्, द्वरच् ॥

वृत्तिः । इस्त्रात्येव । कासुगोणीश्वाध्यां इस्त्रत्वे योत्ये द्वरच्चप्रत्ययो भवति । कस्थापवादः ।

90. The affix श्वरच (तर with feminine ई IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words कासु and गोणी.

Thus इस्त्रा कासुः = कासुतरी 'a small lance'; गोणीतरी 'a small sack'.

घत्सोक्षाश्वरषभेश्यभ्य तनुत्वे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्स, उक्ष, अश्व, श्वेषभ्यः, च, तनुत्वे, (घ्वरच्) ॥

वृत्तिः । इस्त्रात्येव । घत्स उक्ष अश्व उक्षम् इथेते यस्तनुत्वे योत्ये घ्वरच्चप्रत्ययो भवति ।

91. The affix श्वरच expresses slenderness, after the words वत्स, उक्ष, अश्व, and रिशवा.

The anuvṛitti of इत्य ceases. Thus वस्तसः: 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. उक्षतः: 'a slender bull': being the third age of a वस्तु ॥ अभृतः: 'a mule': (तस्य तनुष्मन्यपितृकाता); वृषभतः: 'a slender bull or that cannot draw the load'.

कियत्तदोः निर्दारणे इयोरेकस्य उत्तरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तदः; निर्दारणे, इयोः, एकस्य, उत्तरच् ॥

वृत्ति । कि यत् तद् इयेतेभ्यः प्रातिपदिकोऽयो इयोरेकस्य निर्दारणे उत्तरच् प्रत्ययो भवति । निर्दार्थमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रस्तुयेभ्यः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determining of the one out of two, comes the affix उत्तरच् (अतरं with the elision of the final त्तम् and अद्)

This affix comes in the svârtha sense. The differentiation of a portion from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is called निर्दारण or specification. Thus कतरो भवतोः कठः: 'amongst you two, who is Kaṭha'. कतरो भवतोः कारकः: 'amongst you two, who is the agent'. कतरो भवतोः पटुः: 'amongst you two, who is clever'. कतरो भवतोः इवशतः: 'which of the two amongst you is Devadatta'. Similarly यतः: 'of the two the one who', ततः: 'of the two—that one'. as यतरो भवतो इवशतः, ततर आगच्छतु 'of the two, let that one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. I. 82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतो इवशतः, स आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

वा बहूनां जातिपरिप्रश्नेउत्तमच् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वा, बहूनाम्, जातिपरि प्रश्ने, उत्तमच् ॥

वृत्तिः । कियत्तद इति वर्तते निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे शस्त्री । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नेभ्यः किमार्थिभ्यः वा उत्तमच् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix उत्तमच् (अतम् with the elision of the last syllable) comes after किम्, यत् and तत्, optionally, when the object is the determining of the one out of many, the question being that of caste.

The words कियत्तदः and निर्धारणं एकस्य are to be read into the sûtra. Thus कतमो भवतां कठः: 'which of you, Sirs, is a Katha Brâhmaṇa?' यतमो भवतां कठः, ततम आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kaṭha, let him come'. The word वा 'optionally' indicates that the affix अतम् (V. 3. 71) also comes, as यको भवतांकठः, सकः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the महाविभाषा (IV. I. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste'? Observe, को भवतां वै इतः. Here the question is about a Name: and not जाति. The word परिप्रश्न applies to किम् only, the pronouns यत् and तत् not being interrogative pronoun. But the word जाति applies to all these three pronouns.

According to some, the affix उत्र has also this force, after the word किम्, as, कतरो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brāhmāṇa?' कतरो भवतां कलापः. As may be inferred from the sūtra कतरकतमौ जातिपरिष्ठेन (II. 1. 63)

एक वा प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (उत्तरच्, उत्तमच्) ॥
वृत्तिः । एकश्चात्माचामाचार्याणां मतेन उत्तरच् उत्तमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो उत्तरचो उत्तुर्कर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes datarach and datamach in the above senses.

The च draws in उत्तरच् ॥ That is उत्तरच् comes when one out of two is to be specified ; and उत्तमच् when one out of many is to be specified. The word जातिपरिष्ठेन does not govern this sūtra : it being a general rule. Thus एकतरो भवतां देवदत्तः, एकतमौ भवतां देवदत्तः ॥

The word प्राचाम् is for pujārtha ; the word वा being already understood in the sūtra. .

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥

वृत्तिः ॥ अवक्षिप्त्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्तमानाप्रातिपरिकालक्लन्पत्ययो भवाति ।

95. The affix kan (— क) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः 'thou art proud, because thou hast read grammar only'. आज्ञिकवकेन नाम त्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and आज्ञिकवक are used in a mocking sense. When, however, the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14 : as देवदत्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कनित्यनुवर्तते । इवार्थे यत्प्रातिपश्किं वर्तते तस्माल्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this' ; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायम् श्व प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्वभकः ॥ Why do we say 'imitation ?' Observe गौरिव गवयः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्मत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix kan comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

This applies when imitation is not meant. Thus अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वकः 'a thing reminding a horse'. उद्ग्रुकः, गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ १८ ॥ पदानि ॥ लुप्, मनुष्ये ॥
वृत्तिः । संज्ञायाभित्येव । संज्ञायां विहितस्य करो मनुष्ये इभित्येव लुप् भवति ।

98. When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by lup; the word retaining its number and gender.

Thus अज्ञा (अज्ञेवमनुष्यः) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also शासी, खरकुरी ॥ For accent see VI. I. 204.

Why do we say 'a man'? Observe अश्वकः, उद्ग्रुकः &c. This sūtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ १९ ॥ जीविकार्थे, च, अपण्ये (लुप्) ॥
वृत्तिः । जीविकार्थे यदपण्ये तस्मिन्नाभित्येव करो लुप् भवति ।

99. A similar elision of the affix कन् takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called पण्य; that which is not so dealt with is अपण्यः ॥ The rule applies to the *images* of gods which are made means of subsistence by a low order of Brāhmaṇas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus वासुदेवः 'the idol of Vāsudeva'; शिव 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः &c.

Why do we say अपण्ये? Observe, हस्तिकान् विक्रीणते 'he sells the images of elephant'. अश्वकान्, रथकान् ॥

This rule is also an amplification of V. 3. 106.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥
वृत्तिः । इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य करो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुप् भवति ।
अर्द्धासु पूजनार्थासु चित्रकर्म्मशेजु च ।
इवे प्रकृतिकृतौ लोपः करो देवपथादिषु ॥

100. After the words devapatha &c, there is similar elision of the affix kan, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The देवपथ class is आकृतिगणः ॥ Thus देवपथः, इंसपथः ॥

1 देवपथ, 2 हंसपथ, 3 वारिपथ, 4 रथपथ, 5 स्थलपथ*, 6 करिपथ*, 7 अजपथ*, 8 एजपथ, 9 शतपथ, 10 शाङ्कपथ, 11 सिन्धुपथ (सिंहपथ), 12 सिद्धगति (सिंहगति), 13 उद्ग्रीव (उद्ग्रीवा), 14 शावरज्ञु (चावरज्ञु), 15 इस्त, 16 इन्द्र, 17 इण्ड, 18 पुष्प, 19 मस्तव, 20 जलपथ, 21 रक्षु, It is आकृतिगण ॥

Karika :—The affix कर् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः ‘the picture of Arjuna’, दुर्योधनः ‘the picture of Duryodhana’. कृषि: ‘the flag having the figure of monkey’, गरुडः ‘the eagle-flag’.

वस्तेदेश् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्ते:, देश् ॥

वृत्तिः । इत्येत्यतुवर्तते, इतः प्रश्नति प्रत्यया सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्ति शास्त्रादिवार्थे योत्ये देश् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix धानि ($\pm$ -प्य) comes after *vasti*, in the sense of ‘like this’.

The word इत् is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिति = वास्तेति, fem. वास्तेती ‘like the abdomen’.

शिलाया दः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, दः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाशास्त्रादिवार्थे दः प्रत्ययो भवति ।

102. The affix धा (प्य) comes after *śilā*, in the sense of ‘like this’.

Thus शिलेत् = शिलं इथः ‘curd, hard as stone’. According to some, the affix दम् also comes after शिला, as शिलेदम् ॥

शास्त्रादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शास्त्रादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शास्त्रा इत्येवमासिन्द्वः प्रातिपरिक्रम्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थे ।

103. The affix यत् comes, in the sense of ‘like this’, after *sâkhâ* &c.

Thus शाखेन = शाख्यः, मुख्यः (VI. I. 213), जग्न्यः &c.

1 शाखा, 2 मुख, 3 जग्न, 4 शूक्र, 5 नेत्र, 6 अन्त्र*, 7 चरण, 8 स्तन्य, 9 स्तन्द*, 10 उरस्, 11 शिरस्, 12 अन्त्र, 13 शरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशाहस्रे निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning ‘beautiful’.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means ‘nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites’. As द्रव्योऽयं राजसुनः ‘how nice is this Prince’. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाग्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशामशास्त्रादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of ‘like this’, after the word *kuśâgra*.

Thus कुशाभीया (कुशामिव सुक्षमत्वात्) बुद्धिः “Intellect sharp as the point of the kuśa grass”. कुशाभीयं वस्त्रम् ॥

समासांश्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्विषयात्, (ऽः) ॥ वृत्तिः । तादेवनेन प्रकृते इवार्थो निर्विश्वर्ते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्ये एव छः प्रथयो भवति ।

106. The affix chha (ई) comes, also only in the sense of ‘like this’, after a compound noun which contains in itself the force of ‘like this’.

The word तद् refers to इव, and तद्विषय means इवार्थविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samāsa is taught with the force of इव; this sūtra, therefore, indicates by implication that such a samāsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samāsa will come under the head of सुपुष्पा समासः (II. 1. 4).

Thus काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्धकर्त्तर्त्तकीयम् ॥

The word काकतालीय means ‘like the crow and the palm-fruit’: ‘the unexpected and sudden fall of a plain-fruit upon the Head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree ; and is used to denote a very unexpected and accidental occurrence’. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robbers and Devadatta is called काकतालीयसमागमः, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the ताल fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतालीयो इव-इत्यस्य वधः (the compound काकताल meaning काकतालसमागमसदृशश्चोर समागमः.) and the derivative word काकतालीय meaning काकमरणसदृशः):

Similarly अजाकृपाणीय means “like the death of a goat (ajā) by the accidental falling of a sword (krīpāṇa) as the goat was passing”. Similarly अन्धकर्त्तर्त्तकीय means “like the accidental falling of a vulture (vartikā) in to the hands of a blind person who thus captures it”. All these are unintentional (atarkita and curious (chitrikarana) coincidences. In short, these words mean ‘accidentally’, ‘unexpectedly’.

शर्करादिभ्यो अण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शर्करादिभ्यः, अण् ॥ वृत्तिः । शर्करा इत्येवमार्दियः प्रांतपादिकेऽवार्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

107. The affix an् (±_अ) comes in the sense of ‘like this’, after the words sarkara &c.

Thus शर्करेव = शर्करेव, कापालिकम् ॥

1 शर्करा, 2 कपालिका, 3 कपाटिका*, 4 कनिष्ठिका (कणिष्ठिका; पिणिका, कानिष्ठिक!),⁵ पुण्ड्रिका, 6 शतपथ, 7 गोलोमन्, 8 लोमन्*, 9 गोपुच्छ, 10 मराची (मरालि), 11 मकुल (नकुल), 12 सिकता ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, षष्ठक् ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे उक्तं प्रत्ययो भवति ।

108. The affix *ṭhak* ($\pm$ —इक् or ईक्) comes in the sense of 'like this', after the words *aṅgulī* &c.

Thus आङ्गुलिकः (= अङ्गुलीव), भासजिकः ॥

1 अङ्गुल (अङ्गुली), 2 भरज, 3 बभु, 4 वल्लु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शब्दुली (शब्दुल),
8 हरि*, 9 कपि, 10 मुनि*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उश्चित्, 14 गोणी, 15 उरस, 16 कुलिश,
17 शिखा ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, उच्च, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे अन्यतरस्यां उच्चं प्रत्ययो भवति ।

109. The affix *ṭhach* (ईक्) also comes optionally after the word *ekasālā* : with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or ऐकशालिकः by उक्तं ॥

कर्कलोहितादीकक्ष् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाद्यामिवार्थे ईककं प्रत्ययो भवति ।

110. The affix $\pm$ —ईक् comes in the sense of 'like this', after *karka* and *lohita*.

Thus कार्काक्षिः 'like कर्क or white horse'. लौहितीक स्फटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्पूर्वविश्वेमातथाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ प्रत्पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ प्रत्पूर्व विश्व इव इत्यतेऽय इवार्थे थालं प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।

111. In the Chhandas, the affix *ṭhal* ($\perp$ —आ) comes in the sense of 'like this', after *pratna*, *pūrva*, *viśva*, and *ima* (idam).

Thus :—

तं प्रद्वया पूर्वया विश्वयेमया उद्यष्टताति बर्हिषदं स्तुर्विदम् ॥

(Rig Veda V. 44. 1). 'Him (Indra), as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगात् ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ज्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इवार्थे इति नवत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संवाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकाश्मामणीपूर्वात्स्वर्थे ज्यः प्रत्ययो भवतं ।

112. The affix *ñya* ($\pm$ -य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The anuvṛitti of इव ceases. The word पूग means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

of acquiring wealth &c. Thus शैक्षवद्यः 'the trident bannered horde'. *dual* लौहवद्यौ, pl. लौहवद्याः ॥ Similarly, शैवद्यः, शैवद्यौ, शैवद्यः, चातकद्यः, चातकद्यौ, चातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अप्राप्मणीपूर्वात् ? Observe देवदत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sūtra, commence the तद्वाज affixes &c, the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix अ॒य, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

ब्रातच्छज्ञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ब्रात, च फङ्गोः, अस्त्रियाम्, (अ॒यः) ॥ वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयुत्संधजीविनः संधा ब्राताः । ब्रातवाचिभ्यः अम्बलेयः प्राप्तिपक्षे-भ्यष्ट स्वार्थेऽङ्गः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् ॥

113. The affix न्या comes after the name of a wild band, and after a word ending in chphañ (±—आयन् IV. 1. 98), without change of sense ; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined livelihood, and living by violence are called ब्रात or 'wild band'. Thus कापोतपाक्यः 'a wild band living on pigeons', कापोतपास्यौ and कपोतपाका॑, श्रीहिमती॑, श्रीहिमत्यौ pl. श्रीहिमताः ॥ So with words ending in च्यम्, as कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, pl. कौञ्जायनाः, ब्राधायनः ब्राधायन्यौ pl. ब्राधायनाः ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe कपोतपाकी॑, श्रीहिमती॑, कौञ्जायनी॑, ब्राधायनी॑ ॥

आयुधजीविसंधात् भ्रग्दूहीकेष्वद्राक्षणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुध-जीविसंधात्, भ्रग्दू वाहीकेषु, अग्राहण-राजन्यात् ॥ वृत्तिः ॥ आयुधजीविनां संधाः आयुधजीविसंधः । स वालीकैर्विशेषयते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंधस्तद्वाजिनः । प्राप्तिपक्षिकाद्वाद्याणराजन्यार्जिनात्स्वार्थेभ्रग्दू प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix न्यात् (±—य with the fem. in ई), when it is the name among the Vāhika, but not when it is the name of a Brāhmaṇa, nor when the word is Rājanya.

The anuvṛitti of अस्त्रियाम् does not govern this sūtra. Thus कौञ्जीडृस्यै॑, कौञ्जीडृस्यौ॑ pl. कौञ्जीडृसाः; fem. कौञ्जीडृसी॑; शोद्रकम्॑, शोद्रकाः॑, pl. शुद्रकाः॑ fem. शोद्रकी॑, मालव्यै॑, मालव्यौ॑ pl. मालवाः॑ fem. मालवी॑ ॥

Why do we say 'living by the profession of arms'? Observe महा॑, शश्वदः॑ ॥ Why do we say 'a multitude'? Observe समाद॑ ॥ Why do we say 'amongst the Vāhika'? Observe शश्वदः॑, उलिन्दः॑ ॥ Why do we say "not a Brāhmaṇa or the word-form Rājanya"? Observe गोपलवा॑ ब्राह्मणाः॑, शालकूबना॑ राजनाः॑ ॥

वृक्कादेष्यण् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृक्कात्, देष्यण् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंधायाविस्ति वर्तते । वृक्कशस्त्रायुधजीविनः स्वार्थे देष्यण् प्रत्ययो भवति ।

115. The affix ṭenyan ($\pm$ —एण्य with the fem. in त) comes after the word Vṛika, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्यौ, pl. वृका, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when वृक means 'a wolf'. As कामकोर्यौ मनुष्याणां खासितारौ वृकाविन ॥

दामन्यादिग्रंगर्त्तपष्टुच्छः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगर्त्त, पष्टात्, छः ॥ वृन्तः । आयुधजीविसंयाति वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽग्रंगर्त्तपष्टुभ्यश्चायुधजीविसंयात्तच्चभ्यः सार्थे छः प्रत्ययो भवति । यथामायुधजीविनां संघानां षडतर्वागस्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः ॥ आहुखिगत्तपष्टांस्तु कौण्डोपरथवाण्डकी । कौष्ठकिर्जालमानिश ब्रह्मगुप्तय जानकिः ॥

116. The affix chha (ईय) comes without changing the sense, after dāmini &c, and after the six warrior-stocks called Traigarta shashṭha.

The following are the six warrior races of Trigarta :—कौण्डोपरथ, शाण्डकि, कौष्ठकि, जालमानि, ब्रह्मगुप्तः and जानकिः ॥

Thus शमनीयः शमनीयौ, pl. शमनयः; औलपीयौ, pl. उलपयः; कौण्डोपरथौ, शाण्डकीयः pl. शाण्डकयः; कौष्ठकीयः pl. कौष्ठकयः; जालमानीयः pl. जालमानयः; ब्रह्मगुप्तीयः pl. ब्रह्मगुप्ताः; जानकीयः pl. जानकयः ॥

1 शमनि, 2 औलपि, 3 औजवापि*, 4 औदकी (ओतकि ओतकि), 5 औतक्षुः*, 6 अच्युतन्ति (अच्युतन्ति), 7 आच्युतवत्ति* (अच्युतवत्ति), 8 शाकुलक्ति*, 9 आकिदन्ति, 10 औडवि*, 11 काक-इत्तनि (काकइत्तनि), 12 शामुतपि, 13 सार्वसेनि, 14 बिन्दु, 15 बन्दवि*, 16 तुलम, 17 मौञ्जायन, 18 काकन्ति, 19 सावित्रीयुत, 20 काकरन्ति 21 देववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्की, 24 विष्णु ॥

पर्वादियैधेयादिभ्यामणज्ञौ ॥ १७ ॥ पदानि ॥ पर्वादि, यौधेयादिभ्याम अ-
ण, अज्ञौ ॥

वृत्तेः । आयुधजीविसंयात्तच्चयेव । पाद्वर्दिभ्यो यौधेयादिभ्य आयुधजीविसंयात्तच्चभ्यः सार्थेऽणज्ञौ प्रत्ययो भवतः ।

117. The affix aŋ ($\pm$ —अ) comes after parśu &c, and the affix añ ($\pm$ —अ) comes after yaudheya &c, without changing the sense : when these words denote warrior classes.

Thus पाशवौ, pl. पर्शवः आसुरः pl. असुराः, यौधेयः pl. यौधेयाः ॥

1 पर्शु, 2 असुर, 3 रक्षस, 4 वाहीक (वाल्हीक), 5 श्यस्, 6 वसु, 7 मलत, 8 सत्तव, 9 देशाह 10 विशाच, 11 असानि, 12 कार्षपण ॥

1 यौधेय, 2 कौशेय, 3 शौक्रेय, 4 शौभ्रेय, 5 घार्तेय*, 6 धार्तेय 7 इयाचारेय (उयाचारेय), 8 चिंगत, 9 भरत, 10 उद्धीनर 11 कौशेय, 12 वार्तेय ॥ See IV. 1. 178.

अभिजिद्विद्विभृच्छालावच्छित्तखावच्छित्तीवच्छित्तदूर्णावच्छुमदणा यज् ॥ १८ ॥ पदानि ॥

अभिजित्, विद्वृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्, अणः, यज् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंधावति निवृत्तम् । अभिजितादिभ्यो इजन्तेभ्यः प्रातिपतिकेभ्यः स्वार्थे यज् प्रत्ययो भवति ।

118. The affix yañ ($\pm'$ -अ) comes without changing the sense, after the words abhijit, bidabhṛit, sālāvat, sikhāvat, śamīvat, ūrṇāvat, and śrumat, when those words end in the Patronymic affix अण् ॥

The anuvṛitti of आयुधजीविसंधात् ceases. Thus अभिजिताऽपत्यग्न्=अभिजित, add यज् to this, आभिजितः; pl. आभिजितः, वैरभूतः; pl. वैरभूतः, शालावतः; pl. शालावताः, शौखावत्यः; pl. शौखावताः, शामीवत्यः; pl. शामीवताः, भौर्णावता, भौर्णावत्यः and श्रौमता ॥ The अण् here is Patronymic. Otherwise अभिजितो मुहूर्तः and आभिजितः स्थलीपक्तः, the affix here is अण् of नक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्थदेशतः IV. 2 24 respectively.

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ज्यादयः, तद्राजाः ॥
वृत्तिः । पूर्णाङ्गो यामर्णीपूर्वादित्यतः प्रश्नति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes न्या &c, (V. 3. 112 &c) are called tadrāja.

The illustrations of Tadrāja affixes have been given above. The word सशञ्च occurs in Sūtra II. 4. 62:

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH.

पादशतस्य संख्यादेवीप्सायां बुन्नलोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, सं-
ख्यादेः, वीप्सायाम् बुन्नलोपः, च ॥

बृतिः ॥ पादशतात्तस्य संख्यारेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां योत्यायां बुन् प्रत्ययो भवति । तत्सत्रियागेन
चात्तस्य लोपो भवति ॥

1. The affix *vun* (—अक) comes after the words *pâda* and *śata* when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation ; and the final of the stem is elided.

Prâtipadikas preceded by a numeral and ending in the words पाद or शत take the affix बुन् when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed : and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final अ of *pâda* and *śata* would have been elided before the taddhita affix *vun* ; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word लोप in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here is not one caused by the affix. For if the elision had been caused by the affix, then by I. 1. 57, such लोपदेश or "substitute" would be equivalent to the principal (sthaniyat) ; and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which पाद् *pâd* (and not *pâda*) is changed into पद् ॥ In other words, the *lopa* taught by यस्येति च is परानिमित्तक or caused by some thing which is subsequent, namely by a taddhita affix or by इ or ई affix ; therefore, this *lopa* would be sthani-vat for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, *pâd* becomes sthani-vat to *pâda*. Therefore, the anga or base ending with 'pâda' will be called पद्, and not the base ending with 'pâd', and therefore VI. 4. 130 which applies to पद् bases will not apply, and there will be no substitution of पद् for

पाद्, as there is not in the form पाशय. But we want such substitution and hence the employment of words “the final of the stem is elided”.

Thus हौ द्वौ पार्श्वे इताति “he gives two quarters to each” = द्विपदिकां इताति (द्विपाद + दुन् = द्विपाद + दुन् = द्विपद + दुन् VI. 4. 130 = द्विपदिका VII. 3. 44 by which अ of अक्र is changed into इ). Similarly हौ द्वौ शते इताति = द्विशतिकां इताति ॥

The compounds above formed are taddhitārtha Tatpurusha compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1, 51. After the compound is formed, then the affix दुन् is added. Thus first we have द्विपाद and द्विशत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद and शत when not so compounded, take दुन् affix only in the feminine.

Why do we say “of the words पाद and शत”? Observe हौ द्वौ मादो इताति, no affixing. Why do we say “preceded by a numeral”? Observe पादं पादं इताति ॥ Why do we say “in a distributive sense”? Observe हौपार्श्वे इताति “He gives two quarters :” हौ शते इताति ॥

The enumeration of पाद and शत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमादिकां इताति “he gives two cakes to each”. द्विमोशकीकां इताति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्ड, व्यवसर्गयोः, च, (दुन्) ॥

वृत्तिः ॥ दमन इण्डः । शतं व्यवसर्गः । इण्डव्यवसर्गयोगम्भ्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रतिपदिकस्य संख्या-
दुन् प्रत्ययो भवति अन्तलापम् ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word इण्ड means “punishment”, and व्यवसर्ग means “gift or donation”. The prātipadikas पाद and शत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix दुन्, and the final अ is elided. This sūtra is begun to show that the “distributive sense” does not apply here. Thus हौ पार्श्वे रण्डतः = द्विपदिकान् शाण्डितः “punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)”. हौ पार्श्वे व्यवसृजाति = द्विपदिकां व्य-
वसृजात “he makes a gift of two Padas”. Similarly द्विशतिकां रण्डितः “punished with a fine of two hundreds”. द्विशतिकां व्यवसृजाति &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचनं कन् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने योर्यं कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोपवादः ॥
वासनकं क्रम्भकरणं चंचदवहतोरुपसंख्यानश्च ॥

3. The affix kan (—क) comes in the sense of “like that or specialty”, after the words sthūla &c.

This debars the affix जातीयर (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः “bulky. So also अणुकः, माषकः ॥

Vart :—The words चंचत् and वृहत् should be included in the list of sthūlādi words. As, चंचकः, वृहल्कः ॥ According to one version the words are चंचा and वृहा and not चंचत् and वृहत्. So the derivatives will be वृहकः and चंचकः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, सुरा + कन् = सुरकः “snake-like”. The word कृष्ण takes कन् when tila is meant ; as कृष्णप्रकारादित्या = कृष्णकाः ॥ यद् takes कन् when meaning ग्रीहि, as यवकाः ॥ इथु, तिल, पाया, काल, and अवशात् take this affix when wine is meant, a पायिकां, कालिका, अवशातिकां “a kind of wine”. गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः ‘a covering of the colour of cow's wine, or go-mūtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black’. मुरा takes कन् meaning a snake, as मुरकः (VII. 4. 13) “a kind of snake of the color of wine”. जीर्ण takes it when meaning शालि grain, as जीर्णकाः = जीर्ण-कन्या शालयः ॥ The following is a list of Sthūlādi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इपु, 5 कृष्ण तिलेषु, 6 यद् ग्रीहिदु, 7 इस्तुतिलपायकालावशातः मुरायाष, 8 गोमूत्र आच्छादने, 9 मुरा अहा, 10 जीर्ण शालिषु, 11 पत्रमूले समस्तब्धस्ते, 12 कुमारीयुच्च, 13 कुमारीभशुर (कुमार, भशुर), 14 मणि ॥

अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, कात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अत्यन्तगतिरेण संवन्धः । तद्भावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां ज्ञानात्मक-प्रत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished ; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः “not yet wholly divided” So also छिन्नकः &c.

Why do we say “something not wholly completed”? Observe भिन्नम् “totally divided”, छिन्नम् ‘totally cut’.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न, सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपर्ये ज्ञानात्मकन्प्रत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of “half”, precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in कन्, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिभुक्तम् &c (II. 1. 27). The word वचन shows that the synonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्थकृतम्, नेमकृतम् &c.

Objection :—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by ‘half’, because the word “half” itself shows that the action has not been completed.

Answer :—The prohibition contained in this sūtra does not refer to the कर् of the last sūtra, where it has the sense of “incompleteness”. It refers to that कर् which comes after a word, without changing the sense of that word (स्वार्थ कर्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम् (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नतम् also take the affix कर्, without change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमः ॥ and बहुतरकं &c as used by Patañjali himself in the following sentences :—एवं हि सूत्रभिन्नतरकं भवति, एवं हि बहुतरकं ध्याप्त्वे ॥ This कर् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sūtra teaches by implication (Jñāpaka) that कर् comes also in the sense of svārtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (कर्) ॥

वृत्तिः ॥ कत्रनुवर्चते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दाच्छादने वर्त्तमानास्त्वार्थे कन्पत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word brihati when it means “an article of dress”.

The word कर् is to be read into this sūtra and not its prohibition. The force of this कर् is *nil*, or it is an example of स्वार्थे कर् ॥ Thus बृहती + कर् = बृहतिका (प्राचारः) (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) “an upper garment or mantle”.

Why do we say “when it means dress”? Observe बृहती छन्दः “the metre called Brihati”.

अषड्क्षाशितद्गवलंकर्मालं पुरुषान्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषड्क्ष, अ-शितद्गु, अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अध्युत्तरपदात् ख ॥

वृत्तिः ॥ अषड्क्ष आशितं य अलंकर्म अलंपुरुष इत्येत्याऽध्युत्तरपदात्ख स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन) comes after the words ashadaksha, âśitaṅgu, alaṅkarma, alampurusha, and after a stem ending with adhi.

The force of ख is स्वार्थ i.e. it does not change the sense of the word. The word अषड्क्ष means “that which has not six eyes”. षड्क्ष is compounded from षट् + अश्चित् by adding षट् (V. 4. 113) “having six eyes”. The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषड्क्ष-क्षीणै मन्त्रः “a secret not having six eyes”. i.e. “a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third”. Similarly आशितंगवीनं अरण्यम् = आशिता गावेऽभिन्नतरये = ग्रभूतयवसं “a forest where formerly cattle had grazed”. The augment शुभ् is added to आशित by nipâta, or irregularly. So also अलंकर्मणः = अलं समर्थः कर्मणे पर्याप्तः = competent to do any act, clever. So अलं उर्ध्वीणः = अलं समर्थः पुरुषाय = प्रतिमस्त्वादिः = fit for a man.

A word ending with अथि, will be a Tatpurusha compound, by II. १. ४०, as the word अथि belongs to Śauṇḍādi class. As राजाधीनः ॥

The affix kha in the case of these words is invariable (nitya), because the word विभाषा occurs in the next sūtra; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is nitya. The above words always occur with this affix and never without it, while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are svārthika and nitya. Such as तम् &c up to the affix कर् (V. ३. ५५ to ९५). अ &c upto इन्, (V. ३. ११२ to V. ४. १) आम् &c upto मयद्, (V. ४. ११ to २१) and affixes taught from V. ४. ६ i. e. कर् to V. ४. ९. (ख.) ending in जाति and all Samāsānta affixes.

विभाषाञ्चेददिक्खियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अञ्चेः, अदिक्, खियाम्, (खः) ॥

वृत्तः ॥ अञ्चत्यन्तात्मातिपदिकाशदिक्खियां वर्तमानात्मवर्त्ये विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन्) may optionally be added without change of sense to a stem ending in anch (अञ्च), when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus प्राच् or प्राचीनम् “old”, अर्द्धक् or अर्द्धचीनम् “new”.

Why do we say “when not denoting a direction in the feminine?” Observe प्राची विक् “eastern region”, प्रतीची विक् “western region.” Why do we say “a point of the compass”? Other words in the feminine will take this affix. As प्राचीना ब्राह्मणी, अर्द्धचीना शिखा ॥ Why do we say “in the feminine”? A direction or दिक् used in any other gender will take this affix. As प्राचीने दिग्मणीयम्, प्रतीचीने दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, बन्धुनि ॥

वृत्तः ॥ जात्यन्तात्मातिपदिकाद्वन्धुनि वर्तमानात्मवर्त्ये छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix chha (ईय) is added without change of sense, to a stem ending in the word जाति, when it means appropriateness.

The word बन्धु means the substance or substratum in which jāti or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (बन्धसे नियम्यते स्वतन्त्री कियते). Thus बन्धु means that substance by which the genus Brāhmaṇa, Kshatriya &c is distinguished. Thus ब्राह्मणजातीयः “appropriate to a Brāhmaṇa”. क्षत्रियजातीयः, वैद्यजातीयः &c.

Why do we say “when meaning appropriateness”. Observe ब्राह्मणजाति: शोभना “the Brāhmaṇa caste is beautiful”.

स्थानान्ताद्विभाषा स्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा, स्थानेन, इति, चेत् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्तरात्प्रातिपरिकार्हभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तर्मर्थवद्वति ॥

10. The affix chha (ईय) is optionally added to a stem ending in स्थान, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word सस्थान means समानं स्थानमस्य ‘whose place is the same’ or तुल्य or equal. Thus पित्रा तुल्यः = पितृस्थानांयः or पितृस्थानः (पितृरिव स्थानमस्य whose place is that of a father). Similarly मातृस्थानीयः or मातृस्थानः; राजस्थानीयः or राजस्थानः ॥

Why do we say “when it means equal to”. Observe गोस्थानम् “cowshed” अभस्थानम् “stable”. The word इति in सस्थानेनैति is for the sake of distinctness. The word सस्थान as a Bahuvrīhi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpurusha compound like समानं च तत् स्थानं च ॥ The word चेत् “when”, is a conjunction : and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nitya* rule, as explained above. इत्यर्थिभाष्योन्त्या विश्यः ॥

किमेतिडव्यघादास्वद्रव्यप्रकर्ते ॥११॥ पदानि ॥ किम्, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आम्, अद्रव्यप्रकर्ते ॥

वृत्तिः ॥ किम् एकारान्तान्तिडन्ताद्वयेऽव्ययश्च यो विहितो षः स किमेतिडव्ययः, तदन्ताप्रातिपरिकार्हद्रव्यप्रकर्ते आम् प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix तर and तम् (ब्र I. 1. 22) ordained to come after the word किम् (V. 3. 55) or after a word ending in ए (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix ाम् (आम्), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The ए or तरए and तमए affixes are employed for comparison (प्रकर्ष ‘excess’) of adjectives and adverbs. This rule applies to adverbs and not to adjectives : i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The द्रव्य denoting word by itself has no ‘excess’ &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in अद्रव्यप्रकर्ते therefore really relates to the *quality* of a substance; i. e. to adjectives. द्रव्यस्थाव्यपरेऽव्यय न विना भेद हेतुना । प्रकर्षर्थिव्यते नायि शब्दस्योगेति वाच्यताम् ॥

Thus कितराम् or किन्तराम् “how excessively”, पूर्णहेतराम् or पूर्णहेतमाम्, पचतिराम् or पचतितमाम् “he cooks surprisingly”, उच्चस्तराम्, उच्चस्तमाम् “more or most loftily or loudly”.

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the ाम् आम् is not added. As उच्चस्तमः तरः “a most lofty tree”.

अम्, च छन्दसि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अम्, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ किमेन्द्रिययथाशब्द्यप्रकर्षे अम्, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चकाराशम् च ॥

12. In the Chhandas, the affix amu (अम्) also is added after the above, under similar conditions.

To the word किम्, words ending in ए, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes तर् and तम् is added the affix अम् in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word च 'also' in the sūtra, the affix आम् is also included. Thus प्रतरम् नशमः ॥ or प्रतराम् वस्यः । प्रतर means प्रकृष्टतर ॥

The words ending in आम् and अम् are indeclinables as they are included in the class of Svarādi (I. I. 37).

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, ठक् ॥
वृत्तिः ॥ अनुगादितात्यनुगादी । अनुगादिनशब्दात्प्रत्ययो ठक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix ठक् (+—इक्) comes after the word anugādin, without changing its sense.

Thus आनुगादिकः: "repeater or who echoes back".

णचः स्त्रियामम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णचः, स्त्रियाम्, अम् ॥
वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहोरं णच् स्त्रियामिति णञ्जहितः, तदन्तात्पर्ये इम् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥
14. The affix añ (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix नाच (+/—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix णच् is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix अम् comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus व्यावक्रोशी, व्यावहारी वर्तते ॥

Q.—Why the word स्त्री "feminine" is repeated in this sūtra, when we already know from III. 3. 43 that णच् comes only after feminine words; and a svārthika affix like अम् coming after a feminine word will keep the word feminine?

Ans.—The repetition of the word स्त्री in this sūtra, teaches by implication (jñāpaka) the following "स्त्रार्थकाः प्रत्ययाः प्रकृतिर्तो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि" :— "Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus युडकल्पा द्राशा, तैलकल्पा पसन्ना (सुरा विशेषः) formed by adding the swārtha affix कल्प (V. 3. 67) to युड and तैल, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from देव—देवता is derived without change of meaning, but change of gender.

अणिनुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इनुणः ॥
वृत्तिः ॥ अभिविधो भावइनुण् विहितस्तदन्तात्स्वार्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix *aṇ* (+—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix *inuṇ* (इनुण्).

By III. 3. 44, the affix इनुण् is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by इनुण् is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix अण् to make it a complete word. In fact, all svārtha affixes generally complete the not fully developed word. Thus संताविषम् वर्तते. सांकृटिनम् ॥

विसारिणोमत्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिणः, मन्स्ये, (अण्) ॥
वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन् शब्दात्स्वार्थे अण् प्रत्ययो भवति मन्स्ये अभिव्यये ॥

16. The affix *aṇ* (+—अ) is added to the word विसारिन् when a word expressing “fish” is to be made.

Thus वैसारिणः “a fish”. Why do we say “when it means a fish”? Observe विसारी देवदत्तः “Devadatta who is gliding out”.

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्यसुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रिया-भ्यावृत्तिगणने, कृत्यसुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्यसुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix *kṛitvasuch* (कृत्वैस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a svārtha affix. The word अभ्यावृत्तिः means “again and again or repetition”. The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called कृयाभ्यावृत्तिगणनम् ॥ Thus पञ्चवारान् भुइक्ते=पञ्चकृत्वामुक्ते “he eats five times”. So also सप्तकृत्यः &c.

Why do we say “after a Numeral”? Observe भूरीन् शारान् भुक्ते “he eats many times”.

Objection :—Why do we say “action” when we know that an ‘action’ alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply* : The word क्रिया is employed in this sūtra for the sake of the next sūtras, into which its anuvṛitti flows. Thus in sūtra 19, एकत्य राकृच्च when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition; but merely to count the “action” only.

Why do we use the word “repetition”? The affix will not apply when merely “actions” are counted. Thus पञ्चपाकाः “five cookings”, इषपाकाः &c.

Why do we use the word “counting”, when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sūtra been merely संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ती कृत्य-

सुच्, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (संख्येय), but the numerals above those denote both the counting (संख्यान) and the thing counted (संख्येय) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyāna. Thus it will apply to शतवारात् भुडङ्के = शतकृत्वः; but not here शतं वाराणां भुडङ्के, because here the word शत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच् ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो उपवासः ।

18. The affix "such" (स्) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच् ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रस्, चतुर—चतुर् in द्विभुडङ्के, त्रिभुडङ्के, चतुर्भुडङ्के ॥ The स् in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर् meaning "four", and चतुर् meaning "four-times", are differently accented: the च् of सुच् indicating that the accent udātta falls on the last syllable. Thus चतुर् (चतुर्लन् Un V. 58, being formed with the affix 'uran' added to चत्), and चतुर् (with सुच्).

एकस्य सकृत्वः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य सकृदित्यमादिशो भवति सुच् प्रत्यय क्रियागणने कृत्वसुचो उपवासः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच् ॥ The 'repetition' being impossible, the action alone is counted: so the anuyṛitti of क्रिया only runs into this sūtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृदभुडङ्के "he eats once" सकृदपीते ॥ The स् of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाकः as being against usage.

विभाषा बहोदर्दा उविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, अविप्रकृष्टएकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो उपवासः ।

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच् which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट "not remote", qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्व दिवसस्य भुडङ्के "he eats many times a day". But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्वं मासस्य भुडङ्के "he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c."

तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयद् ॥
वृत्तिः ॥ तत्विति प्रथमा समर्थविभक्तिः; प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकर्त्ते वर्तमा नात्मवार्थे मयद् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix mayat (मय with the feminine in grave ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is “made thereof”, or “subsisting therein”.

The translation of the sūtra given above is according to the rendering of Prof. Böhtlingk. According to Kāśikā :—तत् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case (IV. 1. 82) the word प्रकृतम् means “happening to be in abundance”. So that according to this interpretation the sūtra should be translated, as done by Dr Ballantyne, “The affix mayat may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant”. Thus अत्रं प्रकृतः = अत्रमयम् “abundance of food”. अपूपमयम् “abundance of cake”. According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयद् is added, is denoted by the whole word. Thus अत्रं प्रकृत मस्मिन् = अत्रमयो यज्ञः “a feast in which there is abundance of food”. अपूपमयं पर्व, वट-कमण्योदाचारः ॥ Both senses are possible, as the sūtra is constructed.

“The word वचन in the sūtra has two senses. It being made by the affix व्युद् conveys the force both of the *nature* (III. 3. 114) and the *site*. In the former case, (taking, तत् प्रकृतवचन to mean “the mention of that as abundant”), we have अत्रमयम् “abundance of grain”. But in the second case, (taking it to mean “that in which something is spoken of as abundant”) we have अत्रमयो यज्ञः “a sacrifice at which food is abundant”. (Dr. Ballantyne's Laghukaumudi)

समूहवचन वहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवचन, च, वहुषु, (मयद्) ॥
वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइयेव । बहुषु प्रकृतेष्वत्यमानेषु समूहवचनव्यया भवति । चकारान्मयद् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote “made thereof, subsisting therein”.

The च shows that मयद् also comes in the same sense. Thus मोशकः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः = मौशकिकम् (IV. 2. 47) or मोशकमयम्; so also शाष्कुलिकम् or शाष्कुलीमयम् ॥ In the second sense we have, मोशकः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे = मौशकिको or मोशक मयो यज्ञः; शाष्कुलिकः or शाष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसर्थेति हभेयजात्र इयः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवस्थ, इति ह
भेयजात, इयः ॥
वृत्तिः ॥ अनन्तावस्थः स्वार्थं इयः प्रत्ययो भवति ॥

23. The affix न्या ($\pm'$ -य) comes, without changing the sense, after the words ananta, ावसाथा, itiha and bheshaja.

Thus आनन्दयम् = अनन्तः, आवसाथम् = आवसाथः 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. ऐतिहासम् = ईति ह 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a prātipadika. The word ईति ह means tradition, as ईति ह स्मोपाधार्याः कथयन्ति ॥ भैषज्यम् = भैषजम् ॥

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all taddhita affixes. See IV. I. 82.

देवतान्तात्तादर्थे यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देवतान्तात्, तादर्थे, यत् ॥
वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रानिपक्षिकाचतुर्थीसमर्थात्तादर्थे यत् प्रदयो भवति ।

24. After a stem ending in the word देवता being in the fourth case in construction comes the affix यत्, in the sense of "appointed for it".

The word तात्त्वर्थम् has the same meaning as तर्थं "for the sake of that" (II. I. 37). Thus अग्निदेवतायै इतम् = अग्निदेवत्यम् "offering &c, sacred to Agni". So also पितृदेवत्यम्, शायुदेवत्यम् ॥

पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्घाभ्याम्, च, (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ तात्त्वर्थद्युयेव । पादार्घशब्दाद्यां चतुर्थीसमर्थायां तादर्थेभिर्भवेये यत्प्रत्ययो भवति ।
वार्त्तिकम् ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्र्त्वात्पुत्रपसख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दाशावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥
वा० ॥ नवस्य तू आंदशस्त्रपृतनप्लाश प्रत्ययः ॥ वा० ॥ न अ पुराणं प्रात् ॥
वा० ॥ भाग रूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छन्दसिः ॥ वा० ॥ आग्नीधर्साधारणादग्नः ॥
वा० ॥ अव्यवसमहृद्यां छन्दस्य बृक्तव्यः ॥

25. The affix यत् comes after the words पाद and अर्घ, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word तात्त्वर्थ is understood here also. Thus पादार्घमुद्दकं = पाद्यम् "water, meant for washing the feet". So also अर्घर्थम् ॥ The accent of these words is governed by VI. I. 213, the udātta being on the first syllable.

The च in the sūtra implies the inclusion of words other than पाद and अर्घ, not mentioned here. The affix यत् applies to other words also, as एष वै समरशाकर इच्छन्त्यः प्रजापतिः । So also वसु, अयस्, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वर्चस्, निष्क्रीवल, उक्त्य, जन, पूर्व, नव, सूर, मर्त, यविष्ठ ॥ These words take यत् in the Vedas. Thus वसत्यः, अयस्यः, ओक्यः, कव्यः, क्षेमः, उदक्यः, वर्चस्यः, निष्क्रीवल्यम्, उक्त्यः; जन्यः, पूर्व्यः, नव्य, सूर्यः, मर्त्यः; and यविष्ठः: in अग्निरीशेवसब्यस्य अयस्यो वसानाः (हितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः.) स्वभोक्ये । कव्योऽसि । क्षेम्यस्य वस्याति । वायुवर्चस्यः ॥ निष्क्रीवल्यं शंसति । उक्त्यं शंसति । जन्यंताभिः । पूर्व्या विशः । स्वेमैर्जन्यामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ So also the words आमुष्यायम् and आमुष्यपुत्रिका ॥

Vārt :—The affix आवतु comes after the word सम्; as रामावत् वसति, समावृहति ॥

Vārt :—त् is the substitute of नव, and the affixes त्वं, तन् and त्वं are added to it; as, नूवत्, नूनन्, नवीनन् ॥

Vārt :—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well as the affixes त्, तन् and त्वं e. g. प्रणन्, and प्रनन्, प्रतनन् and प्रीणन् ॥

Vārt :—The affix भेद् is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भाग धेयम्, रूपधेयम्, नामधेयम् ॥ This affix comes after नित्र in the Vedas, as, भित्तधेयं यतस्व ।

Vārt :—The affix अभ् comes after आग्नींग्र and साधारण, as, अग्नींग्रम् साधारणम् ॥ The feminine is formed by डीप् as आग्नींग्रा, साधारणी ॥ All these are illustrations of the option allowed by IV. i. 82, so that sometimes these affixes do not apply, as अग्नींग्रा शाला, साधारणा शूः ॥

Vārt :—In the Chandas, अभ् comes after अथवस and मरुत्, आयवसं and मारुतं in आयवसे रमन्ते, मारुतं शर्दः ॥

अतिथेऽर्ज्यः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ऋयः ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थैत्येव । अतिथिद्वज्ञात्युर्हीसमर्थानादृथे इभिधेये ऋयः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix न्या (उ—य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तादर्थ is understood here also. Thus अतिथये इहम् = आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थैति निवृत्तम् । देवाद्वात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तादर्थ does not apply here and ceases. Thus देवता = देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svârthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus अविकः = अविः ॥

यावादिभ्यः कर् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कर्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमास्मिभ्यः स्वार्थे कर् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कर् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः = यावः, मणिकः = मणिः ॥

१ याव, २ मणि, ३ घटिय, ४ तालु*, ५ जातु*, ६ लान्द्र* ७ पीत, ८ स्तम्ब (पीतस्तम्ब गोप, स्तम्ब) छतावृष्णशीते, १० पश्चौ लूनविपाते (वियाते), ११ अणु निषुणे, १२ पुत्र कृष्णमे, १३ नात वेदसमाप्तौ, १४ शून्य रिन्के, १५ शान कुल्सिते, १६, ततु मूत्रे, १७ ईयतश्च (श्रेयस्क) १८ ज्ञात, १९ अज्ञात*, २० कुमारीकी-डनकानि च २१ चण्डु,

N. B. The affix कन् is added to उण्ठ when denoting a season: as, उण्ठक उत्तुः, पीतक उत्तुः ॥ Otherwise उण्ठोऽग्निः, पीतुष्टकं ॥ लून and वियात take कन् when denoting an animal, as लूनकः or वियातकः पशुः; otherwise लूनादर्भा, वियातो नीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मदृढ़् otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रकी लोहादिनिर्मितः ॥ स्नात takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नातकः ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उदकादिना रित्तोघटः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i. e. वाहार्ये रहितः ॥ शान takes कन् when contempt is meant, as कुल्सितंशानं=शानकम् ॥ ततु takes कन् when meaning thread, as ततुकं सूतं सूक्ष्मतन्तुः, otherwise ततुः शरीरस् ॥ The word ending in ईयस्तु तakes कन्, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डुकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ लोहितशब्दान्मणौ वर्तमानास्त्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन् comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितकः = लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्तमानालोहितशब्दास्त्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ लोहितालिङ्गाधनं वा वर्त्तन्यम् ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितकः कोपेन "red with anger." लोहितकः पीडनेन ॥
Why do we say "not permanent." Observe लोहितो गौः "a red cow". लोहितं रुपिण्यम् "the red blood".

Vart:—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्ताक्षन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित meaning a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पटः ॥ Similarly लोहितिका or लोहिनिका शारी ॥

कालात् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चानित्ये रक्तदाति द्रव्यमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दानित्ये वर्तमानाङ्के च कन् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix कन् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णेच अनिये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं बुलं दैलस्थेण "the face black with shame or confusion". कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शारी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (+—क or +—इक्क) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus वैनयिकः = विनयः; सामयिकः ॥ The शा of उपाय is shortened, as, औपयिकः ॥ The word अकस्मात् should be read as अकस्मात् in order to apply इक् and not क् as, आकस्मिकः ॥ The ए is elided, because it is an Avyaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो. (उपायाद्) इत्यस्वर्वं च (औपयिक), 4 संप्रति*, 5 संनति, 6 कथं-
चित्, 7 अकस्मात्, 8 समयाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रशान, 13 समुच्चर्ष,
14 सदृह, 15 विशेष, 16 अत्यय, 17 अस्ति, 18 कण्डु.

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाचः, व्याहृतार्थायाम्, (ठक्) ॥
वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशिते इत्ये वस्त्यास्तस्य वाचिं वर्तमानाङ्गाक्षाद्वाद्वार्थार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच् when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'tiding' or 'news', is called व्याहृतार्थ ॥ Thus वाचिकं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं आधे ॥ Some say it applies to *written* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मुहुरा वाक् देवदत्तस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणो अण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थाय वाचा व्यक्तं युक्तं तदभिधायितः कर्मणशास्त्रार्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥

वार्ताकर्म ॥ अण्प्रकरणे कुलालवृडविषाकर्मार घण्डालमिदायित्वेऽयश्छन्दुपसख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मण् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कार्मणश् = कर्म 'an occupation of a commission agent(?)'. i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Vart:—The words कुलाल, वृड, निषाद, कर्मार, घण्डाल, मिद and आमिद take the affix अण in the Vedas. As कौलालः = कुलालः; so also वार्तः, नैषादः, कर्मारः, घण्डालः, मैदः, आमिदः ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur in

the Vedic and the secular literature:—साम्राज्यः, आनुजावर, (आनुजारवः), आनुषुकः (आनु-गता सूरेतम्) आतुषुभः, चातुष्प्राण्यः, (चतुर्भिः प्राण्ये = ब्रह्मादनं) राक्षोधनाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वैयातः, वैकृतः, वारिवस्तुतः, (विविः परिचर्या तत् करोति) आपायणः, आपाहायणः, सान्तपनः ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधे, अजातौ, (अण्) ॥
वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दादजातौ वर्तमानस्त्वार्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus औषधं पिबति “he drinks medicine”, औषधं ददाति “he gives medicines”. Why do we say “when not meaning a जाति or species”. Observe, औषधयः क्षेत्रे रुग्ण भवन्ति ‘the herbs are growing in the field.’

प्रश्नादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रश्नादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रजानानातीति प्रजः । प्रज इत्येवमादिश्चियः प्रातिपदिकं ग्र्यः स्वार्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रश्न &c. (the words retaining their sense).

Thus प्राज्ञः = प्रजः “a wise person”, feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः “a man possessed of wisdom” with feminine प्राज्ञा comes from प्रजा “wisdom” by the affix ज having the sense of मतुष् (“being possessed of”), taught in V. 2. 101. The प्रश्न of this sūtra comes from the root प्रजानाति = प्रजः “he who knows fully”.

The word विश्वन् occurs in the list of प्रजाति words. It is formed by the addition of the affix शत् (III. 2. 124) to the root, as, विद् + शत् = विश्वन् nom. s. विश्वन् ॥ The very fact that we have such a form from विश्वन् shows that the substitution of वस्तु for शत् after the word विद् taught in VII. 1. 36 (by which we get विश्वान्) is an optional substitution, the word “optionally” being drawn in from Sūtra VII. 1. 35. The word शोच्र takes अण् when meaning ‘body’, as शोच्रम्; otherwise शोचम् ‘the sense of hearing’, लुहत् takes अण् when meaning ‘a black antelope’, as जौहत् ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning ‘a black antelope’, as, कृष्णः ॥

१ प्रज, २ वणिज्, ३ उशिज्, ४ उडिणज् (उडिणक्, उडिणह्), ५ प्रत्यक्ष, ६ विद्युस्, ७ विश्वन्, ८ षोडश, ९ विद्या, १० मनस्, ११ शोच्र शरीरे, १२ लुहत्, १३ कृष्ण मृगे, १४ विकीर्षन्, १५ चौर, १६ शत् (शक), १७ वोध, १८ असुर (वक्षस), १९ वस्तु (वस्तु), २० एनस (एन !) २१ महत्, २२ कृञ्ज (कु-ह) २३ सत्यन्तु (सत्यत्, सत्यन्त), २४ दशाही, २५ वयस्, २६ व्याकृत*, २७ असुर (आतुर !) २८ रक्षस्, २९ पिशाच, ३० अशानि, ३१ कर्षापण (का !), ३२ वेवता, ३३ बन्धु, ३४ षोडश, ३५ धूर्त, ३६ राजा ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिकन् ॥
वृत्तिः ॥ मृद्युष्मास्त्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिकन् comes after मृद् (the word retaining its sense).

Thus मृदिका=मृद् ‘mud’. Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svārthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सज्जौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, सौ, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेर्ये वर्तमानात् शुच्छब्दात्स एव इत्येतौ प्रस्थयौ भवतः । ऋपोपवादः ॥

40. The affix स and एव come after मृदू when it means 'excellence'.

This debars the affix रूप् V. 3. 66. Thus प्रशंसा मृदू = शृस्ता or शृस्ता ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42. so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c.

वृक्ज्येष्टाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक्ष, ज्येष्टाभ्याम्, तिल्, तातिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसाद्यामित्येव । वृक्ज्येष्टाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्ये वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल्तातिलौ प्रस्थयौ भवतः छन्दसि विषये । ऋपोपवादौ ॥

41. In the Chhandas, the affix तत्त्व(—ति)and तातत्त्व come after वृक्ष and ज्येष्ट, when excellence is denoted.

The word प्रशंसाद्याम् is to be read into this sūtra. This also debars रूप् V. 3. 66. Thus वृक्तिः or वृक्तातिः, as, योनो मरुतो वृक्तातिमर्त्यः (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्टातिः ॥

वह्न्यपार्थीच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ वह्नि, अल्पार्थीत्, शस्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बह्न्यार्थार्थार्थ कारकाभिशायिनः शशाङ्क छस् प्रस्थयौ भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शस् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kāraka).

No especial कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus वह्नी इशाति = वह्नी इशाति, वह्निर्भिर्इशाति = वह्नी इशाति ॥ So also वह्न्यः आगच्छति or वह्नि आगच्छति &c. Similarly अल्पयो इशाति = अल्पं or अल्पेन &c.

Why do we say "signifying much or little"? Observe गां इशाति, अर्खं इशाति ॥

Why do we say "when it is a kāraka"? Observe वह्नां स्वामी "Lord of many". Here the words are in genitive case and a genitive or 6th case is not a कारक or a case, dependent or related to a verb: and so the affix is not applied here.

By the word 'signifying', the synonyms of वह्नि and अर्खं are also included. Thus भूरिशो इशाति, स्तोकशो इशाति ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus वह्नी इशाति = अभ्युपर्यिकेषुकर्मसु; अल्पयो इशाति = अनिष्टेषु कर्मसु ॥ Thus वह्नी हेहि "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c"; अल्पयो हेहि "give a little on unauspicious, occasions as funeral feasts &c".

संस्कैकवचनाम् धीप्ताद्याम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संस्क्या, एकवचनात्, च, धीप्ताद्याम्, (शस्) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाद शीमायां घोस्यायां शास् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्वाम् ।

43. The affix शास् comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a kâraka).

Thus हौ हौ मोइकौ इशाति = दिशो मोइकौ इशाति "He gives two sweet-meats to each". So also चिष्ठः ॥ Similarly after words in the singular number as, कार्षा-पणशो इशाति "he gives a Karshâpaña coin to each". So also माषशः, पाषशः ॥ That by which the sense of unit is expressed is called eka-vachana. The words kârshâpana &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why do we say "after Numerals and units of coin"? Observe घटं घटं इशाति "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe द्वौ इशाति "He gives two". कार्षापणश् इशाति "he gives a kârshâpana".

This rule of course applies when the word is in relation with a verb viz. when it is a kâraka, and not when it is in the genitive case governing another noun, As द्वयोर्द्वयः स्वामी "Lord of two each", कार्षापणस्य कार्षापाणस्य स्वामी "Possessor of a karshapanas each". In fact the work "kârakât" of the last sûtra is understood here also. This sûtra is exception to VIII. I. 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यागे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति ।

पर्शिकम् ॥ तसिप्रकरणे आयाविभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix तसि comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the Karma-prava-chanîya word प्रति ॥

This Ablative case is ordained by Sûtra II.3.11. Thus पदुषः वासुदेवतः प्रति, प्रभिमन्तुरज्जुनतः प्रति ॥ The anuvitti of वा "optionally" runs here also: thus it is an optional rule; we have the regular forms वासुदेवात् &c, also.

Vart :—The affix तसि comes after the words आदि &c: as, आदितः, मध्यतः, पार्थतः, पृष्ठतः, &c. This is an âkṛitigaṇa, no complete list being given.

अपादने, आहीयरहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तदेवपादने हीयरहोः संबन्धित न भवति ।

45. The affix तसि comes after that Ablative case which has the force of an Apâdâna Kâraka, except when this

apâdâna relation arises owing to the union with the verbs हीय (passive of हा) and रुह ॥

Thus मामत् धागच्छति or मामात्, so also चोरात् or चोरतो विभेति, अध्यवनतः or अध्यवनात् पराजयते ॥ See Sûtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verbs हीय and रुह govern the ablative: as, सार्थत् हीयते, पर्वताद् अवरोहति ॥ The form हीय is given in the sûtra to indicate that the verb हा whose present tense is अहाति is to be taken, and not जिहीति ॥ Thus we have भूमित्वजिहीते or भूमेतजिहीते ॥ How do you explain the use of “tasi” in the following well-known verse: “मन्त्रो हीनः स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रह, अव्यथन, क्षेपेषु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसिः) ॥

वृत्तिः । अतिक्रम्य यहो इतिप्रहः । अचलनमव्यथनम् । सेपो लिन्ना । अतिग्रहाविविषय यो हृतीया तदत्ताश्च तसिः प्रत्ययो भवति सा च लक्षणं न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of “to excel”, “not to give way”, and “to blame”;

Thus दृग्नेनातिगृह्णते or दृग्नेऽनिगृह्णते, आरिचेण or आरिचतोऽनिगृह्णते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said ‘to have excelled through his conduct and character’. So also दृग्नेन or दृग्नतो न व्यप्ते; similarly आरिचन or आरिचतो &c, the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly दृग्नेन or दृग्नतः क्षिपः, आरिचेण or आरिचतः क्षिपः “blamed owing to his bad conduct”.

Why do we say “when not denoting an agent”? Observe देवदत्तेन क्षिपः “blamed by Devadatta”.

हीयमानपापयोगात्म ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमान, पाप, योगात्, च, (तसिः) ॥
वृत्तिः ॥ अकर्त्तरि दृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वार्यनः शज्जात्परा या तृतीया विभक्तिकर्त्तरि तदत्ताश्च तसिः प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb “hiya”, or the noun “pâpa”; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus दृग्नेन हीयते or दृग्नतो हीयते ॥ आरिचेण हीयते or आरिचतो हीयते ॥ So also in construction with the word पाप, as, दृग्नेन पापः or दृग्नतः पापः ॥ आरिचेण पापः or आरिचतः पापः ॥ This

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix tasi would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word अकर्तरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवादेन हीयते ॥

पष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पष्ठ्या:, व्याश्रये, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमानं पष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

48. The affix tasi comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा अर्जुनस्य पक्षेऽभवन् = देवा अर्जुनसोऽभवन् ॥ ‘The Devas became Arjunites’. So also आश्रिताः कर्णतोऽभवन् “The Adityas became Kārṇāites”.

Why do we say “when it denotes a Party-name?” Observe, कृषस्य शाखा “the branch of the tree”.

रोगाश्चापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तसि) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शशास्या चठी विभक्तिः, तदस्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix tasi comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means ‘disease’, and अपनयन means ‘healing’, ‘curing’. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु = प्रवाहिकात् कुरु; so also छिर्दिकातः कुरु ॥

Why do we say ‘when healing is meant?’ Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनंकुरु ॥

अभूततद्वावे कृध्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्वावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, चिव ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्वावः । संपद्यते: कर्ता संपद्यकर्ता । संपद्यकर्तरि वर्जनानात्प्रातिपदिकावभूत तद्वावं गम्यमाने कृध्वस्ति भिर्यातुभिर्योगे चिवः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix chvi comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs क्रि ‘to make’, भू ‘to be’, and अस्ति ‘to be’ are conjoined with it.

The words अभूततद्वावे are not words of Pāṇini, but of the Vārtika-Kāra, and read into the sūtra by the author of Kāśikā. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix चिव

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhūtata-dbhāva—'the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartā. Thus अशुद्धः शुद्धं सम्पद्यते, तं करोति = शुद्धी करोति "he whitens"—when some one who is not white becomes white: i. e. some one makes him so, then we say शुद्धी करात् ॥ So also शुद्धी भवति, शुद्धी स्थान् = मलिनं शुद्धी भवति ॥ The word शुद्धा is thus formed:—शुद्ध + विद् = शुद्धं + ई + (the अ of śukla is changed into ई by VII. 4. 32, and the whole affix is elided by VI. 1. 67) = शुद्धी ॥ Similarly घटी कराति घटम् 'he makes a jar of the clay': घटी भवति, घटी स्थान् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुद्धी करोति 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, भू and अस्"? Observe अशुद्धः शुद्धे जायते The verb here is जन् 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without their use, the words abhūta-tadbhava 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya-kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kāraka, as, असेवते हैं देवगृहे भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple; such as a tree &c'. Here the kāraka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अरुमनश्चपुष्टेतोरहोरजसां लोपश्च ॥५१॥ पदानि ॥ अरुस्, मनस्, चक्षुश्, चेतस्, रहस्, रजसाम् लोपः, च ॥
वृत्तिः ॥ अः प्रभूतीनामनस्य लोपो भवति चित्रं प्रथयः ।

51. The affix chvi comes after the words arus, manas, chakshus, chetas, rahas, and rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix चित्रं would have come after these words by force of the last sūtra which is of universal application: the present sūtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अनरुदः सम्पद्यते, तं करोति = अरु करोति, अरु भवति, अरु स्थान् ॥ So also उन्मती करोति, भवति or स्थान्, so also उच्छू, विचेती, विरही, and विरजी करोति or भवति or स्थान् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4. 26, and the श of the other words is changed into ई by VII. 4. 32.

विभाषा साति कात्स्वये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, साति कात्स्वये ॥
वृत्तिः ॥ अभूततद्वावे कृत्वस्तियोगे संपर्यकर्तीति सर्वमनुवत्तंते । असित्विषये विभाषा साति: प्रत्ययो भवति कात्स्वये गच्छमाने ।

52. The affix sāti may be employed optionally in the sense of chvi, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs kpi, bhū and asti are in conjunction", is understood here. The affix साति is employed when the original is changed in its totality (कुस्त). Thus अभिसाद् भवति शब्दम् "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say अग्नी भवति शब्दम् ॥ So also उदकसाद् भवति सरपम् or उदकी भवति लवणम् "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe एकसेन पः हुळी भवति "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix chvi also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations chvi, sāti &c is governed by the Mahā-vibhāshā of sūtra IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिविधौ संपदा च ॥५३॥ पदानि ॥ अभिविधौ, सम्पदा, च, (साति) ॥

धूतिः ॥ अभिविधिरपेच्यातः । अभिविधौ गन्धमाने चिविषये सातिः प्रथयो भवति संपदा योगे, चक्रा राक्षसात्मिक ।

53. The affix sāti comes after a word in the sense of chvi, when it is in construction with the verb sam-pad, and the meaning is that all things of a kind are changed into something else, though partially.

The word अभिविधि means 'pervasion'. The force of the word च in the tra is that the same sense is expressed when the verbs कृ, शु and अस् are in nstruction as well. By drawing the anuvṛtti of the word vibhāshā into this tra, we may, in the alternative, employ the affix श्वि in the same sense of hividhi; but then it must be followed by the verbs कृ, शु and अस् only and it by the verb संपद ॥

Thus अग्निसाद् सम्पदते or अग्निसात् भवति; उदकसाद् सम्पदते or भवति &c. Or की भवति or अग्नी भवति ॥

What is the difference between the words abhividhi and kārtṣnya of these two sūtras? Where *all* things of similar origin get changed, though it is partially only, it is called abhividhivikāra. As, अस्यां सेनाध्याम् उत्पातेन सर्वम् ज्ञाय अग्निसाद् सम्पदते; or वर्षाच्च सर्वम् लवणम् उदकसाद् सम्पदते ॥ Here सर्व has the force विषयकार कारस्थ्य, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as lances, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word kārtṣnya means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

it is kārṣṇya change, when *many* objects are changed in *some* of their parts, it is abhividhi change.

तदधीनवचने ॥ पदनि ॥ ५४ ॥ तदधीनवचने, (साति) ॥

वृत्तिः । अभूततद्रावहार्तं निवृत्तम् अर्थान्तरोगेशानात् कृमूस्तयोर्गे संपशा चेति वर्तते । तदधीनं तदयत्तं तस्मिन्द्वयः । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्य च तदधीनशब्देन निर्विद्यते । स्वामिविंशत्याच्चिनः प्रातिपदिकिशितव्यं इभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृमूस्तिभिः संपशा च योगे ।

54. The affix sāti comes after a word expressing 'a master or lord', in the sense of 'dependent upon this', when it is in conjunction with the above verbs kṛi, bhū asti, and sam-pad.

The anuvṛitti of अभूततद्रावे ceases here, as a different sense altogether is assigned to the affix. The anuvṛitti of the four verbs Kṛi &c, however, runs into the sūtra. The word तदधीन means 'under the supremacy or control of that', 'under the proprietorship of that'. Proprietor in general and the object of rulership in general are indicated by the word taddhina. Thus राजधीनं करोति = राजसात् करोति "he (a king) brings it (a kingdom) under his dominion". Similarly राजसात् स्थान् or भवति or संपद्यते ॥ So also ब्राह्मणसात् भवति, करोति, स्थान् or संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥ देये, त्रा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयप्रहण म् । शतव्यं देयं, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति क्रमारात्सातिश्च कृमूस्तिभिः संपशा च योगे ।

55. The affix trā comes in the sense of 'to be given to that', as well as the affix sāti, in conjunction with the above verbs kṛi, bhū, asti and sampad.

The phrase "dependent upon that" is understood here also. The word देय qualifies the above phrase. When a thing which is known as a proper gift for the Brāhmaṇas, is put under their control by offering it to them, then the affix trā is employed. Thus ब्राह्मणाधीनं देयं करोति = ब्राह्मणत्रा or ब्राह्मणसात् करोति "He gives it to the Brāhmaṇas, as it is an object which ought to be given to them". ब्राह्मणत्रा भवति "it becomes given to the Brahmins". So also with यात् and संपद्यते ॥ Why do we say "when the sense is that of to be given"? Observe राजसात् भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषमत्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरुष, मत्येभ्यः, द्वितीया, सप्तम्योः बहुलम्, त्रा ॥

वृत्तिः ॥ सातिनिवृत्तः आप्रथये इनुद्वर्तते । देवादिन्द्वयः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् ।

56. After the words deva, manushya, purusha, puru and martya ending in the 2nd or 7th case, the affix trā

is diversely employed, having the force of the accusative or locative case.

The anuvittī of sāti ceases, that of trā continues. The verbs kṛi, bhū and asti also have no scope here. This is a general sūtra. Thus इवाच् गच्छति=रेवता गच्छति, इवेषु वसति=रेवता वसति ॥ So also मनुष्यता, पुरुषता, पुरुचा, and मर्त्यता ॥

By using the word 'diversely' in the aphorism it is intended that the affix comes in this sense after other words also ; as बहुत्रा जीवता मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणात्, घच्, अवरार्द्धात्, अनितौ डाच् ॥

वृत्तिः ॥ यत्र धनाशकारादया वर्णा विशेषरूपेण न व्यञ्जनं सोऽव्यञ्जनः । तस्यानुकरणमव्यञ्जनानुकरणम् । द्व्यच् अवरार्द्धं वय तद् द्व्यजवरार्द्धम् । अवरार्द्धरूपकर्त्त्वे । यस्यापकर्त्त्वे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमद्व्यच्कं संपद्यते तस्माश्वयन्तानुकरणादनितिपराङ्गडाव्यत्ययो भवति ।

57. The affix dāch comes after the half of a word denoting an imitation of an inarticulate sound, when such half consists of at least two syllables, and when it is not followed by the quotation-mark 'iti'.

The sound in which the letters अ आ &c are not distinctly expressed is called avyakta 'unmanifest' or 'inarticulate'. The imitation of such a sound is called avyaktā-anukarana. That whose half consists of at least two syllables is called dvyajavavarārdha, that is a polysyllabic word of four syllables or more when doubled, the smallest number of whose vowels are two, not less, when halved. The phrase "when joined with kṛi, bhū and asti" is understood here. The affix comes after that word which when reduplicated is such that its half (ardha) is at least (avara) of two syllables (dvych). When the affix डाच् is added there is reduplication of the word. That is first the word is reduplicated and then the affix is added. Thus पटत् is a sound imitation word. By reduplication it becomes पटपटत् (e. g. पटत् + पटत् = पटप, पटत् the final त् of the first word is changed in to the form of the next letter प्, and then for two प् one is substituted by VI. 1. 100). Thus पटपटत् करोति=पटपदा करोति "he makes a sound like patat patata". So also with भवति and स्थात् ॥ So also इमरमा करोति, भवति or स्थात् ॥ The final भत् of पटपटत् is elided by VI. 4. 143 before the affix डाच् having an indicatory इ, the real affix being आ ॥

Why do we say "when it is name of an imitative sound?" Observe द्वपट् करोति "it makes or turns to stone". Why do we say "after that half which consists of at least two vowels"? Observe अत् करोति 'he utters the exclamation srat'. Why do we say "at least"? Observe खरदखरटा करोति where the half consists of more than two syllables and the rule still applies. So

also अपटवपदा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe पठिति करोति (VI. 1. 98). The श् of आच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, पटपदौ+अैसि ॥ Here first the श् of भसि which was udātta, becomes anudātta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, भौ of दा and श् of भसि coalesce into an udātta भा, as पटपदासि ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this भा optionally svarita, the indicatory च prevents it. Some read इच्छवरार्थात्, the च however does not change the sense.

कुञ्जो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृष्णै ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कुञ्जः द्वितीय, शम्ब, षाजात्, कृष्णै, (आच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शम्बेभ्यः कृषावभिषेयायां आच् प्रत्ययो भवति कुञ्जो योगे नन्यत्र ॥

58. The affix धाच comes after the words dvitīya, tritīya, śamba, and bija when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sūtra indicates that the श् and अस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षं (= विलेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्बा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before' = भनुलोम कृपं तेष्व उनः प्रतिलोमं कृषात् ॥ So also षाजी करोति = सहजेन विलेखनं करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (इत्त्व) ॥

वृत्तिः ॥ कृष्म इत्यनुवर्त्तिते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणदण्डेण इत्त्वं समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेष्युच्यते । तादृशात्प्रातिर्विकारकृषावभिषेयायां आच् प्रत्ययो भवति कुञ्जो योगे ॥

59. The affix धाच comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्विगुणा or द्विगुणा करोति सेच्च "he ploughs the field twice or thrice" = द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्विगुणां करोति रेत्त्वम् "he doubles the rope".

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (आच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृष्म इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यावसरप्राप्तिः समयस्तरस्यातिक्षमणं यापना । समय शब्दायापनायां गम्यमानायां आच् प्रत्ययो भवति कुञ्जो योगे ॥

60. The affix धाच comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvṛtti of कृष्म ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालसैरेण करोति

(अथ मे पारवश्यं, अतः परम्परो वास्य समय इत्येवं यो बहुपु विवेषेत् अतिवर्त्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्वनिष्पत्वादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्र, निष्पत्वात्, अतिव्यथने ॥
वृत्तिः ॥ कृष्ण इत्येव । सपत्वनिष्पत्वादाभ्यामातिव्यथने दाच् प्रत्ययो भवति कृभो योगे सति ॥

61. The affix दाच् comes after the words sapatra, and nishpatra followed by the verb क्रि, when the sense is that of causing intense pain.

The word कृ is understood here also. The word ati-vyathana means violent pain. Thus सपत्रा करोति सूर्यं व्याप्तः = सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशायति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्रा करोति = शरीराच्च छरमपराकर्षे निष्क्रामति "he pierces so violently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः, निष्पत्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलाशिष्कोषणे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ निष्कुलात्, निष्कोषणे, (दाच्) ॥
वृत्तिः ॥ कृष्ण इत्येव । निष्कुलशब्दान्विषकोषणे वर्तमानाल्कुञ्जं योग दाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix दाच् comes after the word nishkula followed by the verb कृ, when the sense is 'to disembowel'.

The verb कृ should be read into the sūtra. The word निष्कोषण means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुला करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुला करोति शटिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलात् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोम्ये (दाच्) ॥
वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानायां कृभो योगे दाच् प्रत्ययो भवति ॥

63. The affix दाच् comes after the words sukha and priya, followed by क्रि, when the meaning is ('to concede' 'gratify') 'to go with the grain'.

The word आनुलोम्य means 'agreement', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, प्रिया करोति स्वामिनम् = स्वाम्यादेव्यत्त मारा परति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe: सुखं करोति or प्रियं करोति औषधप्राप्तान् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

तुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ तुःखात्, प्रातिलोम्ये, (दाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । दुःखशब्दशास्त्रिप्रक्रियात्मा गम्यमनि डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

64. The affix dâch comes after the word duhkha followed by kri, when meaning to do something against the grain or “to contravene”.

The verb कृ is understood and prâtilomya means ‘to oppose’ or “to act against another’s wishes”, “to pain the heart of one’s master &c”. As दुःखा करोति भृयः “the servant pains the master”.

Why do we say “when meaning to go against the grain”? Observe दुःखं करोति कश्चन्नम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । शूलशब्दशास्त्रिप्रयो डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योग ॥

65. The affix dâch comes after the word gula followed by kri, when the sense is that of roasting.

Thus शूल = शूल करोति मांसम् “he roasts the meat on a spit”. Why do we say “when meaning to roast”? Observe शूलं करोति कश्चन्नम् “the bad food causes colic”.

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्यात्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सत्यशब्दशास्त्रपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योग ॥

66. The affix dâch comes after the word satya, followed by kri, when not meaning to swear.

The word सत्य means ‘truth’ as opposed to ‘falsehood’. Sometimes it means to swear, as in the sentence “सत्येन शापयेद् विष्म” ॥ This latter sense is prohibited. Thus सत्या करोति वनिक् भाण्डम् “the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares”. Why do we say ‘when not meaning to swear’? Observe सत्यं करोति आत्मणः “the Brahmana swears”.

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । मद्रशब्दशास्त्रप्रिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

67. The affix dâch comes after the word madra followed by kri, in the sense of ‘to shave’.

The word परिवापण means ‘to shave’ ‘to raze’. The word मद्र means ‘auspicious’. Thus मद्रालं सुषुडनं करोति = मद्रा करोति ॥

Vârt :—So also after the word भद्रा; as भद्रा करोति नायिते कुमारं “the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion”.

Why do we say when meaning ‘to shave’. Observe मद्रं or भद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥
वृत्तिः ॥ अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते प्रतया विहितास्ते समासस्यान्ताथया एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रह-
णेन गृह्णन्त्वात् वैहितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an adhikāra or regulating sūtra: and governs all sūtras upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the Avyayī bhāva, the Dvigu, the Dvandva, the Tatpurusha and the Bahu-vrīhi compounds: in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of Avyayībhāva &c. Thus उप + राजन् = उपराजन्: now before this word can be properly called an Avyayībhāva, we must elide the final अन् by adding the samāsānta affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अम् is added by II. 4. 83 and we have उपराजम्, so also अभिराजं ॥ So also द्विपुरी, त्रिपुरी the samāsānta अ being added to पुर् by V. 4. 74, then the feminine affix इंपे by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर् being called Dvigu. So also, कठकवलयिनी and शड्खन्तपुरिनी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, samāsānta word कठकवलय &c which gets the name of Dvandva. Similarly विषुरः (दिगतोधुरः), मैषुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole samāsānta (V. 4. 74) word gets the name of Tatpurusha, and hence the first member retains its accent by VI. 2. 2, namely udātta. (phiṭ IV. 12 and 13) उच्चेषुरः, नीचे-
धुरः being Bahuvrīhi, the first member retains its accent, namely acute on the final, as उच्चैः, नीचैः have been taught as antodātta in the very list of Svarādi (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the *end* of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word “anta” in this sūtra? It means that when words like avyayībhāva &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the Dvigu compound of द्वि + धुर् = द्विधुर् + अ (V. 4. 74) = द्विधुरः: so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of Dvigu compounds ending in अ take इ, it refers to Dvigu compounds which have already taken the samāsānta affix अ, otherwise the rule IV. 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर् ends in ए r and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इन after Dvandva compounds, means that the affix comes after a Dvandva compound that has already taken the samāsānta affix टच् (V. 4. 106), as कोश + निषट् = कोश + निषट् + टच् (V. 4. 106) कोशनिषट्, कोशनिषटिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ यान् शड्खन्तपुरादात्य समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येवमाशीन् यशा ते पूजनात् पूजन-
वैष्णवात्परे भवन्ति तश्च समासान्तो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पूजायां स्वतिमहणं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ प्राणबहुत्रीहिमहणं च कर्तव्यम् ॥

69. The samâsânta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samâsânta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix दश् when the word राजन् enters a compound, as, महा + राजन् = महा + राजन् + दश् = महाराजा, and not महा-राजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुगौः, अतिगौः (V. 4. 92 prohibited).

Vârt :—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमाचारः and परमगवः ॥

Vârt :—This prohibition applies up to श्लोका V. 4. 113 exclusive. Thus सुसकृथः, अतिसकृथः, स्वकृथः, भत्यकृथः, here the affix वच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे यः किंश्चिद्दत्ततः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samâsânta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किराजन् as किराजा यो न रक्षति “He is no-king who does not protect”. किंसखा योऽभिहृद्यति, किंर्णार्थो न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. I. 64). The compounding here takes place by Rule II. I. 64.

Why do we say ‘when meaning reproach’? Observe कस्य राजा = किराज किंसखः, किंगवः ॥

न भ्रस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ न जः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥
वृत्तिः ॥ परे वश्यमाणा ये राजाश्यस्तदन्तात्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samâsânta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like râjan &c, herein taught, when the negative particle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अगौः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say “after a Tatpurusha compound?” The same words preceded by the negative particle will take the samâsânta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अणुषो मानवकः, अपुरं शकटम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्त) ॥
वृत्तिः ॥ न भ्रस्तत्पुरुषात्सिति वर्तते । न जः परो यः पथिनश्यद्दस्तदन्तात्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति ॥

72. The samâsânta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with न ज् ॥

This declares an option, where under the last sūtra the omission would have been necessary. Thus अपथम् or अपन्याः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, डच्, अवहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्तते तस्माशब्दहुगणान्ताइडच् प्रत्ययो भवति ॥
शास्त्रिकम् ॥ डच् प्रकरणे संख्यायास्तस्तुरुपसंख्यानं कर्तव्यं निष्क्रियाद्यर्थम् ॥

73. The affix डच् comes after a Bahuvrīhi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is *bahu* and *gana*.

This Bahuvrīhi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपशशा:, उपर्वशा:, उपर्चिशा:, भासत्रशा:, अवूत्रशा:, अधिकशा:, हिंशा:, पंचशा:, पंचशा: ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe चिन्हगुः, शब्दलम्बः ॥ Why do we say 'not after *bahu* and *gana*'? Observe, उपबहवः, उपगणः ॥ The difference here is in the accent for had डच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vart:—The Tatpurusha compounds of numerals like निष्क्रिया &c, take also the affix डच् ॥ Thus निर्गतानि त्रिशतः = निष्क्रियानि वर्षाणि देवदत्तत्वं 'Debadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतिष्ठातांशुलिख्य = निष्क्रिया खद्धः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पूरव्यूः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ऋक्, पूः, अप्, धूर्, पथाम्, अ, अनक्षे ॥ वृत्तिः ॥ बहुव्रीहिति न स्वर्व्यते । सामान्येन विधानम् । करु पुर् अप् धूर् पथिन् इत्येवमत्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽभे च ॥

74. The affix अ comes after *rik*, *pur*, *ap*, *dhūr* and *pathin* when finals in a compound, but not so when *dhūr* is in conjunction with *aksha*.

The anuvritti of the word bahuvrīhi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर्, as it cannot qualify the words ऋक्, &c.

Thus अनक्षः बहुचः, अर्द्धचः, पूर्वः as, ललात्पुरम्, नान्दीपुरम् ॥ *ap* as, द्वीपम् = (द्विर्ता आयो द्विलक्ष) = हि + अप् = हि + ईर् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ *dhur*, as, राजधुरा, महाधुर् ॥ *pathin*, as, अलपथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with अक्षः?" Observe, अक्षस्य धूः = अक्षधूरः, एषधूरसः ॥

The words अनक्षः and बहुचः apply to students of Rik: thus अनक्षः means "a boy who has not read the Rik". बहुचः: "a Brahmana who has read many

Rig verses". The affix अ॒ is not applied when it refers to the Vedas, as अ॒मृक् साम्, अ॒हृष्ट् सूक्तम् ॥

अ॒च् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अ॒च् प्रति, अनु, अव, पूर्वात्, साम, लोमः ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्यत्रपूर्वात्सामान्तालोमान्ताच समासाद्य प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोऽक्षपा॑ण्डुपूर्वा॒था॒भूमेरच्॒ प्रत्ययः॒ स्मृतः॒ ।

गोदावर्याश्च॒ नद्याश्च॒ संख्याया॒ उत्तरे॒ यदि॒ ॥

75. The affix ach comes after the words sāman and loman, when prati, anu and ava precede them.

As प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् ॥ प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम् ॥

Vart :—The affix अ॒च् comes after the word भूमि preceded by the words कृष्ण, उदक्, पाण्डु, and also after the words गोदावरी and नदी when preceded by a numeral. As, कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उदकभूमः ॥ पञ्चनदम्, सप्तगांगावरम् (see II. 1. 20).

Vart :—The affix अ॒च् is added to भूमि when preceded by a numeral. As, द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, इत्यभूमकं सृजन् ॥ This affix is added to words other than those mentioned above: as पञ्चनामः, ऊर्जनामः, समराचः, सीर्वराचः, भराचः ॥ Here the affix अ॒च् is added to नामि and राचि ॥ All this can be done by dividing the above sūtra into two parts viz. (1) अ॒च् (2) प्रत्यन्व &c. That is अ॒च् comes after all compounds and (2) after सामन् and लोमन् preceded by प्रति &c.

अश्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अश्णः, आदर्शनात्, (अ॒च्) ॥
वृत्तिः ॥ अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनाशन्यत्यौ ऋषिद्वास्तदत्तादच्च प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix ach comes after the word akshi when not meaning 'the eye'.

The word अ॒च् is understood here. Thus लवणाक्षम्, पुष्कराक्षम् ॥ These are Tatpurusha metaphors formed by II. 1. 56.

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe ब्राह्मणाक्षम् ॥ How do you explain the forms कवराक्ष, गवाक्षः, which apparently contradict this rule, because कवराक्ष is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also गवाक्ष is a window through which men see? This is no fault. The word दर्शन in the sūtra does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

अ॒चतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुसधेन्वनदुहर्क्षसामवाख्मनसाक्षिभूवदारगवेष्ठीवप-
दृष्टीवनकंशिवरार्चिदिवरार्चिदिवसरज्जसनिश्चेयसपुरुषायुषदृथायुषेत्यायुषर्गयज्ञुषजातो
क्षमहोक्षवृद्धोक्षोपद्युनगोष्ठव्याः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अ॒चतुर, विचतुर, सुचतुर, रस्त्रीपुस्त्री,
धेन्वनदुहर्क्षसाम, वाख्मनस, अक्षिभूव, दारगव, उवेष्ठीव, पदेष्ठीव, नक्ष दिव,
राचिनिव, भद्रार्चिव, सरज्जस, निश्चेयस, पुरुषायुष, द्विशायुष, त्र्यायुष, चतुर्यज्ञुष, जातो-
स्त्री, मक्षेस, वृद्धोस, उपशुन, गोष्ठव्याः ॥

सृष्टिः ॥ अच्छ्रवयान्ता एते शब्दा निपात्यते । समोरेष्यवस्थापि निपातनोरेष्य प्रतिपत्त्य ।
चास्तिकम् ॥ चतुरो ऽचकरणे इयपाम्याद्युपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix ach :—achatura, vichatura, suchatura, stri-puñsa, dhenv-anaduhau, rik-sâme, vâñ-manase, akshi-bhruvam, dâra-gavam, ûrvashîthîvam, padaślîthîvam, naktam-divam, râtrim-divam, ahar-divam, sarajasam, niñ-sreyasam, purushâ-yusham, dvyâ-yusham, tryâ-yusham, rig-yajusham, jâto-kshah, maho-kshah, vriddho-kshah, upaśunam, and go-shthaśvah.

The first three of these words are Bahuvrihi : अचतुरः = अदृश्यान्यविद्य-
मानानि वा चत्वारि यस्य 'that whose four are absent or non-existent'. विचतुः = विच-
मानानि चत्वारि यस्य "whose four are gone". सुचतुरः = शोभनानि चत्वारि यस्य 'whose
four are good'.

The next eleven words are Dvandva compounds. They are clear. Thus च युमांश = चीरुसौ 'the man and woman' but not here लियाः पुमान् (लियं
प्रति पुमान् शूः) = लियुमार् "a brave towards women only". धेनुश्च अन्दुंश = धेनुनड्हौ
"cow and bull". ऋक् च साम च = ऋक्सामे "the Rik and the Saman". वाक् च
मनश्च = वाक्समसे "the speech and mind". अक्षि च भुवा च = अक्षिभुवम् "the eye the
brow". The compound is singular as being parts of members of human
body, (II. 4. 2). वाराश्च गावश्च = वारावम् "the wives and cows". रात्रि च दिवा च
= रात्रिदिवम् ॥ ऋक् + अक्षिवन्तो + अच्च = ऋक्षिवन्तम् ॥ Here the final syllable (called दि)
is elided : so also पादौ + अटीवन्तो = पद् + अटीव् + अच्च = पदटीवम् ॥ नक्तं च दिवा च = नक्तंदिवं
'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative,
and this compounding is also irregular. The words अहर् and दिवा both mean 'day':
the compound अहर्दिवम् is not, however, a superfluous compound of two synonyms.
It is used here in a distributive sense = अहर्यहनि "day by day". The word सरजसम्
is an Avyayibhâva, meaning 'all', as सरजसमयहरति ॥ The affix does not
come when it is a Bahuvrihi : as सह+रजसा = सरजः पद्मजम् ॥ The word निः भेदसं
= निभितं भेदः and is a Tatpurusha : but not so in निभेदस्कः पुरुषः ॥ Then is the
word पुरुषायुषम् a Genitive Tatpurusha = पुरुषस्यातुः ॥ Not so when it is a
word व्यायायुषम् आयुष = पुरुषायुषी ॥ The words व्यायायुषम् and आयुषम् are Samâ-
Dvandva, as पुरुषम् आयुष = पुरुषायुषी ॥ Therefore not here, इयोगातुः = व्यायुः, आयुः ॥ The
हारा Dvigu compounds. Therefore not here, कर्मद्वारायुषम् = कर्मद्वारायुषः
word कर्मद्वारायुषम् is a Dvandva. Therefore not here कर्मद्वारायुषम् = कर्मद्वारायुषः
(उक्तोव्यायायुषम् मन्यते) ॥ The three words ending in उक्ते are Karmadhâraya. Not
so when these are Bahuvrihi : as जातोक्ता ब्राह्मणाः &c. The word उपशुनम् is an
Avyayibhâva = शुनः सनीपम् ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

the change of अ of अन् into उ (samprasāraṇa), are irregular. The word गोषुभ्यः is a Locative Tatpurusha, as गोषुभ्यः = गोषुभ्यः ॥

• *Vart* :—The affix अच् comes after अतुर् when preceded by चि and उप, as अचितुरा:, उपचितुरा: ॥

प्राह्णहस्तिभ्यां वर्द्धसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मा, हस्तिभ्याम्, वर्द्धसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ ब्रह्णहस्तिभ्यां परो यो वर्द्धःशब्दस्तत्त्वमासाइच्छप्रव्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ पक्षपराजन्यां चेति वन्धव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasti.

Thus ब्रह्मवर्द्धसम्, हस्तिवर्द्धसम् ॥ • Varchas means 'light', 'strength'.

Vart :—So also when Varchas is preceded by the words pallya and rājanः as, पल्लववर्द्धसम्, राजवर्द्धसम् ॥

अवसमन्थेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम्, अन्धेभ्यः, तमसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अव सम् अन्धे इत्येतेभ्यो यः परस्तम शब्दस्तत्त्वमासारथं प्रव्ययो भवति ॥

• 79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, रात्मराम, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःभ्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, भ्रेयसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ श्वसः परो यौ वसीय भ्रेयःशब्दौ तत्त्वमासारथं प्रव्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasiyas and sroyas, when they follow the word svas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःभ्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayūrvavyānsakādi (II. I. 72). The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः भ्रेयसम् ते भूयात् — शोभन् भ्रेयसे भूयात् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः भ्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईशुन् (V. 3. 57).

अन्ववत्तमाद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अव, तसात्, रहसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अनु अव तस इत्येतेभ्यः परो यो रहस्यस्तत्त्वमासारथं प्रव्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेष्वरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रतेः परो य उरःशब्दस्तत्त्वमासारथं प्रव्ययो भवति स वेदुराश्वः सप्तमीस्थी भवति ॥

82. The affix ach comes after the word uras when it follows the word prati in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रस्तुरसम् = उरसि यन्तं ॥ This is an Avyayibhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. I. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रस्तुरः = प्रतिगतप्रस्तुरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अनुगवमिष्यत् प्रत्ययान्तं निपात्येत आयामेऽभिधेये ॥

83. The word anugava is irregularly formed by adding the affix ach, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यानं "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. I. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गांशं पश्चाद् = अनुगुणः ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥
वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा निपात्येत वेदिश्चेष्टमिष्यथा भवति । अच् प्रत्ययादिलोः समाप्तं निपात्यते ।

84. The words dvistāvā and tristāvā are irregularly formed meaning a vedi or 'altar'.

The affix अच् is added and the final syllable i. e. एत् is elided. Thus द्विस्तावा वेदिः: "an altar twice as big as an ordinary one"; त्रिस्तावा वेदिः: "thrice as big as an altar". The words are compounds of द्वि: and त्रिः plus तावत् meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe द्वितीयावती रज्जुः, त्रितीयावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो उपरश्चत्तितात्पासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix ach comes after the word adhvan, preceded by an upasarga in a compound.

Thus प्राप्तोऽशानं = प्राप्तो रथः, प्राप्तम् शक्तं, निरप्तम्, प्रत्यप्तम् ॥
Why do we say "when preceded by an Upasarga"? Observe प्रमाधा,

उपमाधा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेऽसंख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेऽ
संख्या, अङ्गयादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिप्रधानतत्त्वं तत्पुरुषस्य संख्याव्ययादेशाच् प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ach comes after a Tatpurusha compound ending in the word anguli, when a Numeral or an Indeclinable precedes it.

Thus ते अंशुलो प्रमाणमस्य = इंशुलम्, इंशुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Tadhitártha compound, the taddhita affix माच्च being elided by the Vártika प्रमाण लो द्विर्गामनस्य “there is always the elision of the affix माच्च denoting measure when a Dvigu compound is formed”. See V. 2. 37 Várt.). So also when an Indeclinable precedes it : as निर्गतमंशुलिभ्यो = निर्गतम्, अंशुलिभ्यः ॥ Why do we say when a Tatpurusha compound ? Observe पञ्च-शुलः, अंशुलिः पुरुषः ॥ The word “Tatpurusha” is understood in all the subsequent sútras up to V. 4. 106.

अहस्सवैकदेशसंख्यातपुण्यात् रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व, एकदेश, संख्यात्, पुण्यात्, च, रात्रः ॥

वृत्तिः ॥ अहरात्रिष्यः परो यो रात्रिशब्दस्तद्विकल्पस्य प्रत्ययो भवति अकारासंख्यादिव्यादिव्यः । अहर्प्रहर्ण द्वन्द्वार्थम् । अहर्थ रात्रिष्य, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकरात्रः । पूर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वांपरात्ररेति समाप्तः ॥

87. The affix ach comes after the word râtri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or sañkhyâta or punya, when the compound is a Tatpurusha, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word râtri.

The anuvritti of संख्याच्यद्यादिः is drawn in to this sútra by force of the word च “and” of the sútra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहर्य रात्रिष्य = अहोरात्रः “day and night”. So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः ‘the first part of night’: अपररात्रः ‘the latter part of night’. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यानरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यरात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable : as, ते रात्री समाहने = हिरात्रः, विरात्रः, अन्तिकान्तो रात्रिष्य = अतिरात्रः, नोरात्रः॥

अहोहो ह पतेभ्यः ॥८८॥ पदानि ॥ अहः, अहः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहः सर्विष्यद्यजिति इक्षयति । तस्मिन् परामृते भगविवेतस्याहन् इत्यथगारेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य।

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix तच to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix च follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अहन् is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्य: “these words”, is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात् and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sútra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpurusha compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus इत्यत्तदनोर्मदः = अहानः, अव्याहनः, अहरिकान्तः = अस्तवाहनः, निरहनः ॥ So also सर्वात्मः, (VIII. 4. 7), पूर्वात्मः, अपरात्मः, संख्याताहनः (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

The ordaining of substitution is redundant according to the Vārtikākāra. In his opinion, the sūtra अहन् एतम्: alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन् when preceded by these words सर्वं &c". The adding of अच् would produce the same result : as दि + अहन् + अच् = दि + अहन् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहन् is elided) = द्याहनः ॥ The only specific result which अच् would have produced was to make the feminine of these words end in long ī (IV. 1. 15), and the elision of the final अन् of अहन् (VI. 4. 145). But the compounds of अहन् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine : and as the desired form is द्याहनः, the sūtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अहन् for अहन् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥

वृत्तिः ॥ संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहार वर्तमानस्याह शब्दस्याहौशेशो न भवति ॥

89. This substitution of ahna for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samāhāra-Tatpurusha. Thus है अहनी समाहते = द्याहः, so also द्याहः ॥ Here rule V. 4. 91 applies:

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe उत्तमो-भवेऽयहनः, इत्यहनः ॥ This is a Taddhitārtha Dvigu compound formed by II. 1. 51; the affix अण denoting तत्र भवः (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88: and the final अन् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याहन् इत्यथमावेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्यवचनः पुण्यशब्दमाचेष्ट ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a वैचित्र ॥ Thus पुण्याहः, एकाहः ॥ Some include the penultimate word संख्यात् also in the prohibition. According to them संख्याताहः is the proper form and not संख्याताहनः ॥

राजाहस्तसखिपृथक् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, सखिभ्यः, उच् ॥

वृत्तिः ॥ राजा अहन् सखि इत्येवमृतात्मातिपरिकार् उच्च प्रस्त्रयो भवति ॥

91. The affix उच् is added to the words rājan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpurusha compound.

Thus महाराजः, यम्भराजः, परमाहः, उत्तमाहः (VI. 4. 145) राजः सर्वः = प्रभुराजः, ॥ आद्ध्रजसर्वः ॥ Why not so here महाराजीं राजी = मध्यराजी instead of मध्यराजी ॥ For according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of an affix denoting gender" (प्रतिपदिकमहेण लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणन्); the stem राजन् would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of the sūtra shows that the feminine राजी is not to be taken. Because अहन् being a prosodically lighter word than राजन् ought to have been placed first in the compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with अहन्, i. e. राजा + अहन्; and not राजी + अहन् ॥

गोरताद्धितलुकः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (दृश्) ॥

वृत्तिः ॥ गीर्वाचसन्तात्तुरुषाद्वच् प्रत्ययो भवति स चेत्तुरुषस्तद्धितलुकिष्विषयाद् भवति ॥

92. The affix तach comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगदः, उत्तमगदः, पंचगदम्, इष्टगदम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचभिर्गोनिः क्रीतः = पंचगुः (Here the affix दृश् V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samāsanta affix दृश् is not added). So also इष्टगुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a सुषु affix is elided : as राजगविमिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurusha, will not debar the samāsanta affix: as पंचभिर्गोन्य आगतः = पंचेगा + दृश् + स्वय (the तach is added by this sūtra, and the taddhita स्व to denote तत् आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवस्त्वम्, पंचगवमवम्, इष्टगवस्त्वम्, इष्टगवमवम् ॥

अग्रार्थ्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्रार्थ्यायाम्, उरसः (दृश्) ॥
वृत्तिः ॥ उरः शब्दात्तात्तुरुषाद्वच् प्रत्ययो भवति स चेतुरःशब्दो त्र्याक्षयार्थं भवति ॥

93. The affix तach comes after the word उरस् standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अम् means 'the principal': as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonymy it has come to mean 'the principal'. Thus अभानां उरः = अभ्योरत्सम् so also इत्युरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवदत्तस्योः = देवदत्तोः "the breast of Devadatta".

अनोशमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्,
जाति, संज्ञयोः, (टच्) ॥
शृणुः ॥ अनस् अभ्यन् अयस् सरप् इत्येवमन्तात्पुरुषाहृष्ट् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञयां च विश्ये ॥

94. The affix टach comes after *anas*, *ashman*, *ayas*, and *saras* when at the end of a Tatpurusha compound, it denotes a genus or a name.

Thus उपानसम्, अश्वताभ्यः, कालायसम्, and मण्डूकसरसम् are examples of जाति words, while महानसम्, पिण्डाइयः, लोहितायसम्, and जलसरसम् are examples of संज्ञा ॥

Why do we say "when meaning a *jāti* or a *saijñā*?" Observe सरनः, शृण्मा, सत्तरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तश्णः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तश्णः, (टच्) ॥
शृणुः ॥ जातिसंज्ञयोरपि नानुवर्तते । ग्रामकौटाभ्यां परा यत्क्षन्तश्च तश्णात्पुरुषाहृष्ट् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix टach comes after *taksha* when preceded by *grām* and *kauta*, in a Tatpurusha compound.

The anuvritti of *jāti* and *saijñā* does not run into this sūtra. Thus ग्रामस्य तक्षा = ग्रामतक्षः, बहुतां साधारणः 'the public carpenter of all'. कुञ्चां भवः = कौटः; कौटस्य तक्षा = कौटतक्षः meaning स्वतन्त्रः कर्मजीवी, न कस्यचिद्वातिवदः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अते: शृणः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अते:, शृणः, (टच्) ॥
शृणुः ॥ भवितश्वात्परो यः अवश्यात्पुरुषाहृष्ट् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix टach comes after the word *śvan* preceded by *ati*, in a Tatpurusha compound.

Thus अतिक्रान्त भ्यानम् = अतिश्वो वराहः "the boar that surpasses the dog" i. e. अवश्यान् "very swift". So अतिश्वो सेवकः "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also अतिश्वी सेवा "service worse than that of a dog" = अतिश्वासेवा ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अप्राणिषु, (टच्) ॥
शृणुः ॥ उपमानादप्राणिषु वर्तते तश्णात्पुरुषाहृष्ट् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix टach comes after the word *śvan* ending in a Tatpurusha compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus आकर्षः श्वेतः = आकर्षद्वः 'a dog-like bow'. फलकद्वः "a dog-like blade". This compounding takes place by II. I. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe न भ्या = अप्युप्त्वा सोहः "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of Kāśikā : for in the case of नहृ Tatpurusha compound

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःशालोऽः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः शेष = वानरक्षा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाद्य सक्थः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग, पूर्वात्, च सक्थः (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येभ्यः परो यः सक्थिशब्दशकारादुपमानाद्य, तदन्ताच्चतुरुषाहृष्ट प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

98. The affix तach comes after sakthi when preceded by uttara, mṛiga, and pūrva in a Tatpurusha compound, as well as when a thing is compared with it.

By the forcee of the word च in the sūtra, we read in the word हृषमानात् also. Thus उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, पूर्वसक्थम् ॥ So also in फलकमिद सक्थिः = फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ नौशब्दान्ताद् द्विगोष्ठप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

99. The affix तach comes after the word nau, when at the end of a Dvigu compound.

Thus हृ नावौ समाहते = हृनावम्, so also त्रिनावम् ॥ Thus हृनावधनम्, धंचनाक्षप्रियः are also formed. So also द्वायां नौशामागतं = हृनावस्तुप्यम्, हृनावमयम् (IV. 3. 31).

Why do we say 'when in a Dvigu compound'? Observe राजनौः "the king's ship". The phrase अतर्जित उकि "when a Taddhita affix is not elided" of sūtra V. 4. 92 applies here also. Therefore टच् does not apply in धंचनाक्षप्रियः कीतः = धंचनौः, द्वायांः ॥

अर्द्धाद्य ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, च, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्ताग्न्युरुषाहृष्टप्रत्ययो भवति ॥

100. The affix तach comes after the word nau, when preceded by the word ardha, in a Tatpurusha compound.

Thus अर्द्ध नावः = अर्द्धनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकाश्चयत्वं लिगस्य) ॥

खार्याः प्राचाम ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ खार्याः, प्राचाम, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ द्विगोरर्द्धाद्योति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाद्य परो यः खारीशब्दस्तदन्तास्तुरुषाहृष्टप्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ॥

101. To the word khāri, at the end of a Dvigu compound, and to the same, when preceded by the word ardha,

in a Tatpurusha compound, the affix तच् is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words द्विगोः and अर्धात् are both understood here. Thus द्वे खारौ समाहते = द्विखारम् or द्विखारी ॥ So also अर्धे खारौ = अर्धखारम् or अर्धखारी ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with: as खार is synonymous with खारी, as द्विखार, त्रिखार ॥ And it will be governed by the Vārtika अन्येऽपि दृश्यते खार शतार्थ्यर्थ् under V. I. 57 and 58, in Mahābhāshya.

द्वित्रिभ्यामज्जलेः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, अज्जलेः, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो ऽज्जलिशब्दस्तत्त्वात्पुरुषादृश्ययो भवति ॥

102. The affix तच् is added to the word अञ्जलि, when preceded by द्वि or त्रि, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus द्वावज्जली समाहतौ = द्वावज्जलम्, so also अयज्जलम् ॥ The word द्विगोः is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus द्वयोरज्जलिः = द्वृज्जलिः ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix टच् does not apply here: द्वाभ्यामज्जलिभ्यां कीतः = द्वावज्जलिः ॥ So also अयज्जलिः (V. I. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sūtra. Thus in the alternative we have द्वावज्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अनसन्तात्, नपुंसकात्, छन्दसि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन्नतान्नसन्ताश्च नपुंसकालिङ्गात्पुरुषादृश्यतयो भवति छन्दसि विषये ॥

वार्तिकम् ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वाच्चनम् ॥

103. In the Chhandas, the affix तच् comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in अन् or अस् ॥

Thus हस्ति + अमेन् = हस्तिअम् as in हस्तिचर्मे उहोति, so also अष्टभ्यर्मेऽभिषिचति ॥ So also when a word ends in अस् as, इवच्छन्दसानि (इव + छन्दस् = इवच्छन्दसम्) so also मनुष्य च्छन्दसानि ॥

Why do we say "when ending in अन् or अस्"? Observe ब्रह्मवासु ज्ञ-हेति ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe सुत्रामाणं पृथिवीं आमनहसम् ॥

Vart :—The word वा "optionally" should be read into the sūtra. Therefore टच् is optionally added, as ब्रह्मसाम or ब्रह्मसाम्, इवच्छन्दः or इवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः, जानपदाख्यायाम्, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ ब्रह्मवासु ज्ञ-हसन्तात्पुरुषादृश्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते ॥

104. The affix तच् comes after the word ब्रह्मण in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

The word जानपदः = जनपेषु भवः ‘belonging to a country’. This affix comes after that Tatpurusha the first member of which is a word denoting a country. Thus सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा = सुराष्ट्रब्रह्मः, and अवन्तिब्रह्मः “a Brâhmaṇa of Surâṣṭra or Avanti”. This is an example of Locative Tatpurusha compound.

Why do we say “when referring to the name of a country”? Observe व्रह्मद्वा नारः: ‘Narada the bard of the gods’.

कुमहदभ्यामन्यतरस्याम् ॥१०५॥ पदानि ॥ कुमहदभ्याम, अन्यतरस्याम, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ कुमहदयों परो यो ब्रह्मा तदन्तात् पुरुषाहृच्च प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix तach comes optionally after the word brahmaṇ preceded by the words कु and महद्, in a Tatpurusha compound.

Thus कुब्रह्मः or कुब्रह्मा, महाब्रह्मः or महाब्रह्मा ॥ The word ब्रह्म is a synonym of ब्राह्मण “a Brâhmaṇa”.

इन्द्राच्छुदप्रथान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ इन्द्रात्, चु, द, ष, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ तप्युरुषाभिकारे निवृत्त । इन्द्राधर्गान्ताद् सकारान्तात् पकारान्तात् हक्कापान्तात् टच् प्रत्ययै रस्ति, स चेद् इन्द्रः समाहारे वर्तते नेतरंतरंयंग ॥

106. The affix तach comes after a Dvandva compound ending in a palatal, or a द् or a ष् or a ह् when the compound is a Samâhâra Dvandva (collective noun taken as a unity.)

The anuvritti of Tatpurusha which commenced at V. 4. 86, ceases. The rule applies to समाहारद्वन्द्व “an aggregate Dvandva” which is always in Neuter singular; and not to इतेरतरद्वन्द्व “or mutual conjunction”. Thus वाक् च स्फूर्त्य च = वाक्स्फूर्त्यम्, so also स्फूर्त्यवाक्, श्रीसज्ज, इर्जम्, वागूर्जम्, समिदृशस्य, संपदिपदम्, वाग्निमु-म्, छत्रोपानहम्, धेनुगोदुहम् ॥

Why do we say “after a Dvandva”? The affix will not come after a Tatpurusha, as, पंच वाचः समाहासाः = पंचवाक् ॥ Why do we say “when ending in a consonant of च class, or द्, ष् and ह्”? Observe वाक्समित् ॥ Why do we say “in a Samâhâra Dvandva”? Observe ग्रावृद्वारसौ ॥

अव्ययीभावे शारत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शारत्प्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ शरित्येवमासित्यः प्रतिपदिकेभ्यस्य प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥

107. The affix तach comes after the words शारत् &c, when forming an Avyayîbhâva compound.

Thus शारतः समीपम् = उपशारदम्, प्रतिशारदम्, उपविपाशम्, प्रतिविपाशम् ॥

Why do we say when forming an Avayayibhāva compound? Observe परमशारत् ॥ Those words of शरदादि class which end in a स्थ consonant add invariably (नित्य) the affix तच in spite of V. 4. 111. The anuvṛitti of avayayibhāva extends upto V. 4. 113.

1 शरद्, 2 विपाशा, 3 अनस्, 4 मनस्, 5 उपानह्, 6 अनडुह, 7 दिव्, 8 हिमवत्, 9 हिरुक्*, 10 विद्*, 11 सद्*, 12 दिश्, 13 दृश्, 14 विश्, 15 घटुर्, 16 त्वद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 किवत्*, 20 जरावा जरस् च (as उपजरसम्), 21 प्रतिपरसमनुयो ऋणः (as प्रथयो, परोक्षः, समक्षयः, and अन्तर्काशः, The second is Tatpursha) 22 परिन्, 23 सदृश् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

कृतिः ॥ अनुप्ताद्वयीभावादृश् प्रथयो भवति समासान्तः ॥

108. The affix तच comes after an Avayayibhāva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजम्, अध्यात्मम्, प्रत्यात्मम् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नंपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नंपुंसकात्, अन्यतरस्याम्, (दच्) ॥
कृतिः ॥ अन इत्येव । नंपुंसकमण्डुचरपहविशेषणम् । अन्नन्तं यत्रुंसकं तदन्ताद्वयीभावादन्यतरस्यां दच् प्रथयो भवति समासान्तः ॥

109. The affix तच comes optionally after an Avayayibhāva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word 'अन्' is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sūtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मम्, or प्रतिचर्म, उपचर्मम् or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीश्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहाणी-
श्यः, (दच्) ॥

कृतिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहाणी इत्येवमन्ताद्वयीभावादन्यतरस्यां दच् प्रथयो भवति ॥

110. The affix तच comes optionally after an Avayayibhāva ending in nadī, paurṇamāśī, and āgrahāyani.

Thus नद्याः समीपस् = उपनश्म् or उपनदिः, उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमासी, उपाग्रहायणम् or उपाग्रहायणि ॥

स्थः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ स्थः ॥

कृतिः ॥ स्थ तसि प्रस्त्वाहारमण्डम् । स्थन्ताद्वयीभावादन्यतरस्यां दच् प्रथयो भवति ॥

111. The affix तच comes optionally after an Avayayibhāva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The स्थ here means the pratyāhāra स्थ i. e. all the Mute consonants. Thus उपहृष्टिभव, or उपसमित्, उपहृष्टम् or उपसमित् ॥

गिरेश सेनकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ गिरिशब्दान्ताद्वयीभावाट्च् प्रत्ययो भवति सेनकस्यार्थस्य मतेन ॥

112. The affix टach comes after an *Avyayibhāva* compound ending in ‘giri’, according to the opinion of the Grammian Senaka.

Thus अन्तर्गिरम् or अन्तर्गिरि, उपगिरम् or उपगिरि ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (*pujārtha*), for the anuvritti of the word मन्यतरस्याम् “optionally” was understood here already.

बहुवीहौ सकृथ्यश्णोः स्वाङ्गातष्च ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ बहुवीहौ, सकृथ्यश्णोः,
स्वाङ्गात, षष्ठी ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गवाची यः सकृथिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तरन्ताद्वहन्त्रीहः पञ्च प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix shach comes after the words sakthi and akshi, final in a *Bahuvrīhi* compound and denoting a portion of one’s body.

Thus शीर्षे सकृथि यस्य = शीर्षसकृथिः, so also कल्याणाक्षः, लोहिताक्षः, विशालाक्षः ॥ The word सकृथ्यश्णोः is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say “in a *Bahuvrīhi* compound”? Observe परमसकृथिः, परमाक्षिः ॥ Why do we say “after sakthi and akshi”? Observe शीर्षजानुः, सुक्षुः ॥ Why do we say ‘when denoting a part of the body?’ Observe शीर्षसकृथि शक्तं; स्थूलाक्षिरित्युः ॥

The new affix षष्ठी is employed instead of टच् for the sake of the accent. Thus षक्तसकृथी श्वी, शीर्षसकृथी श्वी ॥ By sūtra IV. I. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicatory ए is formed by डीए् and not डीप् ॥ Had the affix here been टच्, then the feminine would have been formed by डीप् (IV. I. 15), which is anudātta (III. I. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term ‘saktha’ has *optionally* udātta accent, on this final in a *Bahuvrīhi*. When therefore, it is not oxytone, then by adding डीए् the final of शीर्षसकृथि would have been anudātta, so that the feminine in one case would be oxytone, in the other not, which would be anomalous. But when डीए् is added, it is *always* udātta, which is desired: and removes the anomaly. The anuvṛitti of *Bahuvrīhi* extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेदर्दशणि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दारणि, (षष्ठी) ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्ताद्वहन्त्रीहः पञ्चप्रत्ययो भवति समासान्तां दारणं समाप्ताये ।

114. The affix shach comes after a *Bahuvrīhi* compound ending in the word aṅguli, when the compound means “a piece of wood”.

Thus अङ्गुलशः, अङ्गुलशः, so also पञ्चांगुलः ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

Why do we say "in a Bahuvrīhi"? Observe अंगुलायषिः = इ अंगुली प्रमाण-मस्त्या ॥ It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding अष् as samāsānta affix, the anguli meaning here size and not figure. Why do we say "when meaning a wood"? Observe पंचांगुलिहस्तः ॥

द्विप्रिभ्यां ष मूर्ढः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्ढः ॥
वृत्तिः ॥ श्वित्रिभ्यां परो यो मूर्ढवशादस्तस्तन्त्राद्वृद्धीत्रैः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix sha comes after a Bahuvrīhi compound ending in mūrdhan, and preceded by dvi and tri.

Thus द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥ The feminine is formed by डीष् and the accent is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by dvi and tri"? Observe उच्चमूर्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अप् पूरणी, प्रमाणयोः ॥
वृत्तिः ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्तीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीभवेण गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतिस्त्रूपप्रहणम् । पूरण्यन्ता-प्रमाणयन्ताद्य बहुत्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥
वार्त्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीप्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ नेतुरक्षत्रउपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मासाद्युतिप्रत्ययधूर्वत्राद्यज्ञिविः ॥

116. The affix ap comes after a Bahuvrīhi compound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word pramāṇī.

The word उर्णी means words in the feminine gender ending in an ordinal affix (V. 2. 48 &c). प्रमाणी means 'a witness, a principal'. Thus कल्याणी पंचमी आसां रात्रीणां = कल्याणीपंचमा रात्रयः "the nights, the fifth of which is auspicious". कल्याणीरशमा रात्रयः । So also स्त्री प्रमाणी एषां = स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बनः meaning भार्याप्रधानाः "having a woman for authority".

Vart :—The affix अष् applies when the Ordinal Numeral is the principal (pradhāna) member in a compound. When the Ordinal enters fully into another object, and is not merely wrapped up as it were in another object in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition of puñvad-bhāva—the change of feminine into masculine ordained by VI. 3. 24—applies also to the Ordinal when it is pradhāna. Therefore, the affix is not added here. कल्याणपंचमीकः पक्षः = कल्याणी पंचमी अस्तित्र पक्षः ॥

Vart :—The affix अष् comes after नेतृ when preceded by a word denoting asterism. As मृगनेत्रा रात्रयः = मृगो नेता आसां रात्रीणां "the night whose leader is the asterism mriga" so also पुष्यनेत्रा: ॥ Why do we say "an asterism"? Observe वैदुन्तनेत्रकाः ॥

Vart :—The affix अष् comes after नेतृ in the Chandas. As, वृहस्पति नेत्रा हेषाः, सोमनेत्राः ॥

Vart :—The affix अष् comes after the word मास when preceded by an ordinal having an affix denoting wages of service. Thus पंचको मासोऽस्य = पंचक

नासिकः कर्मकरः so also इशकमासिकः कर्मकरः ॥ Sûtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कर् (V. 1. 22). Therefore इशक-नासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्बहिरभ्यां च लोमः ॥१७॥ पदानि ॥ अन्तर्, वहि ईयाम्, च लोमः,(अप्) वृत्तिः ॥ अन्तर् वहिस इत्येवाभ्यां परो यो लोमस्त्रशब्दस्तदन्ताद्वाहीरप्रत्ययो भवति ॥

117. The affix ap comes after a Bahuvrihi ending in loman and preceded by antar and bahis.

Thus अन्तर्बहिनि लोमान्यस्य = अन्तर्लोमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly वहिलोमः पटः ॥

अज्ञनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ अच्, नासिकायाः, संज्ञायाम्, नसम्, च, अस्थूलात् ॥
वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्वाहीरत्रप्रत्ययो भवति नासिकाशब्दस्य नसमादेशमापयते ॥
वार्त्तिकम् ॥ सुखरुद्धाराभ्यां नस वक्तव्यः ॥

118. The affix ach is added to the word nâsikâ final in a Bahuvrihi, when it expresses a Name, whereby nas is substituted for nâsikâ, but not so when the word sthûla precedes the word nâsikâ.

Thus द्रुतिव नासिकाऽस्य = द्रुणसः, वादधीजिसः ॥ The न is changed to ण by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe तुणनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूल?" Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vart :—After the words खुर and खर, for नासिका is substituted नह् but no affix is added: as, खुरणाः, खरणाः ॥ In the alternative, the affix अच् is added, as खुरचसः, खरचसः ॥

Ishti :—The forms शितिनाः, अर्चनाः and अहिनाः are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्वाहीरत्र भवति नासिकाशब्दस्य नसमापयते ॥
वार्त्तिकम् ॥ वद्यो इत्कव्यः ॥

119. The affix ach comes after the word nâsikâ final in a Bahuvrihi, when an upsarga precedes it, and नह् is substituted for नासिका ॥

This rule applies where the word is not a sañjñâ, as it was in the last. Thus उपता नासिकाऽस्य = उपताः, प्रणसः ॥ The न is changed into ण by VIII. 4. 28.

Vart :—The घ is substituted for नासिका when वि precedes it. As, विग-तानासिकाऽस्य = विगः, so also विषयः in the same sense.

सुग्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षच्च तुरश्चैषीपदाजपद्मोष्टपदाः ॥ २० ॥ पदानि ॥ सु-प्रात्, सुश्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरश्च, एणीपद, अजपद, प्रोष्टपदाः ॥

शोत्तेः ॥ सुप्रातादये बहुत्रीहिसमासा अन्यप्रत्ययान्ता निपातनन्ते । अन्यर्थे पि च टिलोपाविकं निपातनवेष्व
सिद्धम् ॥

120. The following Bahuvr̍his are irregularly formed by adding ach :—su-prāta, su-sva, su-diva, śārikuksha, chaturaśra, enī-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the ए (syllable) is elided. शोभनं प्रातरस्य = सुप्रातः, शोभनं शोऽस्य = सुभः, शोभनं दिशाऽस्य = सुदिवः ॥ शोर्तरिष्व द्वुक्षिरस्य = शारिकुषः, अतसोऽप्रयोऽस्य = अतुरप्तः, एया इव पाशावस्य = एयीपदः, So अजपदः, प्रोदो गौः, तस्यव वाशावस्य = प्रोष्ठपादः ॥

नग्रदुःसुभ्यो हलिसक्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नग्र, दुः, सुभ्यः,
हलि, सक्योः; अन्यतरस्याम्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ नग्र दुः सु इत्येतेभ्यः परं यौ हलिसक्यिशब्दै तस्ताद्बहुत्रीहेन्यतरस्यामच्च प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvr̍hi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्लः or दुर्लिः, सुहलः or सुहलिः ॥ So also असक्यः, असक्थिः, दुःसक्यः or दुःसक्थिः, सुसक्यः or सुसक्थिः ॥

Some read the text as हलिशत्त्वयोः ॥ According to this reading we have अशक्तिः or अशत्त्वः, दुःशक्तिः or दुःशत्त्वः (विरूपा शत्त्वरस्य), सुशक्तिः or सुशत्त्वः ॥

नित्यमसिच्च प्रजामेत्रयोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिच्च, प्रजा, मेत्रयोः ॥
वृत्तिः ॥ नग्रदुस्सुभ्य इत्येव । नग्र दुः सु इत्येतेभ्यः परं यौ प्रजामेपाशब्दै तस्ताद्बहुत्रीहेन्यत्यमसिच्च
प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

122. The affix asich (असू) comes invariably after prajā and medhā, final in a Bahuvr̍hi, when the above particles नग्र, सु and दुस् precede them.

Thus अविद्यमाना प्रजाऽस्य = अप्रजास् nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा,
दुमेधा, सुमेधा ॥ The word “invariably” (नित्य) shows that the anuvritti of the word “optionally” of the last sūtra does not run here. The word nitya also indicates that the affix ach comes after prajā and medhā even when preceded by other words. As :

अत्रियस्य ते राजन्यक्षयाल्पनेभसः:
अनुवाकहता बुद्धिरैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजादछन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपातते ॥

123. The form bahuprajas is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्बोत्सविवेश ॥ In the secular literature, the form is बहुप्रजः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच्, केवलात् ॥
वृत्तिः ॥ केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बुद्धीहेरनिष्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

124. The affix anich (अन्) comes after the word dharma, when it is the last member of a Bahuvrīhi compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् nom. sin. कल्याणधर्मा so also प्रियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् “when it alone is the last member”? Observe परमः स्त्री धर्मोऽस्य = परमस्तथार्थः ॥ The word केवलात् according to Kāśikā qualifies the word पूर्वपद understood. That is, the first member must be *o e* word though a compound word, according to Kaumudi, and it explains such forms as सन्दिग्धसाध्यधर्मा, अनुच्छनिधर्मा (e. g. अविनाशी वा अर्डयसामाऽनुच्छिर्जयमा) ॥ According to Prasādakāra तत्त्वात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदात् ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, तृण, सोमेभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ बहुत्रीहाँ समासे स्वाक्षिषः परं जाम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निषायते ॥

125. The word jambhan stands at the ending of Bahuvrīhi, when preceded by su, harita, triṇa, and soma.

The जम्भन् is a word that has already taken the samāsānta affix अन् regularly, and means ‘food’ or ‘tooth’. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा इत्तः so also हरितजम्भा, तृणजम्भा (तृणं भक्षय वस्य) सोमजम्भा ॥ When it means ‘tooth’, the compound should be analysed as, सृष्टिभ्य or सोमाभ्य जम्भोऽस्य ॥ If su &c do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुध्ययोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुध्ययोगे ॥
वृत्तिः ॥ दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्ता निषायते बहुत्रीहाँ समासे लुध्ययोगे ॥

126. The form dakshinerman is an irregularly formed Bahuvrīhi, when used in conjunction with a hunter.

The word लुध्य means व्याघ्र or a fowler, a hunter. Thus दक्षिणीर्मिष्य = सिणेर्मा मृगः ‘a stag wounded by the hunter on the right flank’. But in the following verse:—बाह्नि हेमाठजमाली गुणानिश्चिरंतुणानार्मितों दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मिष् means ‘a wound’. Why do we say ‘in reference to a hunter’? Observe दक्षिणेर्मम् शकटम् ॥

इत् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इत्, कर्मव्यतिहारे ॥
वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे वा बहुत्रीहिस्तस्मादिष्च प्रत्ययो भवते । तत्र नेनशमिति सरूपदत्ययं बहुत्रीहिर्गृह्यते ॥

127. The affix ich comes after a Bahuvrīhi when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशकिषि = केशेषु केशेषु ग्रीष्मा इति युद्धं प्रवृत्तं ॥ So also कथाक्रिषि, मुसलादुसलि, इण्डा-

हिंड ॥ The affix इ॒ ः forms also avyayibhāva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठत् words II. I. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः शब्दा इच्छयान्ताः साधयो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थे एषा चतुर्पी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidanḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. I. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यादिभ्य प्रथयो भवति "the affix इ॒ ः comes for the sake of the words dvidanḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidanḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्ड प्रहरति, द्विसुसलि प्रहरति, but not here, द्विदण्ड शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrihi, yet some of these words are Tatpurusha : as निकुच्य कर्णेधारीत = निकुच्यकर्णं धारीति ॥ प्रोद्यपात्रै हस्तिनं वाहयति = प्रोद्यपात्रै हस्तिनं वाहयति ॥ The compounding takes place by II. I. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विसुसलि, 3 उभाजजलि, 4 उभयाऽजजलि, 5 उभादन्ति, 6 उभयादन्ति, 7 उभाशन्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्णि, 10 उभयाक्रार्णि, 11 उभापाणि, 12 उभयापणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रोद्यपदि, 17 भाद्यपदि, (आद्यपदि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्णि, 20 संहतपुच्छि, 21 अन्तेवासि ॥

प्रसम्भयां जानुनोर्णुः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम् भ्याम्, जानुनोः, गृः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुन्तरस्य जानुशब्दस्य नुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीही ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jñu for jānu, when forming the Bahuvrīhi compound.

Thus प्रकृष्टे जानुनी अस्य = प्रकृष्टुः; So also संगृः ॥

ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वात्, विभाषा (गृः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वाद्वादुन्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा तुरित्ययमादेशो भवति ॥

130. The substitution of jñu for jānu is optional, when the word उर्ध्वा precedes it.

Thus उर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानुः or ऊर्ध्वर्णुः ॥

ऊर्ध्वसो उन्तः ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वसः, अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेन उद्गारेशो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anaū is the substitute of the final of ऊर्ध्वा in a Bahuvrīhi.

As कुण्डमिव ऊर्ध्वोऽस्याः = कुण्डोधी, घटोधी ॥ The feminine is formed by adding ऋषि (IV. I. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोपाधः पञ्चन्धः;

पदोऽप्ते धनुकम् ॥ ऊधर + नृ = ऊधर (VI. 4. 148). ऊधर + इष्ट = ऊधर + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊधी ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, इत् ॥

वृत्तिः ॥ धनुः शब्दान्तस्य बहुव्रीहेनडारेशो भवति ॥

132. The anañ is the substitute of the final of dhanus in a Bahuvrīhi.

As शार्ङ्गं धनुरस्य = शार्ङ्गधन्यन् nom. s. शार्ङ्गधन्या ॥ So also गाण्डावधन्या, पुष्पधन्या, अधिजयधन्या ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (अनङ्ग) ॥

वृत्तिः ॥ धनुः शब्दान्ताद्वाहेनडारेशो वा भवति संज्ञायां विशेषं । पूर्णेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते ॥

133. The substitution of अनङ्ग does not optionally take place when the Bahuvrīhi is a Name.

This declares an option, where the last sūtra had made the substitution compulsory. As शतधनुः or शतधन्या, दृढधनुः or दृढधन्या ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेनिंडारेशो भवति ॥

134. For the final of जाया is substituted निङ् in a Bahuvrīhi.

Thus युवतिजाया यस्य = युवजानिः (जाया + निङ् = जाय + निं, the य �being elided by VI. 1. 66). So also युद्धजानिः ॥ There is punvad-bhava also.

गन्धस्येदुप्तुतिसुरुभिभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्य, इत्, उत्, पूति, सु, सुरुभिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुरुभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारारेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीही समाप्ते ।

135. For the final of गन्ध is substituted इ when preceded by उत्, पूति, सु and सुरुभि in a Bahuvrīhi.

Thus the अ of गन्ध is replaced by इ, as दृढगन्धः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुरुभिगन्धिः ॥ Why after these only? See तीत्रगन्धा वातः ॥

Vart :—The word गन्ध is a material noun as गन्धान् विनाइ, and an adjective as अन्धनगन्धः ‘having the scent of sandal’. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः ‘a shop-keeper having many sweet perfumes for sale’.

अल्पास्त्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पास्त्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पास्त्यायां यो गन्धशब्दस्त्यकारारेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीही समाप्ते ॥

136. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of a Bahuvrīhi compound, when गन्ध means ‘a little’.

Thus सूपोऽस्त्वांसमिन् = सूपगन्धि भाजनम् “food with a little broth”. So सूत-गन्धि “food with a little—a mere scent-of ghee”. So सीरगन्धि ॥ Here गन्ध is a synonym of अल्प ॥

उपमानात्मा ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, च, (इत) ॥
वृत्तिः ॥ उपमानात्परी या गन्धशाङ्कस्तथेकारादेशो भवति समासान्तो बहुत्रीही समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrīhi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पदस्येव गन्धेऽस्य = पदगन्धिः, उत्पलगन्धिः करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो अहस्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्या-दिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्वस्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुत्रीही समासं ॥

138. The final अ of पाद is elided when it is at the end of a Bahuvrīhi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानात् is understood here. The लोप substitution is a samāksānta affix in a way. Thus व्याप्रस्येव पादावस्य = व्याप्रपात्, सिंहपात् ॥ But हस्ति-पातः, कटोलपातः ॥

1 हस्तिन्, 2 कुहालः, 3 अश्वः, 4 कशिकः, 5 कुरुत, 6 कटोल, 7 कटोलकः, 8 गण्डोल, 9 गण्डोलक, 10 कण्डोलः, 11 कण्डोलकः, 12 अजः, 13 कपातः, 14 जालः, 15 गण्डः, 16 महेला, (महिला), 17 शसी, 18 गणिका, 19 कुष्ठलः ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पञ्चन्त समुदाया एव । तत्रैवंसुन्ते ज्ञयन् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपदादिविषये । यथा कुम्भपदाद्वयः सिद्धान्ति ॥

139. The words kumbhapadī &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद ॥

The forms कुम्भपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद, and then substituting पद् for पात् before the feminine affix ई by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix ई, and no where else, as कुम्भपदी, शतपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 4. 140. In their case, this sūtra teaches the invariable affixing of ई to such words; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 शूलपदी,* 5 मुनिपदि, 6 गुणपदी,* 7 शतपदी, 8 सूचपदी, 9 गोधापदी, 10 कलशीपदी, 11 विषपदी,* 12 हृणपदी,* 13 त्रिपदी, 14 त्रिपदी*, 15 षट्पदी*, 16 शसीपदी, 17 शतिपदी*, 18 विष्णुपदी*, 19 सुपदी, 20 निष्पदी, 21 आद्रपदी, 22 कुणिपदी, (कुणपदी), 23 कृष्ण-पदी, 24 शूचिपदी*, 25 द्वोणपदी, (द्वोणीपदी), 26 हृपदी, 27 सूकृपदी, 28 शकृत्पदी, 29 अद्यापदी, 30 स्थूणापदी, (स्थूलपदी), 31 अपदी*, 32 सूचीपदी, 33 मालापदी, 34 गोपदी, 35 घृतपदी, 36 सूपपदी, 37 पञ्चपदी, 38 अर्वपदी, 39 स्तनपदी, 40 कलहसपदी, 41 विषपदी ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुवीहेः पादशासनस्य लोपो भवति समासान्तः ॥

140. The final अ of पाद is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrīhi.

Thus हौ पादावस्य = हिपात्, चिपात्, so also शोभनौ पादावस्य = शुपात् ॥

बयसि दन्तस्य दत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ बयसि, दन्तस्य, दत् ॥
वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुवीहेऽन्तशासनस्य दत् इत्यमारेषो भवति समासान्तो बयसि गच्छमाने ।

141. For दन्त is substituted दत् in a Bahuvrīhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The चक्र of दत् is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before त् in declining these words in sarvanamasthāna cases: and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to उग्नित् apply to these. Thus हौ इन्नावस्य = हिदत् “a child of the age in which two teeth have appeared”. So also चिदत्, चतुर्दत् ॥ शोभनाइन्नावस्य समस्ता जाताः = शुदत् कुमारः “a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully”. Why do we say denoting ‘age’? Observe हिदतः कुंजरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि च इन्तशासनस्य दत् इत्यमारेषो भवति समासान्तो बहुवीही समाप्ते ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrīhi.

Thus पञ्चन्तमालभेत्, उभयश्च भालभेत् ॥

स्थियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्थियाम्, संज्ञायाम्, (दत्) ॥
वृत्तिः ॥ स्थियामन्यपदार्थे संज्ञायां विवेच्य इन्तशासनस्य दत् इत्यमारेषो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अयोश्ती, फालश्ती ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समश्ती, चिग्नश्ती ॥

विभाषा इयावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, इयाव, आरोकाभ्याम् (दत्) ॥

वृत्तिः । इयाव भरोक इत्यनामां परस्य इन्तशासनस्य दत् इत्यमारेषो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrīhi compound, when it is preceded by the words श्याव and अरोक.

Thus श्यावश्चतः or श्यावश्च, अरोकश्चतः or अरोकश्च ॥ अयेक means ‘dark;’ ‘non-luminous’. The word संज्ञायाम् of the last sūtra governs this also, so that

when the compound is not a Name, the substitution does not take place ; as श्वादइन्तः, अरोकइन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृष्टवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अग्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष्ट, वराहेभ्यः, च, (दृ) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दशान् शुद्ध शुभ्र वृष्ट वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य इत्यशब्दस्य विभाषा इह इत्यबनावेशो भवति समासान्तो बहुत्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional in a Bahuvrīhi, when it is preceded by a word ending in अग्र or by शुद्ध, शुभ्र, वृष्ट and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुड्मलापदन्, or कुड्मलापन्तः; so also शुद्धन्तः or शुद्धन्, शुभ्रन्तः or शुभ्रन्, वृष्टन्तः or वृष्टन्, वराहन्तः or वराहन् ॥

The च of the sūtra indicates that the substitution optionally takes place in other cases not enumerated : as असिन्तः or आहिन्, शूषिकिन् or मूषिकिन्तः, गर्भिन्तः or गर्भिन्, शिखरन्तः or शिखरन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थायां, लोपः ॥
वृत्तिः । ककुदशब्दान्तस्य बहुत्रीहैंलोपे भवति समासान्तो इत्यथायां गम्यमानायाम् । कालाविकृता वस्तु-
र्मा वयःप्रभृतयो इत्यथायां इत्युच्यते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a Bahuvrīhi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse of time, such as age &c. Thus असंजातं ककुदस्य = असंजातककुत् = बालः "the young of an animal". पूर्णककुत् = मध्यमस्था "middle-aged animal" : उप्रतककुत् = वृद्धवस्था old ". स्थूलककुत् = बलवान् 'strong', यटिककुत् = नातिस्थूलो नातिकृष्णः ॥

Why do we say when denoting a condition ? Observe श्वेतककुरुः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुत्, पर्वते ॥
वृत्तिः ॥ त्रिककुति बहुत्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते पर्वते उभयेऽये ।

147. The Bahuvrīhi word Tṛikakud, formed by the elision of the final अ of kakuda, is the name of a mountain.

त्रिककुशान्वस्य = त्रिककुत् "a three-peaked hill, the peaks having the shape of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुरुः ॥

त्रिकिर्भ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद्, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः)
वृत्तिः ॥ उद् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपे भवति बहुत्रीहौ समासे ॥

148. After ut and vi, the final of kâkuda is ē in a Bahuvrîhi compound.

Thus उद्दतंकाकु॒मस्य = उद्दकाकु॒त्, so also विकाकु॒त् ॥ The word काकु॒त् 'palate'.

पूर्णा॒द्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णात्, विभाषा, (लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकु॒दशब्दस्य विभाषा लोपे भवति बहुत्रीहो समाप्ते ॥

149. After pûrṇa, the final of kâkuda is optionally elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus पूर्णम् काकु॒मस्य = पूर्णकाकु॒त् or पूर्णकाकु॒शः ॥

सुहृददृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद, दुर्दृदौ, मित्र, अमि
त्रिः ॥ सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्य मित्रामित्रयोर्भिर्भवयाः । सुशशात्परस्य हृश्यशब्दस्य
निपात्यते बहुत्रीहो, तथा दुश्शशात्परस्य ।

150. The words suhṛpit and durhṛpit are irregularly formed Bahuvrîhi compounds, denoting "a friend" a "foe" respectively.

The word सुहृत् is derived from सु + हृत्य, the अ॒य of हृत्य being the Bahuvrîhi. It means one whose heart is favourably disposed towards another. So also दुर्हृत् is derived from दुर् + हृत्य, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend and a foe respectively"? Observe सुहृत्यःकृ॒हणिकः 'the kind-hearted, merciful', दुर्हृत्यभोरः 'the evil thief'.

उरःप्रभृतिभ्यः कष् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कष् ॥

वृत्तिः ॥ उर प्रभृत्यन्तादृदृत्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix कष् comes after uras &c final in Bahuvrîhi compound.

Thus श्वृशारस्कः = श्वृद्वुरुतेऽत्य ॥ So also प्रियसिंपद्मः, अवमुक्तोपानलः ॥

The words पुमान्, अन्तुङ्ग, पयः, नौः and लक्ष्मीः are exhibited in their urasādi words as nominative singular, and not in their crude-forms case with other words. The reason of this is, that the singular in these words take the affix कष्, and not their dual and plural number regard to the dual and plural of these, the affix कष् is optionally in force of sūtra V. 4. 154. Thus द्विपुमान् or द्विपुरुस्कः, बहुपुमान् or बहुपुरुस्कः ॥

1 उरस्, 2 सर्पिस्, 3 उपानह, 4 पुमान्, 5 अन्तुङ्ग, 6 पयस्, 7 नौः, 8 लक्ष्मीः, 10 मयुः, 11 शालि, 12 अथात्रयः ॥ (The affix कष् is added to अ॒य when preceded by the Negative particle नृश्च, as अन्यथाः ॥)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कष्) ॥

३ इन्नताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति लियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the member of which ends in इन्, when a feminine word is used.

Thus बहवो इण्डनाऽस्यां शालायां = बहुण्डिका शाला ॥ So also बहुलविका; बहुस्वामिका इवार्गिमिका सभा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe राजा or बहुण्डिकः ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally V. 4. 154.

इतश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदीः, ऋतः, च, (कप्) ॥

नथन्ताद्बहुव्रीहेऽर्ककारान्ताच कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the member of which is a feminine word ending in long इ defined as nadī words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको देशः (बहूः कुमयोः बहुवृक्षबन्धुकः ॥ बहुकर्तृकः ॥ The त in ऋत् is for the sake of euphony.

आद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

यसाद्बहुव्रीहेः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रप्लयो भवति ॥

154. After all other Bahuvrīhi compounds noted by the foregoing rules, may optionally be added the कप् ॥

Thus बहुखट्टकः or बहुखट्टाकः or बहुखट्टः, बहुमालकः or बहुमालः, or बहुवीणः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrīhi which no special rule has been given above. How do you explain the अनुकूल साम, बहुवृक्षं सूक्ष्मं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the same affix अ? The affix अ is added to ऋत् when the compound has a meaning such as अनुष्ठः means 'a boy', बहुवृक्षः 'a charaṇa'.

Why do we say "after the rest"? Observe मियपयः, मियधुरः ॥

शायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

ज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिसिद्धान्ते ॥

155. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेशेवा अस्य = विश्वेशवः, वि-

ईयसश्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयसः, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्तादबहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्धते ।

156. The affix कप् does not come after a vr̥ihi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus बहवः श्रेयसोऽस्य = here rule V. 4. 154 is debarred. बहव्यः श्रेयस्योऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been shortened but this is not done by considering it as a masculine “ईयसो बहुव्रीहौ पुंक Vārtika under I. 2. 48.

चन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ चन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वनिकेऽर्थे यो भ्रातृवद्यो वर्तते तदन्तादबहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a vr̥ihi ending in the word bhrātṛi, when it means 'praise'

The word चन्दितः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when "praised"? Observe मूर्खभ्रातृकः, दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋतर्गन्तादृ बहुव्रीहेऽछन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a vr̥ihi ending in short ऋ in the Veda.

Thus हसा माताऽस्य = हतमाता, हतपिता, हसस्वसा, सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्रयोः, स्वाङ्गे (कप्, वृत्तिः) ॥ स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशारीरा तदन्तादबहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the nāḍī, and tantrī final in a Bahuvrīhi, when they mean of body.

Thus बहुधो नाडीयोऽस्य = बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीर्णीर्णी ॥ The word तन्त्री 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, स्तन्त्रयः, बहुतन्त्रीका वीणा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by comes after jāti; नन्त्री is formed by the uṇāḍī affix (uṇ III. 158). If the long ई is shortened as being an upasārjana (I. 2. 48); but the ई is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (कृतिः; See I. 2. 48 also).

ताणिश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, च ॥

प्रवाणिरिति नरीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निष्पाल्यते ।

160. The word निष्प्रवाणि is irregularly formed, ut adding the affix कष्, though the last word is a Nadī

The word प्रवाणी means either प्रीयतेऽस्यां or प्रश्यन्ति तथा ॥ Here ल्पुद् is to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. 'le'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पटः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशलाकः "a new shed cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been ex-fresh from the loom. The न is changed to ण by VIII. 4. 29.

B. C. R. 147

92 MAR 1962

92 MAR 1962

H.K.D. /

